ULUSLAR ARASI KİTAP

K-827-2856

Magrib’in Unutulan Hanedanı: Merînîler (592-869/1196-1465) -Siyasi, Içtimai, Kültürel ve

Iktisadi Hayat (2023)., GÖZÜTOK TAMDOĞAN ZEHRA, İLAHİYAT, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 364,

ISBN:978-625-6961-80-7, Türkçe (Bilimsel Kitap)

Kuzey Afrika İslâm devletleri arasında yer alan ve yaklaşık üç asır Mağrib topraklarında hüküm süren Merînîler gerek siyasi açıdan gerek sosyo-kültürel ve iktisadi açıdan gösterdikleri gelişmişlik ve başarılarla bu topraklarda önemli ve kalıcı izler bırakmışlardır.

İslâm dünyasının en batı ucunda yer alan Endülüs'te Müslümanların, Hıristiyanlar karşısında maddî manevî güçlerini önemli bir süre daha devam ettirebilmeleri açısından da Merînîlerin destekleri oldukça dikkat çekicidir. Sosyal yapısının çeşitliliğine rağmen toplumda birlikte yaşama tecrübesini gerçekleştirmiş, ilmî faaliyetleriyle, hac yolculuklarıyla Doğu'nun zenginliğini Batı'ya aktarmış, İbn Battûta, İbn Haldûn, İbnü'l-Hatîb gibi önemli isimlerin hizmet ettiği ve değerlendirildiği, doğal kaynaklarını güzel bir şekilde kullanmış olan Merînîler hakkında ülkemizde -üzülerek belirtmek gerekir ki- herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Ülkemizin kültürel ve ekonomik hinterlandına tutulan her fener ışığının bizi bir parça daha aydınlatacağı, kültürel ve ekonomik kalkınmamızı sağlam temeller üzerine oturtacağı açıktır. Kuzey Afrika ile olan tarihî bağlarımız düşünülünce bu mühim döneme ışık tutacak olan akademik çalışmayı yapacak olma düşüncesi bizi hem heyecanlandırmış hem de teşvik etmiştir. Doktora tez komitesinde yer alan hocalarımızın da onayı ve yönlendirmeleri ile bu konuyu çalışarak ulaştığımız sonuçları ortaya koymuş olduk.

ISBN 978-625-6961-80-7
9 786256 961807

MAĞRİB'İN UNUTULAN HANEDANI
MERÎNÎLER
Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN
ilâhiyât

MAĞRİB'İN UNUTULAN HANEDANI

MERÎNÎLER

(592-869/1196-1465)

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

ilâhiyât

ilâhiyât 962

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Mağrib'in Unutulan Hanedanı: Merînîler (592-869/1196-1465)
-Siyasi, İçtimai, Kültürel ve İktisadi Hayat-

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

ISBN 978-625-6961-80-7

1. Baskı: Mart 2023

Sertifika No: 44396

Tashih: Hüseyin ÖZDEMİR
Mizanpaj: Tavoos
Sayfa Düzeni: Tavoos
Kapak: Aykut TAMDOĞAN
Baskı: Vadi Grafik - Sertifika No: 47479

ilâhiyât

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara
Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com
satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

MAĞRİB'İN UNUTULAN HANEDANI

MERÎNÎLER

(592-869/1196-1465)

SİYASİ, İÇTİMAİ, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 11

KISALTMALAR 15

GİRİŞ 17
Araştırma Kaynakları 17

BİRİNCİ BÖLÜM
MERÎNÎLER DÖNEMİ MAĞRİB'DE COĞRAFİ,
TARİHÎ VE SİYASİ YAPI 37
1.1. Mağrib Tarihi ve Coğrafyası 37
1.1.1. Mağrib Coğrafyası 37
1.1.2. İslâm Öncesi Mağrib Tarihi 47
1.1.3. Merînîler Öncesi Mağrib'in Tarihî Hikâyesi 48
1.2. Merînîler Dönemi Mağrib Siyasi Yapısı 51
1.2.1. Merînîlerin Aslî Vatanları 51
1.3. Merînî Hükümdarları ve Dönemlerindeki
Siyasi Gelişmeler 55
1.3.1. Kurucu Sultan Abdülhak b. Mahyû (Muhyû,
Mahyo) (592-614/1195-1217): 55
1.3.2. Arap-Berberî Sulh Dönemi: Emîr Saîd Osman b.
Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240): 58
1.3.3. "Fârisü Zenâta/Zenâta'nın Mâhir At Binicisi" Namıyla

Meşhur Ebû Bekir b. Abdülhak b. Mahyû (Ebû Yahyâ) (642-656/1244-1258): 59
1.3.4. İttihâd-ı Mağrib ve Endülüs Cihadları ile Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Yûsuf) (656-685/1258-1286): 62
1.3.5. Endülüs Cihadları: Merînîler Hıristiyan Reconquista'sına Karşı Cihad için Endülüs'te: 67
1.3.6. Reconquista'ya Karşı Direnen Merinî Sultanı Yûsuf b. Ya'kūb en-Nâsır (Ebû Ya'kūb) (685-706/1286-1306): 73
1.3.7. Refah ve Lüksün Hayata Yansıdığı Dönem: Ebü'r-Rebî Süleyman b. Abdullah b. Yûsuf (708-710/1308-1310): 78
1.3.8. Cömertliğiyle Meşhur Merinî Sultanı Osman b. Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Saîd) (710-731/1310-1331): 79
1.3.9. Merînîleri Medeniyet Zirvelerine Taşıyan Baba-Oğul: Ebü'l-Hasan-Ebû İnân Ali b. Osman el-Mansûr (Ebü'l-Hasan) (731-752/1331-1351): 81
1.3.10. Fâris b. Ebü'l-Hasan (Ebû İnân) (749-759/1348-1358): ... 87
1.3.11. Merinî Topraklarını Ma'mûr Eden Ebû İnân'ı Yakından Tanımak: 90
1.3.12. Vezirlerin Nüfûzu ile Zayıflamaya Başlayan Merînîler: 94
1.3.13. Vezir el-Fudûdî Yetkisinde Muhammed b. Ya'kūb b. Ebü'l-Hasan (Ebû Zeyyâni'l-Evvel) (763-767/1361-1365) Dönemi: 98
1.3.14. Yeni Bir Vezirin Etkisi, Endülüs'teki Şeyhü'l-Guzâtlık'ın Kaldırılması ve Saîd-Billâh Muhammed b. Abdülazîz (Ebû Zeyyâni's-Sânî) (774-776/1372-1374) Dönemi: 100
1.3.15. Merînî Yönetiminde Vezirler ve Gırnâta Sultanları Etkisi: Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (Birinci Saltanatı: 776-786/1374-1384): 101
1.3.16. Merinî İdâresindeki Vezirlerin ve Gırnâta Sarayının Etkisinin Azaltılması, Mağrib-i Evsât'ta Yeniden Hâkimiyet: Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (İkinci Saltanatı: 789-796/1387-1393) ve Dört Oğlunun Saltanatı: 103
1.3.17. Portekiz İşgalleri, Vattâsî Vezirleri Etkili Dönem: Son Merinî Sultanı Abdülhak b. Ebû Saîd (823-869/1420-1465) ve Merînîlerin Sukūtu: 106
1.4. Merînîlerin Diğer Devletlerle İlişkileri 109

1.4.1. Memlüklerle İlişkiler 109
1.4.2. Abdülvâdîlerle İlişkiler 115
1.4.3. Hafsîlerle İlişkiler 118
1.4.4. Mali Sultanlığı ile İlişkiler 120
1.4.5. Gırnâta Benî Ahmerle (Nasrîler) İlişkiler 124
1.4.6. Hıristiyan Krallıklarla İlişkiler 128

İKİNCİ BÖLÜM
MERÎNÎLERDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT 131
2.1. Sosyal Yapı 131
2.1.1. Bir Arada Yaşamanın Mağrib'deki Örneği: Merînîler ... 131
a. Berberîler (Emâzîğ/Ehrâr): 133
b. Araplar: 135
c. Endülüslüler: 140
d. Ehl-i Zimme: 141
2.1.2. Merînîlerde Yöneticilerin ve Halkın Bir Araya Geldiği Gün ve Geceler 144
A. Dinî Merasimler 144
a. Mevlidü'n-Nebî: 145
b. Mağrib'in Hz. Peygamber'e Sevgi ve Özleminin Edebî Hâli: Mevlidiyye 154
c. Aşure: 163
d. Ramazan ve Kurban Bayramları: 166
e. Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh-i Buhârî Hatim Merasimleri: 168
f. Hacı Uğurlama (Rakbü'l-Hac): 170
g. Mağrib Sultanlarının Hicaz Topraklarına Gönderdikleri Hediyeler ve Hz. Peygamber'e Yazdıkları Mektuplar: 173
h. Nikâh Merasimi: 181
ı. Cenaze Merasimi: 183
B. Ehl-i Zimme Törenleri 185
C. Resmî Merasimler 187
a. Yabancı Elçileri Karşılama Töreni: 187
b. Sultanın Sefere Çıkış Töreni: 188
c. Zafer Kutlamaları: 189

2.1.3. Merînîlerde Giyim-Kuşam 190
a. Kumaş Türleri: 190
b. Kadın Kıyafetleri: 193
c. Erkek Kıyafetleri: 197
2.1.4. Merinî Dönemi Mağrib Sofrasındaki Yiyecek ve İçecekler 205
A. Merînî Dönemi Yemeklerinin Muhtevâsı 211
a. Sebze Yemekleri: 211
b. Et Yemekleri: 212
c. Kuskus: 214
d. Balık Yemekleri ve Yumurtalı Yemekler: 214
e. Tatlılar: 215
B. Yemek İkramı 216
C. Yemek Malzemeleri, Mutfak Eşyaları 218
2.1.5. Vakfın Merinî Dönemi Mağrib'ini İnşa ve İhyâsı 221
2.1.6. Merînîlerde Hıfzıssıhha ve İâdetüssıhha: Mâristanlar 227
2.1.7. Merinî Toplumunun Hoş Vakit Geçirme Yolları ve Musikî 234
2.1.8. Merînîlerde Türbe Ziyaretleri 239

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MERÎNÎLER DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ HAYAT 243
3.1. Merinî Devleti'nin İktisadi Sistemi 243
3.1.1. Muhtesib ve Ticarî Hayattaki Rolü 245
3.2. Merinî Devleti'nin Gelir Kaynakları 248
3.3. Merinî Devleti'nin Harcamaları 253
3.4. Merinî Devleti'nde İktisadi Hayatın Ana Unsurları 258
3.4.1. Ticaret 258
a. İthalat: 260
b. İhracat: 261
c. Ticaretteki Bazı Uygulamalar: İcâr/Kiralama ve Mu'âvada/Takas 263
d. Esnaf Birliği ve Emînler: 265
e. Ticari Hayatta Ehl-i Zimme: 268
f. Ölçüler ve Tartılar: 269

g. Tedâvüldeki Paralar: 273
h. Fiyatlar: 278
ı. Çarşılar: 279
3.4.2. Ziraat 284
a. Tabiî Kaynaklar: 284
b. Ziraati Geliştirici Tedbirler: 287
c. Nâûralar /Sulama kanalları/Kovalı Su Dolapları: 288
d. Mahzenler: 291
e. Arazi Çeşitleri 292
e1. Devlet Arazileri: 292
e2. İkta Araziler: 292
e3. Mülk Araziler: 295
f. Ziraî Mahsûller: 295
3.4.3. Hayvancılık 302
3.4.4. Sanayi 304
a. Dokumacılık: 308
b. Debbağlık/Dericilik: 309
c. Değirmencilik (Un Öğütme): 310
d. Yağ Üretimi: 311
e. Şeker Sanayii: 312
f. Ahşap İşleri ve Marangozluk: 312
g. Madencilik ve Silah Yapımı: 315
h. Çömlekçilik, Camcılık: 318

SONUÇ 321

BİBLİYOGRAFYA 327

EKLER 347

DİZİN 361

ÖN SÖZ

Kuzey Afrika İslâm devletleri arasında yer alan ve yaklaşık üç asır Mağrib topraklarında hüküm süren Merînîler gerek siyasi açıdan gerek sosyo-kültürel ve iktisadi açıdan gösterdikleri gelişmişlik ve başarılarla bu topraklarda önemli ve kalıcı izler bırakmışlardır.

İslâm dünyasının en batı ucunda yer alan Endülüs'te Müslümanların, Hıristiyanlar karşısında maddî manevî güçlerini önemli bir süre daha devam ettirebilmeleri açısından da Merînîlerin destekleri oldukça dikkat çekicidir. Sosyal yapısının çeşitliliğine rağmen toplumda birlikte yaşama tecrübesini gerçekleştirmiş, ilmî faaliyetleriyle, hac yolculuklarıyla Doğu'nun zenginliğini Batı'ya aktarmış, İbn Battûta, İbn Haldûn, İbnü'l-Hatîb gibi önemli isimlerin hizmet ettiği ve değerlendirildiği, doğal kaynaklarını güzel bir şekilde kullanmış olan Merînîler hakkında ülkemizde -üzülerek belirtmek gerekir ki- herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Ülkemizin kültürel ve ekonomik hinterlandına tutulan her fener ışığının bizi bir parça daha aydınlatacağı, kültürel ve ekonomik kalkınmamızı sağlam temeller üzerine oturtacağı açıktır. Kuzey Afrika ile olan tarihî bağlarımız düşünülünce bu mühim döneme ışık tutacak olan akademik çalışmayı yapacak olma düşüncesi bizi hem heyecanlandırmış hem de teşvik etmiştir. Doktora tez komitesinde yer

alan hocalarımızın da onayı ve yönlendirmeleri ile bu konuyu çalışarak ulaştığımız sonuçları ortaya koymuş olduk.

Çalışmamızda Merînîlerin sosyal ve kültürel hayatlarına dair başlıklar altında ilmî ve tasavvufî hayata dair ayrıntılara hacmi artıracağı ve başka çalışmalara konu olabileceği için yer verilmemiştir. Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezimizle ilgili kullandığımız tarih, coğrafya, seyahatnâme, tabakât, fetva kitapları başta olmak üzere kaynak ve araştırmalar hakkında kısa bilgiler vererek bu eserlerin tezimiz açısından önemine işaret ettik. Ardından Merînîler öncesi Mağrib tarihini ve coğrafyasını özetledik. Merînîlerin siyasi tarihini, sultanlar ve dönemleri şeklinde sırasıyla ele aldık. Bu sultanlar döneminde yaşanan siyasi gelişmeler yanında mimarî faaliyetler, ilmî faaliyetler ve iktisadi faaliyetler de değindiğimiz konular arasında yer aldı. Merînîlerin siyasi tarihini kuruluş, yükseliş, genişleme, vezirlerin nüfuzu altına girme ve zayıflama dönemleri şeklinde tasnif edip Merînî Devleti'ni sona götüren sebepleri vurguladık.

"Merînîlerde Sosyo-Kültürel Hayat" adlı birinci bölümde, Merînî toplumunu oluşturan etnik yapı ve çeşitli kabileler, Merînîlerde yapılan resmî ve mahallî tören ve merasimler, giyim-kuşam, yemek kültürü ele alınmıştır. Ardından Merînîler Dönemi'nde sosyal hayatta önemli izler bırakan vakıf kültürü, sağlık kültürü ve türbe ziyaretleri yer almıştır.

"Merînîler Dönemi İktisadi Hayat" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise ticaret, ziraat, hayvancılık ve sanayi başlıkları yer almıştır. Ticaret başlığında ticarî hayatı geliştirmek için atılmış adımlar, ihracat, ithalat, kullanılan paralar, ölçü ve tartılar anlatılmıştır. Ziraat başlığı altında doğal kaynaklardan faydalanmak için yapılmış su depoları, mahzenler, toprak çeşitleri, topraktan azamî ölçüde mahsûl elde etmek için çeşitli kabilelere dağıtılması, yetiştirilen ürünler söz konusu edilmiştir. Yine Merînîler

Dönemi'nde hayvancılık sahasındaki gelişmeler bu kısımda ele alınmıştır. Sanayi kısmında ise maden kaynakları, bunların çıkarılıp işlenmesi ve çeşitli eşyalar üretilmesi ve muhtelif sanayi dalları incelenmiştir.

Ekler kısmında Merînî sultanlarının listesine, Merînîler Dönemi dünya tarihinde yönetimde olan bazı devletlerin listesine, Merînî dönemi ve diğer dönemlerde Mağrib bölgesinde yapılmış çeşitli mimarî eserlerin ve sosyo-kültürel, iktisadi hayatın renklerine dair resimlere yer verilmiştir.

Konunun tespiti ve hazırlanmasında önemli katkısı olan, ilmî disiplini ve ahlâkı ile örnek olan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi öğretim üyesi değerli hocam Prof. Dr. İsmail Yiğit'e teşekkürlerimi sunarım. Tezi yazmaya başlamamda, teze son şeklini vermemde eğitici, öğretici, destekleyici olan, yol gösterici tavsiyelerini esirgemeyen, ilim-feraset-sohbet-samimiyet ve birçok kıymetli kavramın bir araya gelmiş tezahürüne şahit olduğum danışman hocam Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Gülgün Uyar'a özellikle saygı ve şükran duygularımı sunarım. Yıllardır hizmetlerinden istifade ettiğim Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına minnettarlığımı ifade etmeliyim. Kaynaklarımı okurken bazı Arapça metinlerin anlaşılması hususunda yardımlarını esirgemeyen Faslı dostum Khaddouj Coşkun'a teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamı büyük titizlikle okuyarak değerlendiren arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Sarı'ya çok teşekkür ederim. İngilizce metinlerde kıymetli desteklerini aldığım kız kardeşim Şifa'ya ve eşi Salih Çalışkan'a özellikle teşekkürlerimi sunuyorum. İlim yolculuğumun geniş yürekli destekçileri olan bilge kadın annem Saliha ve kütüphaneli bir evde doğmamıza vesile olan babam Halil Gözütok'a ve kardeşlerim Lokman, Zeynep, Muhammed ve Şifa'ya müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Özel bir teşekkürü çalışmamın her

harfinde, noktasında maddî manevî desteği bulunan, *"Olmasaydı olmazdı."* diyebileceğim eşim Aykut Tamdoğan'a ayırırken baki teşekkürü ise göz nûrumuz, tezimi savunma dönemimde varlığından yeni haberdar olduğumuz Eymen'e sunuyorum.

Son teşekkürlerimi ise uzun ve yorucu bir çalışmanın ürünü olan bu eserin basımı için destekleyen hocam Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye; kitabın tashihini yaparak çeşitli önerilerde bulunan Hüseyin Özdemir'e; İlahiyat Yayınevinin değerli yetkililerine sunuyorum.

Gayret ve ümit bizden; tevfik ve hikmet Allah'tandır.

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN
Tekirdağ, 2023

ilāhiyāt 962

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Mağrib'in Unutulan Hanedanı: Merînîler (592-869/1196-1465)
-Siyasi, İçtimai, Kültürel ve İktisadi Hayat-

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

ISBN 978-625-6961-80-7

1. Baskı: Mart 2023

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: Tavoos
Sayfa Düzeni: Tavoos
Kapak: Aykut TAMDOĞAN
Baskı: Vadi Grafik - Sertifika No: 47479

ilāhiyāt

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara
Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com
satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

MAĞRİB'İN UNUTULAN HANEDANI

MERÎNÎLER

(592-869/1196-1465)

SİYASİ, İÇTİMAİ, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 11

KISALTMALAR 15

GİRİŞ 17
Araştırma Kaynakları 17

BİRİNCİ BÖLÜM
MERÎNÎLER DÖNEMİ MAĞRİB'DE COĞRAFİ,
TARİHÎ VE SİYASİ YAPI 37
1.1. Mağrib Tarihi ve Coğrafyası 37
1.1.1. Mağrib Coğrafyası 37
1.1.2. İslâm Öncesi Mağrib Tarihi 47
1.1.3. Merînîler Öncesi Mağrib'in Tarihî Hikâyesi 48
1.2. Merînîler Dönemi Mağrib Siyasi Yapısı 51
1.2.1. Merînîlerin Aslî Vatanları 51
1.3. Merînî Hükümdarları ve Dönemlerindeki
Siyasi Gelişmeler 55
1.3.1. Kurucu Sultan Abdülhak b. Mahyû (Muhyû,
Mahyo) (592-614/1195-1217): 55
1.3.2. Arap-Berberî Sulh Dönemi: Emîr Saîd Osman b.
Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240): 58
1.3.3. "Fârisü Zenâta/Zenâta'nın Mâhir At Binicisi" Namıyla

Meşhur Ebû Bekir b. Abdülhak b. Mahyû (Ebû Yahyâ) (642-656/1244-1258): 59
1.3.4. İttihâd-ı Mağrib ve Endülüs Cihadları ile Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Yûsuf) (656-685/1258-1286): 62
1.3.5. Endülüs Cihadları: Merînîler Hıristiyan Reconquista'sına Karşı Cihad için Endülüs'te: 67
1.3.6. Reconquista'ya Karşı Direnen Merinî Sultanı Yûsuf b. Ya'kūb en-Nâsır (Ebû Ya'kūb) (685-706/1286-1306): 73
1.3.7. Refah ve Lüksün Hayata Yansıdığı Dönem: Ebü'r-Rebî Süleyman b. Abdullah b. Yûsuf (708-710/1308-1310): 78
1.3.8. Cömertliğiyle Meşhur Merinî Sultanı Osman b. Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Saîd) (710-731/1310-1331): 79
1.3.9. Merînîleri Medeniyet Zirvelerine Taşıyan Baba-Oğul: Ebü'l-Hasan-Ebû İnân Ali b. Osman el-Mansûr (Ebü'l-Hasan) (731-752/1331-1351): 81
1.3.10. Fâris b. Ebü'l-Hasan (Ebû İnân) (749-759/1348-1358): ... 87
1.3.11. Merinî Topraklarını Ma'mûr Eden Ebû İnân'ı Yakından Tanımak: 90
1.3.12. Vezirlerin Nüfûzu ile Zayıflamaya Başlayan Merînîler: 94
1.3.13. Vezir el-Fudûdî Yetkisinde Muhammed b. Ya'kūb b. Ebü'l-Hasan (Ebû Zeyyâni'l-Evvel) (763-767/1361-1365) Dönemi: 98
1.3.14. Yeni Bir Vezirin Etkisi, Endülüs'teki Şeyhü'l-Guzâtlık'ın Kaldırılması ve Saîd-Billâh Muhammed b. Abdülazîz (Ebû Zeyyâni's-Sânî) (774-776/1372-1374) Dönemi: 100
1.3.15. Merînî Yönetiminde Vezirler ve Gırnâta Sultanları Etkisi: Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (Birinci Saltanatı: 776-786/1374-1384): 101
1.3.16. Merinî İdâresindeki Vezirlerin ve Gırnâta Sarayının Etkisinin Azaltılması, Mağrib-i Evsât'ta Yeniden Hâkimiyet: Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (İkinci Saltanatı: 789-796/1387-1393) ve Dört Oğlunun Saltanatı: 103
1.3.17. Portekiz İşgalleri, Vattâsî Vezirleri Etkili Dönem: Son Merinî Sultanı Abdülhak b. Ebû Saîd (823-869/1420-1465) ve Merînîlerin Sukūtu: 106
1.4. Merînîlerin Diğer Devletlerle İlişkileri 109

1.4.1. Memlüklerle İlişkiler 109
1.4.2. Abdülvâdîlerle İlişkiler 115
1.4.3. Hafsîlerle İlişkiler 118
1.4.4. Mali Sultanlığı ile İlişkiler 120
1.4.5. Gırnâta Benî Ahmerle (Nasrîler) İlişkiler 124
1.4.6. Hıristiyan Krallıklarla İlişkiler 128

İKİNCİ BÖLÜM
MERÎNÎLERDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT 131
2.1. Sosyal Yapı 131
2.1.1. Bir Arada Yaşamanın Mağrib'deki Örneği: Merînîler ... 131
a. Berberîler (Emâzîğ/Ehrâr): 133
b. Araplar: 135
c. Endülüslüler: 140
d. Ehl-i Zimme: 141
2.1.2. Merînîlerde Yöneticilerin ve Halkın Bir Araya Geldiği Gün ve Geceler 144
A. Dinî Merasimler 144
a. Mevlidü'n-Nebî: 145
b. Mağrib'in Hz. Peygamber'e Sevgi ve Özleminin Edebî Hâli: Mevlidiyye 154
c. Aşure: 163
d. Ramazan ve Kurban Bayramları: 166
e. Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh-i Buhârî Hatim Merasimleri: 168
f. Hacı Uğurlama (Rakbü'l-Hac): 170
g. Mağrib Sultanlarının Hicaz Topraklarına Gönderdikleri Hediyeler ve Hz. Peygamber'e Yazdıkları Mektuplar: 173
h. Nikâh Merasimi: 181
ı. Cenaze Merasimi: 183
B. Ehl-i Zimme Törenleri 185
C. Resmî Merasimler 187
a. Yabancı Elçileri Karşılama Töreni: 187
b. Sultanın Sefere Çıkış Töreni: 188
c. Zafer Kutlamaları: 189

2.1.3. Merînîlerde Giyim-Kuşam 190
a. Kumaş Türleri: 190
b. Kadın Kıyafetleri: 193
c. Erkek Kıyafetleri: 197
2.1.4. Merinî Dönemi Mağrib Sofrasındaki Yiyecek ve İçecekler 205
A. Merînî Dönemi Yemeklerinin Muhtevâsı 211
a. Sebze Yemekleri: 211
b. Et Yemekleri: 212
c. Kuskus: 214
d. Balık Yemekleri ve Yumurtalı Yemekler: 214
e. Tatlılar: 215
B. Yemek İkramı 216
C. Yemek Malzemeleri, Mutfak Eşyaları 218
2.1.5. Vakfın Merinî Dönemi Mağrib'ini İnşa ve İhyâsı 221
2.1.6. Merînîlerde Hıfzıssıhha ve İâdetüssıhha: Mâristanlar 227
2.1.7. Merinî Toplumunun Hoş Vakit Geçirme Yolları ve Musikî 234
2.1.8. Merînîlerde Türbe Ziyaretleri 239

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MERÎNÎLER DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ HAYAT 243
3.1. Merinî Devleti'nin İktisadi Sistemi 243
3.1.1. Muhtesib ve Ticarî Hayattaki Rolü 245
3.2. Merinî Devleti'nin Gelir Kaynakları 248
3.3. Merinî Devleti'nin Harcamaları 253
3.4. Merinî Devleti'nde İktisadi Hayatın Ana Unsurları 258
3.4.1. Ticaret 258
a. İthalat: 260
b. İhracat: 261
c. Ticaretteki Bazı Uygulamalar: İcâr/Kiralama ve Mu'âvada/Takas 263
d. Esnaf Birliği ve Emînler: 265
e. Ticari Hayatta Ehl-i Zimme: 268
f. Ölçüler ve Tartılar: 269

g. Tedâvüldeki Paralar: 273
h. Fiyatlar: 278
ı. Çarşılar: 279
3.4.2. Ziraat 284
a. Tabiî Kaynaklar: 284
b. Ziraati Geliştirici Tedbirler: 287
c. Nâûralar /Sulama kanalları/Kovalı Su Dolapları: 288
d. Mahzenler: 291
e. Arazi Çeşitleri 292
e1. Devlet Arazileri: 292
e2. İkta Araziler: 292
e3. Mülk Araziler: 295
f. Ziraî Mahsûller: 295
3.4.3. Hayvancılık 302
3.4.4. Sanayi 304
a. Dokumacılık: 308
b. Debbağlık/Dericilik: 309
c. Değirmencilik (Un Öğütme): 310
d. Yağ Üretimi: 311
e. Şeker Sanayii: 312
f. Ahşap İşleri ve Marangozluk: 312
g. Madencilik ve Silah Yapımı: 315
h. Çömlekçilik, Camcılık: 318

SONUÇ 321

BİBLİYOGRAFYA 327

EKLER 347

DİZİN 361

ÖN SÖZ

Kuzey Afrika İslâm devletleri arasında yer alan ve yaklaşık üç asır Mağrib topraklarında hüküm süren Merînîler gerek siyasi açıdan gerek sosyo-kültürel ve iktisadi açıdan gösterdikleri gelişmişlik ve başarılarla bu topraklarda önemli ve kalıcı izler bırakmışlardır.

İslâm dünyasının en batı ucunda yer alan Endülüs'te Müslümanların, Hıristiyanlar karşısında maddî manevî güçlerini önemli bir süre daha devam ettirebilmeleri açısından da Merînîlerin destekleri oldukça dikkat çekicidir. Sosyal yapısının çeşitliliğine rağmen toplumda birlikte yaşama tecrübesini gerçekleştirmiş, ilmî faaliyetleriyle, hac yolculuklarıyla Doğu'nun zenginliğini Batı'ya aktarmış, İbn Battûta, İbn Haldûn, İbnü'l-Hatîb gibi önemli isimlerin hizmet ettiği ve değerlendirildiği, doğal kaynaklarını güzel bir şekilde kullanmış olan Merînîler hakkında ülkemizde -üzülerek belirtmek gerekir ki- herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Ülkemizin kültürel ve ekonomik hinterlandına tutulan her fener ışığının bizi bir parça daha aydınlatacağı, kültürel ve ekonomik kalkınmamızı sağlam temeller üzerine oturtacağı açıktır. Kuzey Afrika ile olan tarihî bağlarımız düşünülünce bu mühim döneme ışık tutacak olan akademik çalışmayı yapacak olma düşüncesi bizi hem heyecanlandırmış hem de teşvik etmiştir. Doktora tez komitesinde yer

alan hocalarımızın da onayı ve yönlendirmeleri ile bu konuyu çalışarak ulaştığımız sonuçları ortaya koymuş olduk.

Çalışmamızda Merînîlerin sosyal ve kültürel hayatlarına dair başlıklar altında ilmî ve tasavvufî hayata dair ayrıntılara hacmi artıracağı ve başka çalışmalara konu olabileceği için yer verilmemiştir. Çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında tezimizle ilgili kullandığımız tarih, coğrafya, seyahatnâme, tabakât, fetva kitapları başta olmak üzere kaynak ve araştırmalar hakkında kısa bilgiler vererek bu eserlerin tezimiz açısından önemine işaret ettik. Ardından Merînîler öncesi Mağrib tarihini ve coğrafyasını özetledik. Merînîlerin siyasi tarihini, sultanlar ve dönemleri şeklinde sırasıyla ele aldık. Bu sultanlar döneminde yaşanan siyasi gelişmeler yanında mimarî faaliyetler, ilmî faaliyetler ve iktisadi faaliyetler de değindiğimiz konular arasında yer aldı. Merînîlerin siyasi tarihini kuruluş, yükseliş, genişleme, vezirlerin nüfuzu altına girme ve zayıflama dönemleri şeklinde tasnif edip Merînî Devleti'ni sona götüren sebepleri vurguladık.

"Merînîlerde Sosyo-Kültürel Hayat" adlı birinci bölümde, Merînî toplumunu oluşturan etnik yapı ve çeşitli kabileler, Merînîlerde yapılan resmî ve mahallî tören ve merasimler, giyim-kuşam, yemek kültürü ele alınmıştır. Ardından Merînîler Dönemi'nde sosyal hayatta önemli izler bırakan vakıf kültürü, sağlık kültürü ve türbe ziyaretleri yer almıştır.

"Merînîler Dönemi İktisadi Hayat" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise ticaret, ziraat, hayvancılık ve sanayi başlıkları yer almıştır. Ticaret başlığında ticarî hayatı geliştirmek için atılmış adımlar, ihracat, ithalat, kullanılan paralar, ölçü ve tartılar anlatılmıştır. Ziraat başlığı altında doğal kaynaklardan faydalanmak için yapılmış su depoları, mahzenler, toprak çeşitleri, topraktan azamî ölçüde mahsûl elde etmek için çeşitli kabilelere dağıtılması, yetiştirilen ürünler söz konusu edilmiştir. Yine Merînîler

Dönemi'nde hayvancılık sahasındaki gelişmeler bu kısımda ele alınmıştır. Sanayi kısmında ise maden kaynakları, bunların çıkarılıp işlenmesi ve çeşitli eşyalar üretilmesi ve muhtelif sanayi dalları incelenmiştir.

Ekler kısmında Merînî sultanlarının listesine, Merînîler Dönemi dünya tarihinde yönetimde olan bazı devletlerin listesine, Merînî dönemi ve diğer dönemlerde Mağrib bölgesinde yapılmış çeşitli mimarî eserlerin ve sosyo-kültürel, iktisadi hayatın renklerine dair resimlere yer verilmiştir.

Konunun tespiti ve hazırlanmasında önemli katkısı olan, ilmî disiplini ve ahlâkı ile örnek olan Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi öğretim üyesi değerli hocam Prof. Dr. İsmail Yiğit'e teşekkürlerimi sunarım. Tezi yazmaya başlamamda, teze son şeklini vermemde eğitici, öğretici, destekleyici olan, yol gösterici tavsiyelerini esirgemeyen, ilim-feraset-sohbet-samimiyet ve birçok kıymetli kavramın bir araya gelmiş tezahürüne şahit olduğum danışman hocam Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Gülgün Uyar'a özellikle saygı ve şükran duygularımı sunarım. Yıllardır hizmetlerinden istifade ettiğim Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına minnettarlığımı ifade etmeliyim. Kaynaklarımı okurken bazı Arapça metinlerin anlaşılması hususunda yardımlarını esirgemeyen Faslı dostum Khaddouj Coşkun'a teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamı büyük titizlikle okuyarak değerlendiren arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Yasemin Sarı'ya çok teşekkür ederim. İngilizce metinlerde kıymetli desteklerini aldığım kız kardeşim Şifa'ya ve eşi Salih Çalışkan'a özellikle teşekkürlerimi sunuyorum. İlim yolculuğumun geniş yürekli destekçileri olan bilge kadın annem Saliha ve kütüphaneli bir evde doğmamıza vesile olan babam Halil Gözütok'a ve kardeşlerim Lokman, Zeynep, Muhammed ve Şifa'ya müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Özel bir teşekkürü calışmamın her

harfinde, noktasında maddî manevî desteği bulunan, *"Olmasaydı olmazdı."* diyebileceğim eşim Aykut Tamdoğan'a ayırırken baki teşekkürü ise göz nûrumuz, tezimi savunma dönemimde varlığından yeni haberdar olduğumuz Eymen'e sunuyorum.

Son teşekkürlerimi ise uzun ve yorucu bir çalışmanın ürünü olan bu eserin basımı için destekleyen hocam Prof. Dr. Nurettin Gemici'ye; kitabın tashihini yaparak çeşitli önerilerde bulunan Hüseyin Özdemir'e; İlahiyat Yayınevinin değerli yetkililerine sunuyorum.

Zehra GÖZÜTOK TAMDOĞAN
Tekirdağ, 2023

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: bin, ibn (Oğlu)
bk.	: Bakınız
bs.	: Basım, baskı.
b.y.	: Basım Yeri Yok
c.	: Cilt
dn.	: Dipnot
ed.	: Editör
EI²	: The Encyclopedia of Islam (New Edition)
g	: Gram
H	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret-i
M	: Milâdî
mm	: Milimetre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
red.	: Redaktör
s.	: Sayfa
salt.	: Saltanat Yılları

sav.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
S.	: Sayı
tak.	: Takdim eden
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme, tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve devamı
v.dğr.	: ve diğerleri, diğer nâşir veya nâşirler
vr.	: Varak
vs.	: vesaire
y.	: Yıl
y.y.	: Yayıncı Yok
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırma Kaynakları

Çalışmayı hazırlarken istifade ettiğimiz eserler arasında genel tarih kitapları başta olmak üzere araştırma konumuz olan bölge ve dönemle alakalı özel tarih kitapları, coğrafya kitapları, biyografi ve tabakat kitapları, seyahatnâmeler ve dönemin fetva kitapları bulunmaktadır. Çalıştığımız döneme ait gerek Mağribli gerek Endülüslü tarihçilerin ve müelliflerin kaleme aldığı birinci el kaynakların çok sayıda olmasının yanında Merînî sultanlarının diğer devletlerle yaptıkları yazışmalara dair belge ve metinlerin de mevcut bulunması kaynakçamızı zenginleştirmiştir. Faydalandığımız bu kaynakları, konumuz açısından önemlerine atfen tanıtmak istiyoruz:

Çalışmanın konusu olan Mağrib bölgesinin özellikle İslâm fetihleriyle başlayan tarihini ve gelişmesini takip etmek adına İbn Abdülhakem'in (ö. 257/871), *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*[1] adlı eseri oldukça faydalı olmuştur. Ayrıca eserini Endülüs'ün fethi konusu ile yazmaya başlamış olan Abdülvâhid el-Merrâküşî'nin (ö. 647/1250) *el-Mu'cib fî telhisi ahbâri'l-Mağrib*[2] adlı eseri bu

[1] Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib,* thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire, by., 2001).

[2] Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-*

mevzuda önde gelen tarihlerdendir. Bu eser, Mağrib'de kurulan devletler olan Murâbıtlar, Muvahhidler ve bunların Endülüs'e geçişleri ile Mağrib ve Endülüs şehirlerinden bahsetmekte; Merînîler Dönemi'ne girmese de ele aldığı dönemin (7./13. yy.) Mağrib ve Endülüsü'nü tanımak adına bizim için faydalı olmuştur.

Bölgenin tarihini daha iyi öğrenebilmek için ise Mağribli tarihçilerden İbn İzârî'nin (ö. 695/1295) Kuzey Afrika ve Endülüs'e dair yazmış olduğu *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endülüs ve'l-Mağrib*[3] adlı eserini inceledik. Üç ciltlik eserin ilk iki cildinde Kuzey Afrika'nın fethi, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde bölgenin idaresi, bu bölgede kurulmuş olan Ağlebî, Rüstemî, İdrîsî, Fâtımî, Zîrî Hânedanları, üçüncü ciltte ise daha çok Murâbıtlar, Muvahhidler başta olmak üzere az da olsa Merînîler, Hafsîler, Nasrîler ve Hûdîler anlatılmaktadır.

Faslı tarihçilerden, aynı zamanda Merînî Sultanı Ebû Said'in kâtipliğini de yapmış İbn Ebû Zer'in eserleri arasında yer alan, resmî kayıtlardan da istifade ederek yazdığını belirttiği *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kırtâs fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve Târihi medîneti Fâs*[4] adlı kitaplar kaynaklarımız arasında çok önemli bir yere sahiptir. Kısaca *el-Kırtâs* veya *Ravzü'l-kırtâs* adıyla bilinen eser genelde Mağrib özelde ise Fas tarihidir. Ceznâî, İbnü'l-Ahmer, İbn Haldûn ve diğer bazı tarihçiler ele aldığı dönemle ilgili olarak en meşhur Mağrib tarihi olan bu esere güvenmişlerdir. Eserin en önemli özelliği Mağrib tarihi hakkında daha önceleri yazılmış, ancak günümüze ulaşmamış bazı kitaplardan nakiller

---

Mağrib, thk. Muhammed Zeynülhüm Muhammed Azb (Kahire, Dârü'l-Ferhânî, 1994).

3 Ebû Abdullah Muhammed Merrâküşî b. İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib,* thk. Georges Colin, Levi Provençal (Beyrut, Dârü's-Sekāfe,1983).

4 Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer İbn Ebû Zer' el-Fâsî, *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kırtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhi medîneti Fas* (Rabat, Dârü'l-Mansûr,1972).

yapmış olmasıdır.[5] İbn Ebû Zer', eserini İdrisî Hânedanlığı'nın kuruluşundan (172/899) başlatıp çeşitli devletleri de anlatarak kendi dönemine (726/1326) kadar getirmektedir. Merînîler tarihini hem kronolojik olarak vermekte hem de sultanları, kâtipleri, yaptıkları icraatlarla bize anlatmaktadır. Bu konular arasında sosyo-kültürel ve iktisâdî hayat açısından da değerli bilgileri bugüne ulaştırmaktadır. Ayrıca anlattığı her devletle ilgili bölümün son kısmında vefeyâta dair bilgiler vermektedir. Başşehir Fas'ı da yeri geldikçe ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Fas'ta Merînî sultanlarına kâtiplik yapan ve Divânü'l- İnşâ'da görev almış olan meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı İbn Haldûn (ö. 808/1406) *el-İber* adıyla meşhur olan *Kitâbü'l-'İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-Sultâni'l-ekber*[6] adlı tarihinin 6. ve 7. ciltlerini Kuzey Afrika devletlerine ayırmıştır. Eserinin ilk kısmında yer alan *Mukaddime*, tarih ilminden, umrândan (sosyoloji), içtimâî kurumlardan ve değerlerden bahsetmektedir. Biz bu kısım için Süleyman Uludağ'ın tercümesinden oldukça istifade ettik.[7] *el-İber*'e zeyl olarak yazdığı *et-Ta'rîf*[8] ise İbn Haldûn'un hayatını, resmi görevlerini, sultanlarla ve âlimlerle yazışmalarını, sosyo-kültürel olayları, şiirleri içermektedir. Çalışmamız için eserin hem aslından hem de tercümesinden[9] istifade ettik.

---

5 Câsim el-Ubûdî, "İbn Ebî Zer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 29/449-451.

6 Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, 1-7 (Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmî,1413/1992).

7 İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, 1-2 (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982).

8 İbn Haldûn, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rıhletühu garben ve şarken*, 7. cilde ek olarak (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992).

9 İbn Haldûn, *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rıhletühu garben ve şarken* (*Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*), trc. Vecdi Akyüz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004).

Çalışmamızın hemen bütün bölümlerinde başvurduğumuz *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ*[10], Memlük tarihçisi, âlim ve münşî olan Kalkaşendî'ye (ö. 821/1418) aittir. Eser inşâ sanatının mükemmel ansiklopedik örneği olup tarih, coğrafya, edebiyat, kitâbet ilmi, örf ve âdetler konusunda pek çok kaynaktan faydalanılarak yazılmıştır.[11] Eser, konumuz açısından oldukça önemli olup özellikle İbn Fazlullah el-Ömerî'den aktarmalar yaparak Mağrib ve Endülüs'ün tarihî, coğrafî, kültürel, iktisâdi, askerî durumunu anlatmaktadır.

Merinî muasır kaynaklarımız arasında bulunan ve bir dünya tarihi olmasına rağmen çoğunlukla Memlükler,[12] Memlüklerle ilişkisi olan devletler ve hac yolculuğu için topraklarına gelenlerden bahseden; bizim için de önemi Memlük sultanları ile Merînî sultanlarının mektuplaşmalarını, hac yolculuklarını, hacılar için yapılan hizmetleri içermesinden ileri gelen, Mısırlı tarihçi Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*[13] adlı eserini burada hususen zikretmek gerekmektedir.

Makkarî (ö. 1041/1631) *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddin İbni'l-Hatîb*[14] adlı eserinde Endülüs'ün

---

10 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ,* 1-14 (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, 1340/1922).

11 Mehmet İpşirli, "Kalkaşendî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/263-264.

12 Memlükler: 1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren Müslüman Türk Devleti'dir. Tarihî önemi gerek Moğollar gerek bölgedeki Haçlılar karşısındaki başarılarından kaynaklanmaktadır. Yavuz Sultan Selim'le son Memlük Hükümdarı Tomanbay arasında çıkan 923/1517 Ridâniye Savaşı ile Memlükler Devleti'ne son verilmiş ve toprakları Osmanlıların eline geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/90-97.

13 Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülvâhid Makrizî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk,* nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde, 1-12 (Kahire: by.,1957).

14 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhü't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-din İbni'l-Hatîb,* thk. İhsan Abbâs, 1-8 (Beyrut: Dârü Sâdır, 1388/1968).

fethinden başlattığı olayları tarih ve edebiyat antolojisi şeklinde kendi dönemine kadar getirmiştir. Sosyo-kültürel hayata dair önemli ipuçları da bulduğumuz bu kaynak, hemen her konu başlığı altında bize bilgiler sunmaktadır. Makkarî'nin diğer eseri *Ezhârü'r-riyâz fî ahbâri 'İyâz*[15] ise Sebteli âlim Kādı Iyâz'ın hayatına dair rivayetleri toplamış gibi görünse de eserin bizim açımızdan değeri, Merînîler Dönemi Sebte ile ilgili sosyo-kültürel ve ilmî konularda oldukça fazla bilgi veriyor olmasından kaynaklanmaktadır.

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak müracaat ettiğimiz Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid es-Selâvî (ö. 1315/1897), *Kitâbü'l-İstiskâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*[16] adlı eserinde Fas tarihini İslâm fetihlerinden kendi zamanına kadar ele almış; Fas'ta hüküm süren İdrisîler, Murâbıtlar, Muvahhidler ve özellikle 3. ciltte Merînîlere yer vermiştir. Diğer ciltlerde de faydalandığımız kısımlar olmuştur.

Eserimizde kullandığımız özel tarihler arasında ise Merînî himayesine sığınmış olan Endülüslü tarihçi İbnü'l-Ahmer'e (807/1404) ait olan *Ravzatü'n-nisrîn fî ahbâri Beni Merîn*[17] yer almaktadır. İbnü'l-Ahmer, Ebû Saîd Osman (800-823/1397-1420) Dönemi'nde kadılık görevine getirilmiş; bu eserini de sultana takdîm etmiştir. Merînî sarayına yakınlığı dolayısıyla eserinde Merînîler övülmüş Abdülvâdîler[18] yerilmiş olsa da Beni Merîn

---

15 Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz fî ahbâri Iyâz*, thk. 1-3 Mustafa es-Sekka v. dğr., 4-5 Said Ahmed A'râb v. dğr. (Kahire: 1939, Rabat, 1980).

16 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî es- Selâvî, *Kitâbü'l-İstiska li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî*, thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsırî, 1-8 (Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954).

17 Ebü'l-Velid İsmail b. Yûsuf el- Gırnatî İbnü'l-Ahmer, *Ravzatü'n-nisrîn fi devleti Beni Merîn*, thk. Abdülvehhâb b. Mansûr (Rabat: el- Matbaatü'l-Mülkî, 1423/2003).

18 **Benî Abdülvâd (Abdülvâdîler):** 633- 957/1235-1550 yılları arasında Mağrib'de hüküm süren Berberî Zenâte kabilesine mensup bir hânedan olup kurucusu Yağmurasan'ın babası Zeyyân'a nisbetle Beni Zeyyân, Zeyyânîler diye de bilinmektedir. Komşu ve aynı zamanda akrabaları olan Beni Merîn ve Beni Tûcîn gibi göçebe olarak yaşamışlardır. Ancak Hilâlî Araplarının 11. yy.daki istilaları

kabilesini, soylarını ve sırayla bütün sultanları anlatmaktadır. Tarihî olayları anlatmasının yanı sıra sosyal olaylara, sultanların vasıflarına da yer verdiği bu eser, bizim ana kaynaklarımızın en önemlilerindendir.

Yukarıda zikredilen İbn Ebû Zer'in Merînîlere özel tarihi olan *ez-Zehîratü's-seniyye fi târihi'd-devleti'l-Merîniyye*[19] adlı eseri de bizim için oldukça önemli idi. Eserinde rivayette bulunduğu kişinin ismini zikrederek mevcut tarihî seyri nakletmektedir. On bâba ayırdığı eserinde Beni Merîn kabilesini, neseblerini, Mağrib'e gelişlerini, idarecilerini, sultanlarını ve dönemlerini gazveleriyle, fetihleriyle, menkıbeleriyle, sosyal meseleleriyle, kültüre ait ipuçlarıyla anlatır ve bunları anlatırken de güvenilir kaynak ve kişilerden aktardığını, şahit olduğu olayları kaydettiğini, ilim sahiplerinden ve nesebleri bilenlerden bilgi alıp kayda geçirdiğini ifade eder.

Bir diğer özel tarih ise şehir tarihi olarak da değerlendirebileceğimiz ve oldukça fazla faydalandığımız ve bize tarihî seyri içerisinde Fas şehrini maddî manevî tüm özellikleriyle sunan Ali Ceznâî (ö.766/1365'ten sonra) ve eseri *Cenâ zehratü'l-âs fî binâi medîneti Fâs*'tır.[20] Kitabında anlattığı son tarihî olay 766/1365'e aittir.

---

yüzünden doğuya gitmiş ve Cezayir'in Vahran bölgesindeki yüksek yaylalarda yaşamışlardır. Buralar Muvahhidler tarafından kuşatılınca önce onlarla ittifak kurmuşlar; onlar zayıflamaya başlayınca Abdülvâd Aşiretinin reisi Yağmurasan b. Zeyyân 1235 yılında Vehrân'da kendi devletini kurmuştur. Beni Merîn'le aralarında geçmişe dayanan kavgalar dolayısıyla Merînîlere karşı Hıristiyan Kastilya Kralı ile ittifak kurmuşlardır. Çok zengin olmamalarına rağmen başşehir Tilimsân'ı cami, medrese ve saraylarla donatmışlar; burayı ilim ve ticaret merkezi hâline getirmişlerdir. Bk. Erdoğan Merçil, "Abdülvâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/276-277; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/172-173; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/84-196.

19 Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer İbn Ebû Zer' el-Fâsî, *ez-Zehîratü's-seniyye fi târîhi'd-Devleti'l-Merîniyye* (Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972).

20 Ali Ceznâî, *Cenâ zehratü'l-âs fi binâi medîneti Fâs,* thk. Abdülvehhâb b. Mansûr (Rabat: Matbaatü'l-Mülkî, 1411/1991).

Biraz ayrıntılı olarak vermek istediğimiz, küçük hacimli olmasına rağmen hemen her konuda Merînîler adına bize bir şeyler sunmuş bu eser; mukaddime ve iki kısımdan oluşmaktadır. Ceznâî giriş bölümüne türbeleri, halkın türbelere ilgisini, hurafeleri, rivayetleri almaktadır. Birinci kısımda İdrisîlerin Mağrib'e geliş sebepleri, Mağrib'in faziletine dair rivayetler, Mağrib'in üç bölgesi, Mağrib topraklarının fethi, halkının Müslüman oluşuna vesile olan Ebû Ceyde, Berberîlerin Filistin ve Şam'dan kalkıp Mağrib'e gelişleri, Emevîlerden Ukbe b. Nâfi'nin Mağrib'e gelişi, fetihler, Mûsâ b. Nusayr'ın Mağrib'e gelişi, Târık b. Ziyâd'ın ordu komutanlığı, İdris b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'in Mağrib'e gelişi, Berberî kabilelerinin ona biati ve ordu kurması, Bağdat'taki Abbâsî Halîfesi Hârûn er-Reşîd'in İdris'i öldürtme emri, İdris'in Berberî eşinden doğan oğlu İdris'e biat edilişi, 191/806'da II. İdris'in Fas'ı tesis edişi, Fas ismi ile ilgili rivayetler, Mâlikî mezhebi, Endelüsiyyîn ve Karaviyyîn câmileri, şehre gelen âlim, şair, tüccarlar anlatılmaktadır. Ayrıca şehrin nehirleri, madenleri, ağaçları, Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın bu bölgeye sonradan inşa ettirdiği binalar anlatılanlar arasındadır.

İkinci kısımda ise şehrin surları, değirmenleri, hamamları, Fas'ın kapıları, mahalleleri, Murâbıt ve Muvahhid dönemlerinde Fas mescitleri, abdest alma yerleri, mescitlere yapılan ilaveler, minareleri, namaz vakitlerini gösteren saat, Ebû İnân'ın mescitlere katkıları, minber, hatipler, hutbeler, Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'a övgüler, giyecekler, vakıf malları, mescit vakıfları, Ebû İnân'ın kütüphanesi, Ebü'l-Hasan Dönemi'nde mescitlerdeki cami dersleri, okutulan kitaplar anlatılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği üzere küçük hacmine rağmen bu eser çalışmamızın hemen her konudaki ana kaynaklarındandır.

Gırnâta Beni Ahmer Devleti'nde vezirlik yapan ve siyasi sebeplerle Merînî sarayına gelmek durumunda kalan, dolayısıyla

Merînî sultanlarına da vezirlik yapan Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374) eserleri bu kitap için vazgeçilmez kaynaklar arasında olmuştur. E*l-İhâta fî ahbâri Gırnâta*[21] Mağrib tarihi açısından da bir belge niteliğindedir. Eser, vezirliği sırasında çeşitli devlet adamlarına yazdığı tarihî ve edebî açıdan oldukça önemli olan resmî mektupları, dostlarına yazdığı özel mektupları, resmî belgeleri, Gırnâta'ya ve Mağrib'e dair tarihî olayları, coğrafî bilgileri, Endülüs ve Mağrib tarihine damga vuran sultanlar, âlimler, kâtipler, hâcibler vb. önemli şahsiyetlerin biyografilerini içermektedir.

İbnü'l-Hatîb'in bir diğer önemli eseri de *Künâsetü'd-dükkân ba'de intikāli's-sükkân'*dır.[22] Bu eser, kendisi Mağrib'de Selâ şehrinde sürgünde iken Gırnâta Sultanı Ebü'l-Haccâc I. Yûsuf'un (salt. 733-755/1333-1354), Merînî Sultanı Ebû İnân'a gönderdiği mektupları ihtiva etmektedir. Bu açıdan Gırnâta-Mağrib ilişkilerini aydınlatan kaynak niteliğinde önemli bir eseridir.

Tezimizin coğrafî kaynaklarına gelince Merînî muasır coğrafyacılar arasında yer alan Yâkût el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî'nin (ö. 626/1229) İslâm âlimleri tarafından kaleme alınıp günümüze ulaşan en büyük coğrafya ansiklopedisi sayılan ve günümüze ulaşmayan birçok kitaptan alıntılar yaparak yazmış[23] olduğu *Mu'cemü'l-büldân*[24] adlı eseri önemli ölçüde istifade ettiğimiz coğrafya kaynaklarındandır. Yâkût el-Hamevî alfabetik olarak tasnif ettiği eserinde şehir, köy, nehir ve dağların

---

21 Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta,* thk. Muhammed Abdullah İnân, 1-4 (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1393/1973).

22 İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân ba'de intikāli's-sükkân havle'l-alâkati's-siyâse beyne memleketi Gırnâta ve'l-Mağrib,* thk. Muhammed Kemâl Şebâne, red. Hasan Mahmûd (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1968).

23 Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/288-289.

24 Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Kitâbü Mu'cemi'l-büldân*, 1-5 (Beyrut: Dârü Sâdır, 1397/1977).

aynı zamanda tarihî, ekonomik, sosyo-kültürel özelliklerini de yansıtmıştır.

İncelediğimiz dönemin muasır coğrafyacılarından Faslı Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im Himyerî'nin (ö. 727/1327) *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*"[25] adlı eserinde tarihî önemi olan şehirlerin kuruluşunun, coğrafî konumlarının, demografik yapısının o güne kadarki seyrini kısa ve öz bir şekilde vermiş olması ve bunun yanında o şehirle ilgili anlatılan efsaneler ve yazılan şiirleri de aktarmış olması bizim için oldukça faydalı olmuştur. Yararlandığı coğrafya kitapları arasında, Ya'kūbî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-Büldân*'ı, bizim de çalışmamızda kullandığımız Bekrî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i,[26] İdrisî'nin (ö. 560/1165) *Nüzhetü'l-müştak*'ı kaynak olarak yer almaktadır.

Yine o dönem muasır coğrafyacılar arasında İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) bulunmaktadır. Coğrafya alanında ilk defa tablo sistemini uyguladığı ifade edilen[27] eseri *Takvîmü'l-büldân*[28] sade bir coğrafya kitabı olma özelliğini taşımakta, tarihî ve edebî bilgiler içermemektedir. Bölgelere ait şehirleri tanıtırken çizdiği cetvellerde şehir isimlerinin okunuşlarına dair bilgi vermekte, bu şehirlerin ait olduğu bölgenin hangi kısmında yer aldığını ve bu bilgiyi kimden aldığını ifade etmektedir. Şehir isimlerinin

---

25 Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr* thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975).

26 Abdullah b. Abdülaziz el-Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (İslamic Geography, nşr. Mac Guckin de Slane) (Almanya, 1993).

27 Casim Avcı, "Takvîmü'l-Büldân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/492-493.

28 İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (Geographie D'Aboul Feda adıyla nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane (Paris, Imprime Par Autorisation De M. Le Garde Des Sceux, 1840).

okunuşları ile ilgili olarak oldukça istifade ettiğimiz bir eser olmuştur.

Yukarıda zikrettiğimiz *Mu'cemü'l-büldân* adlı esere bir muhtasar şeklinde İbn Abdülhak el-Bağdâdî (ö. 739/1338) tarafından yazılmış olan *Merâsıdü'l-ıttılâ' alâ (fi) esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'*[29] adlı eseri de burada ayrıca zikretmek gerekmektedir.

Bir diğer coğrafya-tarih kaynağımız ise Memlükler Dönemi devlet adamı, tarih-coğrafya âlimi olan Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullah el-Ömerî'ye (ö. 749/1349) ait olan *Mesâlikü'l-ebsâr fi memâliki'l-emsâr*[30] adlı eserdir. Ağırlıklı olarak tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eser olup iki ana kısımdan oluşmuş ve ilk kısımda yirmi yedi cüzlük fizikî coğrafya, ikinci kısımda ise milletler ve tarihlerine (beşerî coğrafya) yer verilmiştir.[31] Özellikle Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'ne ait ayrıntılı bilgileri, ziraat, sanayi, ticarete dair vasıfları, şehirler ve özelliklerini ele alması bizim için oldukça yararlı olmuştur.

Bu eserin önemli kaynakları arasında gerek seyyâhlar tarafından yazılmış gerekse sultanların kâtiplerinin seferlerde, ziyaretlerde kaleme aldıkları bilgileri derleyip topladıkları rıhleler/seyahatnâmeler de bulunmaktadır. Bu noktada önemli bir kaynak, Sultan Ebü'l-Hasan'ın kâtibi İbn Merzûk'a[32] ait

---

[29] Safiyyüddin Abdülmü'min b. Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü'l-ıttılâ' alâ (fi) esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî, 1-3 (Kahire: Dârü'l-Ceyl, 1992).

[30] Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fi memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribi'l- İslâmî ve kabâili'l-Arab,* thk. Hamza Ahmed Abbâs, 27 (Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2002).

[31] Abdülaziz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/483-484.

[32] **Muhammed b. Ahmed İbn Merzûk el-Acîsî et-Tilimsânî (ö. 780/1378-79):** Usûl, fürû, tefsir konularında âlim idi. Doğu'ya gidip haccını yaptıktan sonra orada çeşitli âlimlerden dersler aldı. İbnMerzûk, Mağrib'e dönünce Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan, onu kendisine sır kâtibi, cemaatine imam, minberine hatib yapmıştır. Ebü'l-Hasan'dan sonra Endülüs'e geçmiş, orada eseri "*el-Müsnedü's-sahîhü'l-Hasan, fi meâsiri's sultan Ebi'l-Hasan*"ı yazmıştır. Sonra Mağrib'etekrardönmüş ve Merînî Sultanı Ebû İnân'ın hizmetine girmiştir. Ondan sonra ise Sultan Ebû

olan *Müsnedü's-Sahîhi'l-Hasen*[33] adlı eserdir. Dönemin siyasi, içtimai birçok yönünü ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Sultan Ebû İnân ve Sultan Ebû Zeyyân es-Saîd'in kâtipliğini yapmış olan Ebü'l-Kāsım İbrâhim b. Abdullah İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî'ye (ö.780/1378?)[34] ait olan *Feyzü'l-ubâb ve ifâdâtü kıdâhi'l-âdâb fi'l-hareketi's-saîde ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*[35] adlı eser bir diğer seyahatnâmedir. En-Nümeyrî, bu kitabında Merînî Sultanı Ebû İnân ile birlikte çıktığı seferleri, bu seferlerde uğradıkları yerleri ve bu yerlerdeki imâr faaliyetlerini günlük olarak yazıya dökmüştür. Eseri, bir seyahatnâme gibi gözükse de siyasi olayları, günlük tecrübeleri, dâhilî fitneleri, savaşları, sosyal ve iktisadi ıslahatları içerdiği için aslında bir tarih kitabıdır. Hatıralarını, sultanla birlikte yaşadıklarını inşadaki gücünü kullanarak şiirli bir söyleyişle anlatmıştır.

Sultanla 757/1356 yılının sonlarında başlayan yolculuklarındaki yol haritası Fas-Rabat-Selâ, Selâ-Fas, Fas-Kosantîne, Kosantîne-Zâb, Zâb-İfrîkıye, İfrîkıye-Zâb, Zâb-Kosantîne, Kosantîne-Fas olarak şekillenmiştir. Yolculuk fetihlerle, ıslahatlarla, isyanları -özellikle Arap kabilelerinin isyanlarını- bastırmakla, hac yollarının güvenliğini sağlamakla, anlaşmalarla, imârlarla

---

Sâlim'in hizmetinde bulunmuştur. Hz. Muhammed'i (sas.) rüyasında gördüğü ve Doğu'ya gitmesini işaret ettiği ifade edilmektedir. bk. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/225-227.

33 Muhammed İbn Merzûk et-Tilimsânî, *el-Müsnedü's-sahihü'l-hasen fi meâsiri ve mehâsini mevlânâ Ebi'l-Hasan*, thk. Maria- Jesus Viguera, tkd. Mahmûd Bûabbâd (Cezayir: eş-Şirketü'l-Vataniyye, 1981).

34 **İbrâhîm İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî (ö. 768/1367)**: Gırnâta'da doğmuş, küçüklüğünden beri şiir ve belagatteki başarısıyla tanınmıştır. İlim tahsili için doğuya giden Nümeyrî, sonra Endülüs'e dönmüş, sonra hac için tekrar doğuya gitmiş ve dönüşte Fas'a gelerek Emîrü'l-müslimîn Ebû İnân'ın kâtibi olmuştur. Oldukça fazla eseri bulunmaktadır. *Feyzü'l-ubâb* dışında bazıları *el-Müsâhele ve'l-müsâmeha*, *İkâzü'l-kirâm*, *Ten'îmü'l-eşbâh*, *Ravzatü'l-ubbâd*'dır. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/91-96.

35 Ebü'l-Kāsım İbrâhîm b. Abdullah İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb ve ifâdâtü kıdâhi'l-âdâb fi hareketi's-saîdeti ilâ Kosantîne ve'z-Zâb*, thk. Muhammed İbn Şakrûn (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990).

devam etmiştir. Yolculuk toplamda sekiz ay sürmüştür. Yazar, bu rıhle esnasında gördüklerini gayet edebî bir şekilde ifade etmiş; törenlerden, mevlidünnebî kutlamalarından, kasidelerden, âdetlerden, vergi kaldırılmasından, fakirlere yardımdan bahsetmiş; yemek, giyim, kabul, şehre giriş törenlerine, coğrafî özelliklere; zâviye, cami, medrese,[36] türbelere; su değirmenlerine, ordu, donanma, askerler ve de Hıristiyanlarla ilişkilere kadar birçok konuya değinmiştir.

Bu çalışmamız için önemli seyahatnâmeler arasında Merînîler Dönemi'nde Mağrib'in yetiştirmiş olduğu dünyaca ünlü seyyâh İbn Battûta Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Levâtî et-Tancî'nin (ö. 770/1368-69) *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr*[37] yani daha meşhur adıyla *Rihletü İbn Battûtâ* adlı eseri yer almaktadır. Dönemin dünyasını anlamak bakımından da oldukça istifade ettiğimiz bir kaynak olmuştur. Merînî Dönemi'yle ilgili olarak sosyo-kültürel hayat, coğrafî özellikler, sosyal hizmetler, imâr faaliyetleri, alışverişler ve diğer ülkelerdeki fiyatlarla karşılaştırmalar hakkında bilgi veren İbn Battûtâ'nın Mağrib'le gittiği diğer ülkeler arasında bağlar kurması ayrıca önem arz etmektedir. Bu eserimiz için faydalanırken daha çok Abdülhâdî Tâzî incelemesini tercih ettik. Çünkü gerek ilgili dipnot açıklamaları gerek beşinci ciltteki geniş konu fihristi, bu neşirden istifadeyi artırmıştır.

Yine İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374) eserlerinden olan ve çalışmamızda ziyadesiyle istifade ettiğimiz diğer bir eseri dört risâle şeklinde olup Ahmed Muhtâr Abbâdî tarafından incelemesi

---

36 Merinî dönemi ilk Fes medreseleri için bk. Maya Shatzmiller, "Les Premiers Merinides et le Milieu Religieux de Fes: I'introduction des Medersas", *Studia Islamica*, 43 (1976), 109-118. https://www.jstor.org/stable/1595283

37 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Battûtâ et-Tancî, *Rihletü İbn Battûtâ: Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâibi'l-emsâr ve 'acâibi'l-esfâr*, thk. Abdülhâdî Tâzî, 1-5 (Rabat: Akadimiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribî, 1417/1997).

yapılmak suretiyle *Hatratü't-tayf rıhelât fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*[38] adıyla bir kitap hâlinde neşredilmiştir. Bu risâlelerden bizi ilgilendiren ikinci risâle *Mufâharatü Malaka ve Selâ*; Endülüs şehri Malaka ile Mağrib şehri Selâ'yı karşılaştırır. Üçüncü risâlesi olan *Mi'yârü'l-ihtiyâr*, İbnü'l-Hatîb'in gezip gördüğü Endülüs ve Mağrib şehirlerini anlatır. Anlatılan Mağrib şehirleri arasında Sebte, Tanca, Selâ, Miknâs ve Fas bulunmakta; bu şehirlerin tarihî, coğrafî, iktisadi, kültürel durumlarından bahsedilmektedir. Dördüncü risâle *Nüfâdatü'l-cerâb* ise Mağrib şehirlerinin çeşitli açılardan tanıtımına ayrılmıştır ki hem siyasetçi hem tarihçi hem edip olan İbnü'l-Hatîb'in kaleminden çıkmış olması bu şehrin tanıtımını bizim için daha da özel kılmıştır.

Kaynaklarımız arasındaki bir diğer seyahatnâme ise Batı'da *"Afrikalı Leon"* adıyla bilinen Gırnâta doğumlu, Zenâte'nin bir kolu Beni Zeyyât kabilesine mensup Arap seyyahı Hasan Vezzân'a (ö. 957/1550) ait olan *Vasfu İfrîkıye*'dir.[39] Fas'ta Karaviyyîn ve İnâniyye medreselerinde eğitim görmüş, gençlik yıllarında Merînîler Hanedanının son sultanlarının hizmetinde bulunmuş olan Hasan Vezzân[40] eserinde Mağrib'i diğer tarihçilerden farklı bir tarzda bölgelere ayırmış; bölgeleri ve bu bölgelere ait şehirleri, köyleri, dağları en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. Bölgeleri bu şekilde ayırıp her bölgedeki tarih, coğrafya bilgisi, sosyo-kültürel hayat, iktisadi hayat, etnik yapı,

---

38 Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: rıhelât fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs 1347-1362*, thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabîli'd-Dirâsât, 2003).

39 Hasan Vezzân (Afrikalı Leon) Hasan b. Muhammed b. ez-Zeyyâtî, Vasfulfrîkiyye, thk. Abdurrahman Hamîde
(Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1979); Ebû Ali Liyun (Afrikalı Leon) Vezzân Hasan b. Muhammed el-Vezzân el-Fâsî, *Vasfu Ifrîkiyye* (Fransızcadan Arapçaya trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar) (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1983).

40 Mustafa L. Bilge, "Hasan el-Vezzân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/358-359.

mimari ile ilgili verdiği bilgiler bizim için Mağrib'i tanıma ve harita üzerinde görebilme adına oldukça faydalı olmuştur.

Eserimizin kaynakları arasında tabakāt ve biyografi kitapları da mevcuttur. İbnü'l-Ahmer'in incelediğimiz bir diğer eseri Fas'ın meşhur aileleriyle eşrafına ait biyografileri içeren, İbnü'l-Ahmer tarafından yazılmaya başlanmış ve daha sonra çeşitli müellifler tarafından ilaveler yapılmış olan *Büyûtâtü Fâsi'l-kübrâ (Zikru ba'zı meşâhîri Fâs fi'l-kadîm)*[41] adlı eserdir.

Bizim için en önemli tabakāt kitabı ise Ebü'l-Abbâs Şehâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî İbnü'l-Kādî'ya (ö. 1025/1616) ait olan *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fas*[42] adlı eserdir. Alfabetik sıra ile hazırlanmış eserin ilk sayfalarında Fas'ın tarihi, coğrafyası, medreseleri ve mescitleri anlatılmaktadır. Bu eser sadece Fas âlimlerini değil, yolu bir şekilde oraya düşmüş bütün âlimleri anlatmaktadır. Baştan sona okumak suretiyle özellikle Merînî Dönemi'ne ait sultanları, âlimleri, fakîhleri, şairleri tespit noktasında ve ayrıca hayatlarının içerisinden süzebildiğimiz sosyo-kültürel izler bakımından bizim için oldukça faydalı olmuştur.

İncelediğimiz dönemle ilgili olarak fetva kitaplarından da faydalandık. Özellikle Faslı Mâlikî fakîhi, İbnü'l-Hâc el-Abderî diye meşhur Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî'ye (ö. 737/1336) ait olan *el-Medhal'* den[43] çeşitli konular için istifade ettik. Eserde Moğol saldırıları ve Haçlı Seferlerinden sonra ortaya çıkan siyasi çalkantılar ve toplum hayatında meydana gelen çözülmeler anlatılmakta;

---

41 İbnü'l-Ahmer, *Büyûtâtü Fâsi'l-kübrâ (Zikru ba'zı meşâhîri Fâs fi'l-kadîm)* (Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972).

42 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs fi zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fas*, 1-2 (Rabat: Dârü'l Mansûr, 1973).

43 Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, 1-4 (Kahire: Mektebetü'd-Dâri't-Türâs, ts).

bu karmaşa sırasında kendini gösteren dinin temel esaslarına aykırı bidatlere dikkat çekilerek eleştiri getirilmektedir.[44] Genel anlamda Müslümanların dinlerini doğru öğrenmelerini ve yaşamalarını sağlamak için hazırlanmış bir eğitim kitabı şeklindedir. Çalışmamızın sadece bazı kısımları için faydalanmış olsak da bizim açımızdan dönemin ilmî havasını anlamak, hoca-talebe ilişkisini görmek, eğitim metotlarını fark edebilmek amacıyla okuyup görüşümüzü şekillendirmemizde yardımcı olmuştur.

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Fâsî Venşerîsî[45] (ö. 914/1508), Faslı bir fakîh olup faydalandığımız fetva kitabı ise *el-Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-muğrib 'an fetâvâ 'ulemâi İfrîkıye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib'*dir. Eser, on iki cilt olup içerdiği konular açısından coğrafî, sosyal, ekonomik, hukukî mevzuları kapsamakta; günlük hayat, sosyal yapı, eğlence, giyim kuşam, yeme içme kültürü, şehirleşme, savaş gibi konulara dair de ipuçları vermektedir.

Çalışmamızın sosyo-kültürel bölümünün önemli başlıklarından olan yemek kültürü için Merinî dönemi muasır kaynağımız İbn Rezîn et-Tücîbî'nin 636-640/1238-1266 yılları arasında yazdığı *Fadâletü'l-huvân fi tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabh fi'l-Endelüs ve'l-Mağrib fi bidâyeti asri Beni Merîn*[46] adlı eseri bize Merînî Dönemi'nde yapılan yemeklerin tariflerinden daha fazlasını sunmuştur. Mağrib yemeklerini en ince ayrıntısına kadar birkaç çeşidiyle birlikte tarif ettiği gibi dönemin yemek malzemelerini, mutfak araç gereçlerini, bitki, sebze ve baharatlarını, yemeklerin isimlerinin nereden geldiğini, şehirlere ait özel yemek ve tatlıları da anlatmıştır. Ayrıca son kısımda

---

44 Saffet Köse, "İbnü'l-Hâc el-Abderî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/52.

45 Bilgi için bk. Makkarî, *Nefh*, 5/352-354.

46 Ebül'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn et- Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân fi tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabh fi'l- Endelüs ve'l-Mağrib fi bidâyeti asri Beni Merîn,* thk. Muhammed b. Şakrûn (Beyrut: Dârü Garbi'l-İslâmî, 1984).

zikrettiği "gâsûlât" yani temizlik maddeleri ile sabun, diş macunu, güzel koku yapımı tariflerini de eklemiştir.

Çalışmamız için istifade ettiğimiz araştırmacıların başında Merînîlerle ilgili yazılmış çok sayıdaki kitap ve makaleye imzasını atmış olan Muhammed el-Menûnî gelmektedir. Özellikle *Varakāt ani'l-hadârati'l-Mağribiyye fî asri Beni Merîn*[47] adlı eseri hemen her bölümü yazarken sıkça başvurduğumuz bir araştırmadır. El-Menûnî'ye ait çeşitli makalelere ise daha çok *el-Bahsü'l-İmî* ve *Da'vetü'l-Hak* dergilerinden ulaştık.

Mağrib araştırmalarının önemli isimlerinden biri olan İbrâhîm Harekât tarafından üç cilt olarak kaleme alınan *el-Mağrib abre't-târîh*[48] adlı çalışma ise gerek Mağrib'in en eski tarihinden itibaren verdiği bilgilerle gerek Merînîlere tahsis edilen 2. ciltte aktarılan tarihî, coğrafî, siyasi durum, fikrî yapı, sosyo-kültürel özellikler ve müellifin yorumları ile çalışmamızın ufkunu genişletmiştir.

Merînîlerle ilgili olarak hazırlanmış akademik çalışmalar arasında yer alanlar ise Ali Hâmid Mâhi'ye ait olan *el-Mağrib fî ahdi's-Sultan Ebî İnân el-Merîni,*[49] Muhammed Îsâ Harîrî'ye ait olan *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merînî,*[50] Nidâl Müeyyed Mâlu'llâh Azîz A'racî'ye ait olan *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ ahdi's-Sultân Yûsuf b. Ya'kūb el-Merînî*'dir *(685-706/1286-1306).*[51]

---

47 Muhammed b. Abdülhâdî el-Menûnî, *Varakāt ani'l-hadârati'l-Mağribiyye fi asri Beni Merîn* (Rabat: Câmiatü Muhammed el-Hâmis, 2000).

48 İbrâhîm Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1-3 (Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1405/1984).

49 Ali Hâmid Mâhî, *el-Mağrib fi asri's-Sultan Ebî İnân el-Merînî* (Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986).

50 Muhammed Îsâ Harîrî, *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merînî (610/1213-869/1465)* (Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 1408/1987).

51 Nidâl Müeyyed Mâlullâh Azîz el-A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ ahdi's-Sultan Yûsuf b. Ya'kūb el-Merînî (685-706/1286-1306)* (Câmiatü Musul, Yüksek Lisans Tezi, 1425/2004).

Ayrıca Merînîler Dönemi'ndeki iktisadi hayatı en ince ayrıntısına kadar inceleyen Mezâhim Allâvî eş-Şâhirî'nin *el-Evzâü'l-iktisâdî fi'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn (668-759/1269-1358)*[52] adlı eseri ile Merînîler dönemi giyim kuşamı ile ilgili olarak Muhammed Makar'ın *el-Libâsü'l-Mağribî min bidâyeti'd-Devleti'l-Merînî ile'l-asri's-Sa'dî*[53] adlı eserinden de burada bahsetmek durumundayız. Bu konularla ilgili olarak muasır kaynaklarımızdan gerekli bilgileri toplamış olsak da bu iki çalışma konuların işlenişi, kullanılan özel terimlerin daha doğru anlaşılması için oldukça faydalı olmuştur.

Merînî Devleti'nin siyasi tarihi çerçevesinde ele aldığımız Merînîlerle diğer devletler arasındaki ilişkiler konusunda faydalandığımız Gırnâta Beni Ahmer Devleti hakkında Muhammed Kemâl Şebâne tarafından akademik çalışma olarak hazırlanan *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Ahmer Sultânu Gırnâta*,[54] Devserî'nin doktora çalışması *el-Hayâtü'l-ictimâiyye fî Gırnâta fî asri Devleti Beni'l-Ahmer*,[55] Qiyas Şükürov tarafından doktora çalışması olarak kaleme alınmış olan *Beni Ahmer Devleti*[56] ve Hafsîlerle[57] ilgili

---

52 Mezâhim Allâvî eş-Şâhirî, *el-Evzaü'l-iktisâdî fi'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn (668-759/1269-1358* (Bağdat: Dârü'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 2001).

53 Muhammed Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî min bidâyeti'd-Devleti'l-Merînî ile'l-asri's-Sa'dî* (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmî, 1427/2006).

54 Muhammed Kemâl Şebâne, *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Ahmer Sultânu Gırnâta (723-755*) (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 1423/2004).

55 Ahmed Sânî Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta fî asri Devleti Beni'l-Ahmer (635-897/1238-1492*), thk. Abdülhâdî Tâzi (Ebû Zabî: el-Mecmu's-Sekâfî, 2004).

56 Qiyas Şükürov, *Beni Ahmer Devleti (1232-1492)* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008).

57 **Hafsîler:** 626-982/1228-1574 yılları arasında İfrîkiye ve Doğu Cezayir'de hüküm süren Berberî asıllı bir hânedan olup hânedana adını veren Ebû Hafs el-Hintâtî (ö. 571/1176), Mağrib-i Aksâ'daki büyük Berberî kabilelerinden olan Masmûde'nin Hintâte koluna mensuptur. Muvahhidler Dönemi'nde Endülüs, Mağrib ve İfrîkiye'de önemli görevler aldılar. Tunus, İfrîkiye, Kosantîne, Bicâye'yi zabtedip 631/1233 yılında İfrîkiye'nin hâkimi oldular. Merînî Sultanı Ebû İnân 1357 yılında Hafsî topraklarını hâkimiyeti altına aldı. Ancak Bicâye, Tunus ve Kosantîne olmak üzere üç emîrliğe ayrılan bu topraklar zamanla yine Hafsîlerin eline geçmiştir. Bk. Muhammed Razûk, "Hafsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul:

olarak Muhammed el-Arûsî el-Matvî'ye ait olan *es-Saltanatü'l-Hafsî*[58] adlı eserler zikre değerdir.

Batı dünyasında Merînîlerle ilgili olarak yapılmış ve bizim de sosyo-kültürel konulu başlıklar açısından faydalandığımız çalışmalar arasında Roger Le Tourneau'ya ait olan *Fez in the age of the Marinides*[59] ve Arapçaya çevrilmiş hâli ile *Fas fî asri Beni Merîn* sayılabilir.

Tezimizi hazırlarken yaptığımız araştırmada Türkiye'de Merînîler hakkında müstakil bir çalışma ile karşılaşmadık. Fakat ilk altı cildi Hasan İbrahim Hasan tarafından *Târîhü'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dinî ve's-sekafî ve'l-ictimâî* adıyla yazılıp Türkçeye "*Siyasi, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*" adıyla çevrilmiş olan esere ek ciltler yazılmış; dokuzuncu cilt ise Prof. Dr. İsmail Yiğit hocamız tarafından "*Endülüs (Gırnâta) Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*"[60] adı ile kaleme alınmıştır. En geniş hâliyle Türkçe olarak Merînîlere ilk defa bu eserde yer verilmiştir. Dönemi tanıyabilmemiz açısından oldukça faydalı olduğunu belirtmek isteriz.

Çalışmamızla ilgili madde ve makalelerin bulunduğu *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, *Ma'lemetü'l-Mağrib* adlı ansiklopediler yanında *Da'vetü'l-Hak*, *el-Bahsü'l-İlmî* gibi dergilerden, ayrıca kaynak niteliğinde bir sözlük olan *Lisânü'l-Arab*'dan[61] önemli ölçüde faydalandığımızı belirtmek isteriz.

TDV Yayınları, 1997), 15/125-128; ez-Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye,* thk. Muhammed el-Mâdûr (Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka,1966); Muhammed el-Arûsî el-Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî,* 377 vd. Merînîler Dönemi Hafsî toprakları olan İfrîkiye için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/137 vd.

58 Muhammed el-Arûsî Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî, târîhuhe's-siyâsî ve devruhâ fi'l-Mağribi'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü Garbi'l-İslâmî, 1406/1986).

59 Roger Le Tourneau, *Fas fi asri Beni Merîn* (Orijinal kitap adı: *Fez in the age of the Marinides*) Arapçaya trc. Nicola Ziyade (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1967).

60 İsmail Yiğit, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Gırnâta) Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, 9 (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995).

61 Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1-15 (Beyrut: Dâru Sâdır, ts).

Hicrî tarihleri Milâdî takvime çevirme hususunda ise Türk Tarih Kurumunun *Tarih Çevirme Kılavuzu'*nu[62] kullandık. Tezimizin imlâsı hususunda ise *TDK İmla* Kılavuzu'nu esas aldık. Siyasi tarih bölümü dışında hicrî takvim kulanmamayı tercih ettik.

Ekler kısmında verdiğimiz resimler, altlarında gösterdiğimiz internet web sitelerinden; grafik şeklinde verdiğimiz haritalar ise gerek kaynaklarımızdan gerek Hüseyin Mu'nis'e ait *Atlasü Târîhi'l-İslâm*'dan[63] faydalanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

[62] Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, 1-5 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997).

[63] Hüseyin Mu'nis, *Atlasü Târîhi'l-İslâm* (Kahire: ez-Zehrâ li'l-İ'lâmi'l-Arabî, 1407/1987).

BİRİNCİ BÖLÜM

MERÎNÎLER DÖNEMİ MAĞRİB'DE COĞRAFİ, TARİHÎ VE SİYASİ YAPI

1.1. Mağrib Tarihi ve Coğrafyası

1.1.1. Mağrib Coğrafyası

İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları Mağrib için çeşitli tanımlar yapmış, birçok kısma ayırmışlardır. En yaygın tanımıyla Mağrib,[1] Doğu İslâm dünyasının yani Meşrık'ın sınırı kabul edilen Mısır'dan Bahrü'l-Muhît'e (Atlas Okyanusu) kadar uzanan Kuzey Afrika ve Güney Sahrâ arasındaki kısımdır. Bölge için en yaygın bölümleme ise Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib/Fas, Merakeş), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib/Cezayir, Tunus) ve Mağrib-i Ednâ (İfrîkıye/Yakın Mağrib/Trablusgarp-Libya) şeklinde olanıdır.[2]

---

[1] Bugün Mağrib-i Aksâ yahut Maroc ismi kullanılmaktadır. Maroc isminin ise Sa'dîlerin (1511-1659) başşehri Merakeş kelimesi üzerinde yapılan değişikliklerle ortaya çıktığı ifade edilmektedir. bk. İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, 3. Bugünkü Mağrib ise Afrika kıtasının kuzeybatısında; doğuda Cezayir, batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Cebelitârık Boğazı, güneyde ise Büyük Sahrâ ile sınırlandırılmış bölgedir. Yedi yüz elli bin km. lik bir alanı kaplamaktadır. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 7.

[2] Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/314; Ceran, *Fas Tarihi*, 3. Hasan el-Vezzân, Afrika ve İfrîkiye isimlerini kullanıyor. İfrîkiye'yi Bilâdü'l-Berber, Numidyâ, Libya ve Bilâdü Sudan diye dört ana başlığa ayırıyor. Bilâdü'l-Mağrib'i de kendi arasında dört

Mağrib-i Aksâ, Bilâdü'l-Mağrib'in batıdaki topraklarının üçte birinde yer almakta olup yani doğu-batı yönünde Bahrü'l-Muhît'ten Tilimsân'a kadar, kuzey-güney yönünde ise Sebte'den Merakeş'e ve oradan da Sicilmâse'ye kadar; Mağrib-i Evsat Vehrân'ın doğusundan, Bicâye memleketine kadar uzanmaktadır. Mağrib-i Ednâ ise doğuda Berka'dan Mısır'a kadar uzanır.[3]

Merînîler Dönemi'nde Mağrib'deki coğrafî sınırlara baktığımızda ise kurulduğu yıllarda kuzeyde Sebte hariç Cebelitârık'ın sınır olduğunu görüyoruz. Sultan Ebû Yûsuf Endülüs cihadı için kuzeye Gırnâta'ya gittiğinde el-Cezîretü'l-hadrâ/Algeciras, Tarîf ve Runde'yi (Ronda) Merînî idaresine almıştır. Sultan Ebû Ya'kūb Dönemi'nde bu yerlere Merbelle de katılmıştır. Ebü'l-Hasan Dönemi'nde de yine bu şehirler, kaleler, köyler Merînî yönetiminde kalmış fakat Cezîretü'l-hadrâ için Hıristiyanlarla savaşlar yapılmıştır. Ebû İnân'ın vefatına kadar Merînîlerin kuzeydeki sınırları Endülüs'teki Cebelü'l-feth ve Runde (Ronda) olmuştur.[4]

Güney sınırları, Sultan Ebû Yûsuf Dönemi'nde Sicilmâse ve çevresi iken Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'ndeki güney sınırı[5] Mali Sultanlığı[6] ve çevresindeki beldeler olmuştur. Böylelik-

---

bölüme ayırmıştır: Merakeş (Hâhâ, Sûs, Agâdîr, Ağmât, Cezûle, Dükkâle, Âsafî, Âzemmûr, Heskûra, Tâdle), Fas (Tâmesnâ, Enfe, el-Mansûra, Rabat, Selâ, Ezğâr, Hebt, Tanca, Sebte, Titvân, Rîf, Bâdis, Ğart, Tâzûte, Tâza), Tilimsân (Vecde, Nedrûme, Hüneyn, Abbâd, Vehrân, Milyâne, Cezayir), Tunus ve Bicâye (Mesîle, Bâce, Kartacana, Sûse, el-Mehdiyye, Kâbis, Trablus, Kosantîne, Berka) bölgeleridir. Numidya bölgesi (Akâ, Der'a, Sicilmâse, Zâb, Nefzâve, Fizan) ve Sudan (Mali) bölgesi de bu şehirleriyle bizi ilgilendirmektedir. Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 31-37.

3 Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 123.

4 İbn Haldûn, *el-İber*, 7/227; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/188, 227-238; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 31-32.

5 İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'nde Mali Sultanı'nın Merînî Sultanı'na itaat ettiğini ifade etmektedir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/133-134.

6 **Mali Sultanlığı:** İslâm nüfûzunun Murâbıtların fetih hareketleriyle yayılmaya

le Batı Sudan şehirleri ile Merînî toprakları arasında Sahrâ kalmıştır.

Doğu sınırı genel olarak Tâza olmakla beraber çeşitli dönemlerde değişiklikler göstermiştir. Abdülvâdîler ve Hafsîlerle yapılan savaşlar bu sınırın değişmesine sebep olmuştur. Sultan Ebû Ya'kūb (685-706/1286-1306), Abdülvâdîlerin topraklarını ele geçirerek doğu sınırını Nedrûme ve Tilimsân'a kadar ilerletmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Bicâye, Milyâne, Bathâ, Venşerîs, Cezayir, Tunus, Susu'l-Aksâ'ya kadar ulaşılmıştır.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'nde Merînîlerin Mağrib'deki topraklarını şu şekilde sıralamaktadır: Eski Fas (Fasü'l-Atîka), Yeni Fas (Fasü'l-Cedîde/Medînetü'l-Beyzâ), Merakeş, Ağmât, Âsefî, Enfa (Anfâ), Âzemmûr, Tît, Selâ, Usayla, el-Arâiş, Tanca, el-Kasrü's-Sağîr, Sebte, Bâdis, Titvân, Melîle, Tâzûte, Miknâs, Tilimsân, Vecde, Medyûne, Hüneyn, Vehrân, Tîmzeğrân, Şerşel, Tûnt, Tenes, Cezayir, el-Kasabât, Mâzûne, Milyâne, el-Midye, Safravî. Bu şekilde güneyde Sahrâ'dan kuzeyde Cebelitârık'a, batıda At-

başladığı bölgede, 633/1235 yılında Susu Kralı Sumaoro Kante'ye karşı Suncata Keita'nın yaptığı savaş neticesinde büyük bir zaferle kurulan Mali Sultanlığı'nda oğulları 653-669/1255-1270 yılları arasında Mensâ Vâli; 669-670/1270-1271 yıllarında Mensâ Vâti ve 673-674/1274-1275 yıllarında Mensâ Halîfe sultan olmuştur. Mali sultanlarının en meşhuru olan Mensâ Kanku Mûsâ (salt. 712-738/1312-1337) Dönemi'nde, sınırları Gine Ormanlarından Sahrâ Çölü'ne, Atlas Okyanusu'ndan güneyde bugünkü Nijerya'ya kadar uzanan devlet, en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Mensâ Mûsâ zamanında Mali, İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de tanınmış; Mensâ Süleyman zamanında ise ülke her açıdan gelişmiş, fetihlerle sınırlar genişletmiştir. 833/1430 yılında Tevârikler tarafından sultanlığa ait önemli şehirler olan Tinbüktü, Velâta, Aravuan ve Gao'nun ele geçirilmesiyle ortadan kaldırılmış ve yerine Songay Sultanlığı kurulmuştur. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/107; Ahmet Kavas, "Mali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/495-496. Mali Sultanlığı ve özellikle Mensa Musa dönemi için bk. Emel bint Sâlih b. Gassâb eş-Şemrâni, *Rıhlâtü'l-hacci ve âsâruha alâ bilâdi's-Sûdân el-Garbî fi asri devletey Mali ve Songay (633-999/1235-1598)* (Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2011-2012).

las Okyanusu'ndan doğuda Berka'ya kadar uzanan bölge Merînîlerin idaresi altında bulunmaktadır.[7]

Yukarıda saydığımız ve eserimizde sık sık karşılaşılacak olan bazı şehir ve önemli mekânları Merînî Dönemi'ne etkisi, coğrafî, kültürel ve diğer bazı özellikleri açısından, o dönem o şehri ziyaret edip bize anlatanların eserlerinden tanıtmak uygun olacaktır.

Fas: İdrisîler Dönemi'nde İmâm II. İdris tarafından 192/807 yılında kurulmuştur. İbn Fazlullah el-Ömerî, Fas'ın Merakeş, Sebte, Sicilmâse, Tilimsân'a on günlük mesafede, tam onların ortasında bir şehir olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Fas'ı güzellik açısından Gırnâta ve Dımaşk'a benzetmektedir. Bilge insanlar tarafından yaşanılacak bir şehirde bulunması gereken önemli özellikler olarak belirtilen görev başındaki sultan, mâhir doktor, akarsu, âdil kadı, ilmiyle âmil âlim, çarşı, güzel toprak, bol odun, sağlam surların hepsinin Fas'ta bulunduğu ifade edilmektedir. İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle Fas:

> "Merînî yönetiminin büyük hilâfet merkezi, toprağı bereketli, 'Mescidü's-sâbirîn, Ümmü'l-kurâ, Mihrâbü's-seb'i mesânî, İremü'l-mebânî, te'vîl edilmemiş kitap' şeklinde tanımlanan, çeşitli dillerin konuşulduğu, vakıfların çok ve işler halde olduğu, yardımları bol olan, suyu güzel, ağacı bereketli, camilerinin, mescitlerinin, minarelerinin mimarisi güzel olan" bir şehirdir.

İbn Haldûn'un diliyle *"Fas, hidayetin karargâhı, marifetin verimli, yeşil ve bereketli bahçesi"*dir. Ebü'l-Fidâ ve Nümeyrî ise şehrin suyunun bolluğundan ve bu suyun evlere, mescitlere ulaştırılmış olmasından, bunun başka yerlerde çok da görülmemiş bir özellik olduğundan bahsetmektedirler.[8]

---

[7] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/133-134, 184-189; Kalkaşendî, *Subh*, 5/198, 210.

[8] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 33; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 133; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*,

Fâsü'l-cedîde (el-Medînetü'l-beyzâ): Merînî Sultanı Ebû Yûsuf tarafından Tanca, Sicilmâse, Der'a, Sûs ve Rîf'in fethiyle Mağrib'in zaptı tamamlanması ve Endülüs'e yaptığı ikinci gazvenin de zaferle sonuçlanmasından sonra dönüşünde 674/1275 yılında başşehir olarak kurulmuştur. Sultan, şehri imâra başlayarak cami, saray, hamam, çarşılar, taşköprüler yaptırmıştır. Yeni Fas şehri İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle *"Medînetü'l-mülk olan ve yönetim meclislerinin bulunduğu; mahzenleri, nâûraları (su depoları) bol, zeytin ve ceviz ağaçları oldukça fazla, havası mülâyim olduğu için hemen her mevsim üzüm yetişen bereketli bir şehir"* dir.[9]

Binye (La Pena): Hıristiyanların Endülüs'teki saldırıları artınca Merînîlerden yardım isteyen Gırnata Beni Ahmer (Nasrîler)[10] sultanının askerî üs olarak Merînî Sultanı Ebû Yûsuf'a (656-685/1258-1286) verdiği topraklarda onun emri üzerine Cezîretülhadrâ şehrine yakın, Cebelitârık sahilinde askerî amaçla inşa edilmiş bir şehirdir. Sultan cami, saray, hamam, çarşı, taşköprüler yaptırdığı bu şehre kendi adına bir emîr tayin edip akrabalarından, vezirlerinden ve maiyetinden bazı kimseleri yerleştirmiştir.[11]

151; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihtiyâr"*, 106-108; İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, 1/208; Bekrî *Kitâbü'l-Mesâlik*, 115-134; İbnFazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/177 vd.; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*,434-435; Kalkaşendî, *Subh*, 5/108-110; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/97-132; Nasrallah, *Devletü'l-Edârise*, 33-55.

9 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 90, 161; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihtiyâr"*, 108-109; Abdülehad Sebtî, Halime Ferhat, *el-Medînefi'l-asri'l-vasît: kazâyâ ve vesâik min târîhi'l-garbi'l-İslâmî* (Beyrut: el-Merkezü's-Sekafiyyi'l-Arabî, 1994), 64-66.

10 **Nasrîler:** 635-897/1238-1492 yılları arasında Endülüs'te hüküm süren son İslâm hânedanıdır. Muvahhidlerin İkab yenilgisinin (609/1212) ardından Endülüs'teki çok sayıda şehri Müslümanlar kaybetmiş ve otorite boşluğu oluşmuştur. Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b. Ubâde'nin neslinden geldiği ifade edilen, İbnü'l-Ahmer diye tanınan Muhammed b. Yûsuf, Gırnâta'da "emîrü'l- müslimîn" unvanı ve Gâlib-Billâh lakabıyla biat alıp Nasrîler Hanedanını kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/420-423; Qiyas Şükürov, *Beni Ahmer Devleti* 1232-1492; Ahmed Sânî ed-Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta*, 635-897/1238-1492.

11 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 90.

Rabat (Mehdiyye, Ribâtülfeth): Fas'ın kuzeybatısında, Atlas Okyanusu kıyısında Muvahhidler tarafından kurulmuştur. Merînî Sultanı Ebû Yahyâ (642-656/1244-1258) tarafından 649/1251 yılında ele geçirilmiştir. Sela yakınlarında olan bu şehir, Endülüs fetihleri için bir üs ve Endülüs'ten gelen bazı grupların iskân edildiği bir bölge olması dolayısıyla önemlidir. İbnü'l-Hatîb Selâ'yı meraları, geniş yataklı vadileri, yağmuru, ırmakları, kumsalı güzel; lezzetli tuzu ve şâbil balığı ile meşhur olan, münezzehâtı yani park ve gezi alanları yaygın olan bir şehir olarak anlatmaktadır. Fitnelerden uzak, emniyetli bir şehir olarak anlattığı Selâ'da sultanların ve devlet görevlilerinin evlerinin ve saraylarının bulunduğunu; dağlarında ise sultan kabirlerinin yer aldığını ifade etmektedir. Selâ yakınlarındaki Şâle (Şelle, Şellâh, Chella) de Merînî sultanlarının çoğunun kabrinin bulunduğu yerdir. İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle Şâle *"vakıfları, çiçekler gibi kubbeleri, çok düzenli bir mezarlığı ve değerli kişilerin kabirleri, nüssâkı (zâhidler), hattatı ile meşhur"* bir şehirdir. Merînîler Dönemi'nde özel ilgiyle yenilenmiş, kapılar yapılmış, türbeler dışında mescit, minâre, zâviye ve medrese de inşa edilmiştir.[12]

Miknâs (Miknâse, Miknâsetü'z-Zeytûn, Mequinez): Adını Berberîlerin Zenâte koluna bağlı Miknâs kabilesinden alan şehir 634/1237 yılında Merînîler tarafından ele geçirilmiş ve Endülüs'ten gelen çok sayıda Müslüman buraya yerleştirilmiştir. Merînî sultanları Ebû Yûsuf ve Ebü'l-Hasan dönemlerinde şehirde Endülüs-Mağrib mimari tarzında eserler inşa edilmiştir. Bunlar arasında Bû İnaniyye Medresesi oldukça önemlidir. Yine Medresetü'l-Attârîn, Medresetü Filâle, Medresetü'l-

[12] Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 87: İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihtiyâr"*, 101-102; *"Mufaharatü Malaka ve Selâ"*, 60-65; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 237; Harekât, "Rabat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/374-375.

Cedîde, Medresetü'l-Adûl, Mescidü't-Tûte, Mescidü'z-Zerkâ, Hizânetü'l-Camii'l-Kebîr, Mâristanü Bâbi'l-Cedîd, Süveyka Hamamı Merînîler Dönemi'nde bu şehirde yapılan önemli eserler arasında yer alır. Zeytiniyle meşhur olan şehir İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle *"suyu ve meraları çok, meyveleri ve özellikle narı meşhur, güzel ev eşyaları yapılan çarşılarıyla tanınan, faziletli insanların çok ziyaret ettiği, okulları, fakîhleri ve sarayları meşhur olan güzel bir şehir"* dir.[13]

Tanca (Tanger): Fas'ın kuzeybatısında, Bahrü'z-Zükak'ın ucunda Fenikeliler tarafından MÖ 814 yılında kurulduğu ve ticaret merkezi hâline getirildiği rivayet edilen tarihî bir şehirdir. Emevîler Devri'nde İfrîkıye Valisi Ukbe b. Nâfi 62/681-682 yılında sulh yoluyla fethetmiştir. Fetih yıllarından sonra Hâricî isyanlarına sahne olan şehir, 672/1273-1274 yılında Sultan Ebû Yûsuf tarafından Merînî idâresine katılmıştır. Merînîlerin son yıllarında Portekiz saldırılarına maruz kalmıştır. Merînî Dönemi Tanca'sında önemli simalar arasında İbn Battûtâ vardır. Arabî, bu şehrin ilk İslâm fetihlerinden Merînî asrı sonlarına kadar Mağrib'le Endülüs arasında önemli bir geçiş yeri olduğunu vurgulamaktadır.[14]

Sebte (Ceuta): Fas'ın kuzeyinde yer alan Sebte şehrinde, fakîh Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Ahmed el-Azefî ve ailesi yaklaşık otuz yıl Merînîlere vergi ödemek şartıyla bağımsız olarak hüküm sürmüşlerdir. Merînî Sultanı Ebû Yûsuf tarafından 672/1273 yılında tamamen ele geçirilen Sebte, 786/1384 yılına

---

13 Bekrî, *Kitabü'l-Mesâlik*, 73, 88, 93; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-Tayf: "Mi'yârü'l-ihtiyâr"*, 106; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 219-220; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 183-185; Ahmet Kavas, "Miknâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/50-52;

14 Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 101, 104-109; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 128; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/208-209; Kalkaşendî, *Subh*, 5/170; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 165-168; Nadir Özkuyumcu, "Tanca", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/560-562; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/30.

kadar Merînîlerin yönetiminde kalmıştır. Sultan Ebü'l-Hasan tarafından burada el-Medresetü'l-Cedîde inşa edilmiştir. Tarihin her döneminde bölgenin en güzel, en kalabalık şehri olan Sebte'nin şamdan, kâğıt, mürekkep hokkası, gümüş eşyaların üretimiyle meşhur olduğu ifade edilmektedir. İbnü'l-Hatîb'in ifadesiyle Sebte:

> "…süslü bir gelin gibi güzel olup beyaz surları, güzel kokulu çiçekleri, düşmanı korkutan donanması, kütüphaneleri ve mimarisi seçkin yapıları ile meşhur; emîrlerin ve şerîflerin meskenlerinin bulunduğu, savaş aletleri zengin; balığı bol; zeytinyağı, ipek, keten tacirlerinin uğrak yeri olan" bir şehirdir.[15]

Tâza: Fas ile Vecde arasında önemli bir konumda bulunan bu şehir, Merînîler Dönemi Tilimsân'a yapılan gazve için askerî amaçlarla kullanılmıştır. Hasan el-Vezzân, Afrikalılar tarafından kurulmuş eski ve büyük bir şehir olan Tâza'de o dönem yaklaşık beş bin aile yaşadığını, bunların beş yüzünün Yahûdi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca büyük camilerinin, medreselerinin, han ve hamamlarının, Fas çarşıları gibi çarşılarının olduğunu belirtmektedir. Şehrin etrafında uzanan vadide lezzetli meyve veren ağaçlar bulunmakta idi. Merînî sultanları yaz mevsimini burada geçirmeyi tercih etmişlerdir.[16]

Sûs: Fas'ın güneybatısında yer alan bir bölge olup Ukbe b. Nâfî buraya 62-63/681-683 yıllarında ulaşmış, fakat fetih, torunu Habîb b. Ebû Ubeyde el-Fihrî tarafından 117/735 yılında gerçekleştirilmiştir. Merînîler, Sûs sahillerinin Portekizliler tarafından işgaline engel olamadıkları dönemlerde, çeşitli merkezlerde mahallî ve dinî liderler tarafından istilacılara karşı direniş hareketleri başlatılmıştır. Bölgedeki zâviye ve

---

15 Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 102-104; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 303-304; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihtiyâr"*, 98-99; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 318-319.

16 Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*,128; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Mi'yârü'l-ihtiyâr"*, 110; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 355- 358; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 94-95.

ribâtlar bu direniş hareketlerine katılanların akınına uğramış ve Cezûliyye tarikatı Sûs Vadisi'ndeki direnişte etkin rol oynamıştır. Şehir, medreseleriyle ve ilmiyle meşhur olmuş; verimli topraklarıyla bölgenin ticari hayatında önemli yer tutmuştur.[17]

Merakeş/Merrâküş (Marruecos): Fas'ın güneyinde yer alan şehir, Murâbıtlar tarafından kurularak başşehir yapılmıştır. Merînî Sultanı Ebû Yûsuf 668/1269 yılında Merakeş'i ele geçirip orada bir süre kalmış, daha sonra Merînîlerin hükümet merkezini Fas'a nakletmiştir. Bundan dolayı şehir, merkezden uzaklaşmış; Murâbıt ve Muvahhid dönemlerinde yaşadığı ilmî önderliğini kaybetmiştir. Fakat Merînîler şehrin imârına önem vermişler; Ebû Yûsuf'un inşasını başlattığı büyük medrese Ebü'l-Hasan tarafından tamamlanmıştır.[18]

Tilimsânü'l-cedîde (Mansûra): Mağrib-i Evsat'ta, Cezayir'in kuzeybatısında yer alan ve önemli ticaret yolları üzerinde olan Tilimsân şehri 698-706/1299-1307 yıllları arasında Merînî Sultanı Ebû Ya'kūb tarafından kuşatılınca Tilimsân'a 5 km uzaklıkta olan bu şehir kurulmuştur. Sultan, kışla şeklinde kurulan şehre bir sarayın yanı sıra renkli seramik ve tuğla ile süslenen 40 m yükseklikteki minaresiyle Endülüs mimarisi tarzındaki Sîdî Bû Medyen Camii'ni inşa ettirmiş, 701/1302 yılında şehrin etrafına sur yaptırmıştır.[19]

Vehrân: Batı Cezayir'de bir liman şehri olup Endülüs Emevîleri (139-422/756-1031) Dönemi'nde Mağrâve kabilesi men-

---

17 Ceran, "Sûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/570-571; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 233-234. Ayrıca bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 329-330; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 131; Kalkaşendî, *Subh*, 5/169-170.

18 Muhammed Razûk, "Merakeş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/166-168.

19 Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*,135-138; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/203-204; Ahmet Kavas, "Tilimsân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/159-163.

supları tarafından 290/903 yılında kurulmuş ve şehre Berberî kabileler ve Endülüslüler yerleştirilmiştir. Hem Fas'a hem Endülüs'e yakın olması dolayısıyla Abdülvâdîlerin başşehri Tilimsân'ı kuşatan Merînîler tarafından buraya asker getirilmiş, hisar yapılmıştır. Merînî Dönemi'nde şehir ayrıca ulemâ ve talebe için önemli bir merkez hâline gelmiştir.[20]

Sicilmâse: Fas'ın güneydoğusunda, Sahrâ'da, Der'a'nın doğusunda, Vâdîzîz'in kıyısında kurulmuş; İslâm dünyasını, altın ülkesi Bilâdü's-Sudan'a bağlayan tarihi kervan yolunun Sahrâ'ya açılan kapısı olması dolayısıyla her dönem önemli bir şehir olmuştur. Mûsâ b. Nusayr tarafından 83/702 yılında fethedilen şehre 673/1274-1275 yılında Merînîler hâkim olmuşlardır. Bu dönemde çeşitli kabile isyanlarına, çatışmalara sahne olmuşsa da ticari açıdan önemini devam ettirmiş, kervanların konaklama yeri, ticari malların değişim mekânı olması açısından altın çağını yaşamıştır.[21]

Cebelitârık (Cebelü'l-feth): İspanya'nın güneyinde aynı adı taşıyan dağın eteğinde kurulmuş kasaba ve Avrupa ile Afrika'yı birbirinden ayıran boğazdır. Endülüs fâtihi Târık b. Ziyâd'ın 92/711 yılında askeriyle birlikte ilk ayak bastığı yer olması sebebiyle *"Cebelü Târık"* diye adlandırılmıştır. Sonraki yıllarda Endülüs'e yardıma giden Merînîler, Endülüs'e geçtiklerinde Cebelitârık ve Medînetülfeth'i karargâh olarak kullanıp Hıristiyanlara karşı cihad etmişlerdir. 709/1309 yılında Kastilya Kralı'nın eline geçmiş olsa da Endülüs'e giden Sultan Ebü'l-Hasan komutasındaki Merînî ordusu sayesinde 733/1333'te

---

[20] Kavas, "Vehrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/618-619. Ayrıca bk. Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 612-613.

[21] Ceran, "Sicilmâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/136-138. Ayrıca bk. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 87; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 305-307; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 137; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/210 vd.; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-Tayf: "Mi'yârü'l-ihtiyâr"*, 109-110; Kalkaşendî, *Subh*, 5/163-164; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 228-229.

yeniden fethedilmiştir. Sultan Ebü'l-Hasan o bölgeye oldukça fazla yatırımda bulunmuş, surlar ve Kahire Kalesi'ni inşa ettirmiş, halkına yardım etmiştir.[22]

1.1.2. İslâm Öncesi Mağrib Tarihi

Merînîlerin de soylarının dayandığı Berberîlerin Mağrib bölgesinde MÖ 1600'lerden itibaren varlıklarının bilindiği, onların kendilerini *"emâziğ (ehrâr)"* diye tanıttıkları ifade edilmektedir. Bazı tarihçilere göre Berberîler, Kenan ve Amâlika[23] karışımı bir ırk olup Calût'un ölümünden sonra Şam sahilinden geçip Berka'ya, İfrîkıye'ye ve Mağrib'e yerleşmişlerdir. Diğer bazı tarihçilere göre ise Berberîler Mudar, Kıbt, Amâlika ve Kureyş'e mensup karışık bir kavimdir. Üç büyük kısma ayrılan Berberîlerin birinci kısmında Zenâte kabilesi bulunmaktadır. Eserimizin konusu olan Merînîlerin mensup olduğu bu kabile, Rîf, Cebelü Beni Yeznâsen, Mizâb ve Sahrâ'da yer almıştır. İkinci kısmında ise Rîf'in batısında Gamâre'de, Sûs beldelerinde yer alan ve Murâbıtların mensup olduğu Masmûde kabilesi vardır. Üçüncü kısımda Sahrâ yollarında, Büyük Atlas'ın orta kısmında ve Mülûye'de yerleşmiş olan ve Muvahhidlerin mensup olduğu Sanhâce kabilesi yer almaktadır.

MS 429-531 yılları arasında Kuzey Afrika, Vandalların yönetiminine geçmiştir. Kuzey Afrika'ya Tanca ve Sebte yoluyla geldiklerinde ise Romalılar arasında karışıklıklar vardı ve Berberîler de Vandallara sığınmış oldular. Fakat Vandallar bu iki grubu da istemeyerek kendi bölgelerinden uzaklaştırmışlardır. Vandalların denizcilikte ilerlemiş oldukları ve çok sayıda gemilerinin bulunduğu ifade edilmektedir.

---

[22] İbn Battûtâ, *Rıhletü İbn Battûtâ*, 4/212-215; Mehmet Özdemir, "Cebelitârık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/187-188.

[23] En eski Arap kabilesi olarak kabul edilen ve yarı efsanevî, göçebe Sâmî topluluktur. Ayrıntılı bilgi için bk. Sargon Erdem, "Amâlika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/556-558.

Bizanslılar ise 531-646 yılları arasında Vandalları yenerek Kartaca'yı bölgenin merkezi hâline getirmişler; Berberîlerle sürekli savaşları dolayısıyla sadece birkaç şehre yerleşebilmişlerdir. Yahûdilerle de araları iyi olmayan Bizanslılar 632'de İslâm'ın yayılma sürecine girmesi ve Hz. Osman Devri'nde Arapların Abdullah b. Ebû Serh yönetimindeki hücumlarıyla güçlerini yitirmeye başlamışlardır.[24]

1.1.3. Merînîler Öncesi Mağrib'in Tarihî Hikâyesi

Mağrib'deki İslâm fetihleri Hz. Ömer (ö. 23/644) Dönemi'ne dayanmaktadır. Dönemin komutanı Amr b. Âs, 21/641 yılında Trablus ve Berka'yı fethetmiştir. Hz. Osman (ö. 35/656) Dönemi'nde komutan olan Abdullah b. Ebû Serh ile birlikte çok sayıda Arap, Mağrib'e geçmiştir. Hz. Osman ve Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) dönemlerinde Sûse fethedilmiştir. 50/670 yılında Ukbe b. Nâfi ile birlikte tekrar başlayan Mağrib İslâm fetihleri Kayrevan'la devam etmiş ve onunla Berberîler İslâm'la tanışmıştır. Komutan Ebü'l-Muhâcir Dönemi'nde ise Mağrib-i Evsat'ın fethi tamamlanmış ve Tilimsân'a kadar gidilmiştir (51-61/671-680). Mağrib-i Aksâ'nın fethi ise Ukbe tarafından 62-63/681-682 yılları arasında gerçekleştirilmiş ve böylece Afrika, Mısır valiliğine tâbi olmuştur.[25]

Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) emriyle Hassan b. Numân 73/692 yılında Mağrib'e vali olarak tayin edilmiştir. Hassan b. Numân'ın valiliği döneminde birçok fetih gerçekleştirilip ganimetler elde edilmiş ve Berberîlerin hükümdarı el-Kâhine öldürülmüştür. Hassân'ın 86/705 yılında azle-

---

[24] Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/18-22, 63-71; Hüseyin Mu'nis, *Fethü'l-Arabli'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, ts.), 10-47.

[25] Ebü'l-Kāsım Abdurrahman b. Abdullah İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: 2001), 229-232, 246-255, 265-273; İbn İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*, 1/8-34; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/71-80; Mu'nis, *Fethü'l-Arab li'l-Mağrib*, 49-155.

dilmesinden sonra yerine Mûsâ b. Nusayr, Mağrib valisi olarak tayin edilmiştir. Bu arada Kuzey Afrika'ya gelmeye başlayan Haricîler, Berberîlerden de taraftar edinmişlerdir. İslâm fetihlerinin bu döneminde Kuzey Afrika'da dîvanlar oluşturulmuş, paralar Latince yanında Arapça olarak da basılmaya başlanmış, Sicilmâse şehri kurulmuştur. Mescitler, çarşılar, hamamlar yapılmıştır. O dönem çoğu Hıristiyan ve Yahudi olan Berberîlerin bir kısmı Müslüman olmuştur. Ömer b. Abdülaziz Dönemi'nde (ö. 101/720) Berberîlerin çoğu Müslüman olmuş ve o, İslâm'ı anlatmak üzere tâbiinden on âlimi Mağrib'e göndermiştir.[26]

172-375/788-985 yılları arasında Mağrib'de, Berberî Zenâtelilerin desteğini alarak Hâricîlerin güçlü olduğu Miknâs bölgesi yakınlarında kurulan İdrisîler hüküm sürmüştür. Kurucuları İdris b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali, 169/785 yılında Abbâsîlerin idaresinden kaçarak önce Mısır'a daha sonra Kayrevan, Tilimsân ve Tanca'ya geçmiştir. İleride bilgi vereceğimiz Berânis'e mensup Evrebe kabilesinin reisi İshak b. Muhammed b. Abdülhamid onu kabilesine davet ederek, biatını açıklamıştır. İdris b. Abdullah biatın ardından, Hıristiyan ve Yahudi olan Berberî kabileler arasında İslâm'ı yaymaya başlamıştır. 173/789 yılında Tilimsân halkı biat edince oraya bir de mescit yaptırmıştır. Bu haberler Abbâsîlere ulaşınca Hârûn Reşîd tarafından 177/793 yılında zehirletilmiştir. Tebaası, İmâm İdris'in vefatının ardından Berberî olan eşinden doğan oğlu II. İdris'e biat etmişlerdir. 192/807 yılında Fas'ı kurmuşlardır. Fakat Fâtımî idaresinin etkisi,[27] Emevîlerin yönetimlerine mü-

[26] İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, s. 273-302; İbn İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*, 1/34-83. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/80-95. Ayrıca bk. G. Yver, "al-Maghrib: History", *EI²* (New Edition) (Leiden 1979), 5/1188-1196; Mu'nis, *Fethü'l-Arab li'l-Mağrib*, 296-300.

[27] Abdullah Muhammed Cemâlüddin, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye* (Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1991).

dahalesi, özellikle Sicilmâse'de yayılmış olan Bergavatların[28] etkisi, Hâricîlerin tesiri, idarenin çok kişi arasında paylaşılması ve kuvvetli ordu eksikliği yıkılmalarına sebep olmuştur. Bölge halklarına İslâm'ı öğretmeye çalışan İdrisîler, Fas'ı ilim merkezi hâline getirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Mağrib'de Mâlikî mezhebi yayılmaya başlamıştır.

430-541/1038-1156 yılları arasında Mağrib'de hüküm süren Murâbıtlar (Mülessemûn, Peçeliler), Berberîlerin Berânis kolundan Sanhâce kabilesine mensup idiler. Çöl şartlarına alışık bir hayat tarzları vardı. Bergavatlar ve diğer bazı mezheplerin, halkın inancını bozmaya yönelik hareketleri dolayısıyla yeniden İslâm'ın aslını yaymayı kendilerine dava edinmişlerdir. Yûsuf b. Taşfin (salt. 453-500/1061-1106) Dönemi'nde devletleri iyice güçlenen Murâbıtlar, Endülüs'te başarılı fetihler gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemde dinî, ilmî ve siyasi sebeplerle ribatların yapılması ve yayılması dikkat çekmektedir. Mâlikî mezhebi Mağrib'in resmî mezhebi hâline gelmiştir. Mağrib'de mutasavvıflar, şeyhler giderek artmış ve siyaseti etkilemeye başlamışlardır. Murâbıtlar döneminde Merakeş başşehir yapılmış, vergi usûlü, sikke basımı, ordu, idarî yapı düzene konulmuştur.

Merînîler Dönemi öncesinde Mağrib yönetimini elinde bulunduran devlet ise Berberî Masmûde kabilesine mensup Mu-

[28] İdrisîler Dönemi'nde Tâmesne bölgesinde 127/745 yılından itibaren daha çok Berberî Zenâte kabilesine mensup kişilerce oluşturulduğu ifade edilen, Hâricî zihniyetinde olan sûfî bir oluşumdur. Berberîler arasında oldukça yayılmıştır. Günde on vakit namaz kılıyorlar; her perşembe günü oruç tutuyorlardı. Yumurta, balık başı ve horoz eti yemiyorlardı. Yol kesicilik ve hırsızlıkları ile meşhur idiler. Murâbıtlarla savaşta yenildiler, Muvahhidler Dönemi'nde de bir süre etkili oldular. Ayrıntılı bilgi için bk. Seher es-Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Min cedîdin havle Bergavâta el-Mağrib fi'l-asri'l-İslâmî* (İskenderiye, Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, 1993); Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/103. Mağrib'de kurulan Hâricî devletler olan Sufrî Beni Midrâr Devleti, İbâzî Beni Rüstem Devleti için bk. Mahmud İbrâhîm Abdürrâzık, *el-Havâric fi bilâdi'l-Mağrib hattâ müntasıfi'l-karni'r-râbî'i'l-hicrî* (Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekāfe,1985).

hammed b. Tûmert tarafından kurulmuş olan Muvahhidler Devleti (541-668/1156-1269) idi. Endülüs'te, Mağrib-i Evsat'ta, İfrîkıye'de fetihlerle topraklarını genişleten Muvahhidler, bu şehirlerde imâr faaliyetlerine de özen göstermişlerdir. Murâbıtlar Dönemi'nde başlayan Haçlı Saldırıları dünyayı meşgul eden önemli meselelerden biri hâline gelmeye başlamıştır. Hıristiyanların Endülüs'te zulümlerinin artması üzerine Endülüs'ten Mağrib'e göçler yaşanmıştır. Gerek Endülüs'te Hıristiyanlar karşısında yaşanan İkab (609/1212) yenilgisi gerek Mağrib'deki kabileler arası iç karışıklıklar ve gerek Benî Merîn'in ilerleyişi Muvahhidleri sona getirmiştir.[29]

1.2. Merînîler Dönemi Mağrib Siyasi Yapısı

1.2.1. Merînîlerin Aslî Vatanları

Merînîler,[30] Berberîlerin büyük kollarından biri olarak Mağrib-i Evsat'tan çıkıp Mağrib'in hemen her tarafına yayılmış olan Zenâte[31] kabilesine mensup bir kol olup Mağrib-i Aksâ'ya yerleş-

---

[29] İbn İzârî, *Beyânü'l-Muğrib*, 1/83 vd.; İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, 15-102; Zerkeşî, *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye*, thk. Muhammed Mâdûr (Tunus: Mektebetü'l-Atîka, 1966); Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Devletü'l-Muvahhîdîn* (Ammân: Dârü'l-Beyârik, 1998);Sa'dûn Abbâs Nasrallah, *Devletü'l-Edârise fi'l-Mağrib, el-asrü'z-zehebî 172-223/788-835* (Beyrût: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1987), 33-55; İbrâhîm el-Kâdirî Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Murâbitîn* (Beyrut: Dârü't-Talî'a, 1993); Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, asri'l-Muvahhidîn*, 5 (İskenderiye: Mektebetü'l-Üsra, 2001); Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/97-132, 151-375; Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/315.

[30] İbn Haldûn; "Merînîler, dini yeniden ihyâ etmişler, yol arayanlara doğru yolu göstermişler, azgınların ve âsilerin tesirini yok etmişlerdir. Allah onların gölgesini milletimizin başından eksik etmesin, İslâm'a davet yolundaki yardım ve çabalarını maksadına ulaştırsın." ifadeleriyle Merînîlerle ilgili olumlu düşüncesini ortaya koymaktadır. bk. İbn Haldûn, *Mukaddime* trc. Süleyman Uludağ, 1/208. Arabî de iki yüz yıldan fazla bir süre Mağrib'de hüküm süren Merînîler Dönemi'ni istikrâr, barış, zenginlik kelimeleriyle özetlemekte ve onların medeniyete, ilme katkılarını, Endülüs medeniyeti ile birlikte uyumunu ve zenginliğini ifade etmektedir. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 18.

[31] Büyük bir kabile olan Zenâte, Libya'daki Gadâmis'ten, Güney Sahra'daki Bilâdü'l-Cerîd'den Sûsu'l-Aksâ'ya ve Mağrib-i Evsat'ta Feykîk ile Sicilmâse

meden önce Kayravan'dan Batı Sudan Sahrâsı'na kadar uzanan geniş bölgede bağımsız bir topluluk olarak yaşamışlardır. Genel itibarıyla ticaret ve ziraatle uğraşmışlar, at ve deve en önemli malları; et, hurma, süt ve bal en fazla tükettikleri yiyecekleri; misafire ikramda bulunmak ve düşmanlarına karşı kılıç kullanmak en önemli özellikleri olmuştur. Onlar sonbahar ve yaz aylarında yer değiştirip erzak temin etmeyi gelenek hâline getirmişlerdir.[32]

İbnü'l-Ahmer, bazı tarihçilerin Zenâte kabilesinin atası olan Emîr Abdülhakk'ın soyunu Hz. Ali'ye[33] dayandırdıklarını ifade

ve Mülûye arasında yayılmıştır. Büyük komutan Târık b. Ziyâd da bu kabilenin önemli şahsiyetlerindendir. Ukbe b. Nâfi' ile birlikte İslâm'a girdikleri ve fetihlere katıldıkları ifade edilmektedir. Önemli kolları arasında Cerâve, İfren, Miknâs, Ya'lâv, Hazer, Mağrâve, Vemânü, Hazrûn, İlüm ve Vâsin'de bulunan Zenâtelilerin bölgeye Filistin'den geldikleri rivayet edilmektedir. İslam fetihleri sırasında Hıristiyanların yanında yer alan Zenâte Berberîleri diğer Berberîlerle birlikte Cerâve kolunun lideri Kâhine'nin etrafında birleşmişlerdir. Hassân b. Numân el-Gassânî kumandasındaki İslam ordusunu yenerek bütün bölgeyi ele geçiren Kâhine, Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân'ın gönderdiği askerî destekle ortadan kaldırılabilmiştir. Kâhine'nin öldürülmesinden (82/701) bir süre sonra Berberîlerin tamamı İslâm'a girmişse de Emevîlerin mevâli politikası, Berberîler arasında Haricîliğin yayılmasına ve yeni isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Bu isyanları ise ancak İdrisîlerin kurucusu I. İdris, Berberî kabilesi olan Mağrâve'nin reisi Muhammed b. Hazer'in desteğiyle Tilimsân ve çevresini ele geçirip Berberîleri itaat altına alarak sonlandırmıştır. İdrisîlerin son dönemlerinde ise Berberilerden, Muvahhid ordusuna katılmalar başlamıştır. Zira Muvahhidlerin kurucusu Abdülmümin el-Kûmî, Zenâte kabilesinin Kûmye koluna mensup idi. Muvahhidlerin çöküşü sırasında Zenâte'ye mensup olan Ebû Abdülvâd, Tilimsân'da Abdülvâdîler Devleti'ni; aynı koldan Beni Merîn, Merînîler Devleti'ni; sonrasında ise Beni Vattâs, Vattâsîler Devleti'ni kurmuşlardır. Zenâteliler arasında Hâricîlik yayılmış olsa da zamanla tamamına yakını Mâlikî mezhebini benimsemişlerdir. Lütfi Şeyban, "Zenâte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 30/246-247. Ayrıca bk. İbnü'l-Ahmer, *Ravzatü'n-nisrîn*,17-21; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/3-10; Kalkaşendî, *Subh*, 5/108; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 81, 161.

32 İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 281-282; Harîrî, *Târîhü'l-Mağribi'l-İslâmî*, 5; Mâhî, *el-Mağrib*, 35-38; Ceran, *Fas*, 209-210.

33 İbn Ebû Zer', Beni Merîn'in Hz. Hasan soyu ile karşılaşmasını şöyle anlatmaktadır: "Mağrib ve Endülüs'e fethe gelmiş olan Beni Ali'den olan Kur'ân hâfızı Ali b. Sâlih el-Hasenî es-Serğînî hacca gidip dönmek için yola çıktığında Beni Merîn'in bulunduğu Zab İfrîkiye'ye yolu düşmüş ve burada Muhammed b. Vezrîr ile karşılaşıp onların yanında konaklamıştır. Muhammed b. Vezrîr ona çok iyi davranmış, ondan kendilerine namaz kılmayı, çocuklarına Kur'an okumayı

etmekte ve bu tarihçilerin Abdülhakk'ın soy zincirini şu şekilde verdiklerini nakletmektedir: Abdülhak b. Mahyû b. Ebî Bekir b. Hamâme b. Zeyyân b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Taşfin b. Yahyâ b. Ali b. İbrahim b. İsmail b. Ömer b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib. Yine İbnü'l-Ahmer, bazı tarihçilerin Zenâte kabilesinin Arap olduğunu belirterek neseblerini Arap Mudar kabilesine ve dolayısıyla Hz. Peygamber'e dayandırmakta olduklarını ifade etmektedir.[34]

İbrahim Harekât ise *ez-Zehîra*'da belirtilen soy şeceresinin daha kabul edilebilir olduğunu ifade ederek Hassân b. Numân'ın İfrîkıye ve Mağrib fetihlerinde ordusundaki çoğunluğun Arap Kays Aylân'dan olduğunu ve onların Zenâte soyuna mensup bulunduklarını ifade etmektedir.[35]

İbn Ebû Zer'de bu mesele şu şekilde anlatılmaktadır:

> "İfrîkıye beldelerinden geçerek Cebelü Evrâs'a gelen Hassân b. Numân onlara: 'Sizin babanız Kays Aylân değil mi?' diye sormuş, onlar da 'Evet!' deyince 'O zaman bunu inkâr etmeyin, şahitlik edin ve düşmana karşı bize yardım edin.' demiştir. Hassân, böylece neseb bakımından kardeş olduklarını ifade ederek onları düşmana karşı birlik olmaya davet etmiş, neseb zincirleri Kays ve Zenâte eşrafı, Berberî reisler ve Rûmlar bir aradayken vesika şeklinde yazılmıştır."[36]

öğretmesini istemiştir. Bunun üzerine orada kalan Ali b. Sâlih, Beni Merînli bir kadınla evlenip on üç erkek evladı dünyaya gelmiş ve soyu Beni Merîn ile yayılmıştır." İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 21.

34 İbn Ebû Zer de kendisinin bizzat fakîh, kâtib Ebû Ali el-Milyânî'nin el yazmasından naklettiği Beni Merîn soyunun Arap ve Berberî olduğunu ifade etmekte; soy şeceresini şöyle aktarmaktadır: Merîn b. Vertâcen b. Mâhûh b. Vecdîc b. Fâtin b. Yedr b. Yeceft b. Yaslîten b. Abdullah b. Vertîb b. el-Muiz b. İbrâhîm b. Şüceyc b. Vâsîn b. Yaslîten b. Mesrâ b. Zâkiya b. Vesîd b. Zânât b. Cânâ b. Yahyâ b. Temzît b. Darîs -Berberî'dir- İbn Ruceyh b. Madğîsü'l-Ebter b. Bürr b. Kays-Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Ma'd b. Adnân -ki bunlar da Arap'tır. bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 14; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 278- 279; Mâhî, *el-Mağrib*, 38-40.

35 Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/8-9.

36 Neseb vesika için de bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 17.

İbn Ebû Zer'e göre de Zenâte'nin ceddi olan Bürr b. Kays bir Arap olup annesi Yarîğ bint Mecdûl b. Ammâr b. Masfer b. Berber b. Kıbt b. Mısrayim (Mısır) b. Hâmü'l-Berberiyyeti'l-Mecdûlî idi. O, Berberî dayılarıyla birlikte Berberî kabilelerin yaşadığı Filistin topraklarında, daha sonra Şam ve Mısır topraklarında yaşamıştır. Öyle ki bu bölgelerde Berberîler ve Araplar, su ve meraları ortak kullanmakta, birbirleriyle alışveriş yapmakta, birbirleriyle bazen aynı kıyafetleri giymekte, birbirlerine verdikleri sözleri yerine getirmekte ve birbirlerine karşı vefalı davranmakta idiler. Bürr b. Kays ise amcasının kızı olan Dihmân b. Aylân ile evlenmiş, Mâdğîs ve Ulvân adlı iki çocuğu olmuş ve çocukları Zenâte kabilesini oluşturmuştur.

İbnü'l-Ahmer, Bürr b. Kays'ın, dayılarının yanına yerleşip çocuklarını orada büyütmesini, onlar gibi Berberîce konuşup onlar gibi giyinmesini ve orada bir kabile hâline gelmesini, bir gün kaçan devesinin dayılarının topraklarına geçmesi üzerine onun da develerinin peşinden gitmesi olayına bağlamaktadır. Zürriyeti Berberîlerle yayılan Bürr b. Kays ve çocuklarından oluşan Zenâte kabilesi, çeşitli kollara ayrılmıştır. Bunlar arasında Beni Merîn, Beni Abdülvâdî, Mağrâve, Beni Yefran, Tûcîn, Zevâga, Beni Fâten, Muğîle, Metgare, Medyûne, Melzûze, Matmâta, Levâte, Beni Demr, Nefûse, Beni Yesûne, Aş'âşe, Nefze, Cerâve sayılabilir.

Beni Merîn kabilesi ise Zab İfrîkıye ve Zabü'l-esfel topraklarının Zenâte emîri olan Mâhûh ez-Zenâtî oğullarından oluşmakta idi. Zab topraklarına kendisinden sonra torunu Emîr Merîn b. Vertâcen b. Mâhûh gelmiştir. Emîr Merîn'in, Cirmât b. Merîn adlı oğlu, onun da Fecûs b. Cirmât b. Merîn adlı oğlu, ondan da Vezrîr olmuştur. Beni Zeyyân ise Beni Vezrîr kolundan gelmektedir. Muhammed b. Vezrîr'in oğulları arasında Hamâme ve Asker bulunmakta, Asker'den Muhaddab, Ebû Bekir, Ebû Bekir'den de Mahyû adlı oğlu, Mahyû

b. Ebû Bekir'in de Emîr Abdülhak adlı oğlu olmuş ve onunla Merînîler devam etmiştir.

Murâbıtların zayıflama dönemiyle birlikte Zenâte Vadisi ve Zab bölgesini hâkimiyeti altına alan Beni Merîn'in riyâsetini, Muvahhidler Dönemi'nde Muhaddab b. Asker'in üstlendiğini görmekteyiz. Muvahhidlere ait ganimetleri yağmalamaları dolayısıyla Muvahhid askeriyle 540/1145'te karşı karşıya gelen Beni Merîn yenilmiş, emîrleri Muhaddab b. Asker'i kaybedip Batı Sudan çöllerine dönmüşlerdir. Muhaddab'dan sonra ise amcaoğlu Hamâme b. Muhammed emîr olmuştur. Ondan sonra emîr olan Ebû Bekir b. Hamâme ise 561/1165'te vefat etmiştir. Sonra oğlu Emîr Mahyû b. Ebû Bekir b. Hamâme emîr olmuştur. Muvahhid sultanının isteğiyle Endülüs'e cihada giden ve sultan tarafından Merînî ve Zenâte kabilelerinden gelen gönüllü askerlerin komutanlığına getirilen Emîr Mahyû 591/1195 yılında Hıristiyanlarla yapılan ve Müslümanların kazandığı büyük Erek Savaşı'nda yaralanmıştır. Dönüşte Zab Bölgesi'nde 591/1195 yılında şehit olunca yerine oğlu Abdülhak b. Mahyû getirilmiştir.[37]

1.3. Merînî Hükümdarları ve Dönemlerindeki Siyasi Gelişmeler

1.3.1. Kurucu Sultan Abdülhak b. Mahyû (Muhyû, Mahyo) (592-614/1195-1217):

Beni Merîn şeyhlerinin toplanarak Emîr Mahyû'nun yerine getirdikleri ve künyesi Ebû Muhammed olan oğlu Abdülhak,[38] Beni Merîn sultanlarının babası olarak kabul edilmektedir.

---

[37] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 17, 23; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 15-18, 30; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 279; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/198; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 234-235; Muhammed İbn Merzûk, et-Tilimsânî, *el-Müsnedü's-sahihü'l-hasen fî meâsiri ve mehâsini mevlânâ Ebi'l-Hasan*, thk. Maria- Jesus Viguera, tkd. Mahmûd Bûabbâd (Cezayir: eş-Şirketü'l-Vataniyye, 1981), 111; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/10-11; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/156-157; Ceran, *Fas*, 210-211.

[38] Sultan Abdülhak b. Mahyû'nun çocukları arasında Abdullah, İdris, Rahhû,

Onun döneminde Muvahhid ordusu Endülüs'te İkab Savaşı'nda (Las Navas de Tolosa) 609/1212 yılında yenilmiş ve Muvahhid sultanı, Mağrib'e döndükten sonra 610/1213 yılında vefat etmiştir. Benî Merîn'in de katıldığı ve galibiyetin yaşandığı Endülüs'teki Erek Savaşı Merînîlerin güç kazanmasına ve kendilerine olan güvenlerinin artmasına; ikinci savaş olan ve Müslümanların yenilmesiyle sonuçlanan İkab Savaşı ise Muvahhidlerin zayıflamasıyla birlikte Benî Merîn'in Mağrib-i Aksâ'ya yerleşip güçlenmesine sebep olmuştur.

Muvahhidlerin yenilgisini fırsata çeviren Merînî sultanı, kabilesi Benî Merîn ile birlikte emîrlerinin hüküm sürdüğü Zab İfrîkıye'den Sahrâ'ya ve oradan da (610/1213) yılında Mağrib'e geçmiştir. Mağrib-i Aksâ'ya geçişlerine, Abdülvâdîler ve Benî Vâsin ile aralarında çıkan anlaşmazlıklar sebep olmuştur. Ayrıca yaşanan büyük veba salgını dolayısıyla Mağrib-i Aksâ şehirlerinin adeta boşalmış olması Merînîlerin buraları mesken edinmelerini kolaylaştırmıştır.

İbn Ebû Zer, güvendiğini söylediği bir tarihçiden nakille Beni Merîn'in Mağrib'e girdikten sonra dağlar, ormanlar ve hemen her yere dağılarak güç topladıklarını, göçebelikten yerleşik hayata geçtiklerini artık herkesin onlardan çekinir hâle geldiğini ifade etmektedir. Bunun üzerine çocuk yaşta Muvahhid sultanı olan Yûsuf el-Mustansır-Billâh (salt. 610-620/1213-1224) adına veziri, emîr ve şeyhleri toplayarak Benî Merîn meselesi için istişare yapmışlardır. Yapılan istişare sonucunda sultanın bu meseleyi çok önemsememesi gerektiğini, onların sayılarının çok olmadığını, güçlerinin az olduğunu söyleyerek üzerlerine gönderilecek Muvahhid ordusunun onları itaat altına alabileceğine karar vermişlerdir. Böylece yirmi bin kişilik Muvahhid ordusu Benî Merîn üzerine gönderilmiş,

Osman, Muhammed, Ebû İyâd, Ebû Bekir ve kızı Rutatlîm bulunmakta idi. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 49.

613/1216 yılında Vâdî Nekûr'da yapılan büyük savaşta Benî Merîn sayıları artan askerleriyle birlikte onlara karşı başarılar kazanmış, çok sayıda at ve silah ele geçirmişlerdir. Merînîler bu başarı sonrası Ribâtü Tâza'yi almışlardır.

Sultan Abdülhakk'ın bu başarısıyla Berberî kabileleri itaat altına alınmış, saltanat güçlendirilmiştir. 614/1217 yılında o dönem Mağrib'in en cesuru kabul edilen, malının, at ve askerlerinin çokluğu ile tanınan, ayrıca Merînî kabilesinin diğer kolundan olup liderliği Hamâme b. Muhammed'in oğullarına kaptıran Asker b. Muhaddab'ın oğullarını destekleyen Arap kabilesi Benî Riyâh, Vâdî Sebû yakınlarında yapılan savaşta hezimete uğramıştır. Fakat bu savaşta Sultan Abdülhak ve oğlu İdris öldürülmüştür. Diğer oğulları ise babalarının intikamını almış, Beni Riyâh'ı vergiye bağlamışlardır.

İbnü'l-Ahmer, Emîr Abdülhak b. Mahyû'dan bahsederken onun takvâ sahibi olduğunu, tesbihatının ve zikrinin bol olduğunu, ne gençliğinde ne de daha sonra içki içmediğini, kötü işlerle meşgul olmadığını, kendi malından ve kazancından başka bir şey yemediğini, kendisinin âlim olduğu gibi âlim ve sâlihlere karşı oldukça saygılı ve lütufkâr olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca onun Benî Merîn kabilesinin âdil emîri olup yetimleri doyuran, fakirlere şefkatli davranan, duası kabul olunan ve halk tarafından mübarek kabul edilen bir kişi olduğunu rivâyet etmektedir. Öyle ki onun kalensüve/başlık ve pantolonu mübarek kabul edilmiş, bu kıyafetleri taşıyan hamilelerin kolay doğum yapacağına inanılmıştır.[39] Merînî

[39] Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib*, 265; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 23-25; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 26-33, 49; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 281-287; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/200; Selâvî, *el-İstiska*, 3/4-8; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 12; Harekât, *el-Mağrib*, 2/11; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/158-159; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 11-12; Harekât, *el-Mağrib*, 2/11.

Sultanı Abdülhak b. Mahyû, Miknâs yakınlarındaki Tâfürtâst'a[40] gömülmüş ve orada bir mescit ve zâviye yaptırılmıştır.

1.3.2. Arap-Berberî Sulh Dönemi: Emîr Saîd Osman b. Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240):

Abdülhak b. Mahyû'nun öldürülmesinden sonra oğlu Osman b. Abdülhakk'a Vadiü'l-Mağrib'deki Azğâr'da biat edilmiştir (614/1217).

Onun döneminde Muvahhidler iyice zayıflamaya başlamış, 616/1219 yılına gelindiğinde ise Mağrib kabileleri arasında fitne ve karışıklıklar çoğalmış, bu durum halkta korku uyandırmış, tarım ve ticaret kesintiye uğrayınca pahalılık artmıştır. Bu yaşananlar üzerine Osman b. Abdülhak, Benî Merîn ileri gelenleri ve çeşitli kabile şeyhleriyle bir toplantı yaparak Hevvâre, Tesûl, Miknâs, Battûye vb. kabilelerinden biat almıştır. Önceden savaştığı ve Muvahhidlerin kendilerine karşı tahrik ettiği Arap kabilesi Beni Riyâh'ı Sebû Irmağı kıyılarında mağlup etmiş hatta onlardan yıllık vergi ve savaşlarda askerî yardım sözü almıştır. Güç birliği yaptığı kabilelerle kuvvet bulan sultan, Cibâlü Zerhûn başta olmak üzere Evrebe beldelerini, Sanhâce, Fiştâle, Südrâte, Lemta, Beni Vârîtîn ve birçok Gamâre beldesini fethetmiştir. Bu arada Fas, Miknâs, Rabat, Tâza, Kasru Kütâme şeyhleriyle sulh yapan sultan, 620/1224 yılında Fâzaz beldelerini itaat altına almıştır. 625/1228 yılında idaresi iyice genişlemiş, toprakları Ribâtülfeth'e kadar uzanmıştır. Fakat o günlerde ortaya çıkan veba salgını korku, fitne ve açlığa sebep olunca Mağrib şehirlerinin çoğu boşaltılmıştır.

Yirmi üç yıl süren emîrliği boyunca Berberî ve Arap kabi-

[40] **Tâfürtâst:** Sebû Nehri'nin kaynağına yakın bir mevkide olup Merînîlerin kurucusu emîr Abdülhak el-Merînî'nin öldürüldüğü yerdir. Burada bir kabir inşâ edilmiş, baş kısmına nakışlı bakır bir kitâbe konulmuştur. Çevresine ise zâviye, ribât ve çeşitli yapılar inşâ edilmiştir. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 97-98.

lelerinin itaat altına alınmasına büyük özen gösteren Sultan Saîd Osman, 638/1240 yılında Vâdî Ridât'ta öldürülmüştür. Onun döneminde yaşayan İbn Ebû Zer, eserinde bu devlet için "*ed-Devletü's-Saîdetü'l-Osmaniyye*" ifadesini kullanmaktadır.

Emir Saîd Osman Dönemi'nde Merînîlerin, mezheb taassubuna kapılmadan herkese serbestlik tanımaları, halkın ekseriyetinin mensup olduğu Mâlikî mezhebini benimsemelerine imkân vermeleri, asıl hedeflerinin ülkede yaşanan gerginlik ve anarşinin çözümü için emniyet ve istikrarı esas alan bir yol izlemek oluşu, onların güçlenmesine ve dinî baskıları dolayısıyla Muvahhidlere düşman olan tarafların gönüllü olarak Merînîlere katılmalarına vesile olmuştur.[41]

Emîr Osman b. Abdülhak'tan sonra kardeşi Ebû Muarref olarak tanınan Muhammed b. Abdülhak (638-642/1240-1244) emîrliğe getirilmiş, dönemi ise Muvahhidlerle yapılan savaşlarla geçmiştir. Muvahhidler yapılan sulhü de bozunca 642/1244'te aralarında çıkan savaşta Merînî Sultanı Muhammed öldürülmüş, Merînîler dağlara, Sahrâ'ya ve Tâza'daki Gıyâsa kabilelerinin yanına gitmek zorunda kalmışlardır.[42]

1.3.3. "Fârisü Zenâta/Zenâta'nın Mâhir At Binicisi" Namıyla Meşhur Ebû Bekir b. Abdülhak b. Mahyû (Ebû Yahyâ) (642-656/1244-1258):

Emîr Muhammed b. Abdülhak'tan sonra kardeşi Ebû Bekir b. Abdülhak emîr olmuştur. O, Benî Merîn'i tek çatı altında toplayan ilk sultandır. Kendisine yapılan biattan sonra Merînî şeyhlerini toplayıp Mağrib şehirlerini aralarında paylaştır-

41 İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 288-289; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 10-37; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 23-25; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 13; Harekât, *el-Mağrib*, 2/12; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/160.

42 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 59; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 25- 26; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 16; Ceran, *Fas*, 214-215.

mış, her kabileyi bir bölgeye yerleştirerek başlarına birer şeyh tayin etmiştir. Ayrıca bu şeyhlere tu'me/ikta vererek onlardan ordu[43] için savaşa hazır atlılarını çoğaltmalarını istemiş, daha sonra ise fetih hareketlerine başlamıştır. Mağrib beldelerinde artan yol kesmeler, şiddet hareketleri halkın Benî Merîn'e biat etmesine sebep olmuştur. Bu dönemde tekrar güç kazanmak isteyen Muvahhidlerle mücadele devam etmiştir. Sultan, Fas'a sulh yolu ile girmiş (646/1248) ve burayı kendisine başşehir yapmıştır. Fas ve civarında fitneler durup yol güvenliği sağlanınca sultanın emriyle ticaret, ziraat ve imâr gelişmiştir. Abdülvâdîleri yenilgiye uğratmışlardır.

---

[43] Ordu konusunda Mağrib ve Endülüs'ü koruma adına aldığı tedbirlerle döneminin hayli ilerisinde olan ve bu konuda Hıristiyanlar tarafından taklit edilmeye çalışılan Merînîler, özellikle kullandıkları deri kalkanları, hafif atları, hızlı hareket edebilen binicileriyle İspanyollar tarafından örnek alınmışlar; ordularının bazı birliklerine o tarzı tatbik etmiş ve isimlerine de Zenâtiyyûn'dan hareketle "Zenetes" demişlerdir Bu kelime İspanyolca'da "Jinete"ye dönüşmüş ve hâlen atlı birlikler mânâsında kullanılmaktadır. bk. Âmir Ahmed Abdullah Hasan, *Devletü Beni Merîn*, 218, 223. Düzenli ordu ve özel korumalardan oluşan Merînî ordusu bir kabileyahut bir ırka özel kılınmış değil, aksine çeşitli ırklardan ve milletlerden oluşmakta idi. Orduda Berberî ve Araplar dışındaki askerleri şu şekilde sıralayabiliriz: **1. el-Ğuzz, Eğzâz:** (Oğuz Türkleri) ki Murâbıt ve Muvahhidlerin de savaşlarda kendilerinden yardım istediği ve o dönemlerde Kuzey Afrika'ya gelmiş Mısırlı Türk gruplardan oluşmakta idi. Cesaretleri ile ünlü olan bu grup askerin, Ebü'l-Hasan Dönemi'nde sayıları yaklaşık bin beş yüz atlı idi. En belirgin özellikleri Mısırlı Memlüklerin âdetlerinden olan, davullarının ve mezmûrlarının (nefesli çalgı) oluşudur. Okçulukta oldukça iyi olan bu askerler, Mısır ve Şam'dan getirtilmiş kaliteli kumaşlardan yapılmış, altın işlemeli elbiseler giyerler, başlarına altın veya gümüşten miğferler takarlardı. bk. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 79; Menûnî, *Varakāt*, 99, 105; Mâhî, *el-Mağrib*, 154. **2. el-Visfân:** Sudan asıllı olan bu grup, sultan sarayının etrafındayerleştirilmişlerdir. Sürekli dolaştıkları için ehli'd-devvâr da denilmektedir. Yûsuf b. Ya'kūb, bunlar arasına kendi ailesinden birilerini de karıştırmıştır. Bu ekip eğerli elbiseler giyerler, kılıç kuşanırlardı. bk. Menûnî, *Varakāt*, 100, 106. **3. er-Rûmu'l-Kaştâliyyûn:** Merînî ordusundaki Hıristiyanlardır. Orduya Ya'kūb b. Abdülhak Dönemi'nde alınmışlar ve "Rabdu'n-Nasârâ" ismi verilmiştir. Ebü'l-Hasan Dönemi'nde sayıları dört bin süvariyi bulan bu grubun görevi geceleri yeni Fas'taki Merînî sarayının dışını gözetlemek ve savaşlarda sultanın arkasından gelmektir. bk. Âmir Ahmed, *Devletü Beni Merîn*, 219; Menûnî, *Varakāt*, 100. Ayrıca Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'ndeki askerî törenler, bayram kutlamaları, bayraklar, ordunun düzeni için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/217.

Merînî sultanı bütün Fâzaz beldelerini ve Muvahhidlerin önemli merkezlerinden olan Selâ ve Ribâtülfeth'i ele geçirmiştir (649/1251).[44] Merînîler, ticari ve stratejik açıdan önemli kavşakta yer alan ve Mağrib-i Aksâ'daki Sahrâ'nın ortasında bulunan, Mağrib ile Sudân ve Gana ticaretini sağlayacak olan Sicilmâse'yi de sulh yoluyla fethederek (653/1255) aynı bölgedeki Der'a'yı[45] ve diğer güney beldelerini itaat altına almışlardır (655/1257).

Yapılan bu fetihlerle birlikte Benî Merîn'in yönetim sahası iyice genişlemiş, böylece Sultan Ebû Bekir, Merînîleri saltanat mertebesine çıkaranların ilki olarak tanınmış, hatta çevredeki sultanlar da ondan çekinir olmuştur. İsyancıları da kontrol altına alan sultan, yolların ve şehirlerin emniyetini sağlayarak şehirlerin imârına önem vermiştir. İyi bir at binicisi olan ve bu maharetini savaşlarda sergileyebilen sultana bundan dolayı *"Fârisü Zenâte"* denilmiştir. Harîrî, Merînîlerin kuruluş aşaması gibi kritik bir dönemde Sultan Ebû Bekir b. Abdülhak gibi bir sultana ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. O izlediği başarılı siyasetle hem çağdaşı olan devletleri zayıflatmaya hem de fetihlerle genişlemeye önem vererek döneminin en önemli gücü olma yolunda ilerlemiştir. Sultan, 656/1258 yılında vefat etmiştir.[46]

---

44 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 26; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 66-79; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 291; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/206-208; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/102-104; Selâvî, *el-İstiska*, 3/11-18; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 17-25; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/12; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/162; Ceran, *Fas*, 217.

45 **Der'a:** Orta Çağ'da ticaretin istasyonu konumunda olan şehir, Cebelü Deren'de kurulmuş, ticaret kafilelerinin Sudan'dan Sicilmâse'ye giden yolları üzerinde yer almıştır. Adeta bir ticaret merkezi olan şehir, Yahudi tüccarların yerleşim yerlerinden biri idi. bk. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 135; Kalkaşendî, *Subh*, 5/171.

46 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 64-84; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 296; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/208-209; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/102-104; Selâvî, *el-İstiska*, 3/11-19; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 25-26; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/164. İbn Ebû Zer, bu zaman diliminde, öldürülen Emîrü'l-mü'minîn Abdullah el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî ile birlikte beş yüz yirmi sekiz yıllık hânedan olan Abbâsî Devleti'nin sona erdiği bilgisini

Ebû Bekir b. Abdülhak'tan sonra oğlu Ömer b. Ebû Bekir b. Abdühak emîrliğe gelmiştir. Çıkan karışıklıklar sonrasında amcası Ya'kūb, yeğeni Emîr Ömer'i mağlup ederek görevden almış, bir süre Miknâs'da görevlendirmiştir.[47]

1.3.4. İttihâd-ı Mağrib ve Endülüs Cihadları ile Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Yûsuf) (656-685/1258-1286):

Ömer b. Ebû Bekir'in tahttan indirilmesinden sonra 656/1258 yılında künyesi Ebû Yûsuf, lakabı Kāim-Biemrillâh ve'l-Mansûr bîh olan Ya'kūb b. Abdülhakk'a Zenâte kabilesinin desteğiyle biat edilmiştir.[48] Onun dönemi Merakeş'in ele geçirilip Muvahhidlere son verilmesi ve bilâd-ı Mağrib'in büyük çoğunluğunun hâkimiyetinden sonra Endülüs'e yapılan dört cihad açısından önemli yere sahiptir. Mağrib'deki Müslümanların tekrar bir çatı altında toplanabileceği fikri de bu dönem açısından önemlidir.

Sultan Ebû Yûsuf, öncelikle Merînî ailesi içindeki anlaşmazlıkları gidermek için çaba sarf etmiş daha sonra yeğeni Ömer ile arasında yaşananları fırsata çevirmek isteyen Abdülvâdîler'le Keldemân bölgesinde karşı karşıya gelerek onları hezimete uğratmıştır. Kendisine Miknâs yönetimi verilen yeğeni Ömer öldürülünce sultana bu bölgede biat edilmiş ve Merînî toprakları tamamen onun idaresine geçmiştir. Bir diğer yeğeni olan Ya'kūb b. Abdullah b. Abdülhak, Muvahhidlerden Selâ ve Ribâtülfeth'i aldıktan sonra isyan etmiş, gücünü artırmak için Hıristiyan silah tüccarlarıyla anlaşma yapmıştır. 658/1259'da şehre gelen bu Hıristiyanlar, Müslümanların

---

de vermektedir bk. *age.* 84.

47 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 26; İbnü'l- Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/492; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/164.

48 İbn Ebû Zer, onu Emîrü'l-müslimîn olarak tanıtmaktadır. bk. *ez-Zehîra*, 85; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 27-28; Kalkaşendî, *Subh*, 5/197; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/556-558.

bayram meşguliyetlerini fırsat bilerek şehre saldırmışlardır. Bunun üzerine Sultan Ebû Yûsuf, Hıristiyanları şehirden çıkarmış ayrıca şehrin batı tarafına sur inşa edilmesini ve bir de şehre dârüssınâî/tersane yapılmasını emretmiştir. Yine o yıl, Muvahhid Sultanı Ömer el-Murtazâ (salt. 646-665/1248-1266), Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf'a hem hediye hem de sulh isteğini ifade eden bir mektup göndermiş, yapılan anlaşmayla Vâdî Ümmü'r-Rebî' aralarında sınır olarak kabul edilmiştir. Böylece Muvahhidlerin yönetimi başşehirleri Merakeş ile Vâdî Ümmü'r-Rebî' arasında kalmıştır. Fakat bir yıl sonra yaşanan anlaşmazlık savaşa sebep olmuş, yapılan savaşta Muvahhid ordusu yenilmiştir.

660/1262 yılında Sicilmâse'yi muhasara eden Sultan Ebû Yûsuf, buraya ekbeş/başkan tayin ederek Merakeş'e doğru yola çıkmıştır. Muhâsara altına alınan şehirde, Beni Merîn'in karşısına Muvahhid komutanı Ebû Debbûs çıkmış, yapılan savaşta Sultan Ebû Yûsuf'un oğlu Emîr Abdullah öldürülünce Fas'a geri dönülmüştür (661/1263).[49]

662/1264 yılında Hıristiyanların Endülüs'teki Müslüman şehirlerine saldırması üzerine Gırnâta[50] Beni Ahmer Sultanı Yûsufü'l-Evvel (Muhammed b. Yûsuf b. el-Ahmer el-Gâlib-Billâh, salt. 629-671/1232-1272), Merînîlerden askerî[51] yar-

---

[49] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 95-97; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 301- 303; Selâvî, *el-İstiska*, 3/21-22; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 29-31; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/165-166; Ceran, *Fas*, 218-219.

[50] **Gırnâta (Granada):** Endülüs'te en uzun süre İslâm hâkimiyetinde kalan ve Zîrilerle Nasrîlere başkentlik yapmış olan şehirdir. 1280 ve 1281 yıllarında Kastilya Krallığı'nın saldırısından, Merînîlerin gönderdiği yardım sayesinde kurtulmuştur. bk. Mehmet Özdemir, "Gırnâta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/51-57. Merînîler Dönemi Gırnâtası için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/227-238; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâiyye fî Gırnâta fî asri Devleti Beni'l-Ahmer (635-897/1238-1492)*, 95 vd.

[51] Gırnâta'da hüküm süren Beni Ahmer Devleti Sultanı I. Yûsuf'un Merînî Sultanı Ebû Yûsuf'tan, Hıristiyanlara karşı yardım taleb ettiği mektubunda, Merînî Sultanı'nın ordusundan canlarını cennet karşılığı satan Allah'ın ordusu şeklinde bahsetmektedir. Şebâne, *Yûsufü'l-Evvel*, 28.

dım taleb etmiştir. Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, sayıları üç bini bulan mücahidi Allah rızasını kazanmak için Endülüs'e gitmeye teşvik etmiştir. Ayrıca bu cihad için fakîh ve edîb Mâlik İbnü'l-Murahhal'ın[52] Merînîler ve diğer Müslümanlara hitâben, Endülüs'te önceden cihad eden ve zafere ulaşanlara yazdığı kasîdesi Fas'ta Karaviyyîn Camii'nde cuma namazından sonra okutulmuştur.[53] 663/1265 yılında yine Hıristiyan Kastilya[54] Kralı X. Alfonso (krallığı 1252-1284), Endülüs şehirlerine saldırılar düzenleyince çok zor günler yaşamaya başlayan Müslümanların çığlıklarını duyurmak için Fakîh Ebü'l-Kāsım el-Azefî (ö. 776/1374), cihada çağıran risâlesini Mağrib beldelerine göndermiş, gönderilen bu risâle halka okunmuştur. 664/1263 yılında Kral Alfonso tekrar Gırnâta'ya saldırınca buradaki Müslümanlardan Mağrib'e göç edip Tanca ve civarına yerleşenler olmuştur. Ayrıca 665/1267 yılında Gırnâta Emîri, Gırnâta'ya saldıran Kral Alfonso'ya Endülüs şehirlerinin bir kısmını verince Müslümanlar zor günler yaşamaya başlamışlardır.[55]

663/1265 yılında Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, Fas'tan çıkarak Ebû Debbûs ile savaşmak üzere Merakeş'e gitmiş-

---

[52] İbnü'l-Murahhal (ö. 699/1300) aslen Mağribli olup Berberî Masmûde kabilesindendir. Endülüs'te doğmuş, burada ilim tahsil etmiş ve Endülüslü şair ve edîp olarak tanınmıştır. Merînîler Devleti'nde, Ebû Yûsuf'un özel kâtibi olarak çalışmıştır. bk. Mehmet Sami Benli, "İbnü'l-Murahhal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/140-141.

[53] Kasîde için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 98-100.

[54] **Kastilya:** İspanya'da tarihî bir bölge ve burada kurulan krallık. Küçük bir kontluktan güçlü bir krallık hâline gelmiş, İspanya'nın Müslümanlardan geri alınmasını amaçlayan "reconquista" hareketi içinde önemli yer tutmuştur. Arap düşmanlıklarına rağmen Kastilya kralları Endülüs kültür ve sanatının en büyük hayranları idi. Ayrıntılı bilgi için bk. Thomas B. Irving, "Kastilya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/1-2.

[55] Ebü'l-Kāsım el-Azefî'nin Endülüs'e yardım daveti içeren mektubu için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 102-110; Faslı fakîh Ebû Muhammed Sâlih b. Şerîf er-Rundî (ö. 747/1346) ise yazdığı kasîdeyle Merînîlerden ve diğer Müslümanlardan yardım isteğinde bulunmuştur. Kasîde için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 112-114.

tir. Muvahhid Sultanı Murtazâ ile arası açılan Ebû Debbûs, Merînîlere sığınmış, bir anlaşmayla Merakeş'i aralarında paylaşmışlardır. Fakat Muvahhid sultanı öldürülünce kendisini Muvahhid hükümdarı ilan etmiştir. Bunun üzerine Merakeş'i kuşatan Sultan Ebû Yûsuf'tan tekrar anlaşma isteyen Ebû Debbûs önceki anlaşmaları tekrar yenilediğini bildirmiştir. Fakat yine sözünde durmayan Ebû Debbûs, bu sefer de Abdülvâdî Sultanı Yağmurasan b. Zeyyân ile Merînîlere karşı birleşmiştir. 666/1267 yılında Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, Yağmurasan b. Zeyyân ile Vâdî Telâğ'da savaşmak için Fas'tan yola çıkmıştır. Yapılan bu büyük savaşta Beni Merîn, Beni Abdülvâdî'ye karşı zafer elde ettiği gibi onlarla birleşen Ebû Debbûs da öldürülmüştür. Bunun üzerine 668/1269 yılında Merakeş'e giren Merînîler, Muvahhidler Devleti'ne son vermiştir. Daha sonra Sûs ve çevresi ele geçirilmiş, oradaki kabileler ve Oğuzlar da dâhil askerler, Benî Merîn'e katılmıştır. 669/1271 yılında ise daha çok muhalif Arap kabilelerin bulunduğu Der'a ve çevresinde hâkimiyet sağlanmış ve isyanlar bastırılmıştır.

669/1271 yılında Sultan Ebû Yûsuf, Yağmurasan b. Zeyyân ile savaş yapmak üzere Tilimsân'a doğru yola çıkmış, fakat bu sırada Gırnâta Emîri Yûsuf İbnü'l-Ahmer, Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf'tan yardım istemiş, Yağmurasan'la barış yapmak ve Endülüs'e yardım etmek için Hıristiyanlara karşı birlik olma talebinde bulunmuştur. Fakat olumlu cevap alamayınca aralarında savaş başlamıştır. Yapılan savaşta Yağmurasan yenilmiş, Abdülvâdîler'in başşehri Tilimsân kuşatılmış, fakat bazı kabile isyanlarından çekinilerek muhasara kaldırılmış ve Fas'a geri dönülmüştür. 672/1273 yılında Muvahhidlerin donanmalarının ve savaş malzemelerinin bulunduğu, ayrıca Endülüs'e geçiş için bir durak olan büyük ve en önemli şehirlerinden Tanca ve çevresi ele geçirilmiştir. Yine el-Azefî yönetiminde

olan Sebte'de hâkimiyet sağlanmıştır. Bu bölgedeki fetihler Endülüs'e geçiş güzergâhı olduğu için ayrı bir öneme sahiptir. 673/1274-75 yılında Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, Yağmurasan b. Zeyyân ve bazı Arap kabilelerin elinde bulunan Sicilmâse ve Sahrâ'ya kadar olan bölgeleri zaptetmiştir. Mancınıklar, barut ve çeşitli savaş âletleri[56] kullanılarak gerçekleştirilen bu zaferler, Merînîler için Mağrib-i Aksâ hâkimiyetinin tamamlandığını göstermesi açısından önemlidir.

Merînîler idareleri için başşehir olarak Fas'ı seçmişler ve şehrin her açıdan gelişimini sağlamışlardır. Fakat Sultan Ebû Yûsuf, Endülüs'ten döndükten sonra 674/1275 yılında yanında meşhur mühendis ve inşaatçılarla birlikte yola çıkmış, Fas şehrinin yanında başşehir olarak Fâsülcedîde diye anılan Medînetülbeyzâ'yı inşa ettirmiştir. Endülüs'ten getirdiği esirleri inşaatlarda çalıştırarak surlar, yollar, taş köprüler, saray, büyük bir cami, hamam, kapılar yaptırmak suretiyle şehri imâr etmiştir. Vezirlerine ve Beni Merîn şeyhlerine de saraylar, evler yaptırmalarını, şehre Aynü Umeyr diye bilinen tatlı sudan getirtmelerini emretmiştir. İsmail Yiğit, Sultan Ebû Yûsuf'un başşehir edindiği Fâsülkadîme'nin yeterli idarî birimlerin kurulmasına uygun olmadığını gördüğü için devlet işlerinin hacmini genişletmek adına böyle bir girişimde bulunmuş olabileceğini ifade etmektedir.[57]

---

[56] Merînî ordusunun savaşlarda kullandığı silahlar arasında, kale ve surlara ateş atan bir âlet olan enfâz, kavsü'z-ziyâr adlı ok atan mancınık, ok, yay, kılıç, elmi'vâl (kazma, yıkıcı âlet), mancınık, neft, ed-debbâbât (sivri uçlu âlet), balta, musaffah (zırh), kınâ' (silah, maske) en çok revaçta olanlar idi. Menûnî, *Varakât*, 113-114; Âmir Ahmed, *Devletü Beni Merîn*, 221.

[57] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 27- 30; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 110-126, 130-139; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 305-312, 322; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/211-223, 229-231; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/556- 558; Selâvî, *el-İstiskâ*, 3/24-36, 44; Harekât, *el-Mağrib*, 2/15-18; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 37-42; Yiğit, *Siyasî, İslâm Tarihi*, 9/170.

1.3.5. Endülüs Cihadları:[58] Merînîler Hıristiyan Reconquista'sına Karşı Cihad için Endülüs'te:

Mağrib'deki zaferler ve sonrasında gerçekleştirilen imâr faaliyetlerinin ardından Sultan Ebû Yûsuf, Mağrib'de hüküm süren dönemin diğer devletlerinden farklı olarak bütün gücünü ve hedefini Endülüs'e yöneltmiştir. Çünkü Murâbıtlar ve Muvahhidler sonrası Endülüs'teki cihad faaliyetlerini sürdürmeyi kendilerine görev addetmişlerdir.[59] Ayrıca içerisinde Gırnâta Hükümdarı II. Muhammed el-Fakîh'ten (salt. 671-701/1272-1302), Hıristiyan saldırılarına karşı Endülüs halkının ölüm ve esir olma korkularını bildiren yardım talebi mektupları ulaşmıştır. Sultan mektubu alır almaz Endülüs'e cevap mektubu yazmış ve kendi halkını bu konuda yani Endülüs'e cihad konusunda azimli olmaya teşvik etmiştir.[60]

Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, Gırnâta emîrinden, Merînî ordusunun yerleşmesi için Endülüs'te bulunan Tarîf, Runde ve Ceziretülhadrâ'nın kendilerine tahsis edilmesini istemiştir.[61] İslâm'ı yüceltmek için çok azimli ve gayretli olan Merînî sultanı,[62] 674/1275 yılındaki Endülüs'e ilk cihad yolculuğu için hazırlıklıkları tamamlamış; Tanca'ya geldiğinde Sebte Emîri el-Azefî'ye haber göndererek müşriklerle cihad için gemiler[63] hazırlamasını emretmiştir. Oğlu Ebû Zeyyân'ı beş

---

58 Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf'un Endülüs'teki gazve ve fetihlerinin ayrıntısı için bk. İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 300-374.

59 Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 43; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/170-171.

60 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 140-143. Emîrü'l-müslimîn Ya'kūb'un Endülüs'e cevap mektubu için bk. 142-143. Ayrıca bk. Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 51-53.

61 İbn Haldûn, *el-İber*, 7/227; Ceran, *Fas*, 224; Şükürov, *Beni AhmerDevleti*, 54.

62 İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/556- 558.

63 Merînî donanması, Mağrib'in liman şehirleri olan Sebte, Selâ, Tanca, Ânfa ve Bâdîs'te yer almaktaydı. Merînîler Endülüs'e cihâda giderken oradaki limanlardan da faydalanıyorlardı. Her limanda donanma işleriyle ilgilenen bir kâid vardı. Bunların üstünde ise el-mülend adlı komutan bulunmakta idi. İlk Merînî donanmasını Selâ'da Endülüslü bir mühendise inşâ ettiren Ebû Yûsuf'tur. Merînî donanmasında bulunan gemiler arasında ise şunlar yer almaktaydı:

yüz askerin başında bu cihad için keşif amaçlı öncü kuvvet olarak Endülüs'e göndermiştir.[64] Bu arada Emîrü'l-müslimîn'in torunu Tâşfin'i Tilimsân emîri olan Yağmurasan b. Zeyyân'a barış talebi ve Hıristiyanlara karşı Müslümanların yanında bulunmanın gerekliliğini bildirmesi için göndermiştir. Yağmurasan b. Zeyyân sulhü kabul etmiş ve aralarında var olan önceki düşmanlık duyguları, yerini İslâm kardeşliğine bırakmıştır. Endülüs için, İslâm için, cihad için bütün düşmanlıklar ve hırslar bir kenara bırakılarak o topraklara gidilmiştir. Sebte'de hazırlanan yirmi savaş gemisi ve çok sayıda Mağribli askerle[65] yola çıkmışlar, Endülüs sahil şehri Tarîf'e yanlarında

---

El-Karkûra (Karakura): Günümüzde "nekalât" diye isimlendirilen bu gemi, donanmaya erzak ve çeşitli parçalar taşıyan büyük gemilerdendir. İspanya'da ise "karaka" denilen bu gemi, genellikle üç katlı olup fırtınalı günlerde denize açılabilecek güçte idi. **Eş-Şînî (Şevânî):** Yüz kürek uzunluğunda bir gemi olup düşman saldırılarına karşı burçları ve kaleleri mevcuttur. Yaklaşık yüz elli kişi alabilen bu savaş gemisi savaşçıları taşımaktadır. Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 160.
Eş-Şabtî (Şaytî): Seksen kürekle yol alan, limanlarda keşif yapan gözlemci bir gemi olup gemi kaptanlarına haberler getirirdi.
Et-Tarîde (Tard): Küçük olduğu için hızlı hareket edebilen, kapakları olan ve daha çok savaşlara at taşımak için kullanılan, yaklaşık kırk at taşıyabilen gemilerdir. Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 188; Selâvî, el-*İstiska*, 3/52,135; Harekât, *el-Mağrib*, 2/117, 163; Menûnî, *Varakât*, 107-111.

64 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 143-146; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 313; Selâvî, *el-İstiska*, 3/38; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/171; Şükürov, *Beni AhmerDevleti*, 54.

65 Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf Dönemi'nde Şeyhü'l-guzâtlık (ceyşü'l-guzâtlık) diye bir askerî kurum oluşmasına sebep olan Mağribli askerler, Gırnâta Beni Ahmer Devleti için oldukça önemlidir. Merînîler Dönemi'nde Endülüs ordusuna katılan bu Mağribli askerler Kuzey Afrikalı Merînî, Zeyyânî, Ticânî, Acîse, Mağravî kabilelerinden oluşan Berberî ve Arap asıllı askerler idi. Gırnâta Beni Ahmer Sultanı Muhammed el-Fakîh Dönemi'nde yardım için gidip o orduda kalıcı olan askerlerdir. Bu askerlerin 702/1303 yılında yedi ila on bin arasında olan sayıları, 776/1375 yılında on dört bin civarına ulaşmıştır. Mağribli askerler; savaş düzeni, tarzları, donanımları, hafif silahlarla teçhiz edilmiş olmaları gibi nedenlerle uzak yerlere bile rahatça gidip düşmanın etrafını hızlıca çevirebiliyor ve kendilerinden çok olan düşmanı mağlup edebiliyorlardı. Endülüs ordusunda bulunan Mağribli askerlerin bir kısmı kalıcı bir kısmı geçici idi. Kalıcı olanların oradaki hukûkî durumları belirlenmiş olup onlarla ilgilenecek olan şeyhü'l-guzâtlık adlı askerî kurum kurulmuştur. Başına da Mağrib kökenli ve kraliyet ailesine mensup ve Merînî ailesine yakınlıklarıyla tanınan Beni'l-Alâ soyundan

Abdülvâdî Sultanı Ebû Zeyyân olmak üzere geçmişlerdir. Emîrü'l-müslimîn, Endülüs'e geçince öncelikle aralarında çatışma olan İbnü'l-Ahmer, Benî Eşkilûle reisleri ve askerleriyle buluşmuştur.

Böylece Mağribli ve Endülüslü Müslümanların hepsi cihad düşüncesi etrafında küslüklerini bir kenara bırakmış ve birleşmişlerdir. Çünkü Endülüslülerin üzerinde 609/1212 yılında Muvahhid Sultanı Muhammed en-Nâsır-Lidînillah (salt. 595-610/1199-1213) ile Hıristiyanlar arasında yapılmış ve yenilgi ile sonuçlanmış olan İkab Savaşı'nın korkusu vardı. Bu şekilde korku ve ümidin hâkim olduğu bir ortamda Emîrü'l-müslimîn, *Kur'ân* ve Sünnet'e uyarak istişare amacıyla Merînîlerin, Arap kabilelerinin, Endülüslülerin büyükleri ve şeyhleriyle görüşmelerde bulunmuştur. İstişarenin ardından namaz kılınmış, Merînî Sultanı Hz. Peygamber'in Bedir'de ashâbı için yaptığı duayı okumuş ve ardından da onları cesaretlendirici konuşmasını yapmıştır.[66]

Hıristiyan Kastilya Komutanı Don Nuno Gonzales de Lara ile tam bir cihad ruhuyla yapılan bu savaş Müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır. Don Nuno'nun da öldürüldüğü ve "Don Nuno Zaferi" yahut Kurtuba (Cordoba) yakınlarında ol-

---

gelen ordu komutanları getirilmiştir. Genelde Gırnâta'nın yükselişinde rolleri büyük olan bu kurum bazen de görev sınırını ihlal edip devlet işlerine müdahaleye de kalkışmışlardır. Sultanlar bu konuda Merînî sultanlarından yardım dahi istemişlerdir. Beni'l-Alâ ailesinden sonra Merînîlere yakınlığıyla bilinen diğer bir aile olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ömer b. Rahhû getirilmiştir. Bu kurum 776/1375 tarihinde kaldırılarak ordudaki Mağribli askerler doğrudan Gırnâta Benî Ahmer Sultanı Muhammed b. Yûsuf el-Ganî-Billâh'a bağlanmışlardır. Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 209-212; Makkarî, *Nefh*, 1/452-454; Abdülhalim Ali Ramazan, "Meşîhatü'l-guzâti'l-Merînîyyîn fi'l-Endelüs", *ALMANHAL*. Al Manhal Collections (www.almanhal.com)-02/11/2018 User: @ Namik Kemal Üniversitesi https://platform.almanhal.com/Details/Article/14098

66 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 143-146, 151-152; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 314-316; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 55. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 44. Dua metni için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 149; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 317. Mektubun metni için bk. *ez-Zehîrâ*, 152-156.

ması dolayısıyla "İstecce/Ècija Zaferi (674/1275)" olarak anılan bu savaş sonrası Cezîretülhadrâ'ya sayılamayacak kadar çok ganimet ve yedi bin sekizyüz otuz esirle birlikte dönülmüştür. Zafer sonrası sadakalar verilmiş, kutlamalar yapılmıştır. Zafer sadece Endülüs'te değil Fas ve Merakeş'te de minârelerden halka duyurulmuştur.[67] Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, bizzat katıldığı ve beş ay süren, sonucuyla Endülüslü Müslümanları heyecanlandıran Don Nuno Gazvesi'nin zaferle sonuçlandığını yazan, Allah'a şükrünü ifade eden mektubunun hemen her yere gönderilmesini ve minberlerde okunmasını istemiştir. Ayrıca Ebü'l-Kāsım el-Azefî de Mağrib fakîhlerine ve sâlihlerine bu fethi açıklayan bir mektup göndermiştir.[68]

Müslümanların Endülüs'teki varlıklarının devamı için çok önemli olan bu zaferden iki yıl sonra 676/1277 yılında Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, ikinci cihad için tekrar Endülüs'e geçmeye karar vermiştir. Kastilya Kralı IX. Alfonso ile yapılan savaşı yine Müslümanlar kazanmış ve çok sayıda ganimet ve esirle Cezîretülhadrâ'ya dönülmüştür. Şehrin hemen yakınına Mağrib'den gelen Benî Merîn ordusunun karargâhı olarak Binye şehri inşa edilmiş, birkaç ay sonra Benî Merîn, Gırnâta Emîri II. Muhammed el-Fakîh ile birlikte Kurtuba üzerine yürümüştür. Hıristiyanların sulh istemesi üzerine onlardan biat alınmış, ganimetler Endülüs'te Gırnâta hükümdarına bırakılarak 677/1278 yılında Mağrib'e geri dönülmüştür.

681/1282 yılında Endülüs'e yapılan üçüncü sefer ise önceki kutsal amacından uzaklaşmış görünmektedir. Karmaşık iktidar ilişkileri devreye girmiştir. Buna göre bir önceki Endülüs seferi sonucu Eşkîlûle ailesinden Malaka valisi,

---

[67] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/228-229; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 148-152; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 318-319; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 45-46; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 55.

[68] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 151-152; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 55. Mektubun metni için bk. *ez-Zehîrâ*, 152-156.

Malaka ve Garbiyye'yi o günlerde Cezîretülhadrâ'da bulunan Sultan Ebû Yûsuf'a bırakmış ve bu durumdan rahatsız olan hatta Merînîlerin Gırnâta'yı ele geçirmesinden şüphelenen Gırnâta Emîri, Kastilya Kralı ve Abdülvâdî Sultanı ile ittifak kurarak Ebû Yûsuf'un Endülüs'e geçişini engelleme girişiminde bulunmuştur. Ayrıca oğlu IV. Sancho'ya (krallığı 1284-1295) tahtını kaptıran Kastilya Kralı X. Alfonso'nun Merînî Sultanı'ndan yardım talebi diğer bir sebep olmuştur. Mağrib'den Cezîretülhadrâ'ya geçen Emîrü'l-müslimîn, orada X. Alfonso'yu kabul etmiş, o da Sultan'ın elini öperek tacını ona takdim etmiştir. Emîrü'l-müslimîn ve Kral birlikte Kurtuba, Tuleytula/Toledo ve Mecrît/Madrid civarında savaşlar yapmışlar; Kastilya topraklarına akınlar düzenleyip ganimetlerle Cezîretülhadrâ'ya geri dönmüşlerdir. Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf'un gayretleriyle X. Alfonso'ya karşı oğlu Sancho'yu destekleyen Gırnâta Emîri ile Emîrü'l-müslimîn arasındaki mesele çözülmüş ve sultan aynı yıl Mağrib'e dönmüştür.

Bu dönemde yapılan Endülüs seferlerinin askerî bakımdan en güçlüsü 684/1285 yılında gerçekleştirilen IV. Endülüs seferidir. Gırnâta birlikleri ve donanmalarının da katıldığı bu seferde İşbîliye (Sevilla) ve diğer pek çok şehre girilmiştir. Bu sırada zor duruma düşen IV. Sancho barış istemek zorunda kalmıştır. Vâdî Lekke/Guadalate/Guadalbeca yakınlarındaki Aynü's-Sahrâ kalesinde imzalanan barış anlaşması ile Kastilya ve Leon krallarının Müslüman tüccarlara ülkelerinde her türlü serbestliği sağlaması, bazı vergileri kaldırması, Müslüman sultanların aralarındaki mücadelelerde taraf olmamaları, onlardan herhangi biriyle savaşmamaları gibi şartlar kabul edilmiştir. Ayrıca Merînî kütüphaneleri ve ilim hayatı için oldukça değerli olacak olan bir konuda başarı elde edilmiştir. Emîrü'l-müslimîn, Hıristiyanların eline geçmiş olan ve on üç

yük olduğu ifade edilen Arapça kitapları[69] oradan alıp Fas'ta kendi kütüphanesine koydurmuştur. Dört defa cihad için geçtiği Endülüs'e son gidişinde Cezîretülhadrâ'da vefat eden Emîrü'l-müslimîn Mağrib'e getirilerek Selâ şehrine yakın olan Şâle'ye defnedilmiştir (685/1286).[70]

Sultan Ebû Yûsuf, Merînîlerin *"emîrü'l-müslimîn"*[71] *diye çağrılan ilk sultanı olmuştur.*[72] *Muvahhidlerin başşehri Merakeş'i alarak yönetimlerine son veren sultan için Mağrib'de Sûs beldelerinden Bahrü'r-Rîf'e kadar her yerde ve Endülüs'ün çoğu şehrindeki minberlerde adına hutbe okunmuştur. Oğlu Abdülvâhid'i veliaht*[73] *olarak tayin edip Benî Merîn'den biat alarak Merînîler Devleti'nde veliahtlık sistemini başlatmıştır.*

Gerek kendi kurduğu şehirlerde gerekse diğer şehirlerde camiler, minareler, saraylar, hamamlar, çarşılar yaptırmış; medreselere su getirtmeyi ihmâl etmemiş; talebenin ve diğer görevlilerin kalmaları için onlara rütbelerine göre beytülmâldeki Yahudi cizyelerinden maaş tahsis etmiştir. Şiir konusunda da

---

[69] Selâvî bu kitaplar arasında *Kur'ân-ı Kerîm*lerin, tefsirlerin -ki aralarında İbn Atıyye ve Sa'lebî tefsirleri de bulunmaktadır-, hadîs kitapları ve şerhlerinin, usûl ve fürû' kitaplarının, Arap dili ve edebiyat kitaplarının olduğunu ifade etmektedir. Selâvî, *el-İstiska*, 3/64.

[70] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 297-298, 321-327; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 27-28; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/231-249; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/556- 558; Selâvî, *el-İstiska*, 3/41-65; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 46-51; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 56-60.

[71] Merînî sultanları 668/1269'dan itibaren kendileri için "emîr" unvanını kullanmışlardır. Muvahhidlerin aksine farklı bir yönetim düzeni getirmeye çalışan Merînîler, halka dinî hürriyet vermeyi amaçlamışlardır. Onlar için "sultan", "emîrü'l-müslimîn", "emîrü'l-mü'minîn" lakabları da kullanılmıştır. Fakat Ebû İnân el-Merînî dışında "halîfe" lakabını kullanan olmamıştır. Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, 260.

[72] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 90-91, 96; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 299.

[73] Merînîler, yönetimlerinin kendi kabileleri içinde kalmasını istediklerinden yönetimde "veliahtlık" oldukça önemli idi. Veliahtlar, sultanların gönderdiği ve bazen Mağrib bazen de Endülüs'te gerçekleşen savaşlara katılmak durumunda idiler. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 143-146; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 313; Selâvî, *el-İstiska*, 3/38; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib,* 262

mâhir olan sultan, komşu devlet sultanlarına yazdığı mektuplara şiirlerini de ilave etmeyi gelenek hâline getirmiştir.[74] Onun yaptırdığı *Medresetü's-Saffârîn*, Merînî sultanlarının yaptırdığı ilk medresedir. Bakır eşyaların satıldığı çarşıya yakın inşa edildiği için bu ismi alan medresenin inşası bitince müderrisler tayin edilmiş, talebelerine nafaka temin edilmiş, kütüphanesi Endülüs'ten getirtilen kitaplarla doldurulmuştur.

Yetimlere karşı iyi muamele yapılmasına son derece özen gösteren sultan, onların sünnet edilmelerini, giydirilmelerini ve özel günlerde onlara hediyeler verilmesini emretmiştir. Özellikle çöl ve açık arazilerde zâviyeler yaptırıp onlar için vakıflar kurmuştur. Rûm askerlerini Fas'tan çıkarıp halkı onların eziyetinden kurtarmak için şehrin dışında bir yere yerleştirerek başlarına da âmil görevlendirmiştir. İbn Ebû Zer, Ebû Yûsuf'un, İslâm'ın koruyuculuğu ve ehl-i küfre karşı savaşma hususunda çok önemli işler yaptığını ifade etmekte, bir tarihçiden yaptığı nakilde sultanın döneminde özellikle 658/1259 yılı itibarıyla Mağrib'de bolluk ve bereket yaşandığını, halkın mutlu olduğunu, tarım ve ticaretin geliştiğini anlatmaktadır.[75]

1.3.6. Reconquista'ya Karşı Direnen Merinî Sultanı Yûsuf b. Ya'kūb en-Nâsır (Ebû Ya'kūb) (685-706/1286-1306):

Künyesi Ebû Ya'kūb olup kendisine 685/1286 yılında biat edilmiştir. Merînîler Devleti'nin yükseliş sürecinin ilk hükümdarı olan Ebû Ya'kūb, Cezîretülhadrâ'da kendisine biat

---

74 İbn Şakrûn Rıdvan, "Şi'rü's-selâtîn ve'l-ümerâi'l-Merîniyyîn", *el-Menâhil* 35/23 (1407/1986), 222.

75 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 90-91, 94-96, 162-163; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 27-28. Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf'un güzel sîretini öven ercûze (kasîde) sahibi Abdülaziz el-Melzûzî'nin şiiri için bk. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 92-93; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 300-301; Selâvî, *el-İstiska*, 3/64-65; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 324.

edildikten sonra Mağrib'e dönmeden önce Endülüs topraklarıyla ilgili tedbirlerin alınmasını emretmiş; Gırnâta Sultanı II. Muhammed'le görüşüp Cezîretülhadrâ, Runde, Tarîf ve Vâdîâş/Guadix dışında Endülüs'te Merînî hâkimiyeti altındaki toprakları ona bırakmıştır. Sonra da Kastilya Kralı IV. Sancho'nun elçilerini kabul ederek kralın, daha önce Ebû Yûsuf'la yaptığı barış anlaşmasının uzatılması teklifini kabul ettiğini bildirmiştir. Endülüs'teki istikrarı sağlayıp kardeşi Ebû Atıyye'yi Cezîretülhadrâ'ya vali olarak tayin etmiştir. Ondan takvalı olmasını, meseleleri suhûletle çözmesini, fitneleri ortadan kaldırmasını isteyerek ve ayrıca Merînî ve Arap kabilelerinden oluşan üç bin civarında askeri orada bırakarak Fas'a dönmüştür. Fas'taki biattan sonra mallarını Merînî, Arap ve Endülüslü kabilelere, Oğuzlara ve diğer askerlere dağıtmış; fukahâya, âlimlere hediyeler sunmuş; fakirlere sadakalar vermiş, bütün beldelerdeki hapishaneleri boşalttırmıştır. Fıtır sadakasının devlet eliyle toplanması mecburiyetini kaldırmış, halka ağır gelen bazı vergileri ilgâ etmiş, yol emniyetinin sağlanmasını emretmiştir.

Ebû Ya'kūb 686/1287 yılında başlayan ve daha çok Beni Merîn mensuplarının çıkardığı isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Öncelikle taht iddiasında bulunan amcaoğlu İdris b. Abdülhakk'ın oğullarının isyanını bertaraf etmiş, daha sonra ise Merakeş'e vali olarak gönderdiği oğlu Ebû Âmir'in isyanını bastırarak onu sürgüne göndermiştir. Beni Merîn'in Vattâsî kolundan gelen Vezir Ömer b. Yahyâ isyanıyla oldukça uzun süre mücadele etmiştir. Bunların yanı sıra isyan eden çeşitli Arap kabileleri, özellikle Der'a ve güneyinde yol kesiciliği yapmaya başlamışlardır. Emîrü'l-müslimîn 686/1287 yılında onların üzerine sefer düzenlemiş ve bu kabile liderlerinin çoğu öldürülmüş, bir kısmı ise cezalandırılmıştır.

Sultan Ebû Ya'kūb daha sonra Endülüs için sefer hazırlıkla-

rına başlamıştır. Kendisine biat edildikten sonra oradaki istikrarı sağlayıp Mağrib'e geçerken Eşkîlûle reisi İshak'tan, Vâdî Âş bölgesini Benî Ahmer Sultanı'na bırakıp Mağrib'e gelmesini istemişti. Çünkü Eşkîlûle ve Beni Ahmer arasındaki en küçük meseleden faydalanmayı isteyen Kastilya Kralı IV. Sancho, Merînîlerle yaptığı sulhü bozmuş ve bazı şehirlere saldırmaya başlamıştır. 691/1291 yılında cihad için Endülüs'e gitmek üzere yola çıkan sultan ve ordusu,[76] Cebelitârık Boğazı'nda Bahrü'z-Zükak'ta üzerlerine gelen Kastilya ordusuna mağlup olmuştur. Sultan, bu yenilgi sonrasında daha güçlü bir donanmayla tekrar Endülüs'e geçmiş; Şerîş/Jerez/Xerez ve İşbîliyye üzerine gazveler yapmış, fakat ağır kış şartları dolayısıyla tekrar Mağrib'e dönmüştür.

Bu dönemde yaşanan bir olay, Endülüs'ün Müslümanların elinden alınmasının adımlarından biri olmuştur. Şöyle ki Merînîlerin Endülüs'ten atılması düşüncesiyle hareket eden Kastilya Kralı IV. Sancho, Gırnâta Sultanı II. Muhammed ile Tarîf şehrinin Gırnâta Sultanı'na verilmesi, altı kalenin ise Sancho'nun olması şartıyla ittifak kurmuştur. Gırnâta askerlerinin de desteğiyle Tarîf'e saldırıp istila eden Sancho, ittifakı hiçe sayıp hem Tarîf'i hem de altı kaleyi kendisine mâl etmiştir. Müslümanlara ait şehir ve kalelerin Hıristiyanların eline geçmesi sonucunda hatasının büyüklüğünü anlayan Gırnâta Emîri, 692/1292 yılında Emîrü'l-müslimîn Ebû Ya'kūb ile tekrar anlaşabilmek için önce değerli hediyelerle birlikte -ki bu hediyeler arasında Hz. Osman'ın istinsâh ettirip dört bölgeye gönderdiği ve Mağrib'e ait olan Mushaf'ın[77] da bulunduğu

---

[76] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 374-375, 408-409; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 30-31; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/242, vd.; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/547-549; Selâvî, *el-İstiska*, 3/67- 77; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 81-86.

[77] Selâvî, Hz. Osman mushafının Emevîler Dönemi'nde Kurtuba'ya geldiğini, Muvahhidler Dönemi'nde 552/1157 yılında Merakeş'e getirildiğini ifade etmektedir. Selâvî, *el-İstiska*, 2/112.

ifade edilir- elçisini Mağrib'e göndermiş, daha sonra da kendisi bizzat Mağrib'e geçmiş ve anlaşma yapılmıştır. Merînî Sultanı, askerî yardımda bulunmuşsa da Tarîf, Hıristiyanlardan geri alınamamıştır. III. Muhammed'den sonra GırnâtaEmîri olan III. Muhammed (Ebû Abdullah Muhammed el-Mahlû, salt. 701-708/1302-1309) bir süre sonra Merînîlerin kendi iç işlerine karışma niyetlerinin olduğu düşüncesiyle Kastilya Kralı ile ittifak kurunca Sultan Ebû Ya'kūb, oradaki askerlerini yardım malzemeleriyle birlikte Mağrib'e geri çağırmıştır. Gırnâta Emîri, ittifakı bozmakla kalmayıp Beni Merîn'in akrabalarından Osman b. Ebi'l-Alâ'yı, Mağrib'e geçerek Merînîlere ait Sebte'yi kuşatması hususunda her açıdan desteklemiştir. O sırada Abdülvâdîlerin başşehri olan Tilimsân kuşatmasında olan sultan, Sebte'ye oğlu Ebû Sâlim'i göndermiş, fakat başarı sağlanamamıştır.

Emîrü'l-müslimîn Ebû Ya'kūb, 696/1297 yılında Tilimsân beldelerini almak için yola çıkmıştır. Nedrûme'yi muhasara altına alıp Vecde'ye geçmiş, orada surlar yaptırıp Fas'a dönmüştür. 698-706/1298-1307 yılına kadar sürecek olan bir muhasara için tekrar Tilimsân civarına gelmiştir. 699/1299 yılında Vehrân, Müsteğanem, Tenes, Milyâne şehirlerini fethetmiş, 700/1300 yılında Tilimsân muhasarası için daha sonra Mansûra diye adlandırılacak olan Tilimsânü'l-cedîde şehrini kurmuş, surlarını ve kalesini yaptırmıştır. Bu bölgedeki Berşek, Venşerîs, Mâzûne, Bathâi, Tâmezcedert şehirlerini de ele geçirerek buralara camiler yaptırmıştır. Ayrıca Fâsü'l-kadîme'de yer alan Karaviyyîn Camii'ne ilaveler yaptırmıştır. Bu caminin 685/1286 yılında minâresi yenilenip kireçle beyazlatılmış ayrıca dışı yaklaşık dört kantar demir perçinleme çivisiyle güçlendirilmiş ve minârenin kapısına camiye gelenlerin oturması için bir gölgelik yapılmıştır.

Mansura'daki köşkünde bir memlük tarafından uğradığı

saldırı ile yaralanmış, 1307 yılında vefât etmiş ve Şâle'ye defnedilmiştir. Sultan Yûsuf b. Ya'kūb, Merînîlere saltanat gücünü ve görüntüsünü kazandırmış, medeniyet elbisesi giydirmiştir.[78]

Ebû Ya'kūb, emîr tayin edip Merakeş valiliği verdiği, fakat isyan ettiği için Rîf'e gönderdiği oğlu Ebû Âmir'i veliaht tayin etmediği için torunu Âmir b. Abdullah b. Yûsufb. Ya'kūb b. Abdülhakk'a 706/1307 yılında Tilimsânü'l-Cedîde'de Beni Merîn ve Arap kabile şeyhlerinin ittifakıyla biat edilmiştir. Biat tamamlandıktan sonra muhasara kaldırılarak Fas'a dönülmüştür. Dönmeden önce ise Abdülvâdî Sultanı Ebû Zeyyân Muhammed b. Osman b. Yağmurasan ile sulh anlaşması yapmış, sulhün şartları arasında Tilimsânü'l-Cedîde dışında dedesi Ebû Ya'kūb zamanında alınan yerlerin geri verilmesi, buna karşılık Sebte'yi işgal eden Osman b. Ebi'l-Alâ ile mücadelesinde kendisini desteklemeleri, Mansûra ve çevresini tahrip etmemeleri, mescitlerin, sarayların onarılması ve halktan isteyenlerin orada kalabilmeleri şeklinde maddeler yer almıştır.

Sultan Ebû Sâbit isyan çıkaran çeşitli Arap ve Berberî kabilelerin bulunduğu Hâha ve Tâmesnâ beldelerine seferler düzenlemiştir. Ânfa şehrine gidip orada adı isyanlara ve yol kesmelere karışan altmış civarındaki Arap şeyhini hapse attırmış, bir kısmını ise idam ettirmiştir. 707/1307'de Sebte'yi kuşatmış, Gırnâta Sultanı III. Muhammed el-Mahlû'ya Sebte'yi boşaltması için elçi göndermiştir. Elçisinin dönmesini beklerken Tanca'da 708/1308 yılında vefat etmiş, Şâle'ye defnedilmiştir. Zehirlenerek öldürüldüğü de rivayet edilmektedir.[79]

---

78 İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 385-388, 410; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 30-31; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/221-223, 255-257, 260-262, 270-272; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/79, 2/547-549; Selâvî, *el-İstiska*, 3/79-88; Harekât, *el-Mağrib*, 2/27; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 87-92; Ceran, *Fas*, 230-231; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 62-63.

79 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 32; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 389-392; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/276-278; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/385; Selâvî, *el-İstiska*, 3/91-97; Harekât, *el-Mağrib*, 2/31; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 93- 96; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/180.

1.3.7. Refah ve Lüksün Hayata Yansıdığı Dönem: Ebü'r-Rebî Süleyman b. Abdullah b. Yûsuf (708-710/1308-1310):

708/1308 yılında kardeşi Âmir'den sonra devlet ricâli ve vezirlerin desteğiyle kendisine biat edilmiştir. Sultan biatın ardından mallarını Benî Merîn, Arap ve Endülüs kabilelerine, Oğuzlarla okçu askerlere dağıtmıştır. İlk icraat olarak Tanca'da kendi adına biat alan amcası İbn Ebû Zerîha diye tanınan Ali b. Ya'kūb'u tutuklatmış, Fas'a doğru giderken Sebte'yi kuşatan isyancı Osman İbn Ebi'l-Alâ'nın kalabalık bir orduyla üzerine geldiği haberini alınca oraya yönelmiştir. Yapılan savaşta İbn Ebü'l-Alâ yenildiğini anlayınca Gırnâta Sultanı'nın çağırması üzerine Endülüs'e geri dönmüştür. Ebü'r-Rebî, komutanı Tâşfin b. Ya'kūb el-Vattâsî'yi Sebte muhasarasına göndermiş, şehir orada bulunan şeyhlerin de desteğiyle fethedilmiştir (708/1309). Tilimsân'da ise Abdülvâdîler ile sulh yenilenmiştir.

Endülüs'te Hıristiyan saldırıları tekrar artınca Gırnâta Emîri III. Muhammed el-Mahlû, Mağrib'e yardım talebi için elçi göndermiştir. Çeşitli isyanlar dolayısıyla Mağrib'den ayrılamayan Merînî sultanı ise Endülüs'e askerî malzemeler ve erzak göndermekle yetinmiştir. Vezirinin de karıştığı -kendisini tahttan indirmeyi hedefleyen- bir isyan üzerine Emîrü'l-müslimîn, ordusuyla üzerlerine gitmiştir. İsyancılardan bir grup önce Tilimsân'a sonra da Endülüs'e geçmiştir. Bu isyan hareketlerinden sonra hastalanan Sultan, yirmi yaşında iken vefat etmiştir.

İki buçuk yıllık saltanatı, Merînîlerin maddî olarak oldukça refah içinde yaşadıkları bir dönem olmuştur. İbn Haldûn o dönemde ev fiyatlarının da oldukça yükseldiğini, halkın güzel binalar yapmakta adeta yarıştığını, çini ve bakır nakışlarla süslü binaların çoğaldığını, halkın giyiminin, yedikleri yiyeceklerin, kullandığı bineklerin bile kalitesinin arttığını

ifade etmektedir. Bu zenginleşmenin yanında lüks yaşamın ve dolayısıyla israfın da ortaya çıktığının altını çizmektedir.[80]

1.3.8. Cömertliğiyle Meşhur Merinî Sultanı Osman b. Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Saîd) (710-731/1310-1331):

Künyesi Ebû Saîd olup Ribâtü Tâza'da vezirlerin, kâtib, şeyh ve önemli devlet adamlarının kendisine biat etmesinden sonra gerekli kanunları hazırlatarak diğer beldelere Sultan Süleyman'ın vefat haberi ile birlikte göndermiştir. Biat sonrasında diğer çoğu sultan gibi o da mallarını Benî Merîn, Arap kabileleri ve askerlere dağıtmış, fakîhlere ihsanlarda bulunmuştur. Halka ağır gelen bazı vergileri kaldırmış, fitne, isyan, adam öldürme ve şer'î bir ceza dolayısıyla değil de farklı bir sebeple hapiste bulunanları serbest bırakmıştır. Allah yolunda cihada çok önem veren sultan, bu konuda imkânları seferber etmiş, donanmalar yaptırmıştır.

Emîrü'l-müslimîn Ebû Saîd, Fas'a geldiğinde çeşitli beldelerden şeyhler ve reisler onu tebrik için huzuruna çıkmışlardır. Bir süre sonra sultan, Merînî beldelerini tetkik ve de halkın durumunu yerinde görebilmek için Fas'tan çıkarak bazı şehirlere uğramıştır. 710/1311 yılında Ribâtülfeth, daha sonra ise Endülüs seferi için Selâ şehri tersanesinde yapılacak gemileri kontrol etmiştir. 711/1312 yılında kardeşi emîr Yaîş'i Endülüs, Cezîretülhadrâ ve Runde'de görevlendirmiştir.

Sultan, büyük oğlu dururken küçük oğlu Ömer'i veliaht tayin etmiş, kendisine çeşitli unvanlar verip sultanlar gibi maiyet sahibi olmasına müsaade etmiştir. O da böylece nüfûzunu artırarak döneminin sultanlarıyla mektuplaşmaya başlamış ve sonrasında da babasına isyan etmiştir. Babasının Tilimsân

[80] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 394-395; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/244-245, 282-286; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/514; Selâvî, *el-İstiska*, 3/99-101; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 97-99.

muhasarasından sonra Tâza'da kalmasını fırsat bilen oğlu Ömer, Fas'ta babasının tahttan indirildiğini açıklayıp kendisini sultan ilan etmiş, orduyla üzerine gelen babasını ağır hezimete uğratmıştır. Babasının aleyhine olacak şartlarda bir sulh imzalatmış ve Merînî sultanı olmuştur. Fakat kısa süre sonra Ömer'in hastalanması, Sultan Ebû Said'in Fas'ı kuşatıp almasına ve tekrar sultan olmasına sebep olmuştur. Ömer'e de Sicilmâse valiliği verilmiştir. Yine isyana kalkışsa da en sonunda babasıyla anlaşmak ve af dilemek zorunda kalmıştır.

Bu arada Endülüs'te Hıristiyan baskı ve saldırıları devam etmekte idi. Kastilyalılar, Mağriblilerin Endülüs'teki üssü olan Tarîf'i ele geçirmiş, Cezîretülhadrâ ve el-Meriye'yi/Almeria kuşatmışlardı. Hıristiyanların amacı sahil bağlantısını keserek Endülüs'ün Mağrib'den yardım almasını engellemekti. Bunun üzerine Ebû Saîd Osman, Gırnâta'ya yardım için elinden geleni yaptı. El-Meriye kuşatması kaldırıldı fakat Cebelitârık, Kastilyalıların eline geçmiş oldu. Kıyı şeridi neredeyse tamamen Hıristiyanların eline geçince Ebû Saîd Osman, Mağrib'den Endülüs'e yardım göndermekte zorlansa da 730/1329 yılında Cezîretülhadrâ yeniden fethedilmiştir.

Bu arada Merinî Dönemi'nin önemli kuraklık ve kıtlık olaylarından birisi 724/1324 yılında bütün Mağrib beldelerinde yaşanmış, fiyatlar yükselmiştir. Sultan, bu durumda Ehrâ'yı fethederek halkın orayı ekip biçmesini istemiştir. Yine bu fakirlik günlerinde sultan, sadakaları artırmış, kış mevsimi geldiğinde halka cübbeler, kalın kıyafetler dağıtmıştır. Maddî durumu iyi olmayıp kefenine bile haciz gelmiş olanların en güzel şekilde definlerinin yapılmasını sağlamıştır. İbnü'l-Ahmer, sultanın bu cömertliğinin halk arasında darb-ı mesel hâline geldiğini ifade etmektedir. Her yıl şerîflere, fakîhlere, âlimlere, halkın sevdiği sâlih kişilere mal, kıyafet, yiyecek ve ihtiyaçları olabilecek her türlü şeyi hediye eden sultan hastaları ziyaret eder; sâlih

kişilerin cenazelerine iştirak ederdi. Yirmi bir yıl yönetimde kalmış olan sultan, 731/1331 yılında nikris/gut hastalığından vefat etmiş ve Şâle'ye defnedilmiştir.[81]

1.3.9. Merînîleri Medeniyet Zirvelerine Taşıyan Baba-Oğul: Ebü'l-Hasan-Ebû İnân Ali b. Osman el-Mansûr[82] (Ebü'l-Hasan) (731-752/1331-1351):

Künyesi Ebü'l-Hasan olup lakabı Mansûr-Billâh idi. Onun dönemiyle birlikte Merînîler, yükselme döneminin genişleme safhasına girmişlerdir. Mağrib hükümdarlarının en önemlileri arasında bulunan ve annesi Habeşî olan Ebü'l-Hasan, halk tarafından *"es-Sultânü'l-ekhal/sürmeli sultan"* lakabıyla tanınmıştır.[83]

Mağrib-i Evsat'ta hüküm süren Abdülvâdîler, Tunus'ta hüküm süren Hafsîler'le iyi geçinemedikleri gibi aynı zamanda Merînîlerin sınır şehirlerine saldırılar düzenliyor, Beni Merîn'e isyan eden kişi ve gruplara ev sahipliği yapıyorlardı. Ebû Saîd'in dostu olan Hafsî sultanının kızı ile kendi oğlu Ebü'l-Hasan'ı evlendirmiş olması hem aralarındaki dostluğu akrabalığa çevirmiş hem de Merînîlere, Hafsîler'i savunma hakkı kazandırmıştı. Bundan dolayıdır ki Ebü'l-Hasan, Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin'e (I. Abdurrahman, salt. 718-738/1318-1337) elçi göndererek işgal ettiği Hafsî şehirlerinden çekilmesini istemiş, kabul edilmeyince de 732/1332 yılında Tilimsân yakınlarında Tâsâlt'a ordugâh kurulmuştur. Abdülvâdîlerin

---

81 İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 396-401; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 34-35; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/287; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/456-457; Selâvî, *el-İstiska*, 3/106-107; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 100-106. İbnü'l-Hatîb, Sultan'ın vefat tarihini 730/1330 olarak vermektedir. *El-İhâta*, 4/80.

82 Sultan Ebü'l-Hasan'ın dönemi ile ilgili bilgiler, günlük yaşantısının ayrıntıları, meclisleri, ahlâkî özellikleri vs. için bk İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/169-180, 214-219.

83 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 35-37; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/461-462; Selâvî, *el-İstiska*, 3/118; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 108- 109.

askerî üslerinden en önemlisi olan Tiklât'ı ele geçirdiği sırada Sicilmâse'ye vali olarak atadığı kardeşi Ömer'in Abdülvâdî Sultanı ile ittifak kurduğunu öğrenince onu Fas'a gönderip öldürtmüş, 735/1335 yılında Tilimsân'ı kuşatmıştır. Vecde, Vehrân, Milyâne, Cezayir gibi Abdülvâdîlere ait önemli şehirleri ele geçirdikten sonra 737/1337 yılında Tilimsân'a da hâkim olmuştur. Savaşta yaralanan Abdülvâdî Sultanı ölünce Abdülvâdî Devleti on yıllık bir süre ortadan kaldırılmış böylece Mağrib-i Evsat, Merînî hâkimiyetine girmiştir. Bu sadece askerî bir zafer değil bütün Zenâte kabilelerinin aynı bayrak altında toplanması anlamına geldiği için aynı zamanda siyâsî bir zafer özelliği taşımaktadır.

Diğer yandan, Ebü'l-Hasan yüzünü Endülüs'e çevirmiş, daha önce Hıristiyanların eline geçen Cezîretülhadrâ geri alınmıştı. Fakat Tarîf ve Cebelitârık'ın hâlâ onların elinde olması, Ebü'l-Hasan'ın Endülüs'e geçip hareket edebilmesini zorlaştırmıştır. Endülüs'ün kaderi için Ebü'l-Hasan'ın atacağı adımlar oldukça önemli idi. Ebü'l-Hasan, Gırnâta Sultanı IV. Muhammed'i (Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. Ferec, salt. 725-733/1325-1333) daha saltanatının ikinci yılında Fas'ta konuk etmiş, Endülüs'teki Müslümanların askerî zayıflığı dolayısıyla 709/1310 yılında istila edilen Cebelitârık'ın kurtarılması için ittifak kurmuşlardı. Bu amaçla hareket eden Sultan Ebü'l-Hasan, Merînî kuvvetleriyle Gırnâta Sultanı'na destek vererek 733/1332 yılında Cebelitârık'ın Hıristiyanlardan geri alınmasına vesile olmuştur.[84]

Böylece Mağrib ve Endülüs için önemli bir zafer gerçekleşmiş oldu. Henüz yolda iken öldürülen IV. Muhammed sonrası yönetime gelen Gırnâta Sultanı I. Yûsuf (Ebü'l-Haccâc Yûsufb. İsmail el-

[84] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/301-312; Selâvî, *el-İstiska*, 3/121-123; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/185-189; Selâvî, *el-İstiska*, 3/123-127; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 110-113

Müeyyed-Billâh, salt. 733-755/1333-1354), Beni Merîn ile dostluğa önem vermiş ve gerektiğinde Ebü'l-Hasan'dan yardım istemiştir. Fakat Mağrib'de siyasi ve askerî istikrarı sağlayıp isyanları bastıran ve Abdülvâdîlere son vererek topraklarını genişleten, Zenâte kabilesini aynı bayrak altında toplamayı başaran Ebü'l-Hasan, bütün bu olumlu duruma ve cihad arzusuna rağmen Endülüs'te istenilen başarıya ulaşamamıştır. Endülüs'te görevlendirdiği, fakat savaş tecrübesi olmadığı için üst üste mağlubiyetler alan oğlu Ebû Mâlik'in ardından kendisi savaşmaya karar vermiş ve Sebte'den Cebelitârık'a geçmiştir. Burada Hıristiyan donanmasını mağlup etmiş, Gırnâta Sultanı'nın askerleriyle birlikte Tarîf üzerine sefer düzenlemiştir. Bu arada Kastilya'nın yardımına gelen Portekizliler, Cebelitârık Boğazı'nın kontrolünü ele geçirerek Müslümanların bağlantı yollarını kesmişler ve erzak sıkıntısı yaşamalarına sebep olmuşlardır. Bu şartlar altında (742-743/1341-1342) yıllarında Tarîf civarında Salado Nehri kıyısındaki savaşta ve daha sonra yapılan deniz savaşında Müslümanlar ağır mağlubiyet yaşamışlardır. Tarîf mağlubiyeti de Mağrib ve Endülüs Müslümanları için İkab mağlubiyeti (609/1212) kadar önemli bir kayıp olmuş hatta Benî Merîn'in İspanya fetihlerinin sonunu getirdiği gibi Gırnâta Sultanlığı'nı Kastilya, Aragon[85] ve Portekiz devletlerine karşı güçsüz ve sadece savunma durumunda kalan bir sultanlığa dönüştürmüştür. Artık Hıristiyanlar Endülüs şehirlerini tek tek harap etmeye başlamışlar, Cezîretülhadrâ'yı kendi topraklarına katmışlardır.

Diğer taraftan, Hafsî Sultanı'nın kızı ile evlenen Ebü'l-Hasan, kayınpederinin 746/1346'da vefatı üzerine çıkan taht kavgalarını fırsat bilerek 748/1347 yılında Hafsî başşehri Tu-

[85] **Aragon:** İspanya'nın kuzeydoğusunda yer alan bölge olup 1035-1833 yılları arasında burada hüküm süren krallık, Endülüs'teki İslâm hâkimiyetine son vermiştir. Abdülkerim Özaydın, "Aragon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/263-265.

nus üzerine sefere çıkmıştır. Yolda çeşitli isyanlar bastırılmış, Hafsî şehirlerinden Bicâye ve Kosantîne emîrlerinin biatı alınmış; Tunus Emîri Ömer, Kâbis'e kaçarken Merînî kuvvetleri tarafından öldürülünce Tunus ele geçirilmiştir. Tunus zaferi sonrası bu şehir bir ilim merkezi hâline getirilmiştir. Böylece sınırlarını genişleten Merînîler aynı başarıyı bu bölgelerdeki istikrarı korumada gösteremeyince çeşitli isyan hareketleri ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır.

Abdülvâdîler'e ve Hafsîler'e son veren Benî Merîn, Mağrib'in tamamını idaresi altında toplayıp Batı İslâm dünyasına ait birliği elinde bulundurmaya başlamıştı ki içeride çıkan isyan hareketleri ve karışıklıklar bu durumun uzun sürmesine engel olmuştur. Hafsî sultanlarının verdiği geniş iktâlarla bulundukları bölgelerde imtiyaz sahibi olan Bedevî Arap kabileleri, Beni Merîn tarafından iktâları ellerinden alınınca isyana kalkışmışlardır. Hatta yeniden güçlenip devlet kurma düşüncesine sahip Hafsîlerden bazılarının etrafında toplanan bu isyancı Arap grupları aynı zamanda 749/1348 yılında Muvahhidlerin son halifesinin torunları ile birlikte hareket etmişler ve üzerlerine gelen Merînî sultanını bozguna uğratmışlardır. Ebü'l-Hasan ise önce Kayrevan'a gidip orada bazı Arap liderlerinin desteğini almış sonra daTunus'a intikal etmiştir.

İsyancı grup yakalanıp cezalandırılsa da İfrîkıye'de bazı isyanlar devam etmekte idi. Ayrıca diğer bir isyan da Ebü'l-Hasan'ın askerlerinden bir kısmının onun tarafından veliaht tayin edilen ve aynı zamanda Tilimsân'da vali olan oğlunun yanına kaçmasıyla yaşandı. Bu grup Ebü'l-Hasan'ın öldüğüne dair bir haber yayınca oğlu Ebû İnân, bu haber üzerine babasının öldüğüne dair bir belge düzenledi ve biat almaya başladı. Hatta sonradan babasının ölmediğini, zor durumda olduğunu öğrenmesine rağmen yardım için kuvvet göndermemiş, İfrîkıye'nin Beni Merîn'in elinden çıkmasına sessiz kalmış, orada bulunan bazı Hafsî emîrleri babasıyla savaşmaları

yönünde ikna etmeye çalışmıştır. Bu durum karşısında Arap kabileleri, Beni Hafs'tan olan Ebü'l-Abbâs el-Fazl'ın etrafında toplanıp onları tekrar devlet olmaya teşvik etmişler ve kısa bir süre sonra da Kâbis ve Cerbe'ye hâkim olmuşlardır. Bu karışıklıkları fırsat bilen Abdülvâdîler 749/1348 yılında kendi başşehirleri Tilimsân'ı geri almışlardır.

Tunus'ta bulunan Ebü'l-Hasan, Mağrib'in bu parçalanmış hâlini görünce altı yüz parçadan oluşan bir donanma ile Mağrib-i Aksâ'ya gitmek için yola çıkmış fakat büyük bir fırtınada gemilerin çoğu batmıştır. Cezayir kıyılarına sağ olarak ulaşan Sultan Ebü'l-Hasan, oğlu Ebû İnân'ın üzerlerine gelmekte olduğu haberini alınca Merakeş'e doğru hareket etmiş, Ümmü'r-Rebî' Vadisi'nde karşılaşan baba-oğul arasındaki savaşta Ebû İnân galip gelmiştir. Hintâte Dağlarına sığınan Ebü'l-Hasan, bazı şartlarla tahtından vazgeçtiğini ve sulh istediğini söylemiş yapılan bu anlaşmadan kısa süre sonra 752/1351 yılında vefat etmiştir.

Onun döneminde devletin sınırları oldukça genişlemiş, böylece Merînîler Tilimsân'daki Abdülvâdî Sultanı Ebû Tâşfin'in (I. Abdurrahman) ölümüyle Tilimsân şehrine, Tunus'taki Hafsî Sultanı II. Ebû Hafs Ömer'in (Ömer b. Ebû Yahyâ el-Muvahhid el-Hintâtî, 1. salt. 683-684/1284-1285, 2. salt. 747-748/1346-1348) ölümünden sonra ise Tunus ve İfrîkıye'nin diğer beldelerine hükmetmeye başlamıştır. Ebü'l-Hasan'ın idare dönemi, İbrahim Harekât tarafından siyâsî olduğu kadar medeni, ictimâî ve fikrî açıdan gelişmelerle ve başarılarla dolu bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Bunda sultanın çevresinde çok önemli şahsiyetler olmasının, vezir ve ordu komutanlarını önemli kişilerden seçmesinin etkili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ilim meclisleri düzenleyen Sultan Ebü'l-Hasan, meclisindeki âlimler arasından, huzurunda kitap okuyacak âlimleri seçerdi. Bu kitaplar ana kaynaklar, Arapça kitaplar, özellikle de fıkıh,

hadîs kitapları olurdu. Huzurunda kitap okuyanlardan biri de dönemin meşhur âlimlerinden İbn Merzûk idi.[86]

Sultan, genişleyen Merinî topraklarını çeşitli ilim merkezleri ile mâmur etmiştir. Bunlar arasında Fas'taki el-Medresetü'l-Misbâhiyye ve Medresetü's-Sahrîc; Miknâs'taki el-Medresetü'l-Cedîde[87] bahçesi fıskiyeli, ayrıca küçük bakır su deposu (sahrîc) olan Medresetü't-Talîa sayılabilir.[88] Okulların yanı sıra köprüler, hastaneler, kaleler, burçlar, zâviyeler ve çeşitli binalar inşa etmeyi ihmal etmemiştir. Bu yönleri dolayısıyla Fas sultanlarının en önemlilerinden kabul edilmektedir. İbn Merzûk, onun başarılarını ve iyiliklerini, mütevazi ve hilm sahibi olduğunu çeşitli şiirlerle destekleyerek anlatmıştır.[89] Fikrî açıdan gelişmelerin dikkat çektiği bu dönemde Ebû Abdullah İbnü's-Sabbâğ[90] gibi hem aklî hem naklî ilimlerde temâyüz etmiş âlimler; tıpta Ahmed b. Şuayb el-Ceznâî[91] gibi bir ilim adamı yetişmiştir.[92]

---

86 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 35-37; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/309-317; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/461-462; Selâvî, *el-İstiska*, 3/134-138, 171-174; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 113-124; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/191; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 85-86; Ceran, *Fas*, 240-245. İbnü'l-Kādî ise onun zehirlenerek öldüğünü ifade etmektedir bk. *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/461-462; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 399.

87 Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan, Miknâs'ta inşâ ettirdiği bu medrese tamamlandığında Fas'tan Miknâs'a gitmiştir. Orada çalışan işçiler, sanatkârlar onu karşılamıştır. O da su deposunun (sahrîc) kenarındaki abdest kürsüsüne oturarak kasîde söylemiştir. bk. Rıdvan b. Şakrûn, "Şi'rü's-selâtîn ve'l-ümerâi'l-Merîniyyîn", *el-Menâhil*, 225.

88 Harekât, *el-Mağrib*, 2/134-135.

89 İbn Merzûk et-Tilimsânî, *el-Müsnedü's-sahihü'l-hasen*, 183 vd, 415-419.

90 **Muhammed b. Muhammed İbnü's-Sabbâğ el-Hazrecî el-Miknâsî:** Fakîh, muhaddis ve imamdır. İbnü'l-Kādî, İbnü'l-Hatîb'den naklen, onun aklî ve naklî ilimlerde meşhur olduğunu, hadîs ve ricâl konusunda çok iyi olduğunu, *Muvattâ* bilgisi ve onu okutma konusunda imam olduğunu, Fas'ta yetiştiğini ifade etmektedir. Sultan Ebü'l-Hasan ile katıldığı seferlerden dönerken yaşanan büyük gemi kazasında 749/1348 yılında boğularak vefat etmiştir. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/301.

91 **Ahmed İbn Şuayb el-Ceznâî (ö. 749/1348):** Faslı olup, çölün batısında bulunan Berberî Ceznâye kabilesindendir. Tıp konusunda uzman olduğu gibi edebiyatta da oldukça iyi olan Ceznâî, şiir hâfızı idi. Yirmi bin beyit ezbere biliyordu. Ayrıca felsefî ilimler ve kimya sahasında da meşhur idi. Merînî yönetiminde Dîvânü'l-inşâda kâtiblik yapmıştır. Fas'ta Ebû Abdullah İbn Âcrûm, Ebû Abdullah b. Reşîd, Tunus'ta tıp ve hey'et ilminde (astronomi) meşhur olan Ya'kūb b. ed-Derrâs gibi hocalardan ilim almıştır. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/119-121.

92 Harekât, *el-Mağrib*, 2/43; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/461-462; Selâvî, *el-İstiska*,

Yirmi yıl devleti idare etmiş olan Sultan Ebü'l-Hasan 752/1351 yılında altmış yaşında iken zatülcenp (göğüs zarı iltihabı) hastalığı sebebi ile vefat etmiştir.[93]

1.3.10. Fâris b. Ebü'l-Hasan (Ebû İnân) (749-759/1348-1358):

Künyesi Ebû İnân olup Tilimsân'da babasının öldürülmediğini, hayatta olduğunu öğrendiği halde ele geçirdiği sultanlıktan vazgeçmeyerek kendisine 749/1348 yılında biat edilmiştir.

Sultan Ebû İnân, babası gibi topraklarını Tilimsân ve Tunus üzerinden oldukça genişletmiştir. Bunun için 753-754/1353-1354 yıllarında Abdülvâdîler ve Hafsîler üzerine Mağrib-i Evsat'a gitmiştir. Sultan, babasıyla giriştiği taht kavgası sırasında Abdülvâdîler ile yakınlaşmış olsa da tahta çıkışının akabinde onlarla savaşarak önce Tilimsân'ı sonra Bicâye ve Miknâs'ı kontrol altına almıştır. Böylece Abdülvâdîlerin kısa süren ikinci hükümranlıklarına son verilmiştir. Bir yandan da Beni Merîn içindeki isyanlarla uğraşan Sultan Ebû İnân, Sûs bölgesinde isyan eden kardeşi Ebü'l-Fazl'ı 754/1353 yılında yakalatıp öldürtmüştür.[94]

757/758/1356-1357 yıllarında Portekiz sahillerine saldırı düzen-

3/174-176. Sultan Ebü'l-Hasan dönemi yetişen ve meşhur olan âlim sayısının çokluğu, 749/1348 yılında yaşanan gemi kazasında ölenlerin sayısıyla bile tahmin edilebilir. Sultan Ebü'l-Hasan, âlimleri de beraberinde götürdüğü Tunus'tan donanmasıyla dönerken Bicâye sahillerinde fırtınaya kapılan gemideki çok sayıda âlim, fakîh, kâtip, şerîf ve sultanın ailesinden birçok kişi boğulmuştur. Sultan ise kurtularak bir adaya çıkmış ve Cezayir'e geçmiştir. Ebü'l-Hasan'ın donanmasında altı yüz gemi olduğu ve boğulan âlimlerin Mağrib'in en önemli âlimlerinden yaklaşık dört yüz kadarı olduğu ifade edilmektedir. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf,* trc. Vecdi Akyüz, 36; Selâvî, *el-stiksâ,* 3/170-171.

93 Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 124.

94 İbn Haldûn, *el-İber*, 7/332-333; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 37-40, 64-66; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/508-510; Harekât, *el-Mağrib*, 2/44-45; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/194; Ceran, *Fas*, 248; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî*, 409 vd. Arabî, Ebû İnân'ın bu iç savaş için Büyük Atlas'daki Seksâve Dağı'na "el-Kahire" adıyla bir kale inşâ ettirdiğini ve hâlen bu kalenin orada olduğunu ifade etmektedir. Bu kale Beni Merîn için çok önemli kalelerden biri olarak görev yapmıştır. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 215.

leyen Ebû İnân, Portekiz Kralı'nın barış istemesi üzerine bu isteği kabul etmiş, Aragon Kralı ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Kosantîne Emîri Ebü'l-Abbâs el-Hafsî, Sultan Ebû İnân'ın iki valisini ve yakınlarını öldürtünce buraya doğru harekete geçmiş, 757/1356 yılında Bicâye ve Bilâd-ı İfrîkıye'ye veziri Abdullah b. Ali'yi vali ve genel komutan olarak görevlendirmiştir. Fakat o Kosantîne fethi için başarılı bir siyaset oluşturamayınca Sultan Ebû İnân kendisi 758/1357 yılında fetih için yola çıkıp Kosantîne'ye girmiş, halkının biat etmesi ile İfrîkıye'nin fethi tamamlanmıştır.

Harita 1: *Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi (731-752/1331-1351) Merînîler Devleti Toprakları*

Sultan Ebû İnân, Gırnâta Beni Ahmer Sultanı V. Muhammed'i (Ganî-Billâh) (I. salt. 755-760/1354-1359) Kastilya ile olan anlaşmasını bozması için ikna edememiştir. Çünkü Ganî-Billâh, Ebû İnân'ın Endülüs topraklarını ele geçirme niyeti olduğunu düşünmüştür. Bunun üzerine Ebû İnân, 757/1356 yılında Kastilya'ya karşı Aragon Krallığı ile ittifak yapmış, daha sonra

meşhur Vezir Lisânüddin İbnü'l-Hatîb[95] sayesinde Benî Ahmer Devleti ile bozulan ilişkilerini düzelterek Endülüs'te İslâm hâkimiyetini yeniden kurabilecek adımlar da atmıştır.

759/1358 yılında Sultan Ebû İnân yeni bir orduyla Mağrib-i Evsat'ta isyanlar çıkaran ve halktan zorla vergi toplayan Arap kabilelerini kontrol altına almak için harekete geçmiştir. Bunun üzerine çöle çekilen Arap Benî Riyâh kabilesine ait bazı yerleşim yerlerini tahrip ettirmiş, fakat Merînî askerleri arasında Sultan Ebû İnân'a suikast düşüncesinde olanların varlığının duyulması üzerine sultan, Fas'a geri dönmek zorunda kalmıştır.[96]

Ebû İnân'ın 759/1358'de hastalanması üzerine yerine kimin geçeceği tartışmaları başlamıştır. Fas'ta idareye el koyan veziri Hasan b. Ömer el-Fûdûdî, Ebû İnân'ın oğlu Ebû Zeyyân'ı veliaht, Mûsâ b. İsâl el-Asilî'yi veziri tayin etmiş, ancak daha sonra bütün bunları hiçe sayarak hânedandan istediği birisini sultan yapma arzusuna kapılmıştır. Bunun üzerine Mûsâ, saraydan bazılarının desteğiyle Ebû Zeyyân'ı sultan ilan etmiş, fakat Ebû İnân'ın veziri el-Fûdûdî, Ebû İnân'ın beş yaşındaki

---

[95] **Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb es-Selmânî (ö. 776/1373):** Kurtuba'da Beni Vezir diye tanınan bir aileye mensup olup evleri fıkıh evi idi. Eserleri oldukça fazla olup bunlar arasında *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*, *el-Kütübiyye*, *Zıllü'l-Gamâmî*, *Ceyşü't-tevşîh*, *el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-Devleti'n-Nasriyye*, *Rakmü'l-hulel*, *es-Sihr ve'ş-şi'r*, *Reyhânetü'l-kitâb*, *Mi'yârü'l-ihtiyâr*, *Mufâdaletü Malaka ve Selâ*, *Risâletü't-tâûn*, *Nüfadâtü'l-cerâb* ve daha birçokları vardır. Çeşitli âlimlerden birçok alanda ilim tahsil etmiş, şiirler ve sultanlar adına mektuplar yazmıştır. Hâcib, hatib, fakîh, kâtib, vezir olan İbnü'l-Hatîb hem Gırnâta'da hem de Fas'ta bu görevlerde bulunmuştur. Merînî tarihçisi İbnü'l-Ahmer, onunla karşılaşıp konuştuğunu ifade etmekte ve kitabında onun şiirlerine yer vermektedir. İbnü'l-Ahmer, *Meşâhirü'ş-şu'arâi ve'l-küttâb fi'l-Meşrık ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib,* thk. Muhammed Rıdvan ed-Dâye (1406/1986), 58-113; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/308-311.

[96] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/334-335; Harekât, *el-Mağrib*, 2/46; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/194-195; Ceran, *Fas Tarihi*, 248- 249; Abdülkerim Özaydın, "Ebû İnân el-Merînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/169-170; Câsim el-Ubûdî, "Ganî-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/349.

oğlu Saîd'in sultanlığını ilan ederek Ebû Zeyyân'ı ona zorla biat ettirip sonrasında idam ettirmiştir. Bu vezirin Sultan Ebû İnân'ı 759/1358 yılında otuz yaşında iken boğdurarak öldürttüğüne dair rivayet de bulunmaktadır.[97]

1.3.11. Merinî Topraklarını Ma'mûr Eden Ebû İnân'ı Yakından Tanımak:

İbnü'l-Ahmer, Sultan Ebû İnân'dan bahsederken fıkıh, mantık, ricâl, usûlü'd-dîn konusunda ilim sahibi, yazısı, mührü güzel, şiirleri olan, fasih konuşan ve yazan, Arapça ve hesap konusunda bilgili, Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs hâfızı bir sultan diye tanıtmaktadır.[98] Hz. Peygamber'in (sav.) Ravza-i Mutaharasına, kendi el yazısıyla yazıp gönderdiği bir mektup ve bir kasîdesinin olduğu ifade edilmektedir.[99] Halkın dert ve sıkıntılarını dinlemek için meclisini açan Ebû İnân, her gün sabah namazından sonra fakîhlerin, âlimlerin, başarılı talebelerin de katıldığı ilim meclisinde tefsir, hadîs, Mâlikî mezhebi fıkhı ve tasavvufa dair kitaplar dinlerdi.

Orduya da bizzat komutanlık yapan Ebû İnân'ın saltanat yıllarının, Merînîlerin gerek siyâsî gerek sosyo-kültürel açıdan en iyi dönemleri olduğu ifade edilmektedir. Halkına tasaddukta bulunmayı bir görev olarak addeden sultan, fakirler ve yaşlılar başta olmak üzere şeyhlere, mescit görevlilerine ikram etmeyi, değerli kıyafetler giydirmeyi çok sevdiği, bütün şehirlerdeki

---

97 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 37-40, 64-66; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/508-510; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/195.

98 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 37-40, 64-66. Ayrıca bk. Harekât, *el-Mağrib*, 2/44-45. İbn Battûtâ, Ebû İnân'ı tanıtırken onun heybet olarak Irak sultanına, güzellik olarak Hint melikine, ahlâk güzelliği olarak Yemen melikine, cesaret olarak Türk melikine, hilm olarak Rum melikine, dindarlık olarak Türkistân melikine, ilim olarak Cava melikine benzediğini ifade etmektedir. bk. İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, haz. C. Defremery et Le D.B.R. Sanguinetti, Paris (1883), 4/333.

99 İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/345. İbn Battûtâ bu sanatlı mektup ve kasîdenin benzerini gezdiği hiçbir yerde görmediğini ifade etmiştir.

hapishanelere taze ekmek gönderilmesini emrettiği belirtilmektedir. İmar faaliyetlerine de özen gösteren Ebû İnân, babasının başlattığı eserleri tamamlatmış -ki bunlardan birisi Miknâs'taki Bû İnâniyye Medresesi'dir- bunun yanı sıra birçok şehre mescit, medrese, zâviye, sebil, hamam yaptırmayı sadaka-i câriye olması niyetiyle önemsemiştir. Sultan'ın Fas'ta yaptırdığı en önemli medrese "el-Medresetü Bû İnâniyye"dir. Benî Merîn Dönemi'nin en güzel medresesi olduğu söylenen bu medrese, 751-757/1350-1356 yılları arasında yapılmıştır. Bu medresenin yanına mescitle medreseyi birleştiren bir taş köprü, menzil, misafirhane, hamam, karşısına çarşı, fırın inşa edilmiştir. Merkezî bir avlu etrafına bina edilen bu medresenin ortasına havuz ve kenarlarda öğrencilerin kaldığı küçük odalar yapılmıştır.[100]

Sultan Ebû İnân, 758/1357 yılında isyanları bastırmak, ülkenin imârı ve halkın sosyo-kültürel olarak gelişimini artırmak ve yardımlarda bulunmak amacıyla çıktığı seyahatte Selâ'ya da uğramış ve orada önceden fakirler ve miskinler için yaptırdığı zâviyeyi ziyaret etmiştir. Bu seyahatte yanında bulunan ve izlenimlerini oldukça edebî bir tarzda "*Feyzül-ubâbfi'l-hareketi ilâ Kosantîneve'z-Zâb*" adıyla kaleme alan Nümeyrî, "Zâviyetü'l-uzmâ" adlı bu zâviyenin gördüğü en güzel ve en ihtişamlı zâviye olduğunu, burada fakirlerin ve miskinlerin doyurulduğunu, sabahlara kadar zikir ve duâların eksik olmadığını ifade etmekte, *"manzarası güzel, binası sağlam, hattatların yaptığı nakışlarla süslü, yolları açık, bahçeleri çok güzel bir zâviye"* şeklinde anlatmaktadır.[101]

Ebû İnân yine bu ziyareti esnasında Vâdî Hıms yanında yaptırdığı "Zâviyetü'l-Mütevekkile"ye uğramıştır. Ziyarette sultanın yanında hazır bulunan Nümeyrî, bu zâviyenin çok güzel bir bahçenin içerisinde, geniş, yüksek, beyaz binaların

[100] İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/342-346; Harekât, *el-Mağrib*, 2/135-136; Mahî, *el-Mağrib*, 237.
[101] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 202; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/353.

arasında bulunduğunu ve müştemilâtıyla birlikte görenleri hayran bıraktığını ifade etmektedir. Ayrıca zâviyenin bahçesi sağlam surlarla çevrili olup, binalar karşılıklı ve muntazamdır; yanında oldukça süslü, nakışlı, camlarla süslenmiş, kubbesi yüksek bir mescit, onun yanında ise uzun ve geniş bir sahrîc/su deposu bulunmaktadır.

Yine sahrîcin iki yanının süsler ve sarı çiçeklerle bezenmiş olduğunu, her köşesinde abdesthâneye giden kapıların bulunduğu depodan herkesin faydalanmakta olduğunu belirten Nümeyrî, bu sudan faydalanıp temizlenenlerin Sultan Ebû İnân'a çok dua ettiklerini ifade etmektedir. Zâviyenin bahçesinde imam, müezzin ve oraya gelenlerin yeme içme ve barınma ihtiyaçlarından sorumlu olan vakfa da bakan mutasarrıfa ait üç ev bulunmakta idi. Bu evler dışında yolda kalmışları misafir etmek için kapıları her zaman açık olan bir misafirhâne ve yanında bir mutfak mevcuttu. Sultan Ebû İnân, bu zâviyeye çok önem vermiş, mertebelerine göre görevliler tayin etmiştir. Fakir sûfiler, şeyhler buralarda devamlı zikirle ve şükürle meşgul idiler. Zâviyede, mescitte görev yapan, yaşayan herkese maaş verilir, orada çalışan köleler evlendirilirdi. Merînî sultanlarının, hemen her gittiği yere yaptırmaya çalıştıkları ve halkın her kesiminin kendince fayda bulduğu bu zâviyeler toplumdaki hüznü, sevinci paylaşmanın; ilmin, fikrin, şükrün esas alındığı bir hayat tarzı oluşturmanın adı olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Merînîlerin topraklarını güçlendirme ve huzuru koruma açısından bu merkezleri önemsedikleri ortadadır.

Sultan Ebû İnân'ın, Şale'de 758/1357 yılında yaptırdığı, Nümeyrî'nin kitabında "Medresetü'ş-Şâmihati'l-Binâ" ismiyle geçen ve oldukça övülen medresenin sağlam duvarları, yüksek kubbesi, çiçeklerle donatılmış ve havuzlu beyaz bir bahçesinin olduğu anlatılmaktadır. Nümeyrî'nin ifade ettiğine göre onların ziyaret döneminde medreseyle ilgilenen Şeyh Ebû

Zeyd'in vefatı herkesi öyle üzmüştür ki hüzünleri hafiflesin diye sultan, okuldaki herkese nadide kıyafetler ve hediyeler vermiştir. Sultan, şeyhin cenazesine de katılmıştır. Şale'de defnedilen şeyhin mezarı halk tarafından her zaman ziyaret edilen bir türbe hâline gelmiştir.

Merînî sultanları, mescit, minâre, abdesthâne yapımına ve hemen her bölgede insanların bu ibadeti rahatlıkla edâ edebilmeleri için gayret sarfetmişlerdir. Bu sultanlardan birisi de Ebû İnân idi. Sır kâtibi Nümeyrî, onun namaz konusunda "Yanımda değeri olan en önemli işiniz namazınızdır." dediğini ve halka namazı sevdirme gayreti içinde olduğunu ifade etmektedir. Şehirlerde, köylerde cemaatle namaz kılınabilmesi için görevlilere haberler göndermiş; kadınların da namaza teşvik edilmesini, halkın namaz zamanı camilere gitmesi için "sâhibü's-salât"ların görevlerini iyi yapmalarını bildirmiştir.[102] Ayrıca cami, mescit yapımına ve mevcut olanların yenilenmesine, camiler için vakıflar kurulmasına da çalışmıştır. Mesela Fas'ta bulunan ve İdrisîler Dönemi'nde yapılmış olan Karaviyyîn Camii'ne[103] en fazla ek bölümü Ebû İnân'ın yaptırdığı ifade edilmektedir. Ebû İnân, bu ekler arasında camiye bir de kütüphane ilave ettirmiş, fazla sayıda talebenin faydalanabilmesi için mekânı geniş tutmuş, ihtiyaçların karşılanması için bir-

[102] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 162-214.

[103] Ceznâî, kendi işittiği rivayetlerden birinden bahseder ki o da İdrisîlerin beşinci emîri Yahyâ zamanında Kayrevan'dan Fas'a gelen Muhammed b. Abdullah el-Fihrî el-Karavî'nin kendisinden sonra Fas'ta yaşayan iki kızı ile ilgili rivayettir. Kızların isimleri "Ümmü'l-Benîn" diye çağırılan Fâtıma ve Meryem'dir. Kendilerine babalarından kalan büyük ve değerli mirası hasenâtta kullanmak isteyen bu iki kız kardeş, Fas halkının ve çevreden gelenlerin, namaz kılabilecekleri camilere ihtiyaç duyulduğunu öğrendiklerinde Fâtıma, Karaviyyûn bölgesinde, Meryem ise Endelüsiyyûn bölgesinde cami inşâ edilmek şartıyla topraklarını vakfederler. Böylece Karaviyyîn Camii'nin inşâsına 245/859 yılının Ramazan ayında başlanmıştır. Caminin asıl kubbesi ise 388/998 yılında demir üzerine yapılmıştır. Bu kubbeye fare, akreb vb. haşerâtın girmemesi için de bunların şekilleri çizilerek bazı tılsımlı sözlerin yazıldığı söylenmiştir. Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 45, 54-55.

çok vakıf tahsis etmiş, kütüphanenin korunması için gerekli tedbirleri aldırmıştır. Ayrıca caminin kıble tarafına, namaz vakitlerini bekleyen insanların rahatça alıp okuyabilmeleri için çok sayıda güzel hatlarla hatta Sultan Ebû İnân'ın kendi hattıyla yazılmış Kur'ân-ı Kerîm'lerin bulunduğu "mushaf dolabı" yaptırmıştır. Yine Sultan, zâviyetü'l-kurrâ/kurrâ köşesi yapılmasını emretmiş, camide kıblenin soluna hazırlanan bu köşeye imamlar dışında kimse geçememiştir. Güzelce süslenmiş bu bölümde, Kur'ân okuyanların sıraları belirlenmiş ve her yedi gecede bir hatim okunması kararlaştırılmıştır. Bu camide yaptırdığı diğer bir eser ise gece gündüz vakitlerini gösteren "usturlab"dır. Ayrıca 749/1348'de minareyi de yükselttiren Sultan Ebû İnân, minareye şehrin en uzak yerindeki kişinin bile gündüz parlaklığı, gece ise ışığıyla fark edebileceği ve vakitleri anlayabileceği tarzda bir alem yaptırmıştır.[104]

Ebû İnân'ın ölümüyle birlikte onun döneminde ulaşılmış başarılar, sonraki sultanlar tarafından değerlendirilememiş, Merînîler Devleti'nde vezirlerin nüfûzu etkili olmaya başlamış, çeşitli yerlerde kabile reisleri kendi idarelerini kurmuşlardır. Abdülvâdîler ve Hafsîler de topraklarını geri alıp devletlerini kurmuşlardır. Yönetimde neredeyse tamamen söz sahibi olan vezirler istedikleri kişileri sultan ilan eder, istedikleri zaman azleder, hatta öldürür hâle gelmişlerdir.[105]

1.3.12. Vezirlerin Nüfûzu ile Zayıflamaya Başlayan Merînîler:

Ebû İnân'dan sonra oğlu Ebû Zeyyân künyeli, Saîd-Billâh lakaplı Muhammed b. Ebû İnân (759-760/1357-1359) emîr olmuştur. Beş yaşında sultan olan ve yedi ay görevde kalan Ebû

[104] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 52-53, 76-77.
[105] Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/196-197; Ceran, *Fas Tarihi*, 251.

Zeyyân Dönemi'nde yönetim, babası Ebû İnân'ın vezirlerinden Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'nin eline geçmiştir. Vezir, sultanın diğer kardeşlerini de ortadan kaldırmak için harekete geçmiş meselâ Mansûr b. Süleyman'ı saraydan uzaklaştırmak için Mes'ûd b. Rahhû[106] b. Mâsây komutasında Tilimsân'a göndermiştir. Tilimsân'daki Abdülvâdî Sultanı Mes'ûd ise onları mağlup edince Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'nin muhalifleri harekete geçmiş, Merînî ailesinden Yaîş b. Ali'ye biat etmişlerdir. Mes'ûd b. Rahhû ise ordusunda bulunan Beni Merîn'den Mansûr b. Süleyman'ı sultan olması konusunda ikna etmiştir. Beni Merîn'den bazı liderler de Mansûr'un etrafında toplanmaya başlamış bunun üzerine Yaîş kendisini zayıf hissedip Endülüs'e kaçmıştır. Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî ise Sultan Ebû Bekir es-Saîd ile beraber Sebû'da bulunan Mansûr'un üzerine yürümüş, fakat başarılı olamamış hatta ordusu dağılmıştır.

Vezir Hasan el-Fûdûdî'nin nüfûzunu istemeyen Beni Merîn ileri gelenleri ise 760/1359 yılında boğularak öldürülen Ebû Zeyyân'ın yerine Ebû İnân'ın kardeşi Ebû Sâlim'e biat etmişlerdir.[107] Annesi Rûm asıllı Kamer olan ve Ebû Sâlim künyeli, Müstaîn-Billâh lakaplı Emîrü'l-müslimîn İbrahim (760-762/1359-1361) yılları arasında hüküm sürmüştür. Sultan Ebû İnân yönetime gelince kardeşleri Ebû Sâlim ve Muhammed'i Gırnâta Sarayı'na sürgüne göndermiştir. Ebû Sâlim, Ebû İnân'ın ölümünden sonra Mağrib'e dönmek için harekete geçmiş hatta bazı Merînî devlet adamları, yanına giderek onu desteklemişlerdir. Daha sonra Gırnâta sultanından kaçarak İşbîliyye'deki Kastilya kralına sığınmış, emrine

[106] Vecdi Akyüz, Rahhû isminin, Mağrib'de Abdurrahman'ın ism-i tasğiri olduğunu ifade etmektedir. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, trc. Vecdi Akyüz, 129, dn. 6.

[107] Ceznâî, *Zehratül-âs*, 52-77; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/207-208; Selâvî, *el-İstiska*, 4/3; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*,157- 159; Ceran, *Fas*, 251-252.

verilen gemiyle Mağrib'e geçmiştir. Önce Merakeş'e gidip bu bölgedeki bazı kabilelerden destek almış, Tanca ve Sebte'yi ele geçirmiş, taht iddiasında bulunan ve Merînî ailesinden olan Mansûr b. Süleyman'ı mağlup etmiştir. Bu gelişmeler Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'yi çocuk Sultan Ebû Bekir es-Saîd'i tahttan indirerek Ebû Sâlim'e biat etmeye zorlamıştır.[108]

Sultan Ebû Sâlim bu şekilde 760/1359 yılında Fas'a giderek tahta oturduktan sonra etrafına korku salmaya başlamış, bunun üzerine Beni Merîn'in ileri gelenlerinde Ebü'l-Hasan'ın oğullarına biat fikri belirmiştir. Bu temayülü fark eden sultan, bu fikre sahip kişileri ve aralarında tahttan indirilen Sultan Ebû Bekir es-Saîd de olmak üzere hepsini bir gemiyle Endülüs'e göndermek için yola çıkarmış, sonra da denizde boğulmalarını sağlayarak öldürtmüştür. Akabinde Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'yi, saraydan uzaklaştırmak için Merakeş valiliğine tayin etmiştir. Bazı yerlerde isyanlar çıkarmaya devam eden bu vezir, tutuklanarak öldürülmüştür. Tahtını sağlamlaştırmak isteyen Sultan Ebû Sâlim, Endülüs'ten Mağrib'e gelecek tehlikeler için kullanmayı düşündüğü ve Gırnâta'da tahttan indirilen Emîr V. Muhammed'i (Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf b. İsmail Ganî-Billâh, birinci salt. 755-760/1354-1360, ikinci salt. 763-793/1362-1391) ve meşhur veziri Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'i[109] 760/1360 yılında Mağrib'e davet etmiştir. Bu arada Ebû Sâlim'in sır kâtipliğini yapan İbn Haldûn ile Gırnâta Veziri Lisânüddin İbnü'l-Hatîb,[110] Merînî sarayında bir araya gelmişlerdir.

---

[108] Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 160-162; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/199-201; Ceran, *Fas Tarihi*, 255-256.

[109] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 41-42. İbnü'l-Hatîb'in, Sultan Ebû Sâlim'in Tilimsân'daki başarılarını övdüğü *Kasîde-i Nûniyye*'si ve mektubu için bk. Makkarî, *Nefh*, 5/32-40. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 160-162; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/199-201; Ceran, *Fas*, 255-256.

[110] İbnü'l-Hatîb'in, Merînî Sultanı Ebû Sâlim'den kendisi için Gırnâta Beni Ahmer

Sultan Ebû Sâlim kendisinin tahta çıkmasına yardımcı olan Mevlây Ebü'l-Abbâs el-Hafsî'yi Kosantîne emîrliğine getirmiş ve böylece yapmış olduğu bu hata Merînîlerin İfrîkıye'deki varlıklarının sona erişinin habercisi olmuştur. Ayrıca Fâsü'l-Cedîde'ye Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'yi vekil olarak bırakıp Fâsü'l-Kadîme'de oturma kararı alan Ebû Sâlim, başka bir hata yapmış ve kendisine gizli düşmanlık besleyen Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'nin Hıristiyan birliklerin komutanı Garcia Fils d'Anatole ile iş birliği yaparak sultanı tahttan indirdikleri haberini yaymalarına sebebiyet vermiştir. Böylece Ebû Sâlim'in yerine kolayca nüfûzları altına alabileceklerini düşündükleri, aklî zaafiyeti bulunan Ebû Âmir Tâşfin'i 762/1361 yılında sultan ilan etmişlerdir. Bu karışıklıkta askerler beytülmâle saldırmışlar, şehirde fitne ortamı oluşunca ve Ebû Sâlim bu isyanları bastıramayınca kaçmaya çalışmış, fakat yakalanarak Hasan b. Ömer el-Fûdûdî'nin emriyle öldürülmüştür.[111] Ebû Sâlim'in ardından, künyesi Ebû Ömer olan Emîrü'l-müslimîn Taşfin el-Müvesves b. Ebü'l-Hasan'a (762-763/1361) biat edilmiştir. Babası Ebü'l-Hasan'ın Endülüs'te büyük bir yenilgiye uğradığı Tarîf Savaşı'nda (741/1340) Taşfin, Kastilyalılara esir düşünce aklî dengesi bozulmuş, vesveseli bir kişilik hâline gelmiş ve bu sebeple de el-Müvesves lakabı verilmiştir. İsyancı Vezir Hasan b. Ömer el-Fûdûdî tarafından nüfûz altına girebileceği düşünüldüğü için zorla biat alınmış ve yönetime getirilmiştir. Vezir el-Fûdûdî, bu işleri yaparken ittifak hâlinde olduğu ve Merînî ordusundaki Hıristiyan askerlerin komutanı Garcia b. d'Anatol'un kendisinden yüz çevirdiğini öğrenince onu öldürtmüştür. Bu durum Hıristiyanlardan rahatsız olan bazı grupları

Sultanı ile görüşüp onu affetmesi için yazdığı uzunca şefaat mektubu ve eklediği kasîde için bk. Selâvî, *el-İstiska*, 4/25-29. Ayrıca Sultan Ebû Sâlim'in Endülüs'e yazdığı mektubu için de bk. 29-31.

111 Selâvî, *el-İstiska*, 4/3-38; Harirî, *Tarîhü'l-Mağrib*, 160-162.

harekete geçirmiş, çıkan olaylarda pek çok Hıristiyan asker öldürülmüştür. Bu olaylardan sonra Vezir el-Fûdûdî, sultanın değişitirilmesi gerektiğine karar vermiş, böylece Taşfin, üç ay gibi kısa bir süre görev yaptıktan sonra tahttan indirilmiştir. Yerine ise daha önce amcası Ebû Sâlim'in korkusuyla Gırnâta Sarayı'na, daha sonra da Kastilya'ya kaçıp İşbîliyye Sarayı'na sığınmış olan Ebû Zeyyân Muhammed'in 763/1361 yılında Fas'a gelerek sultan olmasını sağlamıştır.[112]

1.3.13. Vezir el-Fudûdî Yetkisinde Muhammed b. Ya'kūb b. Ebü'l-Hasan (Ebû Zeyyâni'l-Evvel) (763-767/1361-1365) Dönemi:

Künyesi Ebû Zeyyân, lakabı Mütevekkil-Alellâh olup Vezir el-Fûdûdî tarafından Fas'a davet edilmesi üzerine Kastilya Kralı ile bir anlaşma imzalayıp onun desteğiyle Mağrib'e dönmüştür. Sultan Ebû Zeyyân Dönemi'nde yetki ise yine Vezir el-Fûdûdî'ye ait olmuştur. Vezir, Merînî ailesinden biriyle evlilik yaparak durumunu iyice sağlamlaştırmıştır. O günlerde Mağrib'de vezirlerin nüfûzu artık iyice hissedilmeye ve konuşulmaya başlamış, bu durumdan sıkılan sultan, devletin nüfûzunu eline almak için harekete geçip yönetimde gerekli değişiklikleri yapmaya hazırlanırken tahakkümünden kurtulmak istediği haberini duyan veziri tarafından yirmi sekiz yaşında iken Ravzü'l-Gazelân'da boğularak öldürülmüş ve sarayın bahçesindeki kuyuya atılmıştır.

Ebû Zeyyân'dan sonra ise künyesi Ebû Fâris olan amcası Emîrü'l-mü'minîn Abdülazîz b. Ebü'l-Hasan (salt. 767-774/ 1365-1372)'a biat edilmiştir. Sultan Ebû Zeyyân'ın ölümü üzerine Vezir el-Fûdûdî yine hükmedebileceği bir sultan aradığından Fâsü'l-Cedîde'de yarı mahkûm bir hayat yaşattığı ve on yedi ya-

[112] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrîn*, 42; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 1/ 171-172; Makkarî, *Nefh*, 5/14; Selâvî, *el-İstiska*, 4/41-42; Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 162-164; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 2/50-51.

şında olan Ebû Fâris'i yönetime getirmiştir. Vezirin nüfûzundan rahatsızlık hisseden, fakat Ebû Zeyyân'ın başına gelenlerin kendi başına da gelmesinden çekinen Sultan Ebû Fâris Abdülazîz, veziri bir suikast sonucu 768/1367 yılında öldürtmüş, vezirin yakınlarını da çeşitli cezalara çarptırmıştır.[113]

Taht kavgaları ve çeşitli isyanlarla bölünmüş ülkeyi tekrar toparlamak isteyen sultan, öncelikle Merakeş üzerine giderek şehri ele geçirmiş daha sonra Gırnâta ve Aragon sultanlarıyla dostluk anlaşması imzalanması için harekete geçmiştir. Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in 768/1367 yılında imzaladığı barış anlaşmasında taraflara karşılıklı ticaret serbestliği, düşman ülkelere yardım yasağı ve Aragon ülkesindeki müdeccenlerin[114] hicret edebilmeleri şartları yer alıyordu. Bu anlaşma fırsat bilinerek Sultan Ebü'l-Hasan zamanından beri Hıristiyanların elinde bulunan Cezîretülhadrâ için harekete geçilmiş, Gırnâta ordusu karadan, Merînî ordusu denizden sefer düzenlemek suretiyle elde edilen büyük bir zaferle Cezîretülhadrâ tekrar Müslümanların eline geçmiştir.

Sultan Ebû Fâris, isyancı Arap kabilelerinin Abdülvâdî topraklarına sığınmalarını reddetmek üzere II. Ebû Hammû'ya (II. Mûsâ, salt. 760-791/1359-1389) teklifte bulunmuştur. Ebû Hammû'nun bu teklifi kabul etmemesi üzerine 772/1370 yılında

---

[113] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrîn*, 43-44; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 1/ 208, 2/449-450; Selâvî, *el-İstiska*, 4/51-52; Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 164-166; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 2/51; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/204.

[114] **Müdeccen:** İspanyollar tarafından işgal edilen ve geri alınan Endülüs şehirlerinde bir süre daha yaşayan Müslümanlar anlamında kullanılan kelimedir. İlk müdeccenler, 1085 yılında Kastilya Kralı'nın işgal ettiği Tuleytula'da (Toledo) yaşamışlardır. Çeşitli sıkıntılara maruz kalarak Hıristiyanlaştırılmaya çalışılmışlardır. Kurtarılmaları için II. Bayezid'den yardım istemişlerlerdir. Daha sonra bir kısmı Kuzey Afrika'ya, bir kısmı ise İstanbul'a hicret etmiştir. Mehmet Özdemir, "Müdeccenler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/465-467.

Tilimsân'a doğru sefere çıkmıştır. Ebû Hammû çöle kaçmış, Tilimsân şehri ise tekrar Merînî yönetimine geçmiştir.

774/1372 yılında yirmi dört yaşında iken Tilimsân'dan Fas'a dönüşünde yolda vefat eden sultan, hüküm sürdüğü altı yıl içerisinde o döneme kadar karışıklık ve gerileme yaşayan Merînîlere yeniden güç bulma şansı vermiş bir sultan olması açısından önem taşımaktadır.[115]

1.3.14. Yeni Bir Vezirin Etkisi, Endülüs'teki Şeyhü'l-Guzâtlık'ın Kaldırılması ve Saîd-Billâh Muhammed b. Abdülazîz (Ebû Zeyyâni's-Sânî) (774-776/1372-1374) Dönemi:

Sultan Ebû Fâris'ten sonra dört yaş civarındaki oğlu Emîrü'l-müslimîn Saîd Muhammed b. Abdülazîz İbn Ebü'l-Hasan yönetime geçmiştir. Yönetim, veziri tarafından sürdürülmüş ve 776/1374 yılında Saîd tahttan indirilmiştir.

Vezirlerin yeniden yönetimi ve nüfûzu ele geçirmeleriyle ülkede karışıklıklar çıkmaya başlamış, bu arada Gırnâta Beni Ahmer Sultanı V. Muhammed'in (ikinci salt. 763-793/1362-1391) Tilimsân ve diğer şehirleri geri alan Abdülvâdîleri desteklemesi bu karışıklığı daha da artırmıştır. Merînîlerin yönetiminde söz sahibi olan vezirlerin yanı sıra tahtından indirildiği günlerde Merînî sarayına gelerek orada Merînîlerin zayıf noktalarını öğrenen Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in etkisi kendini göstermeye başlamış, ayrıca Endülüs cihadlarında büyük yararlılık gösteren ve Beni Merîn'e ait kumandanların idaresindeki "şeyhü'l-guzâtlık" gibi önemli bir müessese ortadan kaldırılmıştır. Böylelikle Merînîlerin Endülüs'teki askerî varlığı bitirilmeye çalışılmıştır.[116]

---

[115] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/388-391; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrîn*, 43-44; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 2/449-450; Selâvî, *el-İstiska*, 4/51-52; Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 164-166; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 2/52-53; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/205.

[116] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrîn*, 44-45; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibâs*, 1/ 209; Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 171-173; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 2/53; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/206.

Yine Gırnâta Sultanı, Merînîler ile ilgili taleplerinin Vezir İbn Gâzî tarafından reddedilmesi üzerine ülkesinde bulunan Abdurrahman b. Ebû Yeflûsen ve Merînîlerin eski vezirlerinden isyancı Mesud b. Mâsây'ı Mağrib'e Merînî tahtını ele geçirmek üzere göndermiştir. Onlar da Tâza ve civarını 773/1372 yılında ele geçirip halktan biat almışlardır. Gırnâta Sultanı bunun yanı sıra Merînîlerin Sebte Valisi Muhammed b. Osman ile Endülüs'teki Merînîlere ait Cebelitârık şehrinin Gırnâta Sultanı'na verilmesi, Merînî sultanlarının çocuklarının tamamının Gırnâta Sarayı'na gönderilmesi ve Mağrib'de bulunan siyasi mülteci İbnü'l-Hatîb'in kendisine teslim edilmesi şartlarını taşıyan bir anlaşma yapmıştır. Bunlar karşılığında Sebte valisi vezir olacak, böylece Gırnâta Sultanı, Sebte valisinin yardımıyla çocuk yaştaki Sultan Ebû Zeyyân'ın yerine Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim el-Mustansır'ı Merînî yönetimine getirecektir (776/1374). Cebelitârık'ın Gırnâta'ya verilmesiyle Merînîlerin Endülüs'teki varlığı sona ermiştir. Böylece Merînîler, Gırnâta Sultanı'nın müdahaleleriyle ve Vezir Muhammed b. Osman'ın nüfûzu altında idare edilmeye başlanmıştır.[117]

1.3.15. Merînî Yönetiminde Vezirler ve Gırnâta Sultanları Etkisi: Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (Birinci Saltanatı: 776-786/1374-1384):

Mustansır-Billâh'a 775/1373 yılında Tanca'da, 776/1374 yılında ise Dârülbeyzâ'da biat edilmiştir. Bu dönemde Merînî toprakları fiilen iki sultan arasında bölünmüş bir halde idi. Âzemmûr sınırıyla Fas, Merînî Sultanı Ebü'l-Abbâs Ahmed'in hâkimiyeti altında, Merakeş ise Gırnâta Sultanı'nın desteğiyle Mağrib'e gelip Merakeş bölgesine hâkim olan Abdurrahman b.

[117] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/391-399; Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 171-173; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 2/53.

Ebû Yeflûsen'in hâkimiyeti altında ve hemen her yer Gırnâta Sultanı'nın hâkimiyetinde idi. Sultan Ebü'l-Abbâs Ahmed, 781/1380 yılında Merakeş'teki Abdurrahman b. Ebû Yeflûsen üzerine sefer düzenleyerek galip gelmiş, 784/1382 yılında Merakeş'i tekrar Merînî topraklarına katmıştır. Daha sonra ise Tilimsân'daki Abdülvâdî Sultanı II. Ebû Hammû üzerine yürümüş, orayı 785/1383 yılında tekrar topraklarına katmıştır.[118]

Bu başarılar üzerine endişelenen ve Merînîleri tekrar taht kavgasına düşürmek isteyen Gırnâta sultanı, sarayında bulunan Beni Merîn'den Mûsâ b. Ebû İnân'ı Mağrib'e göndermiştir. 786/1384 yılında Sebte'ye gelen ve şehrin kontrolünü ele geçiren Mûsâ b. Ebû İnân, bu şehri Gırnâta Sultanı Ganî-Billâh İbnü'l-Ahmer'in (V. Muhammed) hâkimiyetine bıraktığını açıklayıp Fas'a gitmiştir. Sultan Ebü'l-Abbâs Ahmed ise bunları duyunca Fas'a gelmek üzere yola çıkmış, fakat askerlerinin büyük bir kısmının Mûsâ b. Ebû İnân'a katılması üzerine tahttan indirilmiştir (786/1384). Yakalanıp zincire vurularak Gırnâta Sarayı'na gönderilmiş, 789/1387 yılında ikinci defa Merînî tahtına çıkana kadar orada kalmıştır. Veziri Muhammed b. Osman ise öldürülmüştür.

Daha sonra Gırnâta Sultanı'nın desteğiyle Mütevekkil-Alellâh Ebû Fâris Mûsâ b. Ebû İnân (786-788/1384-1386) emîr olmuştur. Yönetimde söz sahibi olan veziri Mes'ud b. Rahhû b. Mâsây'ın nüfûzundan kurtulmak istemiş fakat vezir, casuslar aracılığıyla bundan haberdar olunca 788/1386 yılında kardeşi Yaîş'e, sultanı zehirletmiştir.

Ardından sultanın kız kardeşinin oğlu Emîrü'l-müslimîn Muntasır-Billâh Ebû Zeyyân Muhammed (788/1386) emîr ol-

[118] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 45-46; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/388-399, 401-414; Makkarî, *Nefh*, 5/14; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/113-114171-172, 208-209; 2/449-450; Selâvî, *el-İstiska,* 4/37-42, 51-52; Harekât, *el-Mağrib*, 2/50-53; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 167-175; Yiğit, *İslâm Tarihi,* 9/204-206.

muştur. 788/1386 yılında kendisine biat edildiğinde henüz beş yaşında idi. Kırk üç gün sonra hal' edilmiş, Endülüs'te Gırnâta Sarayı'nda bulunan babası Ebü'l-Abbâs'ın yanına gönderilmiştir. O'nun yerine künyesi Ebû Zeyyân, lakabı Vâsık-Billâh olan Muhammed b. Ebü'l-Fazl (III. Ebû Zeyyân) (788-789/1386-1387) 788/1386 yılında Vezir Mes'ud b. Rahhû b. Mâsây'ın kolayca hükmedebileceği bir kişi olması dolayısıyla yönetimi kendisine bırakması şartı ile sürgünde olduğu Gırnâta sultanının sarayından getirtilerek kendisine biat edilmiştir. Biattan bir süre sonra Beni Merîn Veziri Mes'ud b. Rahhû ile Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in arası açılmış; vezir, Gırnâta sultanının idaresinde olan Mağrib şehri Sebte'ye saldırı düzenlemiştir. Fakat Gırnâta sultanının sarayında bulunan Ebü'l-Abbâs Ahmed orduyla birlikte gelince başarısız olmuş ve çekilmek zorunda kalmıştır. Ebü'l-Abbâs daha sonra Fas'a geçmiş, Vezir Mes'ud b. Rahhû görevinde kalırken Merînî Sultanı Ebû Zeyyân Muhammed b. Ebü'l-Fazl on aylık görev sonrası tahttan indirilerek 789/1387 yılında Gırnâta sarayına geri gönderilmiştir. Ebü'l-Abbâs Ahmed ise 789/1387 yılında ikinci defa Merînî sultanı olmuştur.[119]

1.3.16. Merinî İdâresindeki Vezirlerin ve Gırnâta Sarayının Etkisinin Azaltılması, Mağrib-i Evsât'ta Yeniden Hâkimiyet: Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (İkinci Saltanatı: 789-796/1387-1393) ve Dört Oğlunun Saltanatı:

Sultan Mustansır-Billâh, kendisine 789/1387 yılında Dârülbeyzâ'da biat edildikten sonra ilk icraat olarak önceki gibi nüfûzu olmasın diye veziri Mesud b. Rahhû'yu öldürtmüş ve idareyi kendi eline almıştır.

[119] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 45-49; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/113-114, 209-211; Selâvî, *el-İstiska*, 4/73; Harekât, *el-Mağrib*, 2/56; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 176-177.

Abdülvâdîler içinde başlayan savaşta II. Ebû Tâşfin'i, Tilimsân'ı Merînîlere vermesi, Merînî hâkimiyetini tanıyıp hutbede kendi adını okutması ve yıllık vergi ödemeyi kabul etmesi şartı ile desteklemiştir. Böylece Beni Merîn'in Mağrib-i Evsat'taki hâkimiyeti tekrar güçlenmiştir. Ayrıca Gırnâta Sultanı V. Muhammed'in 793/1391 yılında vefat etmesi üzerine Gırnâta yönetiminin Merînîler üzerindeki nüfûzu sona ermiştir. Hatta bu durumda Ebü'l-Abbâs, Gırnâta işlerine müdahale şansı elde etmiştir. Sultan Ebü'l-Abbâs böylece ülkesini hem vezirlerin tahakkümünden hem de Gırnâta sultanının müdahalesinden kurtararak uzun süredir olmayan istikrârı sağlamış ve kendisinden sonra da dört oğlu Merînî saltanatında yerlerini almışlardır. 796/1393 yılında Tâza'de vefat etmiş, cenazesi Fas'a getirilerek Kulle'de defnedilmiştir.[120]

Yerine künyesi Ebû Fâris, lakabı Mustansır-Billâh olan oğlu Mustansır-Billâh Abdülazîz/EbûFâris (796-799/1393-1396) getirilmiştir. Gırnâta sarayında yarı mahkûm hayat yaşarken babası Ebü'l-Abbâs Ahmed ile birlikte Mağrib'e geçmiştir. Daha sonraki yıllarda Tilimsân isyanını bastırmak için babası tarafından görevlendirilen sultan, kendisine biat edildikten sonra Tilimsân ve çevresini yönetimi altına almıştır. Dönemin tarihçilerinden İbnü'l-Ahmer, ölene kadar onun hizmetinden ayrılmadığını, onunla ilgili olarak iyi bir at binicisi olduğunu ve şiirler yazdığını ifade etmektedir. 799/1396 yılında vefat etmiştir.

O'nun yerine ise Mustansır-Billâh Ebû Âmir Abdullah (799-800/1396-1397)'a biat edilmiştir. Kısa saltanatı, vezirlerinin nüfûzu altında geçmiş; 800/1397 yılında yirmi yaşında iken vefat etmiştir.[121]

---

[120] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrîn*, 49-50; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 2/56-57; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/211.

[121] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 50-51; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/417-418;

Daha sonra kardeşi Emîrü'l-müslimîn Osman b. Ahmed b. Ebû Sâlim (800-823/1397-1420)'e on altı yaşında iken biat edilmiştir. Döneminde vezir ve hâcibleri etkili olmuştur. İlk hâcibi Fakîh Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Kabâilî,[122] yönetimde etkili olduğu sırada muhâlif bir hareket sonucu öldürülmüştür.

Bu dönemde Hafsî sultanı Tilimsân'a girmiş, Fas üzerine sefer düzenlemiş, zor durumda kalan Merînî Sultanı Ebû Saîd ise 812/1409 yılında Hafsî Sultanı'nın hâkimiyetini kabul ederek barış istemiştir. Merînîler ilk defa hâkimiyet problemi yaşayarak Hafsîlere bağlanmışlar ve sonrasında ise önemli toprak kayıpları yaşamaya başlamışlardır.[123]

Portekizliler 818/1415 yılında altın, köle ve baharat ticaret yolunun en önemli güzergâhı olan Sebte'yi işgal etmişlerdir. Şehirde gerekli savunma yapılamadığı için şehir kaybedilmiştir. Bu kayıp sadece Mağrib için değil Hıristiyanlara karşı Mağrib askerlerinin Endülüs'e geçtiği yer olması dolayısıyla Endülüs'teki Müslümanlar için daha da büyük bir kayıp olmuştur. Bu hezimet üzerine Sultan Ebû Saîd, Gırnâta sultanıyla şehri almak üzere ittifak kurmuş, fakat başarılı olamamıştır. Bunun yanı sıra Portekizliler, Tanca'yı almak için büyük bir ordu ile harekete geçmişlerdir. Yapılan savaşta yenilen Portekizlilerin komutanları esir düşmüş, Merînîler, komutanın özgürlüğüne karşılık Sebte'yi istemişlerdir. Fakat bu sırada komutan ölünce durum eski hâliyle kalmıştır. Ülkenin çeşitli yerlerinde yaşanan bu karışıklıklar Fas'a da sıçramış, 823/1420 yılında Sultan Ebû Saîd, veziri tarafından öldürülmüştür. Yerine geçen kardeşi

---

Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/211; Ceran, *Fas*, 263-264.

122 **Ali b. Abdurrahman el-Kabâilî (ö. 809/1406):** Fakîh, kâtip. Ebû Saîd el-Merînî'nin de kâtipliğini yapmıştır. Sultan Ebû Saîd yakalandığı bir hastalıktan kurtulduğunda bu sevinci bir kasîde ile ifade etmiştir. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/474-475.

123 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrîn*, 51-54; Harirî, *Târihü'l-Mağrib*, 182; Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 2/58-59.

Sîdî Abbû diye meşhur Abdullah b. II. Ahmed'in çıkan isyan sonucu öldürülmesi üzerine Beni Merîn ileri gelenleri Abdülhak b. Ebû Saîd'i sultan ilân etmişlerdir.

Dönem tarihçisi İbnü'l-Ahmer Sultan Ebû Saîd'den bahsederken onun Mağrib sultanları arasında en takvâlı, en adâletli, şeriati uygulamada en iyisi olduğunu ifade etmekte ve onu övmek için yazdığı şiiri sunmaktadır.[124]

1.3.17. Portekiz İşgalleri, Vattâsî Vezirleri Etkili Dönem: Son Merinî Sultanı Abdülhak b. Ebû Saîd (823-869/1420-1465) ve Merînîlerin Sukūtu:

Abdülhak b. Ebû Saîd idareyi hâcibine ve Merînî kolundan Vattâsîlerden olan vezirlere bırakmıştır. Bu vezirlerden Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Yahyâ b. Zeyyân el-Vattâsî, devlet işlerini tümüyle kendi tekeline almış, önemli görevlere kendi akrabalarını getirmiş ve ülkeyi iyice çökertecek zulümlere başlamıştır. Bir Arap isyanını bastırmak için çıktığı seferde 851/1448 yılında bir Arap isyancı tarafından öldürülmüştür. Sultan Abdülhak b. Ebû Saîd, Merînî yönetimindeki Vattâsî hâkimiyetini ortadan kaldırmak için 866/1462 yılında Vattâsî ileri gelenlerini ve özellikle Fas'ta bulunanlarını öldürtmüştür. Siyasi krizin yanı sıra 846/1442 yılında Doğu'yu ve Batı'yı tamamen etkileyen korkunç vebanın tesiriyle ekonomik kriz yaşamaya başlayan Merînîler, Sebte'den sonra 862/1458 yılında Kasrü's-Sağîr'i, 868/1464 yılında ise Tanca'yı Portekizlilere karşı savunamayıp kaybetmişler ve bu şehirlerin halkı katliama uğramıştır.

Merînî sultanına karşı öfkesi artan halka rağmen o, Vattâsî ailesinden aldığı vezirliğe Hârûn ve Şâvîl adlı iki Yahûdi'yi

[124] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 51-54; Selâvî, *el-İstiska*, 4/92-94; Harekât, *el-Mağrib*, 2/58-59; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 182-185.

getirmiştir. Yahûdilerin ise halk, fukahâ ve eşraf üzerinde baskısı artmış; sultanın meclisinde Yahûdilere üstünlük tanınması Müslümanları üzmüştür. Öyle ki Fas'ın önemli âlimlerinden Ahmed Zerrûk,[125] sultanın bu davranışının yanlışlığını ifade etmek için onunla Karaviyyîn Camii'nde birlikte namaz kılamayacağını bildirmiştir. Üstelik Yâhûdi vezirlerden birinin bir Müslüman kadını dövmesi ve sultanın İmâm Cezûlî'yi zehirleterek öldürttüğü iddialarının yayılması üzerine muhalifler, sultanı tahttan indirmişler, yerine ise Ehlibeyt'e mensup İdrisî ailesinden Şerîf Ebû Abdullah el-Hafid'i getirmişlerdir. Sultan Abdülhak kaçarken el-Hafid tarafından 869/1465 yılında öldürülmüş ve yaklaşık iki buçuk asırlık Merînîler Dönemi böylece sona ermiştir.

Merînîlerin yıkılışı ile ilgili olarak Harekât'ın saydığı sebepler şu şekildedir:

1) Ebû İnân'ın, babası Ebü'l-Hasan'a isyan etmesi, Merînîlerdeki aile içi ayaklanmaları artırmış, bölünmeleri yaygınlaştırmıştır.

2) Gırnâta Benî Ahmer Sultanı, bu durumdan faydalanarak kardeşler arası düşmanlıkların artmasında etkin olmuş, kardeşlerden bazısının yanında yer alarak ve askerî destek vererek çöküşü hızlandırmıştır.

3) Ebû İnân Dönemi'nden sonra gerek yaşlarının küçüklüğü gerek aklî ya da ahlakî zaafiyetleri dolayısıyla nüfûzlarını kaybetmeye başlayan sultanlar, Merînî emîrlerinin başkalarıyla ittifaklar kurmalarına ve aile içi bölünmüşlüğün artmasına sebep olmuşlardır.

---

[125] **Ahmed Zerrûk el-Burnusî el-Fâsî (ö. 899/1493):** Berberî bir kabileye mensup olup fakîh ve imam. Fas'ta çok önemli âlimlerden dersler almış, fıkıh ve tasavvuf konularında eserler yazmıştır. Bunlardan bazıları "*Şerhü'l-irşâd*, *Şerhu muhtasari'ş-Şeyh Halîl*, *Şerhü'l-Gâfikiyye*, *Şerhü'l-akîdeti'l-kudsiyye*, *Hükmü İbn Ataullâh*'a dair yazdığı yirmi şerh, *Esmâü'l-hüsnâ şerhleri ve Şâzeli'nin Hizbü'l-bahri'ne* yazdığı şerhdir. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/128-131.

4) Bu durumdan faydalanan vezirler yetkiyi ellerine almışlar, istediklerini sultan yapmış, istediklerini görevden almış, istediklerini öldürtmüşlerdir.

5) Fakat daha vahim bir gelişme olarak Merînî sultanlarının, Vattâsî vezirlerini de öldürtüp yerlerine Yahûdi vezirler getirmeleri halkın ayaklanmasına sebep olmuştur. Güçlü iken yetimi, yoksulu gözeten Merînîler, artık bu vezirler dolayısıyla zulme başlamışlardır. Merînî sultanları Yahudi vezirlerle bütün sırlarını paylaşmışlar hatta Merînîlerin son Sultanı Abdülhak, hemen bütün resmî mevkilere Yahudileri yerleştirecek kadar onlarla dostluk kurmuştur.

6) Bunun yanı sıra Endülüs'te cihad faaliyetlerini organize eden ve Mağribli askerlerin idaresini üstlenen şeyhü'l-guzât, cihad ruhundan uzaklaşmış ve Ebû İnân sonrası dönemde Mağrib'e dönmeye başlamışlardır. Bu durum Hıristiyanlara cesaret vermiş ve Endülüs topraklarına hatta Mağrib topraklarına saldırmaya başlamışlardır.

7) Zayıf olan Merînî sultanlarını desteklemeye başlayan Hıristiyan krallar onları istedikleri gibi yönetmeye başlamışlar ve böylece Mağrib siyasetinde Hıristiyan gücü de belirleyici bir rol üstlenmiştir. Öyle ki Hıristiyanlar istedikleri kişiyi idareye getiriyorlardı. Bu arada diğer Müslüman devletler olan Abdülvâdîler ve Hafsîler ise orduları zayıflamış olduğu için birleşmeye güç yetirememişlerdir. Böylece Merînîler, iç ve dış etkilerin hep birlikte baskısı sonucu yıkılmıştır.[126]

---

[126] Selâvî, *el-İstiska*, 4/95, vd; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 185-186; Harekât, *el-Mağrib*, 2/62-68. Mağrib tarihi içerisinde Merinîler için bk. Abdülkerim el-Fîlâlî, *et-Târihü's-siyâsî li'l-Mağribi'l-Arabi'l-kebîr*, (Kahire: Şirketü Nâs li't-Tıbâati, 2006), 3/125-209; Süvâdî Abd Muhammed-Sâlih Ammâr el-Hâc, *Dirasâtün fi târîhi'l-Mağribi'l-İslâmî* (Kahire: el-Mektebü'l-Mısrî, 2004), 171-184.

1.4. Merînîlerin Diğer Devletlerle İlişkileri

Merînîler kurulmadan önce çevreleriyle belirli ilişkiler geliştirmişlerse de kurulduktan sonra bu ilişkiler siyasi, iktisadi ve kültürel olarak genişleyip devlet siyaseti hâline gelmiştir. Bu ilişkiler geniş İslâm coğrafyasıyla bir bağ kurma şeklinde olması açısından önemlidir. Kuzey'de Endülüs ile ticarî, ilmî ve kültürel ilişkiler yanında daha önemlisi Hıristiyanlara karşı bir varoluş savaşı adına cihad ilişkisi, güneyde Mali, Sudan gibi komşu devletlerle daha çok ticarî ilişkiler olsa da İslâm'ı yayıp yaşatma adına ilişki kurulmuştur. Doğu'da ise Mısır, Suriye, Mekke ve Medine ile hac farizası ve ilim tahsîli amacıyla kurulan ilişkiler oldukça önemlidir. Ayrıca bunlar dışında bu başlık altında bir de Mağrib topraklarının paylaşıldığı ve neredeyse aynı kabile bağına mensup devletlerin bazen sulh bazen savaş ilişkisi yine üzerinde durulacak konulardır.

1.4.1. Memlüklerle[127] İlişkiler

Merînîlerin siyâsî, kültürel ve ticarî ilişkiler kurduğu birçok devlettten biri Mısır, Suriye ve Hicâz'da hâkim olan Memlükler idi. Merînîlerle Memlükler arasındaki ilişkileri hem ilmî hem de kültürel açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Mısır'ın hem ilim merkezi olması hem de Merînîlerin hac yolu üzerinde bulunmaları, bu ilişkilerin seyrini belirlemekte hem de mühim olan bu iki mesele dolayısıyla siyasi ilişkiler değer kazanmaktadır.

Hac yolculuğu için çizilen güzergâh aynı zamanda ilim

[127] **Memlükler:** 1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm süren Müslüman Türk Devleti'dir. Tarihî önemi gerek Moğollar ve gerekse bölgedeki Haçlılar karşısındaki başarılarından kaynaklanmaktadır. Yavuz Sultan Selim'le son Memlük Hükümdarı Tomanbay arasında 923/1517 Ridâniye savaşı ile Memlükler Devleti'ne son verilmiş ve toprakları Osmanlılar'ın eline geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Memlükler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 90-97.

yolculuğunun güzergâhı idi. Törenler kısmında detaylı bir şekilde bilgi vermeyi düşündüğümüz hacı uğurlama törenleri sonrası kafilelerin güzergâhında bulunan Memlük yöneticileri, Merînî hacılarını oldukça iyi bir şekilde karşılar, emniyet içerisinde kutsal topraklara ulaşmalarını sağlarlardı. Öyle ki bu hacı kafilesinde, özellikle Mısır sultanlarına gönderilecek hediyelerin ve mektupların bulunması iki devlet arasındaki ilişkiyi önemli hâle getirmekte idi. Merînî sultanları hac yolculuklarına büyük önem vermiş, oraya gönderilecek değerli hediyeler için vakıflar kurmuşlardır. Bu durum hem maddî olarak kutsal beldelere destek sağlamak hem siyasi olarak o bölgenin idarecileriyle bir ilişki tarzı oluşturmak hem de Mağrib'de önemli bir güç olduklarını göstermek açısından dikkate değer bir hal almıştır. Merînîlerle Memlük ilişkilerinin hac yolculukları vesilesiyle hem siyasi dostluğa hem de götürülüp getirilen hediyelerle kültür alışverişine sebep olduğu aşikârdır. Bu ilişkiler aynı zamanda siyasi problemlerin çözümü için ümit olmakta idi. Mesela Memlük hâkimiyetini tanıyan Mekke şerifleri ile hac kafileleri sayesinde tanıdıkları Merînî sultanları ve hacıları arasında dostluk oluşmuş idi. Bu Mekke şerifleri, tâbi oldukları Memlük sultanı ile siyasi anlaşmazlık yaşayınca, hac kafilesiyle birlikte Mağrib'e gelmiş ve Merînî Sarayı'nın yardımına başvurmuşlardı. Bu konu ilgili ayrıntılı bilgi hac yolculuğu törenlerinde verilecektir.

Bu ilişkilerdeki olumlu durumu sekteye uğratan olaylar da yaşanmıştır. Bunlardan birisi Memlük resmî heyetinin hediyeleri takdimden sonra Mısır'a dönüş yolunda bedevîlerin saldırılarına uğraması olayı olmuştur. Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (birinci salt. 693-694/1293-1294, ikinci salt. 698-709/1299-1309), bu olay sebebiyle Sultan Ebû Ya'kūb'un vefatıyla yerine geçmiş olan Merînî Sultanı Ebû Sâbit'e (salt. 706-708/1307-1308), ihanet olarak saydığı bu du-

rum yüzünden ağır ifadeler kullanmış, Ebû Sâbit de aynı şekilde olumsuz davranış sergilemiştir.[128]

İki devlet arasında bozulan ilişkiler Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan (salt. 731-752/1331-1351) Dönemi'nde tekrar iyi bir hâle gelmiştir. Ebü'l-Hasan, Abdülvâdî toprakları olan Tilimsân ve çevresini fethettikten sonra, Mısır Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun (üçüncü salt. 709-741/1310-1341), Merînîlerin idaresinin Bahrü'l-muhît'ten Berka'ya kadar genişlemiş olduğunu haber veren bir mektup göndermiştir.[129] Sultan Ebü'l-Hasan, bu haberleri 736/1336 yılında sefiri Ebû Abdullah Muhammed b. el-Cerrâh'la Mısır Sultanı Muhammed b. Kalavun'a göndermiş ayrıca annesinin hacca gideceğini ve Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaptığı cihad faaliyetlerini ve başarılarını haber vermiştir. 738/1337 yılında başlayan hac yolculuğu için Sultan Ebü'l-Hasan, Mısır sultanı için oldukça fazla ve değeri yüksek hediyeler göndermiştir. Mısır sultanı bu hediyeleri kabulünde bir tören düzenlemiş ve halka bunları anlatmıştır, hediyeler kendisine ulaştıktan sonra hediyeleri huzurunda dağıtmış, gelen konuklara bol ikramda bulunulmasını istemiştir. Memlük Sultanı, MerînîSultanı'nın kafilede bulunan üvey annesini özel bir kafileyle yola çıkarmış, ayrıca Mekke ve Medine Emîrlerine mektup yazarak onu iyi karşılamalarını emretmiştir. Bu hac yolculuğunun dönüşünde ise Mağrib sultanının temsilcileri Mısır'dan ayrılırken Memlük sultanı, Merînî sultanının hediyelerine mukabele için oldukça fazla hediye hazırlatmıştır.[130]

745/1344 yılında yine Ebü'l-Hasan, Mısır Memlük Sultanı

---

[128] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/267-268; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/78-79; Harekât, *es-Siyâse ve'l-müctema'*, 261; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*,204-205.

[129] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*,4/190.

[130] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/314-315; İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 604-605; Selâvî, *el-İstiska*, 3/127 vd.; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/79; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 207; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/222.

el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ'ya (salt. 743-746/1342-1345) hem babası için taziyelerini bildiren hem de hac kafilesinde bulunan kız kardeşi emîre Meryem'i haber vermek için mektup yazdırmıştır. Hediyeler arasında yer alan ve Mekke, Medine ve Kudüs'teki üç mescide vakfedilmek üzere kendi el yazısıyla yazdırdığı mushafları da göndermiştir.[131] Merînîlerin hac yolculuğu aynı zamanda iktisadi açıdan Memlük şehirleriyle irtibat kurmak anlamına geliyordu. Merînî hacı kafileleri yanlarında götürdükleri Mağrib'e has eşyaları, uğradıkları Memlük şehirlerinin pazarlarında satıyorlar, dönüşte de oralara özgü malları getiriyorlardı. Bu durum iki ülke arasındaki kültürel öğelerin aktarımı yanında ticarete de katkı sağlamış oluyordu. Ayrıca sultanların hediyeleşmeleri, bu ticarî faaliyete ön ayak oluyordu.[132]

Memlük sultanlarıyla ilişkilerin bir başka boyutunda ise, Merînî sultanlarının hacca verdiği önem dolayısıyla sultanlarla arası bozulan şeyhlerin, devlet adamlarının hacca giderek ve Mısır sultanını aracı kılarak Merînî sultanıyla tekrar yakınlaşma kurdukları, sultanın öfkesinden kurtuldukları da olmuştur. Buna örnek olarak İbn Haldûn'un Mısır'da iken 793/1391 yılında yanlarına giden Mağrib'deki Ma'kıl Araplarının şeyhi Hüseyin'in büyük oğullarından Yûsuf b. Ali b. Gânim'in durumu verilebilir. O, Merînî Sultanı el-Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Sâlim (ikinci salt. 789- 796/ 1387- 1393) ile arası açılınca onun öfkesinden kurtulmak ve rızasını kazanmak için vesile olsun ümidiyle hacca gitmeye karar vermiş, bu yüzden de Mısır'da İbn Haldûn ile görüşmüş ve hacca gitmiştir. Dönüşte İbn Haldûn onu Mısır Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk (ikinci salt. 792-801/1390-1399) ile

[131] Sultan Ebü'l-Hasan ile Mısır Sultanı'nın mektuplaşmaları için bk. Selâvî, *el-İstiska*,3/127 vd.

[132] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 209-210; Yiğit, "Memlükler", 29/93-96.

görüştürmüştür. Ez-Zâhir onunla ilgili olarak Merînî sultanına şefaat mektubu yazmış ve hediye olarak değerli kumaşlar, koku ve yay vermiştir. Kendisine de Mağrib'den atlar seçip göndermesini istemiştir. Sultan Ebü'l-Abbas, Zâhir'in aracılığını kabul ederek Yûsuf'u affetmiş, Mısır sultanına atlar ve hediyeler ayarlamış, fakat gönderemeden vefat etmiştir.[133]

Merînî-Memlük ilişkilerinde bir diğer önemli husus ise hac kafileleri vesile edilerek gönderilen mektuplarda Merînî sultanlarının fetihlerden ve yenilgilerden bahsetmeleridir. Memleket meselesi olarak gördükleri Endülüs'ten de aynı ölçüde bahsettikleri, fetihler sayesinde yaşadıkları mutlulukları yazarken aynı zamanda Müslümanların Hıristiyanlar karşısında yaşadıkları yenilgileri de ifade etmişlerdir. Bu mektuplardan birisi, Ebü'l-Hasan Dönemi'nde Endülüs'te Merînî ordusunun da katıldığı, fakat yenilgiyle sonuçlanan Tarîf Savaşı (741/1340) sonucunu, Cezîretülhadrâ'nın kaybını, deniz savaşlarında yaşanan olumsuzlukları anlatan mektup olmuş, Merinî sultanı adeta Doğu'da kendisine bir müttefik aramıştır. Memlük sultanı da mektubu cevapsız bırakmamış, üzüntüsünü belirtmiş tekrar fetihler için duada bulunmuştur. Fakat Mısır'ın Endülüs'e uzaklığı, askerî destek hususunda bir sonuç doğurmamıştır.[134]

Merînî-Memlük ilişkilerinde bir adım da aradaki mesafe uzak da olsa Merînîlerin, Timur saldırılarına karşı Mısır'a askerî destek teklifi olmuştur. Merînî Sultanı Ebû Saîd Osman (salt. 800- 823/ 1397- 1420) 804/1402 yılında, Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Ferec'e (birinci salt. 801-808/1399-

---

133 İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 605; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 3/81.

134 Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk,* 2/670; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 86-88; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/78-81. Sultan Ebü'l-Hasan ile Mısır Sultanı'nın mektuplaşmaları için bk. Selâvî, *el-İstiska*,3/127 vd.

1405) gönderdiği mektupta Timur[135] tehlikesiyle yüz yüze bulunmaları, şehirlerinin tahrip edilmesi sebebiyle bu şerden kurtulabilmeleri için kendilerine askerî yardım gönderebileceğini ifade etmiştir.[136]

Merînî-Memlük ilişkilerinde en önemli kısım ilmî hayatta yaşanılan alış-veriştir. Memlükler devri, İslâmî ilimler sahasındaki gelişmeler bakımından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri olmuştur. Doğu İslâm dünyasının Moğol tehlikesi, Endülüs'ün ise Haçlı istilasına uğradığı bir sırada kurulan Memlük Devleti, ülkelerini terketmek zorunda kalan pek çok âlimin adeta sığınağı olmuştur. Kahire ve Dımaşk, İslâm dünyasının en önemli iki merkezi hâline gelmiştir. Bu zenginliğe Zengîler ve Eyyûbîler'den kalma medreseler ile bu medreselerin sayısını artırıp ilmî çalışmaları destekleyen Memlük sultanları vesile olmuştur. Endülüs ve Mağrib'den ilim elde etmek yahut oradaki ilmî ortamda ilim öğretmek için Mısır, İskenderiye ve Kahire'ye gidenlerin sayısı da oldukça fazla idi. Ancak Mısır'a gidenler arasında en meşhur olan ve kırktan fazla âlimden ders aldığı söylenen ve Ebül'l-Hasan Dönemi'nde bilgi verdiğimiz İbn Merzûk'un ismini burada zikretmek gerekecektir.[137]

---

[135] İbn Haldûn, Mağrib'den hac yolculuğu için ayrıldıktan sonra uğradığı Mısır'da yargıçlık görevi ile görevlendirilir. Bu görevi esnasında 803/1400 yılında Şam'a Timur'la görüşmeye gider. Görüşmeler sonrasında İbn Haldûn, Timur'la ilgili bilgileri vermek, onun Şam'da ne yaptığını anlatmak ve onunla ilgili düşüncelerini paylaşmak üzere, Merînî Sultanı Ebû Saîd Osman'a mektup yazıp gönderir. bk. İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/457. İbn Haldûn, bu görüşmede Timur'un kendisine Mağrib'i, özellikle Fas, Tanca, Sebte, Sicilmâse'yi ayrıntılı tantmasını istemiş, oraları kendisine gösteriyormuşçasına yazmasını istemiştir. Diğer görüşmede yazılı olarak bu bilgileri götüren İbn Haldûn'un bu görüşme esnasında Mağrib'de Timur'un ortaya çıkacağı ile ilgili pekçok konuşma duyduğunu hatırlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, trc. Vecdi Akyüz, 246- 252; Makkarî, *Nefh*, 2/521-523.

[136] Mektubun tamamı için bk. Kalkaşendî, *Subh*,8/103-106; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 211.

[137] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 209-210; Yiğit, "Memlükler", 29/93-96.

İbn Haldûn, ilmin gelişebilmesi için medreseler yanında, zâviye ve ribâtların olmasının ve bunların vakıflarının bulunmasının, hadâretin gelişmesi ve devam etmesi için önemli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bunların bulunması ilmin de o bölgede gelişip yayılmasına vesile olacağını söyledikten sonra, ilim tedrîsinden oldukça beğeniyle bahsettiği Mısır ve Kahire'ye kendi döneminde Mağrib'den oldukça fazla kişinin ilim tahsili için gitmiş olduğunu, oradaki medreselerden, zâviyelerden, ribâtlardan faydalanarak ilim tahsîl ettiklerini, belirtmiştir.[138]

1.4.2. Abdülvâdîlerle İlişkiler

Benî Abdülvâd, 633-957/1235-1550 yılları arasında Mağrib' de hüküm süren bir Berberî Zenâte kabilesine mensup bir hânedan olup kurucusu Yağmurasan'ın babası Zeyyan'a nisbetle Benî Zeyyan, Zeyyânîler diye adlandırılmıştır. Komşu ve aynı zamanda akrabaları olan Benî Merîn ve Benî Tûcîn gibi göçebe olarak yaşamışlardır. Ancak Hilâlî Araplarının XI. yy. daki istilaları yüzünden doğuya gitmiş ve Cezayir'in Vahran bölgesindeki yüksek yaylalarda yaşamışlardır. Buralar Muvahhidler tarafından kuşatılınca önce Muvahhidlerle ittifak kurmuşlar, onlar zayıflamaya başlayınca Abdülvâd aşiretinin reisi Yağmurasan b. Zeyyân 1235 yılında Vehrân'da devletini kurmuştur. Çok zengin olmamalarına rağmen başşehir Tilimsân'i cami, medrese ve saraylarla donatmışlar, burayı ilim ve ticaret merkezi hâline getirmişlerdir.[139]

Abdülvâdîler, Merînîlere karşı aralarında geçmişe dayanan

---

[138] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1018- 1019; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 209-210; Yiğit, "Memlükler", 29/93-96.

[139] Erdoğan Merçil, "Abdülvâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/276-277. Ayrıca bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*,4/172-173; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/84-196.

kavgaları sebebiyle Hıristiyan Kastilya kralı ile bile ittifaktan çekinmemişlerdir. Abdülvâdîler ile olan ilişkiler, iki devletin kuruluşundan önce Mağrib-i Evsat bölgesinde yaşayan Merînî ve Abdülvâdî aileleri arasındaki düşmanlıkla birlikte anılmaktadır. Abdüvâdîlerin daha kalabalık ve güçlü olması, Merînîleri çöl kenarlarına çekilmek zorunda bırakmıştır. Ayrıca Abdülvâdîler, Muvahhidlerin son zamanlarında onlarla birlikte hareket etmişler, Merînîlere karşı savaşmışlar, daha önce de geçtiği gibi 540/1145 yılında Merînîleri bozguna uğratıp liderleri olan Muhaddab'ı (540/1145) öldürerek başını Muvahhid halîfesine göndermişlerdir. Böylece iki aile arasındaki düşmanlık iyice artmış, Merînîler Mağrib-i Evsat'tan ayrılıp Mağrib-i Aksâ'nın sınır bölgelerine göç ederek devletlerini kuracakları Mağrib-i Aksâ'ya girmişlerdir (610/ 1213).

668/1269 yılında Abdülvâdîlerin saldırıları karşısında harekete geçen Ebû Yûsuf, onları hezimete uğratmış, böylelikle Muvahhidler ve Abdülvâdîlere karşı Merînîlerin gücü tescillenmiştir. Bu başarıdan sonra Ebû Yûsuf, Endülüs cihadına çıkmak için komşularından emin olmak adına Abdülvâdîlerle anlaşma yapmak istemiş, fakat Yağmurasan b. Zeyyân (salt. 633-682/ 1235-1283) bu teklifi reddedince Merînî sultanı, Benî Abdülvâd üzerine giderek başşehirleri Tilimsân'ı muhasara altına almıştır. Bunun üzerine barış istemek zorunda kalan Abdülvâdîlerle Merînîler arasında bir süre sükûnet yaşanmıştır. Fakat bu kısa süreli barış döneminde Merînî sultanıyla arası açılan Gırnâta sultanının Merînîlere karşı Yağmurasan'la ittifak kurması, Yağmurasan'ın Merînî topraklarına saldırması, Ebû Yûsuf'u harekete geçirmiştir. 679/1280 yılında Tilimsân yakınlarında bozguna uğrayan Abdülvâdîler, ayrıca başşehirlerinin sonraki Merînî Sultanı Ebû Ya'kūb (salt. 685-706/1286-1306) tarafından yedi yıl muhasara edilmesine sebep olmuşlardır.

Merînî Sultanı Ebû Sâbit Dönemi'nde ise Abdülvâdî sul-

tanıyla yapılan barış anlaşmasıyla muhasara kaldırılmıştır. Bu sulh dönemi, Ebü'l-Hasan Dönemi'nde Abdülvâdîlerin Hafsî topraklarına saldırmasıyla tekrar bozulmuştur. Ebü'l-Hasan, Ebû Taşfin'in (salt. 718-738/1318-1337) üzerine giderek 737/1336 yılında Abdülvâdî topraklarını muhasara altına alıp Tilimsân'ı Merînî hâkimiyetine katmıştır. Bu saldırılarda Ebû Taşfin ölmüş, Mağrib-i Aksâ bölgesi tümüyle Merînîlerin eline geçmiştir.

Bu savaşlara rağmen Ebü'l-Hasan, Abdülvâdî ailesine iyi davranmış, onlardan bazılarını görevlerinde bırakmış, çocuklarını himaye altına almış, Tilimsân halkını affederek hediyeler dağıtmıştır. Fakat Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın bu ihsanı, Abdülvâdî ailesindeki düşmanlığı bitirememiş, Ebü'l-Hasan tarafından Merînî ordusunda görevlendirilen bazı şahısların isyanıyla çıkan çatışmalarda başşehirleri Tilimsân'ı tekrar ele geçirmişler (749/1348) ve içlerinden Osman b. Abdurrahman'ı Abdülvâdî sultanı ilan ederek devletlerini tekrar kurmuşlardır. Böylece Merînî sultanları Ebü'l-Hasan ile oğlu Ebû İnan arasındaki taht kavgalarından faydalanıp devletlerini güçlendirmişlerdir. Fakat Ebû İnan dört yıl sonra 753/1352 yılında onlara ait toprakları tekrar Merînî topraklarına katmayı başarmıştır. Ebû İnan sonrası Merînîlerdeki zayıflama onları tekrar harekete geçirmiş; Merînîler 772/1370 ve 790/1388 yılında iki defa daha geçici olarak Abdüvâdî topraklarını ele geçirmeyi başarmışlardır.

Merînîler onlara ait bölgelerde gerek kuşatma dönemlerinde gerekse ele geçirdikleri yerlerde medreseler, mescidler yapmış, ilmin hiçbir şekilde kesintiye uğramasına izin vermemişlerdir. Ebü'l-Hasan'ın Tilimsân'ın dışındaki el-Ubbâd beldesinde yaptırdığı medrese buna bir örnektir. Oğlu Ebû İnan da aynı şekilde medrese yaptırmıştır. İlim meclislerine ve ilmin yaygınlaşmasına oldukça önem veren Merînîler, oldukça önemli

âlimlerden oluşan bir ilim meclisi de Tilimsân'da oluşturmuştur. Ayrıca ilme değer veren Merînî sultanları sayesinde Tilimsân'dan Fas'a giden âlimler ve talebeler de oldukça fazla olmuştur.[140]

1.4.3. Hafsîlerle İlişkiler

Hafsîler, 626-982/1228-1574 yılları arasında İfrîkıye ve Doğu Cezayir'de hüküm süren Berberî asıllı bir hânedan olup, hânedana adını veren Ebû Hafs el-Hintâtî (ö. 571/1176), Mağrib-i Aksâ'daki büyük Berberî kabilelerinden olan Masmûde'nin Hintâte koluna mensuptur. Muvahhidler Dönemi'nde Endülüs, Mağrib ve İfrîkıye'de önemli görevler aldılar. Tunus, İfrîkıye, Kosatîne, Bicâye'yi zabtedip 631/1233 yılında bölgenin hâkimi oldular. Merinî Sultanı Ebû İnân 1357 yılında Hafsî topraklarını hakimiyeti almış olsa da Bicâye, Tunus ve Kosantine olmak üzere üç emîrliğe ayrılan bu topraklar zamanla yine Hafsîlerin eline geçmiştir.[141]

Bu iki devlet arasındaki siyasi ilişkiler, diğer devletlere nazaran daha yoğundur. Hafsîlere bağlılıklarını bildirdikleri dönemde Abdülvâdîler de Merînîler gibi bulundukları topraklarda Hafsî Emîri Ebû Zekeriya adına hutbe okuyorlardı. Böylece Merînîler, Muvahhidlerle mücadelelerinde onlardan yararlanabilecek, aynı zamanda Mağrib-i Aksâ halkını memnun edip saflarına katabilecekti. Bu şekilde iki devlet arasında oluşan bir dostluk, Merînîlerin Merakeş'i alıp Muvahhidleri

---

[140] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/84-85, 98-177; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib,* 216-221; Merçil, "Abdülvâdîler", 1/276; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib,* 221.

[141] Muhammed Razûk, "Hafsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/125-128. Ayrıca bk. ez-Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye,* thk. Muhammed el-Mâdûr (Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 1966); Muhammed el-Arûsî el-Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî,* 377 vd. Merînîler dönemi Hafsî toprakları olan Ifrîkiyye için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik,* 4/137 vd.

yıkmalarına kadar devam etti. Artık Hafsî sultanı adına hutbe okumanın bir önemi de kalmamıştı. Hatta ona karşı düşmanca tavır sergilenmeye başlandı. Bunun işareti olarak Ebû Ya'kūb 701/1301 yılında, Hafsîlere karşı isyan eden Osman b. Siba' b. Düreyd'i askeriyle desteklemiştir. Bu olaya rağmen Hafsî sultanı dostluklarının bitmemesi için Merînî sultanına elçisiyle hediyeler göndermiştir. Merînî Sultanı Ebû Ya'kūb da gelen heyete ikramda bulunmuştur. Oluşan dostluk sayesinde Merînî sultanı, Abdülvâdîlerin başşehri Tilimsân'ı kuşatırken Hafsî sultanının da desteğini istemiştir.

Abdülvâdîler, Hafsîlerin başşehri Tunus'u istilâ edince, Hafsî Sultanı Ebû Yahyâ b. Ebû Zekeriya, Merînî Sultanı Ebû Said'den yardım istemiştir. Merînî askeri gelmeden önce başşehirlerini kurtaran Hafsîlerle Merînî ilişkileri Merînî Sultanı Ebû Saîd'in oğlu emîr Ebü'l-Hasan ile Hafsî sultanının kızının evliliği sayesinde dostane bir şekilde devam etmeye başlamıştır. İlerleyen zamanlarda Hafsî Halîfesi Ebû Yahyâ, oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed'i veliahd tayin ederken, Hafsî emîrlerinin uyması gereken şartları da belirlemiş; bu şartlara uymalarını sağlama görevini ise damadı olan Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'a vermiş, onu veliahdına vâsî tayin etmişti. Bu durum Merînîlere, Hafsîlerin içişlerine karışma imkânı da vermiş oluyordu. Bu sayede Ebü'l-Hasan, Merînîlerin bölgede yayılma, topraklarını genişletme planına uyarak Hafsî emîrlerinden bazılarının davetini bahane etmiş, 748-750/1347-1349 yılları arasında Hafsî topraklarının bir kısmını muhasara altına almıştır. Oğlu Ebû İnân da 753-761/1352-1359 yılları arasında Hafsî topraklarının büyük kısmını Merînî yönetimine geçirmiştir.

Ebû İnân sonrasında Merînîlerde çıkan karışıklıklar, taht kavgaları, Hafsîlerin topraklarını tekrar almalarına sebep olmuştur. Merînî Sultanı Ebû Sâlim'in Kosantîne'yi Hafsî ricâlinden Ebü'l-Abbâs'a teslim etmesiyle de topraklarına tekrar

sahip olmuşlar ve iki ülke arasında tekrar dostluğa dayanan bir ilişki süreci başlamış oldu. Fakat 797/1394 yılında Merînî sultanının, Hafsî sultanına isyan eden bir âsiyi desteklemesi iyi ilişkileri sekteye uğratmıştır. Tekrar yakınlaşma olduysa da Hafsî Sultanı Ebû Fâris Abdülaziz 827/1423 yılında Abdüvâdîlerin başşehri Tilimsân ve ülkeleri olan Mağrib-i Evsat'ı aldıktan sonra Merînî topraklarına yönelip Fas'a iki günlük mesafeye kadar yaklaşması ilişkilerin gerginleşmesine yol açmıştır. Bu tehlike karşısında Merînî Sultanı Ebû Saîd, Hafsî sultanına bağlılık ifade eden sözler kullanınca Hafsîler Tunus'a döndüler. Böylece iki ülke arasında elçiler vasıtasıyla hediye alış-verişi tekrar başlamıştır. Merînîler ve Hafsîler arasındaki siyasi ilişkiler kimi zaman iyi olmuş kimi zaman kopma noktasına gelmiştir. Fakat iki devlet arasındaki kültürel yakınlık, ilim yolculukları hiç sekteye uğramadan devam etmiştir. İki ülkeye ait ilim merkezleri bütün âlim ve talebeye kapılarını açmıştır.[142]

1.4.4. Mali Sultanlığı ile İlişkiler

İslâm nüfûzunun Murâbıtların fetih hareketleriyle yayılmaya başladığı Mali bölgesinde, 633/1235 yılında Susu Kralı Sumaoro Kante'ye karşı Suncata Keita'nın yaptığı savaş neticesinde Mali Sultanlığı büyük bir zaferle kurulmuştur. Mali Sultanlığı'nda, oğulları 653-669/1255-1270 yılları arasında Mensâ Vâli; 669-670/1270-1271 yıllarında Mensâ Vâti ve 673-674/1274-1275 yıllarında sultan olmuştur. Mali sultanlarının en meşhuru olan Mensâ Kanku Musa (salt. 712-738/1312-1337)[143]

---

[142] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/360-363; Matvî, *es-Saltanatü'l-Hafsî*, 377- 477; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 212-215; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/223-225.

[143] Mensâ Mûsâ ve meşhur hac yolculuğu için bk. Zehra Gözütok Tamdoğan, "Haccın Dönüştürücü Gücüne Şahit Olan Mali Sultanı: Mensâ Mûsâ", *Tasavvur-Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 629-662.

zamanında sınırları Gine Ormanları'ndan Sahrâ Çölü'ne, Atlas Okyanusu'ndan güneyde bugünkü Nijerya'ya kadar uzanan devlet, en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Yine o dönem Mali, İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de tanınmış, Mensâ Süleyman zamanında ise ülke her açıdan gelişmiş, fetihlerle sınırlar genişlemiştir. Sultanlık 833/1430 yılında Tevârikler tarafından ortadan kaldırılmıştır.[144]

Merînîler ile Batı Sudan'da 633-833/1235-1430 yılları arasında hüküm süren Mali Sultanlığı arasındaki ilişkiler dostluk havası içerisinde idi. Murabıtlar Dönemi'nden beri İslâmla tanışmış olan bu devletler İslâm kardeşliği üzerine kurulu bir dostluğa sahiplerdi. Mali'nin diğer devletlerle ticaret yapabilmesi için Merînî Devleti'yle bağlantı kurması gerekliliği ise bu dostluk ilişkilerini pekiştirmiştir.

İbn Haldûn, Mali Sultanı Mensâ Mûsâ (salt. 712-738/1312-1337)'nın, Mağrib-i Evsât'ı ele geçiren Ebü'l-Hasan'ı tebrik için, içlerinde tercüman da bulunan bir heyet göndermiş olduğunu, Ebü'l-Hasan'ın da heyeti muhteşem bir devlet töreniyle karşılayıp güç ve kudretini aksettiren en güzel hediyelerle karşılık verdiğini anlatmaktadır. Mali Sultanı Mensâ Mûsâ'nın ölümünden sonra oraya ulaşan heyeti, yeni Sultan Mensâ Süleyman[145] aynı titizlikle karşılamış, hatta bu heyete sultan için bir de memnuniyetini bildiren mektup vermiştir. İki devlet arasında oluşan dostluk öyle gelişmiş, sevgi öyle artmıştır ki Sultan Ebü'l-Hasan'ın vefatı, Mali Sarayı'nı hüzne boğmuş, resmî yas ilan edilmiştir.

---

[144] Ahmet Kavas, "Mali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/495-496. Merinî dönemi Mali için bk. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*,4/107; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/378-421.

[145] İbn Fazlullah el-Ömerî, Mensâ Süleyman zamanında Mali'de İslâm'ın daha çok yayıldığını, onun mescidler, câmiler, minâreler yaptırdığını, cemaatle namaza önem verdiğini, ülkesine fakîhleri ve özellikle Mâlikî mezhebi alimlerini çağırdığını ifade etmektedir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/107.

Yine bu törenlerden biri de Sultan Ebû Sâlim'i kazandığı zaferler dolayısıyla düzenlenmiş, gelen elçilere ikramlarda bulunulmuştur. Bu elçiler 762/1361'de kendi sultanları Mensâ Câtâ'dan[146] Sultan Ebû Sâlim'e değerli hediyeler getirmişlerdi. Bu hediyelerden biri Merînî Dönemi'nde kimsenin daha önce görmediği bir zürâfa idi. Bir Cuma günü, sultan altın bir burç üzerine oturmuş, tercümanlar vasıtasıyla konuşmalar yapılmıştır. Halk Sahrâya davet edilmiş, alan insanlarla dolup taşmış, kalabalıktan bazıları zürâfaya binmişlerdir. Bu törende şairler, övgü ve selamlama içeren kasîdelerini okumuş,[147] gelen elçiler ise sultana hediyeler sunmuş, "Sultan çok yaşa!" diyerek acem meliklerinin âdeti ile başlarına toprak serpmişlerdir.

Merînîlerle Mali Sultanlığı arasındaki bu dostane siyasi ilişkiler, Mali Devleti'nin kurulma aşamasından itibaren devletin vezir, kâtip, kadı, divan ve ordu teşkilâtlarını örnek alma ve ticarî ilişkilerin yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Mali, Mağrib İslâm dünyasının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Ticarî hayatta detaylı bir şekilde anlatılacağı üzere Merînî tüccarının yün ve keten kumaş, çanak, çömlek götürüp Mali'den altın, deri ve fildişi getirdirdikleri, bu ticareti Avrupa'ya kadar uzattıkları görülmektedir. Ticarî gelişim ile ilgili İbn Battûtâ'nın o bölgeyi ziyareti esnasında bölgenin zenginlikleri hakkında verdiği bilgiler önemli birer ayrıntıdır.

İki devlet arasındaki siyasi ve ticarî ilişkiler, kültürel ve ilmî alanda da etkili olmuştur. Ticaret kervanlarıyla gelenlerin bölgeleri için Mağrib'den âlim-ulemâ isteği, Mağrib'deki âlimlerin oraya gidip İslâmiyeti yayma gayretine vesile olmuştur. Kitaplarını ve dillerini götüren Mağribli âlimlerle bölgede hem İslâmiyet yayılmış hem de Arap dili bölgede

146 El-İber'de "Cata" olarak geçmektedir. bk. İbn Haldûn, *el-İber*, 7/368.

147 İbn Haldûn'un hem bugünü övgü hem hediye gelen zürâfayı tasvîri hakkında söylediği kasîde için bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 2/170-173.

kullanılır hâle gelmiştir. Özellikle Mali Sultanı Mensâ Mûsâ'nın Arapça'yı çok iyi bildiği, resmî yazışmaları Arapça sürdürdüğü ve İslâm kültürüne vakıf olduğu ifade edilmektedir. Mensâ Mûsâ, ülkesine Mâlikî âlimlerini davet etmiş, büyük hac yolculuğu dönüşü tahsil için Fas'a talebe göndermiştir. İki devlet arasındaki kısa olmayan yollar sadece ticaret malları değil aynı zamanda Sudan'dan Mali'ye öğrenci de taşımıştır. Merînî Dönemi'nde Bornu'dan çok sayıda öğrencinin Fas'taki Karaviyyîn Medresesi'ne geldiği ifade edilmektedir. Böylece bu ilmî yolculuklar iki ülke arasında dinî ve ilmî bağ da kurmuş oluyordu.

Buradaki İslâm kültürünün ve ilmin yayılmasında ayrıca Mensâ Mûsâ'nın Hıristiyan baskısından kaçan Endülüslü Müslümanlara kucak açmasının, içlerinde bulunan büyük âlimlere değer vermesinin, onların görüşlerini takdir etmesinin de etkisi büyüktür. Bu durumu Harîrî, İspanya'nın İslâmiyet'i kaybetmesine karşılık Kara Afrikası'nın İslâm ile tanışması olarak değerlendirmektedir. Bu âlimlerle ülkede İslâmî eğitim-öğretim kuvvet kazanmış, Arapça devletin resmî dili hâline gelmiş, çoğu Mâlikî olan âlimler dolayısıyla bu mezhep yaygınlık kazanmıştır.[148] Böylece iki ülke arasındaki bu dostluk onların hem İslâm ile hem dünyayla tanışmalarına, kendilerini ve zenginliklerini tanıtmalarına sebep olmuştur diyebiliriz. Ayrıca bu ülkenin altınına ve kölesine önem verildiği bir dönemde Merînîlerin onların ilmi ve kültürüyle de ilgilenmesi,

[148] İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/394 vd.; İbn Battûtâ, 4/255; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/315-316, 368; Selâvî, *el-İstiska*, 3/151-152; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/77; Harîrî, *el-Mağrib*, 223-226, 332;Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/228-229; Abdülaziz Alevî, er-Rihletü'l-İlmiyye min İmbaratûriyye Mâlî ilâ Fâs fi'l-Asri'l-Merînî, *Da'vetü'l-Hak* 350 (2000) Erişim 13 Temmuz 2020; Kavas, "Mensâ Mûsâ", 29/146-147; Mezâhim Allâvî eş-Şâhirî, *el-Hadâratü'l-arabiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib (el-asrü'l-Merînî)* (Bağdat: Merkezü'l- Kitâbi'l-Akademî, 2015), 70-80.

İslâmiyet'in onların gayretiyle o bölgede yayılmış olması oldukça önemlidir.

1.4.5. Gırnâta Benî Ahmerle (Nasrîler)[149] İlişkiler

Merînîler, devlet olmadan önce Endülüs topraklarına cihada gittikleri gibi Muvahhidler sonrasında da Müslüman Endülüs'ün tek varisi olarak ayakta kalan Gırnâta Benî Ahmer Devleti ile sürekli yakın temasta olmuşlardır. Hıristiyan saldırılarına karşı yardım[150] yanında, ilmî yolculuklarla kültürel yakınlık devam etmiştir.

Merînîler, Endülüs'e cihada giderken o topraklarda ken-

---

[149] **Nasrîler:** 635-897/1238-1492 yılları arasında Endülüs'te hüküm süren son İslâm hânedanıdır. Muvahhidlerin İkab yenilgisinin (609/1212) ardından Endülüs'teki çok sayıda şehri Müslümanlar kaybetmiş ve otorite boşluğu oluşmuştur. Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b. Ubâde'nin neslinden geldiği ifade edilen İbnü'l-Ahmer diye tanınan Muhammed b. Yûsuf, Gırnâta'da "emîrü'l-müslimîn" unvanı ve Gâlib-Billâh lakabıyla beyat alıp Nasrîler hânedanını kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/420-424. Ayrıca bu devletle ilgili olarak bk. Qiyas Şükürov, *Benî Ahmer Devleti* 1232-1492; Ahmed Sânî ed-Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta*, 635-897/1238-1492.

[150] Endülüs'te Müslümanların Hıristiyanlar karşısında toprak kaybetmeye başlaması, onları diğer ülkelerdeki müslümanlardan yardıma çağıran şiirler söylemelerine de sebep olmuştur. İstiğâse türü olarak kabul edilen bu şiirlerde, yaşanan zorluklara karşın bir kurtuluş ümidi olduğu için yardım isteği baskın şekilde yer alır. 1275 yılında İspanyolların Gırnâta yakınlarına kadar gelmeleri üzerine Gırnâta Sultanı II. Muhammed'in emriyle kâtibi Ebû Amr b. el-Murâbıt tarafından, Merînîler'e yazılan istiğâse şiiri buna en güzel örnektir:

"Ey kardeşlerimiz, başımıza gelen felaketten ve kötülükten dolayı kalpleriniz erimiyor mu?
Rumlar kardeşlerinize böyle kötülük ederken sizin kılıçlarınız intikam için kalkmayacak mı?
Ey Merînîoğulları! Siz bizim komşumuzsunuz ve yardım istenirken çağrılacak ilk kişilersiniz.
Size cihad farz kılındı. Haydi gerçek ve kesin olan farza koşun.
Müslümanlara ne oluyor da orada düşman birlik halindeyken kendileriyle birlik değiller?
Böyle bir yolda özür kabul edilmezken yarın nasıl olacak da Peygamberimiz'e mazeret beyan edeceksiniz?"

Bk. M. Faruk Toprak, "Endülüs Şiirinde İstiğâse", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 37/1-2 (1995), 198-204.

dilerine tahsis edilmesini istedikleri sahil bölgesinde gerekli askerî üsleri kurarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu cihadlarda Gırnâta Benî Ahmer kuvvetleri ile birlikte Kastilya ve Aragon Devletleri'ne karşı savaşlar yapılmıştır. Özellikle Gırnâta Sultanı II. Muhammed'in (salt. 671-701/1272-1302) yardım talebi üzerine Endülüs'e cihada giden Merînî Sultanı Ebû Yûsuf, toplamda dört Endülüs cihadı ile meşhur olmuş ve bu toprakları savunmanın Allah rızası için kendi omuzlarında bir sorumluluk olduğu bilinciyle hareket etmiştir.[151]

Endülüs'teki Müslüman varlığına son vermek isteyen Hıristiyan güçlerine karşı Gırnâta Benî Ahmer Devleti tek yardımcı ve destekçi olarak Merînîleri yanlarında bulmuşlardır. Çünkü Doğu İslâm dünyası Moğol istilası dolayısıyla güç kaybetmiş, Kuzey Afrika Devletleri olan Hafsîler ve Abdülvâdîler ise Merînîlerin ulaştığı askerî güce ulaşamamışlardı. Emevîler'den itibaren Endülüs'e cihada gitme siyaseti Muvahhidler sonrasında Merînîlerin de siyaseti olmuş, diğer devletler bu konuda belirli bir siyaset izlememişlerdir. Bu gerçeği gören Benî Ahmer sultanları hemen her Hıristiyan saldırısında bakışlarını İslâm kardeşlerine çevirmiş, yeni bir devlet olan ve kuvveti konuşulan Merînîlerden yardım istemişlerdir. Fakat bir görev hassasiyeti ile Endülüs cihadlarına katılan Merînîlerle Nasrîler arasındaki ilişkiler, her zaman ittifak çerçevesinde ilerlememiştir. Öyle ki Benî Eşkilûle ve İbn Ebi'l-Alâ aileleri gibi Gırnâta sultanına muhalefeti ile tanınan bazı ailelerin Merînî sultanlarınca desteklenmesi veya Endülüs'te bulunan Merînî askerî birliklerinin gücü ve durumu ilişkinin farklı hâle dönüşmesine sebep olmuştur. Mesela Gâlib-Billâh'ın oğlu II. Muhammed, Kastilya

[151] Hakûm Selîme, *el-Cihâdü'l-Merînî fi'l-Endelüs* (Cezayir: Tâhir Mevlây Saîde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013-2014).

krallığına karşı Cezîretülhadrâ, Runde, Cebelitârık ve Tarîf şehirlerini askerî üs olarak verdiği Merînîlerle ittifak kurmuştur. Bu ittifakla birlikte binlerce Mağribli gönüllü asker Endülüs'e geçmiş ve Hıristiyanlara karşı önemli zaferler elde edilmiştir. Merînîlerin Endülüs topraklarını gasbetmesinden endişelenen II. Muhammed bir süre sonra eski düşmanı Kastilya Kralı ile anlaşma imzalamıştır. Fakat kral şartlara uymayınca Merînîlerle ilişkileri tekrar düzeltmek durumunda kalmıştır. Oğlu III. Muhammed el-Mahlû (salt. 701-708/1302-1309) Dönemi'nde ise Nasrî-Merînî ilişkileri bozulmuştur. Gırnâta sultanı, Merînîlere isyan eden Osman b. Ebi'l-Alâ'yı desteklemiş, onun desteği sayesinde Osman, Sebte'yi ele geçirip, 708/1309 yılına kadar orada hâkimiyet kurmuştur. 731/1330 yılında Ebü'l-Hasan'ın tahta çıkışıyla birlikte Gırnâta ile ilişkiler iyileşmeye başlamış, Gırnâta Sultanı IV. Muhammed (salt. 725-733/ 1325-1333), Mağrib'e konuk olmuş, dönüşte de Ebü'l-Hasan onunla birlikte Endülüs'e yardım birlikleri göndermiştir. Bu birliklerin desteğiyle Gırnâta Sultanı 733/1333 yılında Cebelitârık'ı Hıristiyanların elinden yeniden almıştır. Fakat 741/1340 yılında Endülüs'e kalabalık bir orduyla geçen Ebü'l-Hasan, Tarîf Savaşı'nda Kastilyalılar tarafından ağır yenilgiye uğratılınca hem Merînî-Gırnâta ilişkileri zayıflamış hem de Merînîlerin Endülüs cihadına olan ilgileri azalmıştır.

Ebû İnân, döneminde iki devlet arasındaki siyasi münasebetler, mektuplaşma ve hediyeleşme şeklinde icrâ edilmiştir. Ebû İnân'ın vefatından sonra bilhassa Ebû Sâlim zamanında iki Müslüman devlet arasındaki siyasi ilişkiler tekrar güçlenmiştir. Ebû Sâlim, 1359 yılında Gırnâta tahtından indirilen V. Muhammed'i ülkesine davet etmiş, ardından yeni sultanla irtibat kurarak Vezir Lisanüddin İbnü'l-Hatîb'in Merînî sarayına gelmesini sağlamıştır. Merînî sultanı onlara,

saltanatının sonuna kadar izzet ve ikramda bulunmuş fakat Sultan Ebû Fâris Abdülaziz'in vefatından sonra (774/1372) Merînî-Gırnâta Benî Ahmer ilişkileri tamamen farklı bir hal almıştır. Merînî Devleti'nin içine düştüğü kötü durum, bu döneme kadar yardım isteyen taraf olarak kalan Benî Ahmer sultanlarını, Merînî iç işlerine karışmaya sevketmiştir. Bu durum Gırnâta'da tahtından indirildikten sonra sürgün edilen ve Merînî Sarayı'nda misafir edilen V. Muhammed aracılığıyla başlamış, tekrar tahtını ele geçirdikten sonra çeşitli sebeplerle kendi sarayında bulunan Merînî şehzadelerini Merînî sultanına karşı birer muhalif olarak kullanmaktan çekinmemiştir. Merînî sarayı üzerinde kurduğu baskıyla, istediği kişiyi tahta oturtmak suretiyle devam etmiştir. İlişkilerin bu hâle dönüşmesi, bölgede başka Müslüman devletler de olduğu halde, Endülüs'ü Hıristiyanlara karşı koruyan tek güç Merînîlerin yıkılışına zemin hazırlamıştır. Burada ifade etmek gerekir ki Endülüs tarihi için kritik güç olan Merînîler, iç ve dış kargaşaya ve nifak faaliyetlerine karşın kuvvetlerini koruyabilselerdi yahut onların yerine bölgede kuvvetli bir devlet bulunsaydı Hıristiyanların amaçları olan Reconquista[152] gerçekleşmeyebilirdi.

Merînîlerle Gırnâta arasındaki ticarî ilişkiler de oldukça önemlidir. Öyle ki Merînîlerin dış ticarette ilişkisi olan birinci ülke Müslüman Endülüs ülkesidir. Kültürel ilişkiler siyasi durum ne olursa olsun devam etmiştir.

İki ülke arasında ulemâ hareketliliği devam etmiş, talebe iki ülke içerisinde istedikleri yerlerde dersler almış; ulemâ ise

[152] **Reconquista:** İspanyolların ve Portekizlilerin diğer Avrupa Hıristiyanlarıyla birlik haline gelip başlattıkları ve 1492 yılında Müslümanları ve Yahudileri topraklarından kovmaya başladıkları, "Endülüs'ü Müslümanlardan geri alma" planıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Lütfi Şeyban, *Reconquista* (İstanbul: İz Yayınları, 2003).

öğrenci yetiştirmişdir. Ayrıca Muvahhidlerin yıkılış yıllarında âlimlerin Endülüs'ten ayrılması yüzünden güç kaybeden ilmî gayretler, Merînîler tarafından desteklenmiş, meşhur âlim ve edîbler hem ülkeye davet edilmiş hem de vezirlik, kâtiplik görevlerine getirilmişlerdir.[153]

1.4.6. Hıristiyan Krallıklarla İlişkiler

Hıristiyan İspanya Krallıkları, Endülüs'ü Müslümanların elinden tamamen almak için özellikle Muvahhidlerin yıkılışından sonra başlattıkları Reconquista hareketinin en önemli aşamasında karşılarında burayı savunan en önemli askerî güç olarak Merînîleri bulmuşlardır. İspanya krallıkları arasında bulunan Kastilya ve Aragon ile zaman zaman sulhler, ticarî anlaşmalar yapılsa da siyasi ilişkiler genel olarak savaş hâli temeline dayanıyordu.

Özellikle Ebû İnân Dönemi'nde, Merînîlerin artan gücü dolayısıyla, gemileri ve silah gücü iyi olmasına rağmen endişeye kapılan Cenevizliler, sulh istemişlerdir. Sultan, sahil şehirlerinin güvenliğini sağlayabilmek için şartlar koşmuş, ticaret için ise bazı vergileri kaldırmış fakat bazılarını sabit bırakmıştır. Aragon kralı da sultana sulh için kâtibini göndermiş, Ebû İnân, ona şart olarak ise Kaştale kralı anlaşmayı bozarsa yanında yer almasını söylemiştir. Böylece aralarında sulh yapılmıştır. Nümeyrî bu sulh üzerine, Aragon kralının kızkardeşinin sultana teşekkür mektubu gönderdiğini belirtmektedir. Bu anlaşmayla Hıristiyan esirleri serbest bırakan

---

[153] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/223-311; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/77; Yiğit, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, 9/233-234 "Nasrîler", 32/420-423; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 227-238; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta*, 57; Şükürov, *Benî Ahmer Devleti*, 51-86; Mezâhim Allâvî eş-Şâhirî, *el-Hadâratü'l-arabiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib (el-asrü'l-Merînî)*, 51-70; Kadir Türkmen, *Gırnata Benî Ahmer Devleti ile Merinîler Devleti Arasındaki İlişkiler* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

Merînî sultanı, karşılığında Müslüman esirleri kurtarmıştır. Böylece güç kazanan Müslümanlar, Hıristiyan topraklarında bile rahatça yaşamaya, ibadetlerini yerine getirmeye, müslüman kıyafeti giymeye başlamışlar, kadınlar mescidlere giderek İslâmiyet'i öğrenmeye yönelmiş, tessettürlü olarak dolaşabilmişlerdir.[154]

Mağrib-i Aksâ'dan Merînî ordusuyla yapılan Endülüs cihadları sonucu yapılan bu barış anlaşmalarında Gırnâta Benî Ahmer Devleti ise üçüncü bir taraf olarak yer alıyordu. Sulh anlaşmalarının ihlali yeni çarpışmalara sebep oluyor, daha sonra da yeniden barış imzalanıyordu. Fakat Merînî-Benî Ahmer ilişkilerinin bozulması ise Merînî-Kastilya, Merînî-Aragon ilişkilerini yakından ilgilendiriyordu. Zira bazı Gırnâta sultanları, cihad için Endülüs'e gelen Merînîlerin ülkelerindeki nüfuzlarının artmasından endişe ettiklerinde bu iki Hıristiyan devletle ittifaktan bile çekinmiyorlardı. İki Müslüman devlet arasındaki gerginlikler bazen de Kastilya-Merînî, Aragon-Merînî yakınlaşmasına sebep oluyordu.

Merînîler, Kastilya ve Portekiz ile devamlı mücadele içerisinde olmasına rağmen Aragon Devleti ile dostluğa dayalı diplomatik ilişkilere önem vermişlerdir. Çünkü Aragon, Kastilya ve Portekiz'le yaptığı savaşlarda Merînîlerin yanında yer almış; Gırnâta ile olan ihtilaflarda bile Merînîleri desteklemişlerdir. Kastilya Merînîleri Endülüs'te verdiği mücadeleden uzak tutmak isterken Portekiz, Müslümanları tamamen İberik yarımadasından çıkarmak arzusunu taşımıştır.

Merînîlerin özellikle ticarî ilişkilerinin olduğu bir diğer Avrupa ülkesi İtalya idi. Bu ticarî ilişkiler arasında bazen Merînî sultanına hediyeler geldiği olurdu. Bu hediyeler arasında Sultan Ebû Ya'kūb Dönemi'nde İtalya Cenova'dan

[154] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 186-193.

gelen, benzerinin Abbâsî Halîfesi Me'mûn (salt. 198-218/ 813-833) için yapıldığı ifade edilen ve üzerine bazı hareketlerle ses çıkaran altın kuşlar yerleştirilmiş bir ağaç olduğu ifade edilmektedir.[155]

[155] İbn Ebi Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 382, 384; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 186-193; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 238-240; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 64; Ceran, *Fas Tarihi*, 286.

İKİNCİ BÖLÜM

MERÎNÎLERDE SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

2.1. Sosyal Yapı

2.1.1. Bir Arada Yaşamanın Mağrib'deki Örneği: Merînîler

Sosyo-kültürel hayata dair örneklerin sunulacağı bu bölümde öncelikle toplumun sosyal ve etnik yapısını vermek yararlı olacaktır. Merînî Dönemi Mağrib halkı, çeşitli kabileleri ve milletleri barındıran zengin bir yapı arz ediyordu. Bölgenin tarihî zenginliği, İslâm fetihleriyle birlikte daha da güçlenmiştir.

Mağrib halkının özelliklerine baktığımızda İbn Fazlullah el-Ömerî onlarla ilgili olarak *"birbirleriyle rekabeti seven, yemek ikramı konusunda oldukça cömert bir halk"* ifadelerini kullanmaktadır. Fas halkından bahsederken ise *"uzun elleri dolayısıyla ahşap oymacılığı ve bakır işlemeciliğinde usta; ziraatte ve savaşta mâhir; şer'î ilimleri koruyup uygulamaları, münkerden uzaklaşıp hak yolunda olmaları açısından İskenderiye halkına benzer"* olduklarını belirtmektedir.[1]

İbn Haldûn da Mağrib halkından benzer ifadelerle söz etmekte, onların yontulmuş taşlarla inşa ettikleri yüksek binalara sahip olduklarını; âlet, edevât, kap-kacak yapma hususunda

[1] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/170, 183.

iyi olduklarını ifade etmektedir. Mağrib halkıyla Sudan halkının karşılaştırmasını yapan İbn Haldûn, havanın ve iklimin insan ahlâkına olan tesirinden bahsederek sıcaklığın yüksek olmasının Sudan'da halkın çok rahat, endişesiz hatta işlerinin akıbetinden dahi gâfil olmalarına sebep olduğunu bu sebeple değil bir yıl, kısa bir süre yetecek kadar bile gıda biriktiremediklerini söylemektedir. Oysa Mağrib ülkelerinde ve özellikle Fas'ta, hava daha soğuk olduğundan halkın hüzünlü denecek kadar başı eğik ve kaygılı bir halde aşırı derecede işlerin akıbetlerini düşündüklerini anlatmaktadır. Hatta bir Faslı'nın iki senelik buğday ve hububat biriktirip ambarladığı halde depoladıkları gıdanın azalmaması için günlük yiyeceklerini satın almak üzere erkenden pazara gittiğini belirtmektedir.[2]

Dönemin Mağrib şehirlerinin nüfusu hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. Nüfus bilgisi verilirken bu veriler daha çok ev ve aile sayısı olarak ifade edilmektedir. Hasan el-Vezzân, Dükkâle bölgesindeki Âsafî'de şehrin nüfusunun fazla olduğunu ve sayının dört bin ev olduğunu belirtmekte; bunlardan yüz evin Yahudilere ait olduğunu ifade etmektedir. Yine Merakeş bölgesindeki Terğa şehrinde çoğunluğu Arap olmak üzere yaklaşık üç yüz ailenin oturmakta olduğunu; Fas ile Merakeş arasındaki Bilvân şehrinde çoğu buğday ticareti ve hayvancılık dolayısıyla zenginleşmiş eşraftan olmak üzere yaklaşık beş yüz ailenin ikameti söz konusu edilmektedir. Oldukça büyük olduğu belirtilen Âzemmûr şehrinde yaklaşık beş bin aile yaşamakta idi. Fas bölgesinde yer alan ve halkı daha çok ticaret ve sanayi ile meşgul olan Miknâs ise daha da kalabalık olup yaklaşık altı bin aileyi barındırmakta idi.[3] Merakeş ve Miknâs şehirleri Merînî Dönemi'nin önemli şehirlerinden olup

---

2 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/340-341, 351-353.

3 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 158, 164-166, 220-221.

oradaki ev sayısı bize diğer şehirlerle ilgili olarak da tahminde bulunma imkânı vermektedir. Başşehir Fas'ın nüfusunun ise tabiî olarak bu şehirlerden fazla olma ihtimali yüksektir.

Merînîler Dönemi Mağrib'de yaşayan halkın etnik açıdan çeşitliliğini görmek için onlarla ilgili bazı bilgiler vermek uygun olacaktır.

a. Berberîler (Emâzîğ/Ehrâr):

Berberî kelimesinin mânâsı ve Berberîlerin kökenlerinin nereye dayandığına dair bilgiler birbirinden farklılık arzetmektedir. Bazı kaynaklar onların Kuzey Afrika'nın yerli halkı olduğunu rivâyet ederken bazıları Hz. Dâvud'un Kral Câlût'u öldürmesinin ardından Filistin'den çıkıp Mağrib'e yöneldiklerini ifade etmektedir. Mağrib'de dağlarda hayat sürdüklerini, Berka'da bir süre kaldıktan sonra Sûs ve Fas'a kadar ilerlediklerini, Rumlara bağlı olarak yaşadıklarını, Amr b. Âs'la birlikte İslâm fetihleri başlayınca onlara cizye ödeyip biat ettiklerini ve yavaş yavaş İslâm'a girdiklerini belirten görüşler bulunmaktadır. Ayrıca İslâm fetihleriyle birlikte çok sayıda Berberî, Endülüs'e de geçmiştir.[4]

Berberîlerin nesebleri hakkında âlimlerinin bir kısmı Berânis ve Bütr diye iki ana koldan bahsetmektedirler. Berânis kolunun meşhur kabileleri arasında Muvahhidlerin aslı olan Sanhâce,[5] daha çok Tâza civarında yerleşmiş olan Evrebe,[6] Sûs'da yaşayan Hevvâre (Hüvvâre),[7] Sûsu'l-ednâ'da yaşayan

4 Meçhûl, *Mefâhirü'l-Berber*, 78; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 229-232; Harekât, *el-Mağrib*, 1/18-20.

5 Mehmet Özdemir, "Sanhâce (Beni Sanhâce)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/105-106.

6 Mustafa Öz, "Evrebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/536-537; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 63.

7 İbrâhîm Harekât-Ahmet Kavas, "Hevvâre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/281-284; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 243.

Heskûre,[8] Kütâme, Murâbıtların mensup olduğu ve Mağrib'de yayılmış olan Masmûde,[9] Bergavâta, Hâha, Dükkâle, Recrâce (Regrâge), Gumâre, Verîke, Cezûle, Lemta, Zenâge, Lemtûne,[10] Mesûfe sayılabilir. Bütr'e mensup kabileler arasında ise Levâte (Lüvâte),[11] Südrâte, Gûmîye, Medyûne, Matmâta, Muğîle, Zevâğa, Miknâs, Nefze, Nefzâve,[12] Nefûse[13] ve Merînîlerin aslı olan Zenâte[14] kabilesi sayılabilir.

Merînîlerin mensup olduğu Zenâte kabilesi ise çeşitli kollara ayrılarak Libya'dan, Berka'dan, Tunus'un güneyinden yola çıkarak Mağrib'e doğru yayılmaya başlamışlardır. Ata binmek hususunda oldukça maharetli olan Zenâteliler, çadırlarda kalıyor, yaz kış göç ederek[15] yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bu özellikleri dolayısıyla en çok Araplaşmış olan Berberî kabilenin Zenâte olduğu ifade edilmektedir.[16]

Berberîler aşiretler hâlinde başlarında şeyhleri olduğu halde ve genellikle göçebe olarak yaşamaktaydılar. İbn Haldûn, çölde yaşamanın da asabiyet sahibi kabilelerden başkası için mümkün olamayacağını; şehir halkını şehri çevreleyen surla-

---

8 Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 242-243.

9 Ahmet Kavas, "Masmûde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/94-95.

10 Mehmet Özdemir, "Lemtûne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/137-138.

11 Ahmet Kavas, "Levâte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/147-148.

12 İbrâhîm Harekât, "Nefzâve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/534-535.

13 İbrâhîm Harekât, "Nefûse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/532-533.

14 Zenâte kabilesi ile ilgili bilgiyi Birinci Bölüm'de "Beni Merîn'in Aslı ve Vatanı" adlı başlık altında bulabilirsiniz.

15 Yerleşik hayat tarzına sahip olan kabileler için "ehl-i meder"; göçebe hayat tarzına sahip olanlar için ise "ehl-i veber" ifadesi kullanılmaktadır. bk. Mezâhim, *el-Evzâü'l-İktisâdî*, 45.

16 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/418; Meçhûl, *Mefâhirü'l-Berber*, 77-78; Harekât, *el-Mağrib*, 1/24-26; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 75; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, 155-156.

rın, çöllerdeki, dağlardaki halkı ise kabilenin şeyhinin asabiye gücüyle koruyabileceğini belirtmektedir.[17]

Merînî Dönemi'nde gerek Arap gerek Berberî kabilelerden bahsederken şunu da ifade etmek gerekir ki Merînîler, kabileleri çeşitli bölgelere özel olarak dağıtmayı siyaset hâline getirmişlerdir. Hemen her kabileye başlarında reis yani şeyhleriyle yerleşip bir işle meşgul olabilecekleri yerler vermişlerdir. Bunu yaparken kendi kabileleri olan Zenâte'yi merkeze çekmiş ve onları hem Mağrib-i Aksâ'da hem Endülüs'te devlet işlerinde görevlendirmişlerdir. Böylece şehirlere, köylere, dağlara yerleştirilen, topraklar verilen kabileler ekonomik, ziraî, sınaî tecrübeler kazanmışlar; kimi dağlarda hayvancılık, kimi şehirlerde maden işçiliği ile kimisi ise tarımla meşgul olmuşlardır. Arap kabilelerden askerlik yanında hurma tarımı hususunda da yararlanılmıştır.[18]

b. Araplar:

Merînî toplumunun önemli bir kısmını Araplar oluşturuyordu. Onlar ilk İslâm fetihleriyle birlikte bu topraklara gelmişler ve altı asra yakın bir zamandır bu topraklarda bu toplumun bir parçası olmuşlardı. Bu süre zarfında Mağrib toplumu üzerinde büyük etkileri olmuştur; öyle ki zamanla bu topraklarda Arapça konuşulur hâle gelmiştir. Şahıs, mekân, eşyâ ve yemek isimlerinin birçoğunun Arapça olması yine bu etkiyi göstermektedir.

Doğu'dan gelen Arap kabileleri arasında İslâm fetihlerinin hemen ardından Mısır'a, Kuzey Afrika ülkelerine ve Endülüs'e gelip yerleşmiş olan kabileler şu şekildedir:

Sahabenin önde gelenlerinden Abdullah b. Revâha'nın to-

---

17 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/429-430.

18 Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 52-54.

runlarının da aralarında bulunduğu Medîneli, Kahtânî asıllı meşhur Arap kabilesi olan Benî Hazrec;[19]

Adnânilere mensup, Kaysîler diye adlandırılan kabileler topluluğu olup Mekke, Medîne, Yemâme, Bahreyn, Hîre, Irak, Yemen, Tâif gibi bölgelerde yaşamış olan, fetihlerin hemen tamamına katılmış, Endülüs'e kadar bütün bölgelere bu fetihlerle yayılmış olan Benî Kays Aylân;[20]

Kureyş'in en itibarlı kollarından biri olup Mekke'de ekonomik ve siyasi açıdan önemli yere sahip olan Benî Mahzûm;[21]

Bedevî Arap kabilesi olup Yemen'de oturan, Kinde ve Yemen-Şam ticaret yolu üzerindeki Kinde Devleti'ni kuran ve Endülüs fetihlerine giderek oraya yerleşmiş olan Benî Kinde;[22]

Kahtânîlere mensup bir Arap kabilesi olup Suriye bölgesinde oturan, Kuzey Afrika fetihleri sonrasında idarî görevlere getirilen, Kuzey Afrika sahillerine ve Korsika, Sardinya, Sicilya gibi adalara düzenlenen seferlerin mimarları olarak Akdeniz'de İslâm hâkimiyetinin pekişmesine büyük katkıda bulunmuş Benî Kelb;[23]

Müslüman olduktan sonra fetihlere katılan ve çeşitli kollarıyla Kuzey Afrika ve Endülüs'e yerleşen Benî Kudâa;[24]

Güney Arabistan menşeli Kahtânîlere mensup bir Arap kabilesi olup Mısır, Mağrib ve Endülüs'ün fethine katıldıkları

---

19 Ahmet Önkal, "Hazrec (Beni Hazrec)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/143-144.

20 Ahmet Önkal, "Kays Aylân (Beni Kays Aylân)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/91.

21 Mehmet Ali Kapar, "Mahzûm (Beni Mahzûm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/402- 403.

22 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kinde (Beni Kinde)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/37-38.

23 Nadir Özkuyumcu, "Kelb (Beni Kelb)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/203-204.

24 Casim Avcı, "Kudâa (Beni Kudâa)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/308-309.

için bu ülkelerde yerleşmiş ve uzun süre varlıklarını sürdürmüş olan Benî Huzâa;[25]

Mekke ve Tâif civarında yaşayan Adnânîlere mensup, şairleriyle meşhur olan ve İslâm fetihleriyle birlikte Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya dağılmış Benî Hüzeyl;[26]

Adnânîlere mensup bir Arap kabilesi olup önceleri Tâif'te yaşamakta iken Hz. Peygamber'e hayatının en zor günlerinden birini yaşatmalarıyla tarihe geçen, Tebük Seferi'nden sonra Müslüman olan ve İslâm fetihleriyle birlikte gittikleri Kuzey Afrika ve Endülüs'e de yerleşerek Endülüs Emevî Devleti'nin ortaya çıkmasına önemli katkı sağlayan Benî Sakîf;[27]

Yemenli Kahtânîlere mensup olan; fetihlerle birlikte Endülüs'e yerleşmiş, siyaset, askerlik, ilim, sanat, mimarî alanlarında önemli roller üstlenmiş olan Benî Meâfir;[28]

Adnânîlere mensup bir Arap kabilesi olup kabile üyelerinin Hz. Peygamber'i Medîne'de ziyaretleri esnasında bedevîlere has kaba davranışları sebebiyle haklarında âyet-i kerîme nâzil olan; Müslüman olduktan sonra ilk İslâm fetihlerine katılarak Kuzey Afrika'ya gelmiş Benî Temîm;[29]

Yemen asıllı Beni Kinde'ye mensup bir Arap kabilesi olan; Kuzey Afrika ve Endülüs fetihlerine katılarak bölgede çeşitli idarî görevlere getiriler Benî Tücîb.[30]

Mağrib'deki Arapların çoğunluğunu oluşturan en önemli

---

25 Ahmet Önkal, "Huzâa (Beni Huzâa)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/431-433.

26 Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hüzeyl (Beni Hüzeyl)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/70-72.

27 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Sakîf (Beni Sakîf)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/10-11.

28 Mehmet Ali Kapar, "Meâfir (Beni Meâfir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/220.

29 İrfan Aycan, "Temîm (Beni Temîm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/418-419.

30 Nadir Özkuyumcu, "Tücîb (Beni Tücîb)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/457.

Arap kabilesi Benî Hilâl'dir. Kabile, çeşitli kollarıyla bütün Mağrib'e ve Batı Sahrâ'ya yayılmıştır. Kolları arasında Hult, Beni Câbir, Verdîğa, Süfyân, Evlâdü Cürmûn, Evlâdü Mutâ', Zevî Hassân, Arabü'l-Ma'kıl, Beni Mâlik, Riyâh bulunmaktaydı. Bunlar genel olarak Tilimsân, Vehrân, Milyâne, Libya çölleri, Dükkâle, Âsafî, Tâmesnâ ve Sûs bölgelerindeki şehirlerde ve dağlarda yaşamakta idi. Ayrıca Abdülvâd toprakları olan Tilimsân ve civarında kabilenin bu kolları mevcut idi. Beni Hilâl'in Beni Hassân kolu daha çok Titvân'ın güneyinde; Beni Câbir, Cebelü Tâdelâ'da; Beni Süfyân, Tâmesnâ ve daha çok Şâviye düzlüklerinde; Ma'kıl kolu Der'a, Ezğar, onun bir alt kolu olan eş-Şebbânât ise güneyde Sahrâ'da yerleşmişlerdir.[31]

Beni Hilâl kabilesinin Kuzey Afrika'ya gelmesiyle sadece Arap nüfusu artmamış, bölgede sosyo-kültürel olarak giyim kuşam vs. konularda Berberîlerin Araplaşması da gerçekleşmiştir. Soygun ve baskınlarla geçim sağlayan bu kabile üyeleri gerek askerî sebeplerle gerekse sürgünlerle önce Mısır'a sonra oradan da Kuzey Afrika'ya geçmişlerdir. Oradaki Berberî asıllı Zenâte ve Sanhâce gruplarını tedirgin edip yerlerinden etmişlerdir. Merînîlere kadar hep çekinilen bu kabile ile aralarındaki ihtilafı gidermek için Merînîler, bir taraftan bu kabilenin Zuğbe, Süfyân ve Hult kollarıyla evlilik yoluyla akrabalık bağları kurarken diğer taraftan da bu kabilenin bulunduğu bölgelere doğudan getirdikleri Berberî Hevvâre ve Zenâte kabilelerine mensup toplulukları yerleştirmişlerdir. Askerî açıdan güçlü olan Beni Hilâl emîrleri bundan sonra Merînîlerle birlikte Endülüs cihadına bile katılmışlardır. Kuzey Afrika'daki devletlere verdikleri hizmetlerden birisi de Mısır ve Hicaz bölgesindeki devletler nezdinde elçilik yapmaları, Mağribü'l-Aksâ ve İfrîkıye

[31] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/172-173; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 61-63; Selâvî, *el-İstiska*, 3/31-32; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 82-83, 97, 232, 238; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 51.

saraylarından Mekke'ye ve Kahire'ye sunulan hediyelerin kendileri aracılığıyla gönderilmesidir.[32]

Merînî yönetimi yukarıda da belirtildiği üzere izlediği siyaset gereği kabileleri çeşitli yerlere dağıtmış, onları çeşitli mesleklere yönlendirmiş ve onlardan istifade etmiştir. Beni Hilâl'e mensup Beni Ma'kıl'dan ise daha çok askerî alanda faydalanmıştır.[33]

Yukarıda ismini zikrettiğimiz bazı kabilelerin kolları Mağrib'de çeşitli yerlere dağılmışlardı. Sebte'den Melîle'ye uzanan dağlar arasındaki bölge olan Rîf bölgesi ilk İslâm fetihlerinden beri onlar için önemli bir yerleşim yeri olmuş; ulemâ ve evliyânın da çok olduğu bu bölgede özellikle Gamâre'de Beni Zeyyât, Beni Semîh, Beni Razîn, Beni Mansûr kabileleri yerleşmiştir.

İbn Battûtâ, seyahatinde uğradığı ve o dönem Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan yönetiminde olan İfrîkıye bölgesindeki Tunus, Kâbis civarında Arapların oturduğunu ifade etmekte, hatta Cerbe ve Kâbis'in emîrlerinin de Ebû Mervân ve Ebü'l-Abbâs adlı Mekkeli iki kardeş olduğunu belirtmektedir.[34]

İçtimaî hayattaki bu çeşitlilik toplumda vahdeti oluştururken tabiî olarak bazı parçalanmalar olmuştur. Merînî Döneminde de toplumunun ayrılmaz bir parçası olan ve çeşitli görevlere getirilen, içlerinden birçok âlimin çıktığı Arap kabileleriyle Berberî kabileler arasında bazen çatışmalar yaşanmıştır. Meselâ

---

[32] Ahmet Kavas, "Hilâl (Beni Hilâl)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/15-19; Beni Hilâl adı verilen bu kabileler topluluğunun Arap Yarımadası'ndan Kuzey Afrika'ya ve Mağrib'e hicretlerini ve mücadelelerini anlatan göç destanları yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Yazıcı, "Sîretü Beni Hilâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/266-267.

[33] Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 52-54.

[34] **Kâbis:** İfrîkiye şehirlerinden olup Ebü'l-Fidâ "Şam'daki Dımaşk" ifadesini kullanmaktadır. Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 143; Kalkaşendî, Subh, 5/104; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/327.

Beni Hilâl'in kollarından olan Beni Riyâh, Merînîlerin kuruluş aşamasında isyan etmiş, Muvahhidleri desteklemiş, yapılan savaşta yenilmiş ve vergiye bağlanmışlardır. Yine bu kabilenin 1358 yılında Mağrib-i Evsat'ta isyanlar çıkarıp halktan zorla vergi toplamaları üzerine Ebû İnân orduyla üzerlerine gitmiş, bunun üzerine çöle çekilen Beni Riyâh kabilesine ait bazı yerleşim yerleri tahrip edilmiştir. Fakat Merînî askerleri arasında Sultan Ebû İnân'a suikast yapma düşüncesinde olanların varlığının duyulması üzerine sultan, Fas'a geri dönmek zorunda kalmıştır.[35] Bu kabile, Mağrib'e gelirken taşıdığı isyan, soygun gibi özelliklerini Merînî Dönemi'nde de devam ettirmiş ve idareyi meşgul etmiştir. Başka bir örnekte ise Hasan el-Vezzân, Merakeş bölgesinde bulunan Hâha, Dükkâle, Sûs, Ağmât'ta hem dağlarda hem şehirlerde ve köylerde yaşayan Arap kabilelerinin, bölgenin diğer halkı ile çatışmalar yaşadıklarını ifade etmektedir.[36]

c. Endülüslüler:

Hıristiyan krallıkların Endülüs'teki Müslüman şehirlerini tek tek almaya başlamasıyla birlikte Endülüslüler ilk olarak Mağrib topraklarına[37] hicret etmeye başlamışlardır. Muvahhidler Dönemi'nde gelmeye başlayan bu muhâcirler arasında Doğu Endülüs şehirlerinden yani Belensiye, Cezîretü Şakar, Şâtıbe'den gelenler Rabat'a yerleştirilmişler ve kendi icrâ ettikleri mesleklere göre iş sahibi olmuşlardır. Merînîler

---

35 İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 23; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 26-33; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 286; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/334-335; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 62; Selâvî, *el-İstiska*, 3/7; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 145-146, 205, 232; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 12; Harekât, *el-Mağrib*, 2/11, 46; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/194-195; Ceran, *Fas*, 248-249.

36 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 109-150, 161.

37 Adnan Adıgüzel, "Müslümanlarla Gayri Müslimlerin Birlikte Yaşama Tecrübesi ve 1126'da Endülüs'ten Mağrib'e Tehcîr Meselesi", *ASOS Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/30 (2016), 119-126.

Dönemi'nde ise Miknâs ve diğer şehirlere de geçmişlerdir. Endülüslü ailelerin bazıları ise Fas'a yerleşmişlerdir. 1263 yılında Kral Alfonso Gırnâta'ya saldırdığında ise buradaki Müslümanlar Mağrib'e göç edip Tanca ve civarında sâkin olmuşlardır. Merînîler Dönemi'nde Endülüs'ten Mağrib'e gelenler sanayi, ticaret, ziraat sahalarında; tıp ve diğer ilim dallarında maharetlerini göstermişler hatta idarî görevlere de getirilmişlerdir. Onlar, Mağrib'in mimarî, ilmî, ziraî, ticarî açıdan gelişimini hızlandırmış ve katkı sağlamışlardır. Özellikle suyu kullanmakta ve şehirlere getirmekte mâhir olan Endülüslüler, kuyu açma, nâûra/sulama kanalları yapma, değirmenler inşa etme konularında da oldukça başarılı idiler. Başşehir Fas'a yerleşen bazı Endülüslüler ise askerî görevler üstlenmişlerdir.[38]

d. Ehl-i Zimme:

Mağrib'deki geçmişleri oldukça eskilere dayanan Yahudiler ve Hıristiyanlar Merînî Dönemi'nde de toplumun "zimmî" kesimini oluşturarak çeşitli yerlerde oturmuşlar, ticaretle meşgul olmuşlar ve hatta devlet görevlerine getirilmişlerdir.

Merînî toplumunda uzun yıllar ehlizimme ile uyum içerisinde bir yaşam sürdürülmüş; âdet ve gelenekler, kıyafetler paylaşılmıştır. Bazen de halkı ve idareyi tedirgin eden olaylar yaşanmış olup bu güvenlik sorununa bir çözüm olarak "mellâh" tâbir edilen mahalleler kurulmuştur. Mellâhlar genel olarak Merînî Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Geceleri kapatılan kapıları olan mellâhlar, Endülüs'ten gelen Yahudilere de kapılarını açmıştır. Daha çok Atlantik Okyanusu kıyılarında özellikle Fas, Tanca, Titvân, Rabat'ta kurulmuştur. Çoğunlukla Yahudilerin yaşadığı bu mellâhlarda Hıristiyan-

[38] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 110; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/864-865; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 55-57; Muhammed b. Ahmed İbn Şakrûn, *Mezâhirü's-sekâfeti'l-Mağribiyye* (Dârülbeyza: Dârü's-Sekafe, 1985), 32-38.

lar da oturmakta idiler. "Rabedu'n-nasâra" da denilen bölge Fâsülkadîme'nin karşısında, Fâsülcedîde'nin güneyinde yer almakta idi. Orada oturanlar daha çok sultanın hizmetinde çalışmakta idiler.[39]

Sultan Ebû Yûsuf ise sosyal kırılmalara sebep olan olaylar sebebiyle özellikle başşehir Fas ve civarında yaşayan Rum askerlerini Fas'tan çıkartmış, onlara şehrin dışında bir bölge yaptırmış ve halkın yaşadığı nifak olaylarını bitirmiştir. Sultan Ebû Yûsuf Dönemi'nde Fas'ta yaşanan bir olayda Yahudiler problem çıkarmış, sultan onları halkın saldırısından kurtarmıştır.[40]

Fas dışındaki yerlere baktığımızda Merakeş bölgesinde çeşitli şehir, köy ve dağlık kesimlerinde Yahudiler oldukça fazla idi. Cebelü Şefşâven'de demircilikle uğraşanlar; Hâha ve civarında, Sûs ve civarındaki şehirlerde sarrâflar, sanayiciler, tüccarlar yine daha çok Yahudilerdi. Âyt Devvâd denilen yerde ise ilk yerleşimcilerinin Hz. Dâvud neslinden gelen Yahudiler olduğu ifade edilmekte; meslekleri arasında ise demircilik, boyacılık, sarraflık, ayakkabıcılık bulunduğu belirtilmektedir. Arabî, Sudan'dan Sicilmâse'ye gelen ticaret kafilelerinin uğrak yerlerinden biri olan Der'a'da da Yahudi tüccarların yerleşmiş olduğunu ifade etmekte; ayrıca Merakeş bölgesinde Yahudi mellâhının da çok olduğunu ve bu mellahlarda oturan Yahudilerin daha çok zeytincilikle meşgul olduklarını belirtmektedir.[41]

Merînîler Dönemi'ndeki diğer bir ehl-i zimme olan Hıris-

---

[39] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/178; Ahmed Hevzâlî, "el-Mellâh", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, 21/7260-7261; Mezâhim, *el-Evzâü'l-ikisâdî*, 59-60; Ceran, *Fas*, 315.

[40] Fas'ta Müslüman bir kadın, bir Yahudi'nin kendisine tecavüz edip evinde zorla beklettiğini iddia edince halk Yahudilere saldırmış ve on dört Yahudi'yi öldürmüştür. Bunun üzerine sultan, çıkardığı emirle bu saldırıları sonlandırmıştır. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 161.

[41] Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 134-135.

tiyanların askerlik dışındaki görevlere pek getirilmedikleri görülmektedir. O dönemde "İfrenc, el-Ferenc" şeklinde ifade edilen Hıristiyan asker sayısı Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'nde üç bin, Ebû İnân Dönemi'nde ise dört bini geçmiştir. Diğer işlerden yavaş yavaş uzaklaştırılmışlar, Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'nde ise neredeyse askerlik dışında devlet görevi yapan Hıristiyan kalmamıştır. Yahudiler için bunu söylemek mümkün değildir. Merînî sultanları, onları devletin en önemli görevlerine dahi getirmişler, vezirlik görevini onlara teslim edebilmişlerdir. Bilhassa Sultan Ebû Muhammed Abdülhakk, iki Yahudi'yi vezirlik görevine getirmiş; bunun üzerine ülkede başlayan Yahudi tahakkümü halkı isyana sevketmiş, hatta sultan öldürülmüş, siyasi tarih kısmında anlattığımız gibi bu sebebin de etkisiyle Merînî Devleti'nin sonu gelmiştir.[42]

Resim 1: *Fas'taki Mellah Mahallesi (*https://archnet.org/collections/25/media_contents/89510*)*

[42] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 91; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 113, 117, 129, 152; Kalkaşendî, *Subh*, 5/203; Yiğit, *Siyasî, İslâm Tarihi*, 9/254-255; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 134-135; Ahmed Hevzâlî, "el-Mellâh", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, 21/7260-7261; Mezâhim, *el-Evzâü'l-ikisâdî*, 59-60; Ceran, *Fas*, 315. Merinî dönemi özellikle ehl-i zimme için bk. Fetîha Hadrâvî, *el-Hayâtü's-siyâsiyye ve'l-iktisâdiyye li-ehli'z-zimme fi'd-devleti'l-Merîniyye (668-869/1269-1465)* (Cezayir: Câmiatü Muhammed Haydar Biskra, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

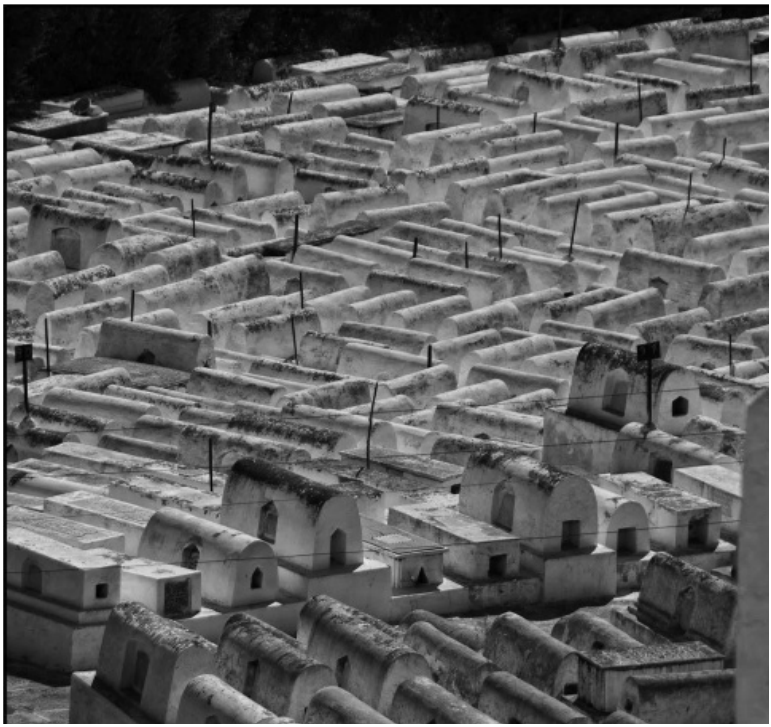

Resim 2: *Mellah'ta bulunan bir Yahudi mezarlığı (www.panoramio.com)*

2.1.2. Merînîlerde Yöneticilerin ve Halkın Bir Araya Geldiği Gün ve Geceler

A. Dinî Merasimler

Merasimlerin icra edildiği günler içtimaî hayatta diğer günlerden farklı bir şekilde yaşanılan günlerdir. Bu merasimler kimi zaman kişilerin, devletlerin özel anlarını ifade etmekte kimi zaman sahip olunan inanç ve ahlak anlayışıyla şekillenmekte, kimi zaman tabiatla ilgili olmaktadır. Bütün bunların örneğini bulabildiğimiz Merînî Dönemi'ndeki bayram ve törenlerin de çeşitliliği muhakkaktır. Bu dönemin kutlamalarını ilk olarak dinî merasimler ve halk törenleri, ikinci olarak resmî

törenler şeklinde ikiye ayırabiliriz. Bununla birlikte hemen bütün kutlamalarda devlet ve halkın kadın-erkek-çocuk bir araya geldiğini, yine bu törenlerde dinin önem verdiği iyilik, ikram gibi uygulamalarla kültürün etkisiyle şekillenen eğlencelerin bir arada yaşandığını görmekteyiz.

Merînî sultanlarının bu törenlere her ne sebeple olursa olsun büyük önem verdikleri, bu törenler vesilesiyle halka ikram ettikleri, ihsânda bulundukları fark edilmektedir. Yine aynı dönemde Merînîlerin siyasi ve kültürel olarak münasebet içinde olduğu Endülüs'te Gırnâta'da hâkim olan I. Yûsuf el-Müeyyed-Billâh Ebü'l-Haccâc, Tarîf Savaşı (1340) dönüşünde çıkardığı, dinî ve sosyal hayatı düzenleyen kanunda, bayramlarda en güzel kıyafetlerini giyilmesini, fakirleri ziyarete önem verilmesini, onlara bu günlerde iyiliklerde bulunulmasını, bugünlerde bayramın güzelliğine uygun sözler konuşulmasını emreden ifadeler yer almıştır.[43]

Diğer taraftan hemen bütün İslâm âleminin ortak sevinçlerinden ya da hüzünlerinden oluşan bu törenler, İslâm'ın doğduğu topraklardan çok uzaklarda bile hemen aynı yoğunlukta hatta özlem dolayısıyla daha da coşkulu yaşanmaktaydı. Dinî merasimler Mevlidünnebî, aşure, Ramazan ve Kurban Bayramı, Kadir gecesi, Kur'ân-ı Kerîm ve *Sahîh-i Buhârî* hatimleri ve hacı uğurlama törenleri şeklinde ele alınacaktır.

a. Mevlidü'n-Nebî:

Gerek Hz. Peygamber'in (sav.) zamanında gerek Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde mevlid kutlamalarına rastlanmadığı gibi Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de bu kutlamalar düzenlenmemiştir.

Hz. Peygamber'e karşı Asr-ı saâdet'te Kâ'b b. Züheyr'in *Bürde*

[43] Şebâne, *Yûsufü'l-Evvel İbnü'l-Ahmer (Sultanu Gırnâta)*,116-117.

Kasîdesi'nde olduğu gibi, ilk dönemlerde medhiyelerle ifade edilen sevgi, daha sonraları kutlamalara dönüşmüştür. Bu kutlamalar Mısır'da Şiî Fâtımî Devleti zamanında[44] olduğu gibi resmiyete bürünmeden önce de Rebîülevvel ayının on ikinci günü Müslümanların Mekke'de Hz. Peygamber'in doğduğu evi, Medîne'de ise kabrini ziyaret etmeleri ve herkesin birbirini tebrik etmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Mısır'da hüküm süren Şiî Fâtımî Devleti'nde Hz. Peygamber, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve dönemin halifesinin mevlidleri resmî olarak kutlanmaya başlamıştır.[45] Resmî mevlid kutlamalarının başladığı Muiz-Lidînillâh Dönemi'nde (salt. 972-975) o gün devlet erkânı saraya gider, hutbeler okunur, helvalar ikram edilir, geceleri de fener alayları düzenlenirdi. Kutlamalar sâde, basit ve ciddî[46] devlet töreni şeklinde yapılırdı. Bu kutlamalara Sünnî çoğunluk katılmamaktaydı. Siyâsî anlamlar da içeren doğudaki bu kutlamalara bir süre ara verilmiş olsa da Eyyûbiler Dönemi'nde Selâhaddîn Eyyûbî'nin kayınbiraderi Erbil Atabegi Begteginli Muzafferüddin Kökböri (salt. 1190-1233) zamanında yeniden ve daha görkemli bir şekilde kutlanmıştır. Bu dönemin kutlamaları daha uzun zaman diliminde halk kitlelerinin ve tarikat mensuplarının geniş katılımı ile yapıldığı için kutlamaların ilk defa Kökböri Dönemi'nde gerçekleştiği söylemi öne çıkmıştır. Bu kutlamalar dolayısıyla Muharrem ayından itibaren meydanlara

---

44 Fâtımî Devri Mısır'da Kıptîler, Mağaribliler, Türkler, Rûmlar, Ermeniler yaşamakta olup bu sosyal grupların inanç ve mezhepleri ise Sünnîlik, İmâmîlik, İsmâilîlik, Hıristiyanlık ve Yahudilik'ten oluşmakta idi. Bu sosyal renklilik dinî ve millî törenlerin çeşitlenmesine sebep olmuş ve dolayısıyla Fâtımî Dönemi'nde bu törenler büyük bir özenle kutlanmıştır. Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/236.

45 Ahmet Özel, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/475; Pessah Shinar, "Traditional and Reformist Mawlid Celebrations in the Maghrib", *Studies in Memory of Gaston Wiet*, edt. Myrian Rosen-Ayalon (1977), 373.

46 Shinar, "Traditional and Reformist Mawlid", 374.

ziyaretçileri ağırlamak için süslenmiş ahşap çadırlar kurulur; müzik grupları, göstericiler, davullar getirtilir; ikram için koyun, deve ve inekler kesilir; şehrin kalesinden başlamak üzere mum ışığı tören alayı düzenlenirdi. Ertesi sabah devlet erkânının da hazır bulunduğu meydanda askerî geçit töreni izlenirdi. Ayrıca vaizler vaaz verir; sûfiler tarafından getirilen hırkalar hükümdar tarafından misafirlere takdîm edilir; fakirler meydanlarda hazırlanmış yemek masalarında, seçkinler ise tekkede hazırlanmış masalarda yemeklerini yerler; ertesi sabah dışarıdan gelen misafirlerin yolculuk masrafları için para dağıtılırdı.[47]

Endülüslü tarihçi İbn Dihye el-Kelbî,[48] 604/1207 yılında Erbil'e gittiğinde bu büyük kutlamaları görünce *et-Tenvîr fî mevlîdi's-sirâci'l-münîr* adlı bir mevlid kitabı yazmıştır.[49] Pessah Shinar *"Bu kasîdeyle birlikte bu kutlamalara yeni bir unsur daha eklenmiş ve mevlidin evrensel olarak en önemli, en belirgin ve kalıcı bir özelliği takdîr edilmiş oldu."* ifadesini kullanmaktadır. Shinar, Erbil'deki kutlamalarda en dikkat çekici durumu, *"sûfilerin önemli rollerinin olması"* diye ifade etmektedir. Ayrıca mum ışığı eşliğindeki kafilenin geçit töreni yapmasını da bu dikkat çeken kısma eklemektedir. Yine Shinar, devlet ve din adamları nezdinde kutlanan sâde ve resmî Fâtımî mevlidlerinden

---

47 İbn Cübeyr, *Rıhletü İbn Cübeyr* (Beyrut, by. 1384/1964), 91-92; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/117-119; M. Tayyib Okiç, "Çeşitli Dillerde Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1976), 23; Osman Çetin, "Tarihte İlk Resmî Mevlid Merâsimleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987),74; Özel, "Mevlid", 29/475-476; Shinar, 374.

48 **İbn Dihye el-Kelbî (ö. 633/1235):** Endülüslü tarihçi, muhaddis ve edip olan İbn Dihye, neseb bakımından Hz. Peygamber'in Herakleios'a elçi olarak gönderdiği sahabî Dihye b. Halîfe el-Kelbî'ye, anne tarafından Hz. Hüseyin'e dayanmaktadır. Endülüs ve Mağrib'in ilim merkezlerinde çeşitli âlimlerden ilim tahsil etti. Hadîs hâfızı olan İbn Dihye, 595/1199 yılında Tunus'ta *Sahîh-i Müslim*'i şerh ederek okuttu. Hacca gitti; Mısır, Şam, Irak ve Horasan'a ilmî seyahatlerde bulundu. Mehmet Özdemir, "İbn Dihye el-Kelbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 29/413-414.

49 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/117-119.

farklı olarak tören usûlleriyle kutlanmaya başlanan Erbil'deki bu kutlamaların Noel kutlamalarıyla pek çok önemli özellik paylaştığını iddia etmektedir.[50]

Erbil'deki kutlamalara ziyareti esnasında şahit olan İbn Dihye tarafından mevlidin tesiri Mağrib'e ulaştırılmış,[51] Muvahhidler Devleti'nin sonları ve Merînîler Devleti'nin başlangıcında kadı ve muhaddis olan Ebü'l-Abbas Ahmed Muhammed b. Hüseyin es-Sebtî el-Azefî[52] (ö. 1236) ile Sebte'de başlatılıp onun soyundan gelen Ebü'l-Kāsım el-Azefî[53] (ö. 1375) tarafından devam ettirilen bu kutlamalar daha sonraları Kuzey Afrika ve Endülüs'te[54] özel ilgiyle icrâ edilmeye devam etmiştir.[55]

Tarihî süreçte bu kutlamalar, hemen bütün İslâm âleminde dinî ve sosyo-kültürel hayatın önemli bir unsuru olarak, kimi zaman da devlet otoritesinin meşrûiyet göstergesi olarak uygulana gelmiştir.[56] Merînîler Devleti'nin mevlid kutlamalarına gösterdiği büyük ihtimamın önemli bir sebebinin de henüz yönetimlerinin yeni teessüs etmesi ve nüfûzlarını güçlendirme adına dinî bir dayanak arıyor olmaları ifade edilmektedir.[57] Bunun getireceği yerel ve büyük boyutta faydalar olduğunu ifade eden Shinar, Resûlullah'a övgünün yanında Ehl-i

---

50 Shinar, "Traditional and Reformist Mawlid", 374-375.

51 Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 94.

52 Bilgi için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/383.

53 Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâiyye*,158. Ayrıntılı bilgi için bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/39; 2/374-377. Ayrıca hayatı ve mevlide özel yazdığı şiirler için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/11 vd. ve İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 472.

54 Düveydâr, Emevî Devri Endülüsü'nde de (755-1030) bu kutlamaların doğuda Mısır'da Fâtımî Devri'nde başlatılmasından ve âdet hâline gelmesinden sonra kutlanmaya başladığını zikretmektedir. Hz. Peygamber'i yüceltmek ve onun hayatını anlatmak için hazırlanan bu törenler Avrupa'da bir İslâm devleti olan Endülüs Emevî Devleti'nde, halk arasında dinî şuuru canlı tutmak amacına hizmet etmiştir. Düveydâr, *el-Müctema'u'l-Endelüsî*, 302-303.

55 Özel, "Mevlid", 29/476.

56 Özel, "Mevlid", (Erişim 10.01.2020).

57 Shinar, "Traditionaland Reformist Mawlid", 377.

beyt'e saygı ve ikramın yine Merînî Dönemi'nde arttığını iddia etmektedir.[58]

Böylece Kuzey Afrika'da bu kutlamalar ilk olarak altıncı Merînî Sultanı Ebû Yûsuf Dönemi'nde *"mevlidü'n-Nebînin kutlanması ve bütün ülkede kutlanan bayramlardan bir bayram olması"* emriyle başlamıştır. O gecelerde şairlerin kasîdelerini, hatiplerin konuşmalarını dinlemiştir. Törenler oğlu Ebû Ya'kūb'la birlikte de Mağrib'in her tarafına yayılmış ve resmî hâle gelmiştir. Sultan Ebû Yakup bu kararı aldığında 1292 yılının sonlarında Rîf bölgesinde bulunan Sabra Kalesi'nde idi. Fas'ta resmî töreni düzenleme işini ise Karaviyyîn Camii hatîbi Muhammed b. Ebü's-Sabr Eyyûb b. Yenkûl'a vermiştir.[59]

Mağrib'de "mulûd" diye isimlendirilen mevlid kutlamaları genellikle geceden başlar, ilk ve son gün daha şenlikli olmak üzere yedi[60] gün sürerdi.[61] Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan mevlid gecesi kutlamalarını seferde bile icrâ ettirmiştir. O, bu gece münasebetiyle halk için çeşitli yemekler ve tatlılar hazırlatır, meclisleri güzel koku ve eşyalarla süsletirdi. Kendisi de ikindi namazını kıldıktan sonra bu meclise katılırdı. Devletteki mertebelerine göre mecliste yer alan halka önce taze meyve sonra kuru meyve ikram edilirdi. Sonra içinde hurma ya da bal bulunan hamur tatlıları sunulurdu. Kur'ân okuyucuları sırayla belirledikleri yerleri okur, sonrasında programa gelen şairler ve diğer misafirler tarafından

---

58 Abdülkadir Zimâme, "Benî Merîn bi-Fâs", *el-Bahsü'l-İlmî* 27 (1397/1977), 273.

59 İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*,382-383; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/549; Selâvî, *el-İstiska*, 2/43; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 333-334; Harekât, *es-Siyâse*, 259; el-A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 94; Devserî, *el-Hayâtül-ictimâî fi Gırnâta*, 158-159;

60 Sadece bu tören değil, sultana biat edildikten sonraki törenler vs. de yedi gün olarak kutlanmaktadır. Bu durum Mağrib'in sosyal ve akîdevî hayatında tesbî' yani yedilemenin önemli bir olgu olduğunu göstermektedir. Hatta Merinî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın başşehire dönüşünde yapılan törenler de yedi gün sürmüş; törende davullar çalınmış ve halka yemek ikram edimiştir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/217; Harekât da Mağrib'deki sosyo-kültürel hayat içerisinde "tesbî" geleneğinin etkisine dikkat çekmektedir. Harekât, *es-Siyâse*, 260.

61 Tourneau, *Fez in the age of the Marinides*, 142-143.

mevlid gecesiyle ilgili kasîdeler söylenirdi. Hz. Peygamber'e ait mucizelerin anlatıldığı gecede sık sık salât ü selamlar getirilirdi. Sabah namazından sonra yine çeşitli yemekler ikram edilir; fakirlere ve yolculara buhûr ve kandiller verilirdi. Mevlidin yedinci gününün sabahında ise kutlamalara gelen askerler, eşraf, ayân, fukahâ, imam-hatipler, kadılar ve öğrencilerederecelerine göre hediyeler verilirdi. Bu kutlamalarda fakîhlere, âlimlere, eşrafa, talebe ve hâfızlara, kadılara toplam yüz bin dinar dağıtıldığı ve herkesin on dinardan yüz dinara kadar aldığı ifade edilmektedir. Bazı özel hediyeler ise mevlid için yazılan şiirlerin sahiplerine ayrılırdı. Sultan'ın aynı zamanda hatîbi olan tarihçi İbn Merzûk, kitabı *Kitâbü'l-Müsnedi's-Sahîhi'l-Hasen*'in bir bölümünü bu dönemki mevlid kutlamalarına ayırmıştır.[62]

Sultan Ebû İnân, bu kutlamaları daha da zenginleştirerek devam ettirmiş ve böylece mevlid kutlamaları dönemin en özel kutlamaları arasına girmiştir. O, bu konuya oldukça önem vermiş; bu kutlamaların Mağrib'de kök salması ve en önemli gelenek hâline gelmesi için gerekli bütün resmî tedbirleri aldırmıştır. O günün bayrama dönüşmesi, sabaha kadar mumların yakılması, güzel kokular ve gül suları dağıtılması için üstün gayret sarfedilmiştir. Hediye konusunda çok cömert davranan sultanın o gece hediye etmek için yüz dinar değerinde altın dinar bastırdığı bildirilmektedir. Yine Sultan Ebû İnân, Kosantîne'de hapiste bulunan ve orada yaşamaya gücü kalmayanların serbest bırakılmasını, ölmüş kişilerin borçlarının ödenmesini emretmiş-

---

62 İbn Merzûk, Muhammed et-Tilimsânî, *el-Müsnedü's-sahihü'l-hasen fi meâsiri ve mehâsini mevlânâ Ebi'l-Hasan*, thk. Maria- Jesus Viguera, tkd. Mahmûd Bûabbâd (Cezâyir: eş-Şirketü'l-Vataniyye, 1981), 152 vd; Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/39; Harekât, *el-Mağrib*, 3/126; Shinar, "Traditionaland Reformist Mawlid", 378; Menûnî, *Varakât*, 523; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gırnâta*, 159-160; Abdülkadir Fekâyir, "el-İhtifalâtü'd-dîniyye fî ahdi's-sultan Ebi'l-Hasan el-Merînî min hilâli kitâbi'l-"Müsnedi's-Sahîhi'l-Hasan…" li-Muhammed b. Merzûk et-Tilimsânî", *Devriyyetün Kâne't-Târihiyyetün*, 12/45 (2019), 175-184.

tir. Sultan Ebû İnân, o gece anısına yapılmış olan ve vakitleri haber veren, on iki pencereli ve birbirinden farklı şekillerdeki her bir penceresinin içinde yanan mumlar bulunan, mekanik "mumlu saati" salona koydurmuştur.[63]

Merînîler Dönemi'nde büyük heyecanla kutlanan mevlid törenlerinin, siyasi anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için bir fırsat kabul edildiği de bilinmektedir. Sultan Ebû İnân Dönemi'nde mevlidü'n-Nebî'nin, Gırnâta Beni Ahmer Devleti ile yaşanan bir anlaşmazlığın çözümü için barış vesilesi olduğu görülmektedir. Sultan Ebû İnân'ın Gırnâta'ya giden kardeşinin, Ebü'l-Haccâc Yûsuf tarafından tutsak edilmesinin ardından yaşanan bu siyasi gerginlik, mevlidü'n-Nebî fırsat bilinerek ve Ebü'l-Haccâc'ın gönderdiği özür mektubu ile çözüme kavuşmuştur.[64]

Mevlidü'n-Nebî, Rebîülevvel ayının on ikinci günü, Mağrib' de herkesin maddî durumuna göre kutladığı genel bir bayram olmuştur. Fas'ta çocukların *Kur'ân* öğrenmek için okula başlamaları ve yine sünnet törenleri de bugüne denk getirilirdi.[65] Menûnî, Mevlidü'n-Nebî münâsebetiyle yapılan bazı halk törenlerinden bahsederken bunlar arasında Kur'ân mekteplerinin, sûfî grupların ve ayrıca şairlerin yaptığı merasimler bulunmaktadır. Okul törenlerinde okul kandillerle süslenir, çocuklar salât ü selam getirmek için toplanır, güzel sesli olanlar Kur'ân okur ve Hz. Peygamber'i öven kasîdeler söylenirdi. Her baba servetine göre o gece için büyük, süslü, rengârenk bazıları otuz libra[66] gelebilen mumlar,[67] kandiller alırdı. Bu kandiller sabaha kadar yakılır ve sonra da müderrislere verilirdi. Neredeyse yarım kilo

---

63 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb,* 117-118, 332; Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/38-39; Menûnî, *Varakât*, 524; Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, 334.

64 İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân*, 26-28; Şebbâne, *Yûsufü'l-Evvel İbnü'l-Ahmer*,152-153.

65 Menûnî, *Varakāt*, 524-525; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gırnâta,* 159.

66 Libra: 340 g.bk. Cengiz Kallek, "Ukıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/68.

67 Shinar, "Traditionaland Reformist Mawlid", 378.

altın değerindeki bu kandilleri, müderris daha sonra isterse satabilirdi. Yine Menûnî, sûfî toplulukların mevlid kutlamalarıyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: *"O gün yemek ikramı yapılır; meclis, cam kandiller ve mumlarla aydınlatılırdı."*[68] Şairlerin kutlamaları ise özel bir mekânda toplanılıp Hz. Peygamber'i öven melhûn[69] tarzda yazılmış şiirler söylemekle gerçekleşirdi. Halk da merasim için mumlar yakar, sevinçlerini göstermek için süslü elbiseler giyerdi. Bu gece kurbanlar kesilir, ziyafetler düzenlenirdi.[70] Ayrıca fakirlere bolca sadaka dağıtılır, yetimler doyurulur, zengin fakîhler arkadaşlarını yemeğe çağırırdı. Bugün bayram kabul edildiği için oruç tutulmazdı. Çocuklarla birlikte namaza gidilir, Kur'ân-ı Kerîm tilâvet edilir ve Hz. Peygamber'i öven kasîdeler okunurdu. Bu merasimler dolayısıyla kadın erkek bir araya gelirdi. Ancak bu âdet bazı fakîhlerce tenkit edilmiştir.[71]

Bu kutlamalar, Mağrib yöneticilerinin geleneğine uygun olarak davet vermek ve bu dâvetlerde şiir meclisleri düzenlemek şeklinde Tunus, Cezayir ve Endülüs'e de intikal etmiş ve bölge sultanları tarafından kutlanmaya başlanmıştır.[72]

Cezayir'de ihtişamlı mevlid kutlamalarını düzenleyen Tilimsân Abdülvâdî Sultanı II. Ebû Hammû Mûsa (salt. 1359-1389) olmuştur. Buradaki törenlerin ana unsuru Hz. Peygamber'i öven şiirlerin sunulduğu bölüm idi. Sarayın avlusunda, halılar, yastıklar, büyük mumlar ve buhûrlar eşliğinde ciddî bir atmosfer içinde icrâ edilen törenler gün batımına kadar sürer ve ziyâfetle sona ererdi. Bu törenlerde Fas ve Gırnâta'da olduğu gibi önemli şairler mevlid şiirlerini okurlardı.[73] Sultan Ebû

---

68 Menûnî, *Varakāt*, 525-526.
69 Melhûn: Fasîh olmayan, konuşma dilinde olan ve Kuzey Afrika'ya mahsûs olan şiir.
70 Menûnî, *Varakāt*, 526; Mâhî, *el-Mağrib*, 267.
71 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 11/278 vd; 12/48-49.
72 İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 492 vd.; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 344 vd.; Mâhî, *el-Mağrib*, 266.
73 Shinar, "Traditionaland Reformist Mawlid", 378, 391.

Hammû Mûsâ b. Yûsufda görkemli bir şekilde bu kutlamaları düzenlemiş, yemekler ikram etmiş, kasîdeler dinlemiştir.[74]

Tunus'ta mevlid kutlamalarının ilki Emîrü'l-mü'minîn Ebû Fâris Abdülazîz el-Hafsî (salt. 1394-1434) Dönemi'nde düzenlenmiştir. Çok itinâ gösterilen bu kutlamalarda okunmak üzere Velâdetü'l-Muhammediyye şiirleri yazılmıştır. Mûsikîli mevlidü'n-Nebî törenleri ise bidat olarak görülmüştür. Shinar, buradaki kutlamalarda da hükümdarın dindarlığı ya da hânedan çıkarları yanında büyüyen sûfî hareketinin çok daha etkili olduğunu ifade etmektedir.[75]

Gırnâta'daki mevlid kutlamalarında edebî meclisler oluşturulmuş ve buralarda kasîdeler söylenmiştir.[76] Şair İbn Zümrek[77] ve Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in[78] yazdığı kasîdeler de bu döneme aittir.[79] Ayrıca İbn Haldûn'un Gırnâta'da iken 1364 yılında mevlid kutlamaları için yazdığı şiir de burada zikredilebilir. İbn Haldûn, Gırnâta'daki törenlerden bahsederken *"Mağrib sultanlarının geleneğine uyarak bu merasimler, kutlama*

---

74 Makkarî, Tilimsân'da, Endülüs ve Mağrib'de yapılan ve âdet hâline gelen bu kutlamalarda israf ve aşırılıkların olduğunu ifade etmektedir. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/243-245; *Nefh*, 6/513 vd.

75 Ebû Dînâr, *el-Mu'nis,* 334; Menûni, *Varakât*, 538; Brunschvig, *Târihu İfrîkiye fi'l-ahdi Hafsî,* 432; Shinar, 394.

76 Devserî, *el-Hayatül-ictimaî fî Gırnâta*, 160.

77 **Muhammed b. Yûsuf İbn Zümrek (ö. 1395):** Gırnâtalı meşhur vezir, kâtib, şair. Dönemin âlimlerinden dersler aldı. Endülüs'ten sonra Mağrib'e gelip Fas'ta da çeşitli âlimlerden ilim tahsil etti. Gırnâta'da V. Muhammed'in kâtipliğini yaptı. Siyasî anlaşmazlıklar sebebiyle, V. Muhammed Fas'a sığınınca İbn Zümrek de onunla birlikte Merînî Sultanı Ebû Sâlim'e sığındı. İbn Merzûk'tan fıkıh dersleri aldı. Merînî Sultanı'nın yardım ve ilgisini methiyeyle ifade etti. Hazır cevap, zeki, ilim talebi için göçler yapan, Merînî Sultanı Ebû Sâlim'in de kâtipliğini yapan İbn Zümrek, Gırnâta'daki durumlar düzelince V. Muhammed'le oraya döndü ve onun sır kâtibi oldu. Elhamra Sarayı'nın resmî şairi sıfatını alan İbn Zümrek, V. Muhammed'in emriyle sarayın duvarlarına İbn Zümrek'in şiirleri nakşedildi. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/312-314; İsmail Durmuş, "İbn Zümrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/472-474.

78 İbnü'l-Hatîb'in mevlid-i nebîde yazdığı kasîde için bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/237-238, 316-318.

79 Devserî, *el-Hayâtül-ictimâî fî Gırnâta*, 160; Menûnî, *Varakât*, 537.

ve şairlerin şiir okumalarıyla yapılırdı." ifadesini kulllanmakta ve o gece okuduğu şiirine yer vermektedir.[80]

b. Mağrib'in Hz. Peygamber'e Sevgi ve Özleminin Edebî Hâli: Mevlidiyye

Mevlid törenleri aynı zamanda edebî zevkin de geliştiği törenler olmuştur. Bu törenlerde, Mağrib'de mevlid kutlamalarıyla birlikte saraylarda okunmak üzere yazılmış ve geleneksel hâle gelmiş olan ve *"mevlidiyye, mîlâdiyye, îdiyye ve mülûdiyye"* de denilen kasîdeler, kutsal mekânlara özlem ifadesiyle başlayıp Hz. Peygamber'e (sav.) övgü ve onun mucizelerinin anlatımıyla devam ederdi. Daha sonra dönemin sultanının övülmesi, onun mukaddesâta gösterdiği ihtimamın kıymeti ve saltanatında meydana gelen bazı olayların anlatımı yer alırdı. Bu kasideler Merînî Dönemi boyunca yazılmış ve bu merasimlerde okunmuştur.[81]

Mevlid törenlerinde kaside geleneğine önem verilmesinde sultanların etkisi yüksektir. Devlet adamları, meşhur şairler de sultanların bu hassasiyetine ünlü kasideler yazarak cevap vermişlerdir. Sultan Ebü'l-Hasan ve Ebû İnân dönemlerinde sır kâtipliği görevinde bulunan Nümeyrî'nin, Hz. Peygamber'i öven şiirinin sonlarında şiiri yazdığı dönemki Merînî Sultanı Ebû Zeyyân'ı övmüş olduğunu görmekteyiz.[82]

İbn Haldûn'un Merînî Sultanı Ebû Sâlim Dönemi'nde sır ve inşa kâtipliği yaptığı 1361'de yazdığı mevlidü'n-Nebî'de önce Hz. Peygamber'in mucizelerini anlatıp sonra uzun uzun övgülere yer verdiği kasîdesi önemli bir örnektir.[83]

İbnü'l-Hatîb'in 1362'de Mağrib'de iken mevlidü'n-Nebî ge-

---

80 İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, 494-495.

81 Özel, "Mevlid", 29/481. Ayrıca bk. Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/245; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 95; Zimâme, "Benî Merîn bi-Fâs", *el-Bahsü'l-İmî*, 274; Shinar, "Traditionaland Reformist Mawlid", 380; Menûnî, *Varakāt*, 526 vd.

82 İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/93-96.

83 Kasîdenin tamamı için bk. İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, 484-485.

cesi yazıp Merînî Sultanı Ebû Zeyyân'a takdîm ettiği kasîdede geçen bazı beyitleri şu şekildedir:

"Necd'i hatırlayınca özlemim artar
Dünya yıkılsa da Necd aklıma gelse
Sadece tebessüm ederim
Resûl'ünnûrundan hep aydınlanan şehir
Onun nûruyla taçlandı şehir
En güzel son gülün çıktığı şehir
Yolunun güzel haberleri gelince
Ben ancak mutlu oluyorum
Hacılar (kafileler) güzel haberleri
Selâmetle getirince
Güçleniyorum
Ama ben senin toprağına
Ayak basmadıkça
Benzersiz olan bu hasret hiç bitmez…"[84]

Merînîler Dönemi'nde mevlidü'n-Nebî için yazılan bu kasîdeler, şâirler için hem kendilerini sultana ve edebî muhite ifade etme hem de sultana yaklaşma adına büyük bir fırsat sunmakta idi. Bu imkândan istifade edenler arasında İbn Haldûn, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb,[85] İbn Zümrek ve İbnü'l-Ahmer, Nümeyrî[86] özellikle zikredilebilir.[87]

Endülüs ve Mağrib edebiyatının önemli eserleri arasında yer alan ve mevlidü'n-Nebî için yazılan kasîdelere kaynak

---

84 Kasîdenin tamamı için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/465 vd.

85 İbnü'l-Hatîb'in Mevlid dolayısıyla yazdığı şiirleri için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/462-464.

86 **İsmail b. Yûsuf İbnü'l-Ahmer el-Hazrecî (ö. 1404):** Merînî Dönemi tarihçileri arasında olup eserleri arasında *Şerhu ale'l-Bürde*, *Te'nîsü'n-nüfûs*, *Nesîrü'l-cümân*, *Ravzatü'n-nisrin* ve Fas halkı ve âyanına dair eseri *Buyûtatü'l-Fâsi'l-kübrâ*'dır. İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/166-167.

87 Mâhî, *el-Mağrib*, 267.

niteliğinde olan ve eş-Şukrâtısiyye diye de isimlendirilen *el-Kasîdetü'l-Lâmiyye*'nin[88] nazmı Mağribli Mâlikî fakîhi ve şair Abdullah b. Yahyâ eş-Şukrâtısî et-Tevzerî'ye (1073)[89] aittir. Mağrib ve Endülüs halkı bu şiire çok önem verir ve Hz. Peygamber'i yâd etmek, övmek, hayatını anlatıp hatırlatmak hususunda bu meşhur şiiri söylerlerdi. Gerek ilmî muhitlerde gerekse halk arasında önemli bir yeri olan bu şiire birçok şerh yazılmıştır.[90] İbn Fazlullah el-Ömerî, Tunus'ta iken bu kasîdenin şerhlerine rastladığını ve bu şerhlerin oldukça fazla olduğunu ifade etmektedir.[91] Merînîler Dönemi'nde bu konudaki ilgi, aslen Faslı olup Mısır'da yaşayan ve mevlidü'n-Nebî hakkında yazdığı "*Bürde*" ve "*Hemziyye*" kasîdeleri ile tanınan Muhammed b. Saîd el-Bûsırî'ye[92] (ö. 1296) yönelmiş ve mevlid törenlerinin temel kasîdesi olmuştur. Doğu'da, Mağrib ve Endülüs'te şöhret bulmuş ve özellikle Mağribli şairler, edîbler, âlimler tarafından şerhler, zeyller yazılmıştır.[93] Bu kasîdelerin,

---

88 Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/134.

89 *El-İ'lam fi mu'cizâti Hayri'l-Enâm* adlı eseri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Neyfer, zyl. Ali Neyfer, *Unvânü'l-erîb: ammâ neşee bi'l-bilâdi't-Tûnusiyye min âlimin edîb* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), 1/185 vd.

90 Zimâme, "Benî Merînbi-Fâs", 274; Neyfer, *Unvânü'l-erîb*, 1/146.

91 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/165-166.

92 **Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî (ö. 1296):** Fas'taki Hammâd Kalesi'ndeki Berberî bir kabileden gelen el-Bûsîrî, sonraki yıllarda Mısır'a gitmiş, Hz. Peygamber için yazdığı kasîdelerle üne kavuşmuş, aynı zamanda Yahudi ve Hıristiyanlara karşı reddiyeler de yazmıştır. Eserlerinin çoğu manzum şekilde yazılmıştır. Mahmut Kaya, "Bûsîrî, Muhammed b. Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/468-470.

93 Zimâme, "Benî Merînbi-Fâs", 274. Merînîler Dönemi'nde Mağrib'de *Kasîdetü'l-Bürdetü'l-Bûsirî'ye* yazılmış zeyller ve şerhler, dönemin sultanları tarafından kabul görmüş ve Mevlid kutlamalarında okutulmuştur. Özellikle Sultan Ebû İnân kutlamalarda, törenlerde bunların okunmasını isterdi. Bunlar arasında "*Şerhu Muhammed bin Ahmed bin Muhammedü'l-Acîsî*" (ö. 1379), "*Şerhu Ebi'l-Kāsım b. İbrâhîm b. Hüseyn b. Ali b. Abdullah el-Mâcrî ez-Zemûrî*", "*Şerhu Abdurrahman b. Haldûn*", İbnü'l-Ahmer'in "*Şerhu İsmail b. el-Emîr Yûsuf b. es-Sultan Muhammed b. Ferec*", "*Şerhu Saîd b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ukbânî et-Telemsânî*", "*Şerhu Abdurrahman b. Ebi Ğâlib Muhammed b. Abdurrahman el-Medyûnî*","*Şerhu Muhammed b. Abdülhak b. İsmail b. Ahmed el-Ensârî es-Sebtî*", Muhammed b. el-

müveşşahların[94] bazen bir grup tarafından şarkı formunda terennüm edildiği de olmuştur.[95]

Mevlidü'n-Nebî ile beraber zengin bir kültürel saha hâline gelen bu kutlamalarda okunan, söylenen, seçilen mevlidiyelerin bulunduğu kitaplar arasında Merînîler Dönemi'ne ait oldukça fazla örnek bulunmaktadır.[96] Bunlar arasında mevlid kutlamalarını doğudan batıya getiren Sebte valisi el-Azefî et-Tilimsânî'ye (ö. 1298) ait olan ve yüz seksen beş beyitlik "*Nazmü'd-dürri'l-munazzam fî mevlidi'n-Nebiyyi'l-muazzam*" adlı kasîdenin yazıldığı eser örnek verilebilir. Bu kasîdenin ilk on yedi beyti mevcuttur.[97]

Merînî Dönemi'nde yazılan ve Peygamberimiz'i (sav.) medheden bu kasîdelerin konuları ve içerikleri ile ilgili olarak *"Kasîdetü'l-medîhfi'l-asri'l-Merînî"* adlı bir makale kaleme alan Abdülcevvâd Sükât (Sikât) bu kasîdelerde nebevî ve siyasi

---

Kāsım b. Dâvud es-Selvî'ye ait olan "*et-Tasdîru ve't-Ta'cîz*", Muhammed b. Yahya b. Muhammed b. Muhammed b. Yahya b. Câbir el-Ğassânî el-Miknâsî'ye ait olan "*Tasmîtu Kasîdeti'l-Bürde*" ve Abdurrahîm b. Yecbeş et-Tâzî'ye ait olan "*Tahmîsü Kasîdeti'l-Bürde*" sayılabilir. Menûnî, *Varakāt*, 533 vd.

94 **Müveşşah:** Endülüs'te ortaya çıkan bir şiir türü olup dönüşümlü olarak birbirini izleyen uzun beyitler ile kısa bentler hâlinde iki temel unsurdan oluşmaktadır. Endülüs'ün debdebeli hayatında 9. yy.ın ilk yarısında ortaya çıkmış, çalgı âletleri eşliğinde söylenir olmuştur. Doğu'dan Endülüs'e intikal ettiği ifade edilmektedir. Özellikle 12 ve 13. yy.da müveşşahlarıyla meşhur şairler yetişmiştir. Bunlar arasında İbn Hayyûn, İbn Bakî, İbn Bâcce, İbn Sehl el-İsrâilî, İbn Hâtime, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, İbn Zümrek, İbn Haldûn, İbn Zâkur bulunmaktadır. Mustafa Aydın, "Müveşşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/229-231.

95 Zimâme, "Benî Merîn bi-Fâs",274.

96 Menûnî bu eserler arasında şunları saymaktadır: Merakeşli Ebû İmrân Mûsa b. Ebî Ali ez-Zenâtî ez-Zemûrî'ye (ö. 1315) ait olan "*el-Mevlidü'n-Nebevî*"; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali et-Tücîbî es-Sebtî'ye (ö. 1325) ait olan "*Eş'âru fi'n-Nebeviyyât*"; Ebû Abdullah Muhammed b. el-Kāsım b. Ömer b. Abdullah es-Sayrafî'ye ait olan "*Kasâidü Mevlidiyyât*"; Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm b. Ebû Bekr Abdullah b. Abbâd en-Nefzî er-Rundî'ye ait olan "*Kürâsetü fi'l-Mevlidi'n-Nebevî*"; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Sâbit el-Miknâsî'ye ait olan "*Kasîdetü Mevlîdiyye*"; Ebû Sâlim İbrâhîm b. Muhammed b. Ali el-Lentî et-Tâzî'ye (ö. 1462) ait olan "*Kasâidü Mevlidiyyât*". Menûnî, *Varakāt*, 531 vd.

97 Menûnî, *Varakāt*, 531.

olmak üzere iki medih olduğunu ifade etmektedir. Törenlerde okunan bu kasideler bir yandan Hz. Peygamber'i (sav.) övgü ve özlem içerirken bir yandan da dönemin sultanını övgü içeriyordu. Ayrıca sultan da kendi yönetiminin meşruiyetine katkı sağlayacağı düşüncesiyle bu törenlerin daha bir coşkuyla kutlanmasını sağlamakta idi adeta. Resulullâh'ı öven bu kasîdelerin konuları ise onu ve ahlâkını övgü, nebevî mucizeler, ona ait bir şeyi vasfetme, mukaddes yerlere özellikle onun kabrine duyulan özlem, kıyâmet ve ceza gününde Resulullâh'ın şefâatine nâil olma isteği, Ehl-i beyt'e övgü, onlara duyulan sevgi ve şefâatlerini isteme şeklinde sıralanabilir. Kasîdelerin konuları arasında ayrıca dönemin halîfesine ve yaptıklarına övgü ve dönemin halîfesine dua yanında halkın bu merasimlere önem vermesi gerektiğine dair çağrılar da yer almaktadır.[98]

Mağrib'deki mevlid kutlamalarının kayda değer bir tarafı da bu kutlamalarda yapılan Peygamber konulu kaside müsabakalarıdır.[99] Bu gelenek, Merînî yönetiminin en parlak dönemlerinde uygulanan bir âdetti. Müsabakalardaki şiir seçim usûlünü ve yarışma heyetini ayrıntılı bir şekilde eserinde anlatan Hasan el-Vezzân konuyu şu şekilde anlatmaktadır:

> "Bu bayramda şairler sabahleyin, yüksek bir taht üzerinde oturmuş olan ve törenin heyet başkanı olan kişinin huzuruna çağrılırlardı. Şairlerin her biri kasîdelerini kalabalık bir topluluğun huzurunda okurdu. İnceleme kurulu, en iyi şiiri, yılın şiiri olarak seçerdi. Saraya şehrin âlimleri, edipleri çağrılırdı. Bu bayram dolayısıyla seçilmiş şiirlerin şairleri şerefine kutlama yapılırdı. Her biri, bu kutlamalarda Resûlullâh'ı öven kasîdesini okurdu. Kasîde okuyanlar yüksek bir yerde otu-

98 Abdülcevvâdes-Sükât, "Kasîdetü'l-Medîh fi'l-Asri'l-Merinî", *Da'vetü'l-Hak*, 277 (Erişim 2 Eylül 2020).

99 Tourneau, *Fez,* 142-143.

rurlardı. Törenin sonunda melik, mahâretlerine göre seçilmiş şairlerin çoğuna yüzer dinar, birer at, birer câriye, birer elbise; diğerlerine ise ellişer dinar verirdi. Böylece melikin huzurunda hepsi icâzet ve mükâfata nâil olurdu. Bu gelenek, devletin zayıflamaya başladığı 800/1398'e kadar devam etmiştir."[100]

Mağrib'deki mevlid kutlamaları ile ilgili olarak ortaya konan görüşlere gelince bu kutlamaları, Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-işerîflerde yer almadığı için bidat kabul edip şiddetle kınayanlar olduğu gibi halk tarafından benimsenmesi hasebiyle bid'at-ı hasene olarak kabul edenler de olmuş ve mevlid kutlanmaya devam edilmiştir.[101] Mâlikî fakihi İbnü'l-Hâc el-Abderî (ö. 1336), *Medhal* adlı eserinin ikinci cildinde otuz üç sayfalık kısmı *"Mevlidünnebî sallallâhu teâla aleyhi vesellem"* adlı başlığa ayırmış ve Rebîülevvel ayında mevlid adına yapılan hemen her şeyin bidat hatta harama götüren âdetler olduğunu söyleyerek yapılmaması hususunda açıklamalarda bulunmuştur. İbnü'l-Hâc, daha çok Mısır'daki mevlid kutlamaları esnasında gördüklerini aktarmıştır. Ancak kendisi aslen Merînî Dönemi'nin başşehri Faslı olduğu için ve bu törenlere Mağrib'de de rastlanması sebebiyle görüşlerini buraya almak faydalı olacaktır. Ayrıca bu kutlamalar esnasında şiirlerle beraber müzik âletlerinin kullanılmasının, yerilmiş âdetler arasında bulunduğunu dolayısıyla haram olduğunu açıklamaktadır. İbnü'l-Hâc devamla:

"hatta bu ayla ilgili Peygamberimizin bildirdiği herhangi bir ibadet bulunmadığı için oruç dışında bir ibadetin de yine bidat olacağını, bu ayın hürmetine bidatlerden ve haramlardan uzak durulması gerektiğini, oysa bu aya girildiğinde halkın def ve kavallarla eğlence ve oyuna koştuklarını; Kur'ân'ı bile teğannili okuduklarını, bunun ise bir fitne unsuru ve Allah'ın

[100] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 263.
[101] Okiç, "Çeşitli Dillerde Mevlidler", 24.

Kitâbı'na saygısızlık olduğunu; kutlamalarda kullanılan müzik âletlerinin nefislerdeki şehevî duyguları artırdığını; Kur'ân okununca dinleyen müminde oluşması gereken haşyet yerine onları eğlenceye ve raksa sevkettiğini; çalgı eşliğinde başlarını sarhoşlar gibi sallamaları dolayısıyla hayâ ve vakarın gittiğini ve bütün bunların şeytanı memnun edici şeyler olduğunu" ifade etmektedir.

Ayrıca İbnü'l-Hâc, kadın ve erkeklerin birbirini çok rahat görecek şekilde aynı ortamları paylaşmalarının büyük fitnelere sebep olduğunu, haramlar işlendiğini ve bu yüzden bu müzikli, oyunlu ortamların helal olamayacağını vurgulamaktadır. İbnü'l-Hâcc'a göre mevlid dolayısıyla yemek hazırlamak, misafir davet etmek yine mevlid merasimi kasdı ile Buhârî'den ya da diğer Hadis kitaplarından hadîs-i şerîfler okumak dahi bidattir.[102]

Makkarî de Hz. Peygamber'i tazîm amaçlı başlayan ve insanlar tarafından uygulanması âdet hâline gelen bu kutlamalarda bazılarının israfa kaçtığını ve çeşitli konularda haddi aştıklarını ifade etmektedir.[103] Venşerîsî de mevlidle ilgili olarak yapılan olumsuz uygulamalar üzerinde durmakta ve bu konu ile ilgili fukaha görüşlerini sıralamaktadır.[104]

İbn Merzûk el-Hatîb, Mağrib ulemâsının bu konu ile ilgili olarak olumlu ve olumsuz yaklaşımda bulunanlarını sayıp bu gecenin hürmetine layık işler yapılmasını ve yanlış hareketlerden uzak durmanın doğru olacağını belirtmiştir.[105]

Mağrib ve Endülüs'teki mevlidü'n-Nebî kutlamalarının önemine binâen kaleme aldığı makalesinde Abdülhâdî Tâzî, mevlid merasimlerinin bu bölgedeki halk arasında birçok özel-

[102] İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, 2/11.
[103] Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/243.
[104] Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 1/160-161; 7/99-101; 8/255; 9/252; 11/211-212, 278 vd.; 12, 33, 34.
[105] Özel, "Mevlid", 29/477.

liğiyle alınıp kutlanmaya başlayan Hıristiyan âdetlerine karşı Müslüman halkın önemli bir tavrı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü o dönemde, mevlidü'n-Nebî kutlamaları öncesinde Müslümanlar komşuları Hıristiyanların bayramlarını kutlamaya başlamışlardı. Bu kutlamaların çok masum olmadığını, kutlamalarda kullanılan tatlı ve hamurdan yapılan maketlerin, şekillerin Müslümanlar tarafından da taklit edildiğini ifade etmektedir. Azefî'nin bu kutlamaları ihdâs etmesinin amacının da Müslümanların komşu topluluklar arasında zayıflayıp şaşırmamaları olduğunu eklemektedir. Müslümanların, Hıristiyanların bayramlarını onlar gibi tam günlerinde özenle kutladıklarını, oysa Hıristiyanların kendi kitaplarındakilerle iktifâ ettiklerini, yani Hz. Îsâ ve Hz. Yahyâ'nın doğum günlerini kutladıklarını, fakat Hz. Muhammed'in doğum günü ile ilgili bir şey söylemediklerini vurgulamaktadır. Müslümanların ise büyük ve küçük herkes tarafından Hıristiyan âdetlerine sarıldıklarını, Milâdî yılbaşı için onların mum ve helvalarla süsledikleri Noel ağaçlarından hazırladıklarını, çeşitli şekil ve renkte hazırlanan hurmalı, bademli, cevizli, incirli, kestaneli maketlerden satın aldıklarını belirtmektedir.[106]

Bütün bu fıkhî tartışmaları bir yana bırakırsak -ki tartışmalarda daha çok kutlamalara giren yabancı, özellikle Hıristiyan gelenekleri[107] olan müzik, dans, fener alayları, panayırlar karşı çıkılan hususlar arasındadır- İslâm'ın doğduğu topraklardan çok uzakta bulunan bu topraklar, İbn Dihye el-Kelbî'nin

[106] Tâzî, "Li-mâzâ Îdü'l-Mevlid fi'l-Garbi'l-İslâmî", *Da'vetü'l-Hak*, 277 (Erişim 6 Temmuz 2020).

[107] Harekât, MÖ 146-MS. 439 yılları arasında İtalya'dan Kuzey Afrika'ya gelip yönetimde söz sahibi bulunmuş olan Romalıların kutlamaları, spor oyunları ve sosyal hayata dair başka geleneklerinin Berberî gelenekleri arasına yerleşmiş olabileceğini ifade etmektedir. Roma Dönemi'nde Selâ'da tertip edilen ve o zamanın önemli sanat etkinliklerinden biri olan kandil alayları, sonraki dönemlerde Mevlid kutlamalarında düzenlenen kandil alaylarıyla bir mânâda devam ettirilmiştir. İbrâhîm Harekât, *el-Mağrib*, 1/53.

Erbil'de şahit olduğu mevlid kutlamaları üzerine yazdığı *Mevlid* kitabı ile mevlidle tanışmaya başlamıştır. Erbil'deki kutlamaları gördükten sonra, Mağrib ve Endülüs'teki Müslümanların kutluyor olduğu Noel geleneğini etkisizleştirmek ve ona karşı bir harekette bulunmak amacıyla Ebü'l-Abbâs el-Azefî tarafından önce Sebte'de daha sonra ise Merînî sultanlarınca diğer Mağrib şehirleri ve Endülüs'te de kutlanmaya başlanmıştır. El-Azefî'nin eserinde Hz. Peygamber'in peygamberlerin en değerlisi olduğu, dolayısıyla onun doğumunun bayram edinilmesi gerektiği, halkın İslâm'a bağlılığını güçlendirip Hz. Peygamber'e sarılmalarını sağlamak[108] ve böylece kutlanılmakta olan Hıristiyan bayramlarının[109] terk edilip onların geleneklerinden uzak durulması[110] çağrısına verilen cevap çok güçlü ve çok köklü olmuştur.

Mağrib'deki mevlid kutlamaları ile ilgili tartışmalara katılan Shinar ise mevlid kutlamalarındaki öğelerin Noel kutlaması ile benzerlikleri olduğunu ifade etmektedir. Resmî olarak ve sade bir şekilde kutlanan Fâtımî mevlid kutlamalarında Noel'le hiçbir ortak özelliğin bulunmadığını, benzerliklerin Erbil'deki kutlamalarda daha çok olduğunu belirtmektedir. Ayrıca mevlid kutlamalarındaki Hıristiyan kutlama şekilleriyle benzerliklerin daha sonraki yıllarda giderek arttığına dair örnekler vermektedir.

Murâbıt ve Muvahhid dönemlerinde rastlamadığımız ve Merînîlerle Fas'ta başlayan bu kutlamaların diğer şehir veya

---

[108] Tâzî, "Li-mâzâ Îdü'l-Mevlid fi'l-Garbi'l-İslâmî", *Da'vetü'l-Hak*, 277 (Erişim 6 Temmuz 2020).

[109] Menûnî, bu bayramları Nîrûz (Ocak ayının başı, Hz. Îsâ'nın doğumunun yedinci günü), Mihricân (Hz. Yahyâ'nın doğum günü, 24 Ocak) ve Hz. Îsâ'nın doğum günü (25 Aralık) olarak tanıtmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Varakāt*, 518 ve ilgili dipnotlar.

[110] Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 2/376; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fi Gırnâta*, 158; Tâzî, "Li-Mâzâ Îdü'l-Mevlid fi'l-Garbi'l-İslâmî". Bu gelenekler için bk. Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Murâbitîn*, 92 vd.

köylerdeki kutlama şekilleri arasında nasıl farklar olduğunu ve bu mevlid geleneklerindeki sûfî, Şiî ya da Hıristiyan etkileşiminin[111] ne derece olduğunu tamamen ayırt edemesek de Mağrib'de bulunan çeşitli toplulukların kültürel renklerinin de etkisiyle kutlamaların içerisine renkli mumlar, yemek ikram tarzları, çiçek ve gül suyu dağıtımı gibi âdetlerin doğal olarak girmiş olduğunu[112] görmekteyiz.

c. Aşure:

Merînîler Dönemi aşure kutlamalarına geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki aşure gününün tarihî geçmişi ile ilgili rivayetleri iki noktada toplamak mümkündür. Yûsuf Şevki Yavuz'un belirttiği şekilde daha çok müsteşriklerin benimsediği ilk görüş bugün tutulan orucun bir Yahudi geleneği[113] olduğu ve Müslümanların bu geleneği onlardan aldığı yönündedir. İkinci görüş ise Hz. Nûh'tan itibaren bütün Sâmî dinlerde mevcut olan ve Hz. İbrahim'den beri önemli kabul edildiği için Câhiliye Arapları arasında da var olan bir oruç

---

111 Shinar, Traditional and Reformist Mawlid", 374-398.

112 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 117.

113 "*Yom Kipur Katan*" geleneği, Yahudi takviminin en önemli, en kutsal günleri; pişmanlık, dua, vicdanla ve Tanrı'yla hesaplaşma, yenilenerek temize çıkma günüdür. Akşam güneş batışından önce başlayıp bir sonraki gün yıldızlar görününceye kadar devam eden oruç en önemli özelliğidir. O gün herhangi bir iş yapılmaz, deri kıyafet giyilmez; arefesinde yıkanılır ve aile mezarları ziyaret edilir. O gün yıkanmak, ticari anlaşma yapmak ve cinsel ilişki yasaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. Eyüp Baş, "Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1(2004),172-174. Eyüp Baş bu makalesinde ayrıca Yahûdilerin oruç tutarak arınmayı amaçladıkları bu günün dayandırıldığı herhangi bir kutsallık olmadığını, İslâm tarih kaynaklarında geçen, Hz. Mûsâ ve İsrâiloğullarının, Firavun'un zulmünden kurtuldukları günün ise Pesah diye isimlendirilen ve İbrânî takvimine göre Nisan ayının 15. günü olan, oruç tutulmayıp kuzu kurban edilen bir bayram günü olduğunu açıklar. Ayrıca çeşitli din ve inanışlardaki kutlamalar, bayramlar, oruçlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye,* nşr. C. Eduard Sachau (Leipzig, 1923), 329.

geleneği olduğunu ileri sürer. İkinci görüş Hz. Âişe ve Abdullah b. Ömer'e ait, Ramazan orucu farz kılındıktan sonra daha önceden tutulmakta olan aşura orucunun isteğe bağlı bir oruç hâline getirilmesine dair rivâyetlere dayanmaktadır.[114]

Mağrib ve Endülüs toprakların baktığımızda ise Emevî Dönemi Endülüs'ünde aşure gününde halk oruç tutar, kendilerine ve evlatlarına harcamalar yaparlardı. Halîfe ve emîrler ise bugün dolayısıyla bazı kişilere hediyeler verirlerdi. Murâbıtlar Dönemi'nde Mağrib ve Endülüs'te aşure gününde meyve ve yemek ikramının önemli olduğu, Muvahhidler Dönemi'nde de aşure gecesi bazı sâlih kişilerin yemekler hazırlatıp misâfirlerine ikram ettikleri, bugünün dinî bayramlar gibi ifa edildiği belirtilmektedir.[115]

Merînî Dönemi'nde ise Hz. Hüseyin'in şehâdet hatırasını canlı tutmak için bir halk geleneği olarak görülen bugün, daha sonraları Hz. Fâtıma'nın hatta Hz. Muhammed'in vefatını anmak amacıyla ihyâ edilmeye başlanmış, eğlenceden ziyade iyiliklerin artırıldığı bir gün olarak geçirilmiştir. Hatta bundan dolayı mûsikîşinâslar Muharrem ayında müzik icrâ etmekten sakınmışlardır. Merînî Sultanı Ebû Yûsuf, 1259'da aşure günü, yetimlerin sünnet ettirilmesini, giydirilmelerini, yedirilmelerini, onlara dirhemler hediye edilmesini emretmiştir. Sultan Ebü'l-Hasan da bu gelenekleri devam ettirmiş, her aşure günü diğer şehirlerdeki yetimler de getirtilerek sünnet ettirilmişler, gömlek ve ihrâm giydirilmişler ve onar dirhem para hediye almışlardır. Merînîlerde yetimlerin sünnet edilmesi âdeti,

---

[114] Yûsuf Şevki Yavuz, "Âşûrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/24-25.

[115] Düveydâr, *el-Müctemau'l-Endelüsî fi'l-asri'l-Emevî* (138-422/755-1030), 303-304; Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fi asri'l-Murâbitîn*, 91; Hasan Ali, *el-Hadâratü'l-İslâmî*, 419; Leylâ Ahmed Neccâr, *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî ahdi'l-Mansûr el-Muvahhidî (580-590/1184-1198)* (Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 421; Sâmiye Müs'ad, *el-Hayâtü'l-iktisâdî vel-ictimâî*, 269.

Muvahhidler Dönemi'nden kalma bir gelenek olarak devam etmekteydi. Muvahhid Sultanı Ya'kūb Mansûr (salt. 1184-1198) Dönemi'nde her hicrî yıl girdiğinde uygulanan bu gelenek, Merînîlerde aşure gününe özel kılınmıştır.[116]

Özellikle Sultan Ebû İnân'ın bu aya gösterdiği ihtimam dikkat çekicidir. O, bu gecede yetim çocukları sevindirir, diğer sultanlar gibi özellikle yetim çocukları sünnet ettirip giydirir ve onlara sıkıntılarını giderecek yardımlarda bulunurdu. Sultan, aşure günü dolayısıyla fakirlere, sürekli hastalığı bulananlara yardım eder ve çiftçilere işlerini ve hayatlarını kolaylaştırmak için büyük baş hayvan dağıtırdı. Yoksullara, düşkünlere elbise ve para yardımında bulunur, onlara halı ve hasır hediye ederdi. Ayrıca zekâtın bugün verilmesi gibi uygulamalar Merînîler ve özellikle Sultan Ebû İnân Dönemi'nde başlayıp daha sonra Afrika'nın diğer kısımlarına yayılmış olan âdetlerdendir.[117]

Merînî Dönemi aşure törenlerine baktığımızda, daha çok Emevî tarzında devam eden Endülüs'teki sevinç gösterilerine karşın, Mağrib'de ilk dönemler Fâtımî tarzı hüznün de var olduğunu görmekteyiz. Fakat bu hüzün, Şiî tarzı bir hüzün olmaktan ziyâde daha çok sükûneti ifâde eden bir hüzündür. Bunun yanı sıra diğer bayramlarda görmeye alışkın olduğumuz yeni elbiseler, hediyeleşmeler, yiyecek ikramları yine aşure günü için de geçerli olmaktadır. Aşure, Merînîlerde sevinç ve hüznün birleştiği adeta Şiî-Sünnî, dinî-dinî olmayan

---

[116] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra,* 91; Menûnî, "Devru'l-evkafi'l-Mağribiyye fî asri Beni Merîn", *Da'vetü'l-Hak,* 230; Mâhî, *el-Mağrib,* 265; Tourneau, *Fas fi asri Beni Merîn*, 199-200.

[117] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 332; Harekât, *es-Siyâse*, 261; Mâhî, *el-Mağrib,* 265. Venşerîsî, *el-Mi'yar'*da, zekâtın aşureden önce verilmesi ile ilgili sorulan bir soruya cevabında *"Aşure günü yakın ise beklenmeli, fakat verilmesi gereken kişi için ihtiyaç âciliyeti varsa hemen verilmeli."* demektedir. Bu da o dönemlerde zekâtın aşure günü verilmesi geleneğinin varlığını göstermektedir. Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 1/385.

mahallî âdetlerin yeterince bulunduğu,[118] siyasi gücün de etkisinin hissedildiği bir merasim olarak kutlanmaktadır.

d. Ramazan ve Kurban Bayramları:

Merînîler Dönemi'nde de Ramazan günleri, Fas'ın içtimaî hayatında tam bir ay süre ile değişiklikler yapan mübarek günler idi. Bunu desteklemek adına Karaviyyîn Camii'nde ve diğer camilerde iftardan sonra başlayıp yatsı namazına kadar süren ve daha çok dinî hükümleri ihtiva eden dersler, sohbetler yapılmakta idi.[119]

Ramazan ayının yirmi yedinci gecesi yani Kadir Gecesi, hemen bütün mescitlerde merasimler olur, mescitlerde kadınların da katıldığı hatim törenleri yapılırdı. Bazı fakîhler tarafından bidat olarak kabul edilse de bu gece helva satın alma geleneği de vardı.[120] Fas'ta bulunan Karaviyyîn Camii'nde Muvahhidler Dönemi'nde başlatılan bir gelenekle Ramazan'ın her gecesi çok sayıda kandili bulunan büyük avize yakılmakta idi. Sultan Ebû Ya'kūb Dönemi'nde ise camiye ait vakıftan yapılan bu harcamanın isrâf olduğu düşünülerek uygulama sadece Kadir

[118] İdris Hânî, bu kutlamalarda Yahudi geleneklerinden olarak o günden başlayıp genişleyerek günümüze kadar gelen âdetler arasında Hz. Mûsâ'nın denizle ilgili kıssası hatırasına "zemzem günü" denilen ve herkesin birbirini suladığı gelenek ve alışveriş bulunduğunu ifade etmektedir. Yani şimdilerde Mağrib'de "su ve ateş"in, sevinç ve hüznün ortaklaşa yaşandığı bir gün olduğunu belirtmektedir. İdris Hânî, "Su ve Ateş: Mağrib'de âşûrâ gelenekleri". Ayrıca Mağrib'de yapılan bugünkü âşûrâ kutlamalarında gördüğümüz renklilik bize o bölgede yaşayan her kültürden ve her dinden bir şeyler alınıp bu kutlamaya katıldığını göstermektedir. Keçi kesme, kabir ziyaretleri, kadınların ateş etrafında dönmesi, "Baba Âşûr" denilen hayalî bir şahsiyetin çocuklara oyuncak hediye etmesi, o gün bolca kuruyemiş tüketilmesi, insanların birbirini sulaması, bereket olsun diye evlerin kapılarının açık tutulması, kötü ruhları kovmak için buhurlar yakılması, âşûrâ günü evlerin süpürülmemesi vb. "Âşûrâ". https://www.maghress.com/hespress/ "Âşûrâ ve Âdâtü'l-Meğâribe". http://www.maroc.cz/vb/maroc5697

[119] Tourneau, *Fas*, 193-194; Mâhî, *el-Mağrib*, 263-264.

[120] Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs*, 88-89; Mâhî, *el-Mağrib*, 267.

Gecesine has kılınmış ve bu şekilde Merînî Dönemi'nde de devam ettirilmiştir. Merînî Sultanı Ebû İnân Dönemi'nde Kadir Gecesinde çeşitli şekillerdeki üç yüz kandilli avize ile mescit aydınlatılmıştır.[121] Yine Kadir Gecesi ile ilgili olarak Sultan Ebû İnân Dönemi'nde yapılanlar arasında şehrin kapılarından toplanan gelirlerin sadaka olarak halka dağıtılması geleneği de mevcuttu.[122] Ayrıca bu kutlamalarda kurbanlar kesilir, yemekler yapılır, çeşitli şekillerde ve türlerde helvalar pişirilir, fakirler ve miskinler doyurulurdu. Birçok yerde Kur'ân-ı Kerîm okunur, devlet adamları huzurunda dini içerikli şiirler okunurdu. Şevvâl ayının hilali görününce bayram ilan edilir, büyük camilerde sancaklar yükseltilirdi.[123]

Merînîler Dönemi'nde bayram kutlamaları resmî törenlerle başladığından arefe günü akşamı vali tarafından bayramın kutlanmasına dair halka bilgiler ilân edilirdi.[124] Kutlamalar bayram gecesinden başlardı. Şehir halkı namazın kılınacağı alana davet edilir; her dükkân sahibi en güzel kıyafetlerini giymiş olarak ve yanlarında zanaatlerini ifade eden özel sembollerle birlikte hazır olurlardı.[125] Bayram namazı için açık havada musallâ denilen yerlere hasırlar serilirdi. Sultanın bayram namazı için gelmesini sabahın erken saatlerinden itibaren bekleyen halk ve özellikle çeşitli esnaf grupları şehrin dışın-

---

[121] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 69,79; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 95. O dönem yapılan bu şekilli aydınlatma ise bize camilerimizdeki "mahyâ" geleneğini anımsatmaktadır.

[122] İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/347.

[123] Makkarî, *Nefh*, IV/58-59; Mâhî, *el-Mağrib*, 267-268; Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs*, 88-89.

[124] Nebi Bozkurt, "Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/261-263.

[125] 16. yy.dan itibaren şenlik düzeni belli bir protokole bağlanan Osmanlı'da da bu törenlerde esnafın kendine özgü renkte flamaları ve eşyalarıyla esnaf alayı bulunmakta ve padişaha kendi meslekleriyle ilgili hediye takdim etmektedirler. Özdemir Nutku, "Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/264.

da gecelerdi. Tören için gelen bu insanlar, sultanın önünden geçeceği saflara sıralanırlardı. Sultan bineğine biner, sağında solunda askerleri, arkalarında ise hizmetliler, bayraklar, davul çalanlar olurdu. Bu geçit töreninden sonra namazlar kılınır; çarşı halkı evlerine dönerdi. Sultan ise devlet büyükleri ve şeyhlerle birlikte yemek için saraya geçerdi.[126]

Emîrü'l-müslimîn Ebû Ya'kūb'un çok önem verdiği zaman dilimleri arasında yer alan bayram namazları için en güzel kıyafetlerini, Mekke-i Şerîf'den hediye olarak gönderilen elbiseleri giyerdi. Namazdan sonra içerisinde han, hamam, bahçe ve güzel vakit geçirmek için bazı mekânların bulunduğu Şâle Zâviyesine giderdi.[127]

Sultan Ebû İnân da her zaman tasaddukta bulunduğu fakirler, yaşlılar, âlimler, şeyhler, cami görevlilerine özellikle bayramlarda daha fazla ilgi gösterir, ikram eder, kıyafetler hediye ederdi.[128]

e. Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh-i Buhârî Hatim Merasimleri:

Mağrib'deki hatim merasimlerinden anlaşılan, Mağrib halkının Kur'ân'ı hatmi, Kur'ân'ı hıfzı, Kur'ân'ın tefsirinin tamamlanması ve *Sahîh-i Buhârî*'nin hatmi için her yıl mescitlerde mumlar yakılarak yapılan törenlerdir. Çocukların okullardaki ilk eğitimi yedi yıl şeklinde olup Kur'ân-ı Kerîm'i okuma ve yazma ile başlar ve ezberleme ile devam ederdi. Öğrenci bir cüzü bitirip diğerine geçtiğinde babası, hocasına hediye verirdi. Kur'ân'ın hepsi ezberlendiğinde ise baba diğer çocuklar için tören düzenlerdi. Çocuklara güzel elbiseler alır ve onları atlarla gezdirirdi. Atlar üzerinde iken Allah'ı yücelten, Hz.

---

[126] Kalkaşendî, *Subh*, 5/207; Mâhî, *el-Mağrib*, 264.
[127] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/27; Kalkaşendî, *Subh*, 5/207; Mâhî, *el-Mağrib*, 264; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 95.
[128] İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/346.

Peygamber'i medheden şiirler okuyarak tören alanına gelirlerdi. Tören alanında hocalara hediyeler verilirdi. Buradaki kişiler de hocaya hediyeler sunarlardı.[129] İbnü'l-Hatîb, Endülüs şehri Malaka'dan bahsederken orada çocukların Kur'ân-ı Kerîm okuma törenlerine şahit olduğunu ifade etmektedir.[130]

Buhârî hatimlerine gelince Mağrib'e, Mağriblilere ulaştığı andan itibaren büyük bir sevgi ve öğrenme arzusuyla sarıldıkları hadîs-i şerîflere hayatlarının her alanında başvurup ezberlemeye gayret göstermişlerdir. Bu amaçla *Buhârî* dersleri yapmışlarar; *Buhârî* metinlerine şerhler, muhtasarlar yazmışlardır. Ayrıca özel yahut ders halkası içerisinde okudukları *Sahîh-i Buhârî*'lere bir de hatim törenleri yapmayı gelenek hâline getirmişlerdir. Ebü'l-Kasım Abdûsî'nin (ö. 1434), *Buhârî*'yi Fâsü'l-cedîde'deki kalede sabah ezanıyla başlayıp gece bitmeden hatmettiği rivayet edilir. Merînî âlimleri, dillerine tam yerleşsin diye *Buhârî* okumalarına âzamî önem vermişler; hadîs merkezleri açmışlar, saraylarda, camilerde, zâviyelerde hatta hapishanelerde hadîs okumaları ve hatimleri yapmışlardır. Halkın da katılımı ile yapılan bu *Buhârî* hatim törenlerinde ise İmâm Buhârî'yi, *Buhârî* hatim meclislerini ve hatim sahiplerini öven kasîdeler, şiirler okunmakta idi.[131]

Merînîlerin komşusu olan ve Tunus'ta hüküm süren Hafsîler Dönemi'nde de *Buhâri* hatimleri yapılmaktaydı. Bir bayram havası içerisinde icrâ edilen törenlere Tunus halkı özel ilgi gösterirdi. Şeyhin huzurunda kandillerle aydınlatılmış, buhurlarla kokusu güzelleştirilmiş camilerde toplanan halk, bu töreni izlerdi. Kâriler tarafından Mülk, Amme, Âyete'l-kürsî ve kısa sûreler tilâvet edilir, Hz. Peygamber'e salavât getirilirdi. O gün için dükkânlar kapatılır, kadın ve çocuklar

[129] Mâhî, *el-Mağrib*, 268.
[130] İbnü'l-Hatîb, *Mi'yârü'l-ihtiyâr*, 75.
[131] "İmâmü'l-Buhârî fi'l-Mağrib", *Da'vetü'l-Hak,* 222.

da dahil hemen herkes davete icabet ederdi. Hz. Peygamber'in hadîs-i şerîfleri okunur, Ona selam getirilirken sesler yükseltilir, onun hayatını ve mucizelerini anlatan vaazlar verilir ve tören dualarla bitirilirdi.[132]

Mağrib'de İslâm'ın iki ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hadîs-i şerîflerine gösterilen ilginin hem âlimler nezdinde hem de halkın nezdinde pek önemli olduğu fark edilmektedir. Özellikle *Buhârî* hatimleri önemli bir kültür ögesi olarak karşımıza çıkmakta, bu kitapların Mağrib halkının hayatının merkezinde olduğu açıkça görülmektedir.

f. Hacı Uğurlama (Rakbü'l-Hac):

Hacca gitmek ve hacı olmak Merînî Dönemi hem devlet adamları hem de halk nezdinde oldukça saygı duyulan ve mühim bir mesele idi. Merînî sultanları devlet merkezinden olduça uzak mesafede olan kutsal topraklara gidemeseler de oraya gidecek hacıların güvenli bir şekilde bu yolculuğu tamamlayabilmeleri için gerek yol güvenliğini tesis etmeleri gerek oraya gönderilecek hediyeleri özenle seçmeleri dikkate değerdir. Bu dönemde "hacı" olanlara saygın gözüyle bakıldığı ve onların yanlış bir davranış sergilemeleri hâlinde bunun oldukça göze battığı görülmektedir. Buna örnek olarak, Emîrü'l-müslimîn Ya'kūb'un veliaht tayin ettiği oğlu Emîr Abdülvâhid'in, söylediği bir şiir sebebiyle şairine beş yüz dinar ve ayrıca elbise verilmesini vekilinden istemesi ve fakat hacı olan vekilinin şaire eksik ödemede bulunması hâdisesi verilebilir. Bu hadise üzerine şair, hacı olmasına rağmen bu görevlinin böyle bir yanlış davranışta bulunmasını emîre bazı beyitlerle şikâyet etmiştir.[133]

---

[132] Ebû Dînâr, *el-Mu'nis,* 300-303.
[133] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 124.

Mağrib ve Endülüs'ten kutsal topraklara ferdî olarak yolculuklar ilk yıllardan itibaren olsa da kafile olarak bu yolculuğun yapılması Muvahhidler Dönemi'nde Şeyh Ebû Muhammed Sâlih (ö. 1234) tarafından tertip edildiği düşünülmektedir. Öyle ki o, kendisini bu kutsal yolculuk için hizmetkâr addedip hacıların İskenderiye'ye kadar uğrayacakları yerlere menziller yaptırmış, herkesi Kâbe'yi ve Resulullah'ın (sav.) kabrini ziyarete davet etmiştir. Bu dönemde başlayan hacı uğurlama alayları ise giderek sosyo-kültürel hayatın en kıymet verilen merasimine dönüşmüştür. Fas'taki hacıların çıkış menzili olarak da Vâdî Sebû kabul edilmiştir. Faslıların bayram kabul ettiği bu tarih, daha çok Cemâziyelâhir ayının 27. veya 28. günü olurdu. Bu güzel havayı solumak için şehirde bu törene katılmayan hemen hiç kimse kalmazdı.[134] Ayrıca bu kafilelerle birlikte Mekke ve Medîne halkına dağıtılmak üzere değerli hediyeler göndermek âdeti de vardı ki Abbasîler'den itibaren gelenek hâline gelmiş bir uygulama idi.[135]

Muvahhidlerden sonra Mağrib'de idareyi ele alan Merînîlerin eşrafı ve reisleri hac görevini daha çok at ve develerden oluşan kafileleriyle yapmayı tercih etmişlerdir. Bu uzun yolculuk boyunca, kutsal toprakların yöneticileri olan Memlük sultanları da onlara gerekli ihtimamı göstermiş, ihsanlarda bulunmuşlardır. Hatta yollarını kolaylaştırmak için çeşitli uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca hac yolculuğu emniyetinin sağlanması için Merinî sultanlarının

---

[134] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 124; Menûnî, *el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn*, 95; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas,* 176; Kadir Özköse, "Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Salihiyye Tarikatı ve Asafi Ribatı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1 (2007), 29-49.

[135] Bu gelenek daha sonraki hemen bütün İslâm devletlerinde uygulanır olmuştur. Osmanlı'da, II. Bayezid Dönemi'nden itibaren her yıl surre alayı yollanmaya başlamıştır. Şit Tufan Buzpınar, "Surre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/567-568.

Memlük sultanlarına gönderdikleri mektuplar ve yanına ilave ettikleri hediyeler ve Memlük sultanlarının da hediyelere karşılık vermesi iki devlet arasındaki diplamasi kültürünü de geliştirmiştir.

Merînîlerde hac yolculuğu törenleri ise resmî olarak ilk kafilenin gönderildiği Sultan Ebû Ya'kūb Dönemi'nde düzenlenmeye başlanmıştır. Sultan Ebû Ya'kūb, dönemin Mısır Sultanı en-Nâsır b. Kalavun'a 1304 yılında bu kafileyle birlikte oldukça fazla hediye göndermiştir. Bu hediyeler arasında altın, değişik türde eşyalar, zahireler, Arap atları bulunmakta idi. Sultan, kafilenin ve hediyelerin başına ise Mağrib fukahâsından, Tilimsân'ın büyük müftülerinden Ebü'l-Hasan et-Tenesî'yi ve ayrıca kafileyi koruyacak olan Zenâte kabilesinden beş yüz kişiyi de görevlendirmişti. Tunus'tan geçerken bu kafileyi gören bir kişinin İbn Haldûn'a bildirdiğine göre kafilede dört yüz katır dolusu hediye bulunmakta idi. Mısır Sultanı en-Nâsır ise bu hediyelere fazlasıyla karşılık vermiş, iki elçisiyle beraber o da Mağrib'e hediyeler göndermiştir. Merînî sultanı, elçilere bazı şehirleri gezdirmiş, fakat Sultan vefat edince yerine geçen torunu Ebû Sâbit, onları çeşitli hediyelerle Mısır'a yolcu etmişti.[136]

Merînîlerle Memlük ilişkileri açısından bu hac yolculuklarının hem siyasi dostluğa hem de götürülüp getirilen hediyelerle kültür alışverişine vesile olduğunu ifade etmiştik. Bu ilişkiler aynı zamanda şahsî siyasi problemlerin çözümü için de kapı aralayabilmekte idi. Mesela Mekke şerîfleri ile hac kafileleri sayesinde tanıdıkları Merînî sultanları ve hacıları arasında dostluk oluşmuştu. Bu Mekke şerîfleri, tâbi oldukları Memlük sultanı ile siyasi anlaşmazlık yaşayınca Merînî sarayına yardım

[136] İbn Haldûn, *el-İber*, 5/903-904, 7/267-268; İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 603-604; Selâvî, *el-İstiskâ*, 3/83.

için başvurmuşlardı. 1304 yılında babaları Ebû Nümeyy'in vefatından sonra iki kardeşi Memlük Sultanı Nâsır tarafından hapse atılan Lübeyde b. Ebû Nümeyy, hac kafileleriyle birlikte Merînî ülkesine gitmiş, Sultan Ebû Ya'kūb ile görüşmüştür. Ebû Ya'kūb onu çok iyi karşılamış, devlet ricali tarafından da ağırlanmasını sağlamıştır. Bu görüşmenin sağladığı rahatlık dolayısıyla aynı yıl içinde Memlük sultanıyla araları açılan Mekke şerîfleri, Merînî sultanına biat ettiklerini açıklamışlar ve Sultan Ebû Ya'kūb'a Kâbe'nin örtülerinden birini hac kafilesiyle göndermişlerdir. Bu durum Merînî-Memlük ilişkilerine zarar vermemiştir.[137]

g. Mağrib Sultanlarının Hicaz Topraklarına Gönderdikleri Hediyeler ve Hz. Peygamber'e Yazdıkları Mektuplar:

Mağrib'den kutsal topraklara yapılan bu uzun yolculuk çeşitli sıkıntı ve zorlukları da içinde barındırıyordu. Hacı adaylarının konaklayacağı mekânlar, su ihtiyacı, tabiî âfetler, bedevî saldırıları bu zorlukların başlıcalarıdır. Bunların halli için gerek Merinî sultanları gerekse kutsal topraklarının idareceleri olan Memlük sultanları gerekli tedbirleri alarak yol emniyetini sağlamayı başlıca görevleri olarak görmekte idiler. Hac yolculukları için oldukça fazla harcama yapan sultanlardan birisi Sultan Ebü'l-Hasan'dır. Hac kafilesinin ikametleri için yollara zâviyeler yaptırmış, emîrler de kendi iktalarından buraya vakfetmişlerdir. Yine hac kafilesi için yollara kuyular yaptırarak hacıların su ihtiyaçlarının giderilmesini emretmiştir.[138] Sultan

[137] İbn Haldûn, *el-İber*, 5/903-904, 7/267-268; İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 603-604; Selâvî, *el-İstiskâ*, 3/83; Harekât, *el-Mağrib*, 2/78-79; Harekât, *es-Siyâse*, 261; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/221; Abdurrahman Bila'râc, "Devrü rahalâti'l-hacci fi't-tevâsuli's-sekafî beyne'l-Mağrib ve'l-Meşrık (9/14)". *ALMANHAL*. Al Manhal Collections (www.almanhal.com)-02/11/2018 User: @ Namık Kemal Üniversitesi https://platform.almanhal.com/Details/Article/112649

[138] Selâvî, *el-İstiskâ*, 3/128-131. Ayrıca bk. Mâhî, *el-Mağrib*, 271 (dn. açıklaması).

Ebû İnân da hac kafileleri için gerekli emniyetin alınmasını sağlamıştır. Hatta Gırnâta Sultanı I. Yûsuf, Merînî Sultanı Ebû İnân'a yazdığı teşekkür mektuplarının birisinde Merîni yönetimi hac ve umre yollarını düzenleyip güzel bir şekilde hazırladığı için dua etmiştir.[139]

Merinî Dönemi yapılan ve tarih kitaplarında yerini alan meşhur hac yolculukları arasında ikisini burada anlatmak isteriz. Bunlardan birisi Sultan Ebü'l-Hasan'ın üvey annesinin de içinde bulunduğu bir hac kafilesinin 1337 yılında başlayan hac yolculuğudur. Bu yolculuk için Merinî sultanı Ebü'l-Hasan, hem Memlük Sultanı en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'a mektup yazdırmış hem de oldukça fazla hediye hazırlatmıştır. Hediyeler içinde değerli cins atlar, çeşitli binekler, ipek, keten ve yün kumaşlar, bornoslar, şâşiyeler, yumuşak deriler, bakır kaplar, çanak çömlek, Mağrib'in her bölgesinden çeşitli sanat eserleri, inci ve yüzük taşlarından yapılmış bir ölçek, altın ve incilerle süslenmiş kılıçlar bulunuyordu. Eşyaların beşyüz deve yükü olduğu, mücevherlerle, altın eğer ve altın gemleriyle beşyüz at yer aldığı ifade edilmektedir. Gönderilen bu hediyeler halk arasında uzun süre konuşulmuştur.[140]

Hediyeler kendisine ulaşan Mısır Sultanı en-Nâsır, huzurunda hediyeleri dağıttırmış; gelen konuklara bol ikramda bulunulmasını ve Hicaz beldelerine gidecek olan bu kafileyle gönderilecek hediye ve azıkların bolca hazırlanmasını istemiştir. Bu hac yolculuğunun dönüşünde ise Mağrib sultanının temsilcileri Mısır'dan ayrılırken Sultan en-Nâsır, Merînî Sultanı

Beni Ahmer Sultanı I. Yûsuf, Mayıs 1351 yılında, Mağrib Sultanı Ebû İnân'a, Tilimsân şehrinin tekrar fethi dolayısıyla yazdığı tebrik mektubunda bu şehrin öneminden bahsederken hacı kafilelerinin duraklarından bir durak olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân*, 67.

139 Mektup için bk. İbnü'l-Hatîb, *Künâsetü'd-dükkân*,127.

140 İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 603- 604. Bu hediyelerin ayrıntısı için bk. Selâvî, *el-İstiskâ*, 3/128-129.

için hediyeler hazırlatmıştır. İbn Haldûn'a göre bu hediyeler arasında Şam'da ipek ve pahalı İskenderiye kumaşları ile köşk şeklinde yapılmış bir çadır bulunmakta idi. Bu çadırın içinde yatak ve oturma odaları, mutfak, yolu gören kuleler, mihrab, direkleri ve küçük minaresiyle mescidi bulunurken, çadır yüzden fazla süvariyi ağırlayacak genişlikte idi.[141]

Dönemin ikinci meşhur hac yolculuğu ise 1344 yılında başlayan yolculuktur. Bu kafileyle birlikte Merinî sultanı Ebü'l-Hasan, Mısır Memlük Sultanı el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ'ya (salt. 1342-1345) hem babası için taziyelerini bildiren hem de hac kafilesinde bulunan kız kardeşi Emîre Meryem'i haber vermek için mektup[142] göndermiştir.

Sultan Ebü'l-Hasan, bu hac kafilesine Memlük sultanına yazılmış mektup ve çeşitli hediyeler yanında Mekke, Medîne ve Kudüs'teki üç mescide vakfedilmek üzere kendi el yazısıyla yazdığı mushafları da emanet etmiştir. Aşağıdaki sayfalarda resimleri de bulunan bu Mushaflar, sultan tarafından yazıldıktan sonra kurrâya incetilmiş, varraklara çoğalttırılmış, tezhîble süsletilerek, değerli taşlar olan abanoz, fildişi, mücevher, yakutlu ve altın ile kaplanmış bir kaba konularak kutsal topraklara gönderilmiştir. Hem bu mushafları okuyacak olan hem de diğer birçok kurrâya vakfedilmek üzere ışık/aydınlatıcı satın alınması için hazinesinden büyük miktarı hibe etmiştir. Sultan kıymetli kişilerin ve onlarla birlikte diplomasi kültürüne katkısı olacak olan mektup ve hediyelerin mevcut olduğu bu kafilenin başında ise Merînîlerin büyük devlet adamlarından olan Beni Hilâl Araplarından Beni Zağbe emîri olan Arif

---

141 İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 604-605.

142 Ebü'l-Hasan'ın Memlük sultanına yazdığı mektup için ve ayrıca Memlük sultanının cevap mektubu için bk. Makkarî, *Nefh*, 4/386-398. Sultan Ebü'l-Hasan ile Mısır sultanının mektuplaşmaları için bk. Selâvî, *el-İstiska*, 3/127 vd. Harekât, *el-Mağrib*, 2/80.

b. Yahyâ'yı ve kendi kâtibi Ebû Fazl b. Muhammed b. Ebû Medyen'i göndermiştir.[143]

Kız kardeşine emanet ettiği mektubunda Sultan Ebü'l-Hasan, Haremeyn'e selamlarını ilettikten sonra oradaki bütün imam ve hatiplerden ve bütün hacılardan kendileri için dua istediğini belirtmektedir. Avrupalı Hıristiyanlar karşısında Müslümanların yenilgisini (Tarîf yenilgisi, 1342), Hıristiyanların Endülüs topraklarını işgalini ve Cezîretülhadrâ'yı ele geçirişlerini, oradaki birçok Müslümanı esir aldıklarını dile getirerek düşman karşısında düştükleri zor durumları oradaki kardeşlerine bildirmiştir.[144]

Merînî sultanlarının hacca verdiği önem dolayısıyla sultanlarla arası bozulan şeyhlerin, devlet adamalarının hacca giderek sultanla tekrar yakınlık kurdukları, sultanın öfkesinden kurtuldukları görülmektedir. Buna örnek olarak, İbn Haldûn'un Mısır'da bulunduğu dönemde 1391 yılında yanlarına giden Mağrib'deki Ma'kıl Araplarının şeyhinin büyük oğullarından Yûsuf b. Ali b. Gânim'in durumu verilebilir. O, Merînî Sultanı Ebü'l-Abbâs b. Ebû Sâlim'le arası açılınca onun öfkesinden kurtulmak, rızasını kazanmak ümidiyle hacca gitmeye karar vermiş ve bu yüzden de Mısır'da durumu İbn Haldûn'la paylaşmıştır. Hac dönüşü İbn Haldûn onu Mısır Sultanı Zâhir ile görüştürmüştür. Zâhir, onunla ilgili olarak Merînî sultanına şefaat mektubu yazmış, hediye olarak değerli kumaşlar, koku ve yay göndermiştir. Bunun üzerine Merînî sultanı, Zâhir'in aracılığını kabul ederek Yûsuf'u affetmiştir. Zâhir'in elçileri, Mağrib'den dönerken Tilimsân'a uğradıklarında Abdülvâdî Sultanı Ebû Hammû'nun oğlu Ebû Zeyyân tarafından Mem-

[143] Makkarî, *Nefh*, 4/399-400; Selâvî, *el-İstiskâ*, 3/128-129. Makkarî, bu mushaflardan birisini Beytülmakdis'te gördüğünü ve oldukça sanatlı, süslü olduğunu ifade etmektedir. *Nefh*, 4/400; İbn Merzûk, *el-Müsnedü's-sahihü'l-hasen*, 450 vd.

[144] Makkarî, *Nefh*, 4/403; Harekât, *es Siyâse*, 261.

lük sultanına hediye atlar verilmiştir. Ebû Zeyyân, Memlük sultanına yazdığı bir kasîdeyi de elçiye vermiştir. Bu kasîde içerisindeki bazı beyitlerde Merînî Sultanı Ebû Saîd övülmekte, Merînî sultanlarının Mağrib hacılarının rahat yolculukları için ellerinden geleni yaptıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bir beyitte Merînî sultanının hacca gönderdiği kafilede Beytullâh için bir de örtü gönderdiği belirtilmektedir.[145] Kasîdede Merînî sultanının övüldüğü beyitler şu şekildedir:

"Hükümdar Ebû Saîd'den de selâm ulaştır.
Sizinle oraya giden bir de elçisi vardır.
Allah için evini giydirmeyi yüklenmiştir.
Bu ne güzel yük, o ne güzel yüklenendir.
Hükümdar Ebû Saîd, dilerim mutlu olsun.
O, düşmanlarına çekilen kılıçtır duyulsun.
Mağrib-i Aksâ'nın, sayesinde haccettiği bir hükümdar,
Onun, Resulullâh'a sonsuz bir ilgisi var.
Bir hükümdar ki halkı onun sayesinde rahat ferah
Uyur, hiçbir yoldan korkulmaz, yollar onunla güvenli olur.
Yaptıkları en güzel, övünme zengin, şânı mükemmel, vefâsı da çok engin."[146]

Merînî Dönemi hac kafilelerinin Medîne'ye götürdüğü ve sadece sultanlara ait olmayan mektuplar da vardır ki bu gelenek Fas'ta hâlen[147] devam etmektedir. Mağrib ve Endülüs kutsal topraklardan uzak olduğu için gerek iç karışıklıklar gerekse dış

[145] İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 605- 609.

[146] İbn Haldûn, et-*Ta'rif*, trc. Vecdi Akyüz, 223- 228. Şiirin Arapça metni için bk. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 606- 608.

[147] Fas'ta kral tarafından Hz. Peygamber'e yazılan mektup, her yıl Vezâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye tarafından, havaalanında hacca giden ilk kafileye okunmakta ve bir görevli ile kutsal topraklara gönderilmektedir. http://habous.gov.ma/ adresindeki **Rakbü'l-hâc** bölümünde bu mektupların örnekleri bulunmaktadır.

müdahalelere karşı sultanların hac yolculuğu mümkün olmamıştır. Dolayısıyla mektup gönderme geleneği ile o topraklara özlemlerini ve kendi topraklarında yaşanan fetihleri yahut yenilgileri, Hıristiyanlara karşı durumlarını bildirmeyi, ifade etmeyi uygun bulmuşlardır. Sadece sultanlar değil şairler, hatibler, vezirler de böyle mektuplar yazmışlardır. Bu mektuplara özellikle mevlidü'n-Nebî'de yazılmış kasîdeler de eklenmekte idi.[148]

Merinî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın kızkardeşi emire Meryem'in de bulunduğu hac kafilesiyle birlikte 1345 yılında Kudüs'e gönderdiği kendi elyazması *Kur'ân-ı Kerim* cüzlerinin resimleri:

Resim 3: *Merinî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın kız kardeşi emire Meryem'in de bulunduğu hac kafilesiyle birlikte 1345 yılında Kudüs'e gönderdiği kendi el yazması Kur'ân-ı Kerim cüzlerinin sandığı. Kudüs Müzesinde bulunmaktadır. (ISSN 1726-6807* http://www.iugaza.edu.ps/ar/periodical/)

[148] Gırnâta'dan gönderilen ve daha çok İbnü'l-Hatîb'in kalemiyle yazılan kasîde ve mektuplar için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 4/527-560.

Resim 4: *Mushaf-ı Şerif sandığından bir görüntü.* ***(****ISSN 1726-6807* http://www.iugaza.edu.ps/ar/periodical/)

Resim 5: *Mushaf-ı şerif cüz kapaklarından bir görüntü. (ISSN 1726-6807* http://www.iugaza.edu.ps/ar/periodical/)

Resim 6: *ISSN 1726-6807* http://www.iugaza.edu.ps/ar/periodical/

Resim 7: *Mushaf-ı şerifin Kudüs Evkaf Bakanlığı sitesindeki resimlerinden birisi. (*http://ar.awkafonline.com/?p=30737)

h. Nikâh Merasimi:

Mağrib toplumunda evlilik merasimi, kızın babasından istenmesiyle başlardı. Sonrasında damadın babası, yakınlarını camiye davet eder nişan yapılır, nişanlanan çiftin huzurunda mehir şartları belirlenirdi. Orta halli erkekler otuz dinar para, ipek ve ketenden renkli kumaşlar ve eşarplar, bir çift güzel ayakkabı, iki çift nalin, gümüş takılar, tarak, koku hediye ederdi. Yapılan nişan ve düğün törenlerinde âdet üzere zellâbiye,[149] kızartılmış et ve bal ikram edilirdi. Evlilik öncesinde erkek, eşinin kıyafetleri ve ev eşyası için harcama yapardı. Damadın gelin için ve ev için aldıkları arasında ince pamuklu kumaştan, ipekten, taftadan ve Şam kumaşından elbiseler, süslemeli ipek örtülü yatak, büyük minderler ve yastıklar, yorganlar, odayı tefrîş etmek için yün battaniyeler, on iki metre uzunluğunda olan yün seccâdeler bulunurdu. Düğün öncesinde gelini süslemek için eve mâşitât/kuaförler getirilirdi. Gelin, davetlilerin kendisini görebilmesi için bir kürsüde otururdu. Gelinin saçları yapılır, yanakları kırmızıya boyanır, el ve ayaklarına siyah renkli kına ile güzel desenler çizilirdi.[150] O gün de yine misafirlere yemek ikramı yapılırdı. Zengin kişilerin düğün yemeğinde hafif hamurlu, et suyuyla yapılmış bir de çorba ikram edilirdi.[151]

Düğün günü için çağrılan oyuncular çeşitli oyunlar sergiler, şarkıcılar mûsikî âletleri eşliğinde şarkılar söylerdi ve böylece düğün çoğunlukla bir hafta sürerdi.[152] Son gece gelin kendi evinden alınarak damadın evine ahşaptan yapılmış ipek perdeleri olan güzel bir tahtırevanla başlar üstünde götürülürdü. İki

---

[149] **Zellâbiye:** Hamurun yağda kızartılıp daha sonra bal içine yatırılmasıyla yapılan bir çeşit tatlı. Mutçalı, 360.

[150] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 257-259.

[151] İtalya'da esir olarak yaşamış olan Hasan el-Vezzân, bu çorbaya katılan sade hamurdan bahsederken İtalya yemeği olan "mekrûne" yani makarnaya benzer ifadesini kullanmaktadır. Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 260.

[152] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 259-260.

tarafın aile dostları ve arkadaşlarından oluşan gelin alayında davullar zurnalar çalınır, neyler üflenir, meşaleler yakılırdı. Damadın evine giden gelin, babası, kardeşleri, amcaları tarafından damadın annesine emanet edilirdi. Yedinci gün damadın babası çiftin evine, kuzu eti ve tatlı gönderirdi. Damat bir hafta sonra geline babasının istediği miktarda ve damadın maddî durumuna göre değişen miktarda "sıdak" denilen mehri öderdi.[153]

Düğün merasimleri halk arasında olduğu gibi devlet nezdinde de yedi gün sürer ve ihtişamlı geçerdi. Sultan Ebû Ya'kūb da halkla bir bağ kurma amacı taşıyan bu merasimlere gereken önemi vermiştir. Devlet görevlilerinden olan Muhammed b. Merzûk için kız isteme âdetini kendisi gerçekleştirmiş ve düğün hazırlıklarıyla meşgul olması için de kâtibi Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Medyen'i görevlendirmiştir. O da yedi gün velîme yemeği verilmesini yedinci gün de âdet olarak halkın davet edilmesini sağlamıştır.[154]

Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan emîr iken, Hafsî Sultanı Ebû Yahyâ b. Zekeriya'nın kızı Fâtıma ile evlenmiştir. Kalabalık düğün alayı Hafsî Devleti'ne ait büyük bir donanmayla Tunus'tan ayrılıp Merînî limanına gelmiştir. Sultan'ın babası Ebû Saîd, düğün alayını karşılamak ve saraya nakletmek için oldukça güzel bir alay hazırlatmış ve merasimler yaptırmıştır.[155] Sultan Ebü'l-Hasan, eşi Fâtıma'nın Tarîf Savaşı'nda vefatından sonra onun kız kardeşi Azûne ile 1346 yılında evlenmiş ve mehir olarak ona on beş bin dinar ve iki yüz hizmetçi vermiştir. Gelin alayı yine Hafsî gemileri ile gelinin ikiz kardeşi olan Bûne Emîri el-Fazl b. Ebû Yahyâ'nın refakatinde Merînî Devleti'ne getirilmiştir.[156]

Halk arasında rağbet gören diğer merasimler arasında do-

---

153 Mâhî, *el-Mağrib*, 272.
154 Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 95.
155 İbn Haldûn, *el-İber*, 7/252; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib,* 334.
156 Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 79; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib,* 334.

ğum, çocuğun diş çıkarması, sünnet ettirilmesi de yer almakta idi. Bu merasimlerde kurbanlar kesilir, yemek ikramı yapılırdı. Mağrib'de "asîde" diye meşhur olan hemen bütün törenlerde hazırlanan tatlıdan hazırlanırdı ve özellikle fakirlere ve akrabalara ikram edilmesine dikkat edilirdi. Yemek ikramı bittikten sonra davetliler sünnet olan çocuğa maddî durumlarına göre bir ya da daha fazla dinar hediye ederlerdi. Hediye merasiminden sonra ise sünnet yapılırdı. Sünnet olan çocuk, güzel kıyafetlerini giyerek katırlar üzerinde şehri dolaşırdı. Çocuklar diş çıkardıklarında da yakınların çocukları eve davet edilir ve yemek ikram edilirdi.[157]

1. Cenaze Merasimi:

Mağrib'de cenaze merasimleri de kendi içerisinde çeşitli âdetlere sahip bir merasim idi. Mevta yıkanıp kefenlendikten ve cenaze namazı kılındıktan sonra, erkeklerin hep birlikte okuduğu dualar, kelime-i tevhîd ve salavâtlar eşliğinde kabre götürülürdü. Cenazenin kabre götürülüşüne kadınlar katılmazlardı. Fakat definden sonraki cuma günlerinde kadınlar da diğer cenaze yakınlarıyla kabre gidip dua eder ve ağlarlardı. Nümeyrî, mezarlıklarda Kur'ân-ı Kerîm okuyanlar, zikir ve dua yapanların sürekli hazır bulunduğunu ifade etmektedir. Mağrîb'de cenaze ile ilgili diğer âdetler arasında minareden Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler okuyup daha sonra ölen kişinin adının ilân edilmesi, defnin yedinci gününde yemek verilmesi, yedi gece kabirde beklenilmesi, eşleri ölen kadınların yüzlerini açarak tencere dibindeki isle siyaha boyamaları, saçlarını açmaları, mavi ve siyah renkli, sade kıyafetler giymeleri,

[157] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/252; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 260-261; Zerkeşî, *Târihü'd-devleteyn*, 68, 79; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 334-335; Tourneau, *Fas*, 100-103; Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, 333-334; Mâhî, *el-Mağrib*, 272; Ebû Mustafa, *Cevânib mine'l-hayâti'l-ictimâî ve'l-iktisâdî*, 45; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 95.

başlarına toprak serpmeleri, evlerini siyaha boyamaları ve bir süre mezarlıkta beklemeleri, cenaze evine yemek gönderilmesi sayılabilir. Ayrıca bazı cenaze merasimlerine, kadın kıyafeti giyerek dolaşan enzâl adlı kişiler çağrılırdı. Onlar def çalıp ölen kişiyi övücü şiirler söylerler, ağıtlar yakarlardı ve oradakileri de ağlatırlardı. Kadınlar söylenilen her beyit sonunda bağırarak yanaklarına ve göğüslerine kan akıncaya kadar vururlardı. Bu durum yedi gün devam ederdi. Definden kırk gün sonra ise üç günlük bir yas daha tutulurdu. Bu yas ve hüzün eşraf arasında daha hafif geçerdi. Onlar kendilerine eziyet etmeden ağlarlar, evlerine gelenlerin taziyelerini kabul ederlerdi.[158]

Merînî sultanları âlimlerin, sâlih ve sûfilerin cenaze törenlerine önem verir ve katılırlardı. Bunlardan birisi de Sultan Ebü'l-Abbâs Ahmed'in (birinci salt. 1374- 1384) ve Fas halkının çoğunluğunun da katıldığı, Karaviyyîn Camii imam hatibi İbn Abbâd'ın[159] cenaze törenidir.

O dönem yapılmış en meşhur ve en büyük cenaze törenlerinden birisi, Sultan Ebü'l-Hasan'ın annesi için düzenlenen cenaze törenidir. Törene büyük bir kalabalık eşlik etmiş; içerisinde devlet büyükleri, şerîfler, âlimlerin de yer aldığ alay, Tilimsân'dan Şâle'ye gitmiştir. Sultan'ın emriyle Tilimsân'dan Şâle'ye kadar geçen yerlere mescitler, imâret ve zâviyeler yapılmıştır. Sultan, bazı toprakları buraların gelirini sağlamak amacıyla annesinin adına vakfetmiştir.[160] Sultan Ebû İnân'ın kız kardeşi için yapılan cenaze merasiminde de cenaze Şâle'ye

---

158 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 196; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 1/313-317, 6/419-420; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 261; Tourneau, *Fas fi asri Beni Merîn*, 103 vd.; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, 177.

159 Aynı zamanda sûfî de olan İbn Abbâd'ın hutbeleri oldukça meşhur olup yazılmış bir şekilde halkın elinde dolaşmakta idi. Bu hutbelerde özellikle Mevlidünnebî ile ilgili yazılmış kısımlar; sultanların övüldüğü beyitler halk tarafından Receb ve Şaban aylarının başları ve ortalarında, Ramazanlarda, Kadir Gecesi'nde yapılan merasimlerde okunmakta idi. Makkarî, *Nefh*, 5/341-350.

160 Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, 336.

gelene kadar devamlı Kur'ân-ı Kerîm okunmuş, meşhur kârîler hatimler indirmişler, âlimler, fakîhler, şerîfler ise dualar yapmışlardır. Sultan, bu okuyuculara çeşitli hediyeler vermiştir. Sultan ilerleyen günlerde kız kardeşinin ve anne babasının mezarları üzerine mermerden kubbeler yaptırmıştır.[161]

Komşu ülke Mali'de de benzer merasimlere şahit olan İbn Battûtâ, Mali Sultanı Mensâ Süleyman'ın, Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın vefat haberini alınca onun için tâziye merasimi düzenleyip yemekler ikram ettiğini, emîrleri, fakîhleri, hatîbleri, kadıları çağırarak Sultan için Kur'ân-ı Kerîm hatmi ve dualar yaptırdığını anlatmaktadır.[162]

Merînî sultanları gerek kendi yakınlarının gerekse türbe ziyaretlerinde anlatacağımız üzere âlimlerin kabirlerini ziyarete büyük ehemmiyet vermişlerdir. Îsâ Harîrî'nin İbn Merzûk'tan aktardığı bilgiye göre Sultan Ebü'l-Hasan, babası Sultan Ebû Saîd'in kabrini ziyareti âdet hâline getirmiş; kabirde devamlı Kur'ân-ı Kerîm okunması için vakıfta bulunmuştur. Bu vakıf, gece gündüz aralıksız bir şekilde bu türbede Kur'ân-ı Kerîm okuyacak kişileri ayarlamakta ve ücretlerini vermekte idi. Sultan Ebû İnân'ın da hastalığından iyileştiği dönemlerde yaptığı ilk şey anne babasının ve sâlih kişilerin kabirlerini ziyaret etmek olmuştur.[163]

B. Ehl-i Zimme Törenleri

Merînî toplumunda Arap ve Berberîler dışında toplumun içinde varlığını ya askerî alanda devam ettiren Hıristiyanlar yahut daha çok ticaret hayatında adından söz ettiren Yahudiler, kendi kültürel ögelerini de yaşamaya devam edebilmekte idi. Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemi Endülüs'ündeki Yahudi-

---

[161] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 194-198.
[162] İbn Battûtâ, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, thk. Abdülhâdî Tâzî, 4/255.
[163] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 194-198; Makkarî, *Nefh*, 5/349; Harîrî, *Târihü'l-Mağrib*, 335-336.

lerin de kutlamakta olduğu ve bir kısmını Tevrât'tan aldıkları bir kısmının ise sonradan gelenekleştiği çeşitli bayramları bulunmakta idi. Dinî olanlar İbrânî yılbaşı, Somarya Bayramı, Muzlime Bayramı, Fatîr Bayramı, Esâbi' Bayramı (Ansara veya Hitâb Bayramı) idi. Yahudiler bu bayramlardaki coşkuyu evlerinde ve mabedlerinde yaşıyorlardı. Çocuklarıyla mabedlerinde sohbet ediyorlar, evlerinde yemekler ediyorlardı. Fatîr bayramında hazırladıkları ekmekleri Müslüman komşularına da ikram ediyorlardı. Nisan'ın 5'inde başlayıp yedi gün süren bu bayramda özellikle mayasız ekmek yiyorlardı.[164]

Hıristiyanların bayramları arasında ise ilk sırada Hz. Îsâ'nın doğum günü merasimleri gelmektedir. Fas halkından da bu kutlamalara katılanlar olmakta idi. Bu kutlamada Faslılar da anlamını bilmedikleri sözleri Hıristiyan komşularıyla birlikte telaffuz ederler, o gece için sebzeli çorba yaparlar, tatlı hazırlarlardı. Çocuklar yeni yıldan bir önceki gün yüzlerine maske takarlar ve zenginlerin evlerine gidip çocuk şarkıları söyleyerek meyve isterlerdi.[165] Düveydâr, Emevî Dönemi'nde Endülüs'te de Müslümanların bu bayramlara iştirak ettiğini açıklamaktadır. 5 Nisan'da Fush bayramı vardı ki Hz. Îsâ'nın çarmıha gerilmesi ile ilgiliydi. Bu kutlama üç gün önceden başlar, çeşitli kaplara sular doldurur, suya bereket için ilahiler söylerler ve sonra da ayaklarını yıkarlardı. 24 Haziran'da ise Yevmü'l-kadîs kutlaması vardı. Bu kutlamada ise hemen her mahallede büyük bir ateş yakılırdı. Mağrib ve Endülüs'te Hıristiyanlarla Müslümanların ortak kutladığı bir diğer bayram ise Ansara bayramı idi. Hem Hz. Yahyâ ile ilgili olan hem de Rûhü'l-Kudüs'ün Hz. Îsâ'nın on iki havârisine nüzûlü hatırasına kutlanan bu bayramda ansara

---

[164] Bu bayramlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hâlidî, *el-Yehûd,* 321-322.

[165] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 260; Harekât, *el-Mağrib*, 2/208. Venşerîsî, bu günlerde çocuklara oyuncak satın almanın caiz olmadığı görüşünün yaygınlığını ifade etmektedir. Venşerîsî, *el-Mi'yâr,* 6/416-417.

adlı bir ateş yakılır, yeni elbiseler giyilir, at oyunları oynanır ve sokaklarda herkes birbirine su serperdi.[166]

C. Resmî Merasimler

Resmî törenler daha çok sultanların sefere çıkışı, seferden dönüşleri sırasında yahut komşu ülkelerden gelen elçiler ve kazanılan zaferler için yapılan törenler idi. Bu törenlere halkın katılma âdeti de vardı.

Merînî sultanlarının resmî tören elbisesi beyaz renkli idi. Resmî törenlere katılan Mağrib halkı da en güzel kıyafetlerini giyer, sultanın gelişini gözlemek için yollarda gecelerlerdi. Çadırlarından çıkan kadınlar, kızlar, sultanı karşılayıp sevinç gösterilerinde bulunmak için beklerlerdi. Bu törenlere çeşitli meslek sahipleri kendilerine özel bayraklarıyla katılırlardı.[167]

a. Yabancı Elçileri Karşılama Töreni:

Merînî sultanını ziyaret için gelen elçileri karşılama törenleri oldukça önemli idi. Bu törenlere halk da katılır, gelen elçileri hürmetle karşılayıp sevgi ve sadakat gösterisinde bulunurlardı.[168]

Bu törenlerden biri 1361'de Sudan'dan Mali melikinden, Sultan Ebû Sâlim'i kazandığı zaferler dolayısıyla kutlamak için gelen elçiler için düzenlenmişti. Sultana değerli hediyeler de getiren bu elçilere büyük ikramlarda bulunulmuştur. Getirilen hediyeler arasında daha önce de zikrettiğimiz gibi bir zürafa bulunmaktaydı. Halk bu zürafaya binerek bunu kendi aralarında bir eğlenceye dönüştürmüştür.[169] Cuma günü geniş bir alanda

---

[166] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 260; Düveydâr, *el-Müctema'u'l-Endelüsî*, 304; Butşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs*, 93; Tourneau, *Fas*, 202; Sâmiye Müs'ad, *el-Hayâtü'l-iktisâdî ve'l-ictimâî*, 270.

[167] Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 95; Mâhî, *el-Mağrib*, 270-271.

[168] Mâhî, *el-Mağrib*, 332.

[169] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/368; Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 2/170-173; Harîrî, *Târîhü'l-*

kalabalık bir sivil topluluğun katılımıyla yapılan bu merasimde sultan, altın bir burç üzerine oturmuş, tercümanlar vasıtasıyla konuşmalar yapılmıştır. Bu arada elçiler, sultana hediyeleri sunmuşlar, *"Sultan çok yaşa!"* diyerek acem meliklerinin âdeti üzere başlarına toprak serpmişlerdir. Meydandaki kutlamalardan sonra sultan ve gelen konuklar saraya geçmişlerdir.[170]

b. Sultanın Sefere Çıkış Töreni:

Merînî sultanları tebaalarıyla çeşitli vesilelerle buluşmaya önem vermişlerdir. Bu vesilelerden biri de sultanın sefere çıkışından önceki buluşma idi.

Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf, 1267 yılında Merakeş'i muhasara için yola çıkmış; Vâdî Telâğ'daAbdülvâdîlerle yapılacak karşılaşma için sefere büyük bir törenle hareket etmiştir. Sultan, ailesinin de yanında olduğu bir topluluk, çadırlar, bol miktarda silah, kılıç ve oldukça büyük bir ordu ile halkına güç veriyordu. Ordunun arka kısmında ise orduyu teşvik için süslü hevdeclerinde güzel elbiseleri ile eşleri bulunmakta idi.[171]

Resmî tören düzeninin ayrıntılı olarak hazırlanmasında etkili isim Sultan Ebû İnân olmuştur. Onunla birlikte artık Merînî sultanları, sefere çıkacakları zaman sabah erken saatlerde saraylarından çıkar ve başkentin dışında bir yerde konaklarlardı. Burada yapılacak merasim halka önceden büyük davullar çalınması eşliğinde duyurulmuş olurdu. Böylece halk da sabah namazından sonra kabileler hâlinde gelerek sultanın geçeceği yollarda, kendileri için belirlenen saflara dizilirlerdi. Bu saflarda ayrıca her kabilenin kendine mahsus bayrağını taşıyan bir kişi bulunurdu. Namaz kılındıktan sonra sultanın

Mağrib, 332; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/228.

[170] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/368; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 332.

[171] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 114-115.

etrafına toplanan grup Kur'ân-ı Kerîm okur, hadîs-i şeriflerden bahsederler, hep birlikte salât ü selam getirirlerdi.

Sefere çıkma zamanı geldiğinde ise sultanın atının önünden zafer bayrağı diye bilinen beyaz bayrak ilerlerdi. Sağında solunda rengârenk eğerli atlarında askerler bulunurdu. Sultan ayağını atına koyduğu zaman onun binişini halka duyurmak için "türyâl" denilen büyük davula üç kere vurulurdu. Sultan sağlı sollu at sıralarının arasından geçerken her safı yüksek sesle "Selâmün aleyküm!" diyerek selamlardı. Menzile varınca ise davullar çalınmaz, herkes çadırlarına geçerdi. Sultan sefer dönüşü tekrar başşehire geldiğinde ise yedi gün davullar çalınır, halka yemek ikramı yapılırdı.[172]

Sefere çıkılırken yapılan bu törenlerin amaçlarının daha çok kendi halklarına askerî güçlerini gösterip güven duygusu aşılamak, düşmana bir şekilde korku salmak ve devletin gücü hususunda inançları tazelemek olduğu anlaşılmaktadır.

c. Zafer Kutlamaları:

Emîrü'l-müslimîn Ebû Ya'kūb Dönemi'nde Gırnâta emiri İbnü'l-Ahmer, Endülüs'te Kral Alfons'un 1245 yılında İşbîliye'ye saldırısı üzerine Mağrib'den destek istemiştir. Bunun üzerine üç binden fazla askerden oluşan bir orduyla Endülüs'e cihada gidilmiştir. Bu ilk seferde Müslüman ordusunun kazandığı zaferin haberi, Fas'a bir kasîde eşliğinde gönderilmiştir. Fas'ta cuma namazından sonra Karaviyyîn Camii'nde okunan bu zafer kasîdesi ve mektubu camide bulanan hemen herkesi ağlatmıştır.[173]

Bu ve diğer kazanılan zaferlerden sonra çeşitli merasimler düzenlenir bu vesilelerle sultanlar bol miktarda sadaka dağıtırlardı. Özellikle Fas'ta zafer duyuruları minarelerden

[172] Kalkaşendî, *Subh*, 5/208-209; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 333; Mâhî, *el-Mağrib*, 269.
[173] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 67, 98. Fakîh ve edîp olan Mâlik b. Murahhal'ın bu kasîdesi için bk. age., 98-100.

yapılırdı. Komşu ülkelere zafer mektupları gönderilir ve bu mektuplar minberlerde okutulurdu.[174]

2.1.3. Merînîlerde Giyim-Kuşam

Korunmak, örtünmek ve süslenmek amacı ile giyilen kıyafetler, şekil, renk ve kullanılan malzeme açısından coğrafî, kültürel farklılıklar arz etmekte; çeşitli sebeplerle bir araya gelen kültürlerde etkileşim sonucu benzer tarzlar oluşturulmaktadır. Giyilen kıyafet, rengi, şekli, kumaşı açısından toplumun temel özelliklerini yansıtan bir ayna hâline gelmektedir.

Merînî Dönemi Mağrib toplumunda giyilen kıyafetler sosyal tabaka, mevsim, yaşanan hüzün yahut sevinç, şehir ve kırsal kesim özelliklerine göre değişiklikler arz etmektedir. Tarih-coğrafya kitaplarından, tabakat kitaplarından, seyahatnamelerden, fıkıh kitaplarından ve çeşitli ansiklopedi ve sözlüklerden ulaşılan bilgilerde o dönem başa giyilen kıyafetler arasında imâme, kalensüva, gafâre, takiyye; beden kıyafetleri arasında sirvâle, bornos, teşâmîr, cilbâb, hâik, ihrâm, dürra'a, kamîs; ayakkabılar arasında nalin, enmûk, huf, belğa gibi çeşitler bulunduğunu tespit ettik. Ayrıca kullanılan aksesuarlar arasında da mıdammat kemerler, kılıçlar, mahmûz, halhal, bilezik, küpe, kolye yer almaktadır.

Bu başlık altında kullanılan kumaş türleri, boyama, kadın-erkek kıyafetleri, devlet erkânının kıyafetleri incelenecektir.

a. Kumaş Türleri:

Mağrib'de bitkiler ve hayvanlar, elbise için kullanılacak kumaşların ana maddesini oluşturmaktaydı. Bölgede hayvancılık çok eskilere dayandığı için kullanılan kumaşlar arasında yün ilk sırada yer alıyordu. Kıyafetlerin, çadırların yapımında kullanıldığı gibi yatak ve oturma tefrîşi için de yine yün kıymetli idi. Öyle

[174] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 143-156.

ki Endülüs'e giden Berberîler oraya Beni Merîn'den hareketle yani yumuşak, elastik yün anlamına gelen merino (merinos) ismini taşımışlar ve Mağrib yünü bu isimle meşhur olmuştur.

Mağrib'in çeşitli yerlerinde özellikle el-Mesâmide Dağlarında, Heskûra'da, Fâzâz Dağlarında, Gamâre Dağı'nda, Sûs'da, Mulûye'de, Vecde, Sicilmâse ve Der'a'da yaygınlık kazanan kumaş ve deri üretimi yapılmakta idi. Üretilen yün kumaş ve tabaklanan deriler, çarşı ve pazarları meşhur olan Fas başta olmak üzere Tadele, Vecde, Âsfa, Selâ, Miknâs ve Merakeş'e gönderiliyordu. Merînî Dönemi'nde Arap ve Berberî kabile şeyhlerine iktâ olarak dağıtılan topraklarda hayvancılık da yapan bu kabileler yün üretimini ve ayrıca yetiştirilen koyun ve develerin derilerini kullanarak deri üretimini geliştirmişlerdir. Kıyafette kullanılan deri için daha çok kuzu, inek, koyun, deve ve ceylan derisi tercih edilmekte; bu deriler aynı zamanda ayakkabı, çanta, nalin yapımında kullanılmakta idi.

Çeşitli alanlarda kullanımı yaygın olan diğer bir kumaş ise ketendir. Elbiselerde, çadırlarda, gemi yelkenlerinde, askerî techizâtta ve sağlam ip olarak kullanılan keten, Selâ, Ribâtülfeth, Fas'ın batısındaki Zevağa'da, Miknâs ve çevresinde yaygın olarak üretilmiş; çeşitli yağmalama olayları sebebiyle üretimi azaldığında ve yeterli gelmediğinde ise ithalatı yapılmıştır. Pamuk da kullanılan kumaşlar arasında önemli yer tutardı. Öyle ki Hindistan'dan İslâm fetihleriyle Mağrib'e kadar yayılmış ve özellikle Muvahhidler Dönemi'nin sonlarına doğru Mağrib'de kullanımı yüksek seviyelere ulaşmıştır. Özellikle Selâ şehrinin etrafında yetiştirilen pamuk, buranın halkı tarafından dokunup satılırdı.

Değerli bir kumaş olan ipeğe gelince daha çok Endülüslülerin Mağrib'e gelişleriyle Fas şehrinin batısında Mutğira'da, Ezkân Dağı'nda, Şefşâven'de yetiştirilen dut ağaçları ile üretilmeye başlanmıştır.

Merînî Dönemi giyilen kıyafetlerin renkleri daha ziyade beyaz olmakla birlikte diğer renkler ve karışık renkli kumaşlar da

kullanılmıştır. Özellikle sultanların, âlimlerin, asker elbiselerinin çoğu, resmî tören elbiseleri yani halkın gözü önünde değerli olan kişilerin elbiseleri beyaz idi. Merînîlerin askerî alanda beyaz rengini seçme sebepleri arasında Endülüs'e giden ve barış anlaşması imzalayan Emîrü'l-müslimîn Ebû Ya'kūb'un Hıristiyan komşularının, Kaştale Kralı Sancho'nun siyah rengini seçmiş olmasına karşı bir tepki olduğu anlaşılmaktadır. *Enîsü'l-mutrib*'deki şu ifadeler bunu destekler mahiyettedir: *"Sultan Ya'kūb, bütün ordusuna beyaz giyinmesini emretti. Yeryüzü Müslümanların beyazlığıyla beyazlandı. Sanşo karalar içindeki müşriklerle yaklaştı..."*[175]

Mâhî, beyaz renginin Merînî Dönemi için önemini hem zafer simgesi olarak hem de doğudaki hilâfetin rengi olan siyaha da bir karşıtlık olması açısından kayda değer bulmaktadır.[176] İbrahim Harekât ise bu dönemde beyaz rengin tercih edilme sebebinin, Bağdat'tan gelip Endülüs'te yaşayan şarkıcı Ziryâb'ın beyaz giyinmesinin Mağrib ve Endülüs'e bıraktığı etki dolayısıyla olduğunu ifade etmektedir.[177]

Üretilen kumaşları renklendirmede ise nebâtî, hayvanî ve mâdenî maddeler kullanılmıştır. Kırmızı rengi elde etmek için özellikle Sicilmâse'de yetiştirilen kına kullanılmış; mavi rengi elde etmek için ise Hindistan'dan getirtilerek Sûs'ta, Heskûra bölgesindeki el-Cum'a'da, Tâdele civarında ve çölde yetiştirilmiş olan "nîle" (nîlec) yani çivit kullanılmıştır. Ceviz ağacı siyah renk elde etmek için, Endülüs'ten getirtilen za'feran ise sarı renk elde etmek için kullanılmıştır. Yine başka yerlerden getirtilen şap, beyazlatmada istifade edilen madde olmuştur. Endülüs'ten Mağrib'e getirtilen ve bellût/meşe palamudu ağacında yaşayan kırmız böceğinden ise kırmızı renk elde edilmiştir.[178]

Üretilen ve renklendirilen kumaşlar için dokumada kullanılan

---

[175] İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, 263.
[176] Mâhî, *el-Mağrib*, 262.
[177] Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/125.
[178] İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, 263.

yöntemler arasında ise beyazlatma, fırçalama, ezme, kesme, boyama, yıkama var idi. Ğazl/yün eğirme işlemi daha çok fakirlerin evlerinde kadınlar tarafından yapılırdı. Bunun için evlerde miğzal/yün eğirme âleti, mikeb/yumak, minsec/dokuma tezgâhı, mışat/tarak gibi dokuma âletleri bulunmakta idi. Ayrıca üretilen kumaşlara nakış koymak ve şekiller çizmek de kumaşı cazip hâle getiriyordu. Buna örnek olarak, kumaşlardan yapılan bayraklar üzerine işlenilen nakışlar verilebilir. Gırnâta Beni Ahmer Devleti'nden örnek alınarak Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan Dönemi'nde özel iki sancağa, şerit üzerine yukarıdan aşağıya *"en-nasru ve'l-temkîn ve'l-fethü'l-mübîn li-mevlânâ Ebi'l-Hasan emîrü'l-müslimîn"* yazılmış, sancağın orta yerine ise daireler içine *"ve me'n-nasru illâ min 'indillâhi'l-'azîzi'l-hakîm"*, *"el-hamduli'llâhi alâ ni'amihi"*, *"el-mülkü'd-dâim"*, *"el-'ızzü'l-kāim"*, *"el-yümnü'd-dâim"* nakşedilmiştir.[179]

Merînî sultanları sadece bayraklara değil, zâviyelerde ya da başka yerlerde kullanılmak üzere hazırlanan değerli kumaşlar üzerine, hil'at ve elbiseler üzerine hatıra kalması için isimlerini, şehir ve tarih bilgilerini, Kur'ân-ı Kerîm'den âyet ve dualarla birlikte nakşettirirmişlerdir.[180]

b. Kadın Kıyafetleri:

Merînî Dönemi Fas kadınları özellikle ipek veya renkli cûhtan (ince pamuklu kumaş) yapılmış, boyun kısmı nakışlı, yenleri altın, ipek ve mücevherle süslenmiş kamîsler, keten, tafta, dımeks/ham ipek kumaşlı elbiseler tercih ediyorlardı. Bu değerli elbiseler özellikle çeyizlerinde mutlaka bulunuyor ve bunlar damat tarafından alınıyordu. Fakat fakihlerin kitaplarında yer alan bilgilerde Merînî Dönemi'nde omuzları ve göğüsleri belli edecek kadar dar ve kısa olan kamîslerin giyilmesinin yasaklandığı belirtilmektedir.

---

[179] Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 84-85.
[180] Menûnî, *Varakāt*, 159-160.

Kadınların giydikleri kıyafetler arasında mevsime göre kumaşı değişen, istenilen tarza ve beden ölçüsüne göre de uzunluğu değişen el-kisâ/elbise ilk sırada idi. Diğer bir kıyafet ise bazı bölgelerde "izâr", çölde ise "milhafe" diye isimlendirilen ve uzunluğu on metreyi bulan, kadının elleri dışında başından ayaklarına kadar tüm vücudunu örten "hâyik" idi. Vezzân, Arap kadınlarının ise daha çok peçeli siyah uzun elbiseler giydiklerini ifade etmektedir.[181]

Kadınların dış kıyafetetleri arasında Fas ve Titvân dışında fazla yayılmasa da Endülüs'te yaygın olarak kullanılan ve Mağrib'e de geçen, zengin Mağribli kadınların daha çok başlarına örttükleri, aslında İspanyol şövalyelerinin kullandığı kenarları altın işlemeli, "malûta" (Marlota) da sayılabilir.[182] Sirvâl denilen pantolon da kadınların dışarıya çıkarken giydiği kıyafetler arasında bulunmaktadır. Sirvâle, Fârisî diline ait, "zarawaro, şalvâr" kelimelerinden türemiş ve oradan batıya geçmiş ve Tâmesne, Sebte, Fas'ta giyilmeye başlanmıştır. Kadınların başlarına örttükleri kıyafetler arasında "minşef/peşkir, vikâye, mendil" de denilen saçı örten ipek ve ketenden yapılmış örtüler bulunmaktadır. Ayrıca aslı İspanyolca "cambuse" olan kenbûş, Endülüs etkisi ile Mağrib'de bazı şehirlerde yaygınlık kazanmış; mendil üzerine konulan ve yüzü örten, gelinlerin kıyafetleri arasında bulunan bir başörtüsüdür. El-Gafâre de yine başa örtülen ve omuzlara dökülen bir başörtüsüdür. Saçları toplamak için kullanılan ve daha çok ipekten yapılan, yuvarlak şekilli şürbiyye/ipek bant, şerit ve peçe olarak kullanılan; gözler dışında yüzü kapatan ve boyundan bağlanan "lisâm" da bu kıyafetler arasında sayılabilir. Merînî Dönemi kadınlarının giydiği ayakkabılar arasında

[181] İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, 1/241; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye* (1983 bs.), 1/64, 254; Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 97-99, 105-106.

[182] Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 3/350; Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*,108-109.

şerbîl denilen ve daha çok İspanya'da hizmetçilerin giydiği İspanyolca servilladan yahut da Osmanlı'da kölelerin giydiği zerbûl kelimesinden türediği düşünülen bir ayakkabı türü vardır. Endülüs ve Fas'ta yaygın olarak kullanılan ve gelinlere de hediye edilen bu ayakkabının ön tarafı deri üzerine altın iplik yahut ipekle işlenmiştir. Özellikle hamama giderken giyilen ve önce Endülüs'te daha sonra ise Fas'ta yaygınlaşan, yüksek topuklu, sedef veya mücevherlerle süslenmiş "kabkab"; ayrıca sadece topuklara değil bacakların yarısına kadar veya dizlere kadar uzanan, daha çok deri, yün, ketenden yapılan, Mağrib ve Endülüs'te yaygın olarak giyilen "huf" da bu ayakkabılar arasında sayılabilir. Venşerîsî ise el-Mi'yâr'da *"Kadınların ses çıkaran terlikleri"*yle ilgili verdiği başlıkta kadınların böyle hûf/terlik giymelerinin ve yürürken ses çıkartıp erkekleri cezbeden nalinler giymelerinin yasaklandığını belirtmektedir.

Merînî Dönemi kadınlarının süslenme tarzları arasında el-veşm/dövme ve kına önemli idi. Kına daha çok za'feran, sürme, badem kabuğu ve çeşitli bitkilerden elde edilerek ellere, ayaklara, bacaklara, göğüslere, boyna özellikle düğünlerde çiçek, yaprak resimleri, desenler çizilerek yapılıyordu.

Vezzân, Merakeş bölgesindeki kadınlardan bahsederken kulaklarına çeşitli küpeler hatta tek kulağa dört halka taktıklarını; gümüş yüzükler, kolyeler kullandıklarını belirtmektedir. Kadınların takılarının ise daha çok demir, bakır, gümüş, akîk yahut altından olduğunu ifade etmektedir. Kadınların saçları ile ilgili yaptıkları süslenmeler arasında kendi saçları üzerine yünden yapılmış perçem, kahkül sarkıtmaları vardır. İbnü'l-Hâc bunu mübah görürken, topuz yapmayı ve örtülerle saçı yükseltmeyi uygun bulmamıştır.[183]

[183] İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, 1/241-243; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 3/350, 6: 420; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye* (1983 bs.), 1/64-65, 254; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 121-122, 162; Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 108-109, 114-115, 118-128, 130-131.

Resim 8: *Mağribli kadın kıyafeti örneği.*
*(*https://www.moroccoworldnews.com/2015/02/151234/pictures-moroccan-beauty-throughout-history/ *)*

c. Erkek Kıyafetleri:

Dönemin erkek kıyafetleri arasında en önemlisi dış elbise olarak kullanılan ve baş kısmı da olan bornos/burnusdur.[184] Hasan Vezzân, Mağrib'in bu meşhur kıyafetini "başlığı da olan tek parça siyah manto" ifadesi ile tanımlamış, özellikle Fas'ta yapılan bornosların İtalya ve İspanya'da da çok yaygın olduğunu gözlemlediğini bildirmiştir.[185] Özellikle evlilik çağında olan ve daha ileri yaşlardaki erkeklerin giydiği bir kıyafet olan bornos, Mağrib'e has bir kıyafet olup Endülüs Emevîleri Dönemi'nde Endülüs'e onlar aracılığıyla da Avrupa'ya kadar yayılmış ve Mağrib bornosu olarak tanınmıştır.[186]

Erkek kıyafetleri arasında diğer bir tür ise kisâ, milhafe, hâik[187] gibi isimlerle zikredilen, kadınların da giymeyi tercih ettiği, daha çok yünden yapılan, ayaklara kadar inen elbiselerdir. Bu tip elbiseler, köylerde ve çölde oturanlar için kaba yünden yapılır; şehirlerde oturanlar için ise ince yünden, pamuk, ipek ve kabartmalı ipek kumaşlardan yapılırdı. Cellâbiyye de erkek kıyafetleri arasında sayılmaktadır.

---

[184] **Bornos (burnus):** Arapça olmayan bir kelimedir. Manto, cübbe, dürra'a gibi kıyafet olup baş kısmı da mevcuttur. Uzun kalensüva, zâhidlerin giydiği bir kıyafettir. *Lisânü'l-Arab*, 1/393. Hasan el-Hâfızî, el-burnus kelimesinin delâlet ettiği iki anlamdan bahsetmiştir. Birincisi, Merînî Dönemi'ne özel bir vergi ikincisi ise başlık ekli manto, yağmurluk, cübbe anlamında bir dış kıyafettir. "El-Burnus", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, 4/1196. Bazı araştırmacılar ise bornos kelimesinin, Yunanca uzun elbise anlamında "birras" ya da siyah anlamında "burnu" kelimelerinden türediğini söylemektedir. Sûs şehrinde bornos kelimesi yerine aynı kıyafeti ifade etmek için ahnîf (hanîf) kelimesi kullanılırdı. Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 143-145.

[185] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye* (1983 baskısı), 1/176-177. İbn Ebû Zer', Abdülhak el-Merînî'ye ait olduğu söylenilen ve ona ait olduğu için mübarek kabul edilen; taşıyan veya üzerine silkelenen hastalara şifa, hamile kadınlara kolay doğum sağlayan bornosunun olduğunu ifade etmektedir. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 30-31.

[186] Ferhat, *Gırnâta,* 109-110; Hâfızî, "el-Burnus", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, 4/1196.

[187] **Hâik:** Başı ve bedeni örten, yünlü bir dış elbisedir.

Arapça cilbâb kelimesinden türeyip, Endülüs ve Mağrib'de oldukça yaygın bir şekilde kullanılmış olan bu kelime ile gömlek ifade edilmektedir. Daha çok yünden yapılan ve siyah ya da beyaz rengi tercih edilen bu elbise, bütün bedeni saran, baş kısmı açık ve kısa elbisedir. Halk arasında bu kelime yerine Berberîce elbise anlamında olan selbah kelimesi kullanmakta idi.[188]

Başlığı olmayan ve daha çok fakirlerin ve dağlık kesimlerde oturanların giydiği, kaba yünden yapılmış, uzun kollu elbise olan abâ;[189] ayaklara kadar yahut baldırlara kadar uzanan, kadınların da giydiği daha çok yün ve ketenden bazen de pamuktan yapılan geniş elbise olan kamîs; daha çok çöllerde ve dağlık kesimlerde tercih edilen iş gömleği olarak da sayılan teşâmir adlı kamîs[190] ve cübbe de erkek kıyafetleri arasındadır.[191]

Yine hem kadın hem erkeklerin giydikleri kıyafetlerden biri olan ve İspanyolcaya "almaizar" şeklinde geçen ve daha çok ketenden yapılan mi'zer,[192] ayrıca Merînî Dönemi'nde Mağrib-i Aksâ'da özellikle fakîhlerin ve Fas'taki mescitlerin resmî hatîblerinin giymekte olduğu, beyaz ince keten kumaştan yapılan "kıbtiyye" ve sirvâle/pantolon[193] Mağribli erkeklerin kıyafetlerindendir.[194]

Erkeklerin başlarına örttükleri ve taktıkları kıyafetler ara-

---

[188] Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*,150-154.

[189] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 30.

[190] **Teşâmîr:** İş esnasında giyilen bir iş gömleğidir. İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 71'deki 9. dn. açıklaması.

[191] Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 156-161.

[192] **Meâzir:** Müfret hâli mi'zer olup önlük, örtü, peştamal, şal, omuz atkısı anlamındadır.

[193] Söylemez, sirvâl kelimesinin Deylemîce veya Pehlevîce olduğunu, dolayısıyla Kûfe'ye de Deylemîler veya Farslar tarafından getirilip Araplar arasında yaygınlaştığını ifade etmektedir. bk. Söylemez, *Kûfe*, 305.

[194] Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 167-170.

sında ilk sırada "imâme" yer almaktadır. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren kullanılmaya başlanan imâmeler; İslâm fetihleriyle birlikte Mağrib'e taşınmış, bölgeye göre farklı renk ve şekillerde olmak üzere yaygınlık kazanmıştır. Mağrib'in çeşitli yerlerinde ve çeşitli kabilelerince imâme kelimesi yerine Berberîce "tekrizît" ve yine Arapça "şüd" kelimeleri de kullanılmıştır. Diğer baş kıyafetleri ise takiyye[195] ve kalensüvadır.[196]

Vezzân, Fas'ta oturan zengin erkeklerin kışın dışarı kıyafeti olarak yün kamîsler, onun üzerine de geniş abâlar giydiklerini, başlarına ise kalensüva takıp kalensüvanın etrafını keten imâmelerle iki kere sardıklarını belirtmekte; onların çorap giymediklerini onun yerine kalın ayakkabılar giydiklerini ifade etmektedir.[197]

Merînî sultanları özellikle kaliteli beyaz bornos giyerlerdi. Ulemâ ise beyazın yanı sıra renkli bornos da giyerdi. Yine sultanlar, devlet adamları; pamuktan yapılmış eni dar uzun sarık sararlar, onun üzerine ise omuzlarını örtecek şekilde ihrâmlar sarınırlar, kılıçlarını kuşanırlar, ayaklarına enmuk dedikleri ayakkabı giyer, onun üzerine de mahmuz kuşanırlardı. Ayrıca mıdammât[198] dedikleri bin miskal ağırlığında altın veya gümüşten aksesuarları olan ve savaşlardan ziyade ordunun geçit törenlerinde taktıkları kemerleri vardı. Sultan EbûYa'kūb'un özel elbiseleri arasında ise uzunca bir keten sarık ve omuzlarına aldığı ihrâm bulunmaktaydı. Cuma ve bayram günlerinde hacdan kendisine hediye olarak getirilen

---

[195] **Tâkiyye:** Fes altına giyilen beyaz ve pamuklu bir başlıktır.

[196] Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 178-179. **Kalensüva:** Kalensiye, başlık, takke, külah, kapşon. Mutçalı, 728.

[197] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye* (1983 baskısı), 1/141, 233, 252; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 184, 190.

[198] Herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

elbiseleri giyer, diğer elbiseleri arasında onlara olan ilgisi farklı olurdu.[199]

Kadılar, kâtibler, âlimler, şeyhler ve genel halkın giydiği kıyafetler ise yukarıda sayılan kıyafetlere benzemekle beraber imâmeleri yani sarıkları yeşilden olur ve de enmuk giymezlerdi. Ebû İnân Dönemi âlimleri ise özel elbise olarak daha çok beyaz renkli cilbâb, hâik ve bornos giyerlerdi. Fakîhlerin kıyafetleri ise daha çok beyaz yünden bornos ve ihram idi. Fakîhler başlarına mendil örter; kıbtiyye ve südâsiyye denilen sarıklar takarlardı. Şeyhler uzun sarıklar sarıp omuzlarını örtü ile örterlerdi.[200]

Ayakkabılar arasında ise bileklerden, topuğun yanlarından ve başparmak arasından geçen bağcıkla ayağı tutan Berberîlerin "erkâsen" diye ifade ettikleri "na'lin"; Endülüs'ten alınan ve şekli daha da geliştirilerek sultanların ve eşrafın giymeye başladığı, Berberîlerin "tûrzîn" diye ifade ettikleri "belğa";[201] yine Endülüs'ten örnek alınan, tahtadan yapılan ve daha çok hamamlarda kullanılan "kabkab"; aslı İspanyolca "zapatos" olan topuksuz, uzun ayakkabı "sibât"; Merînî Dönemi'nde Fas'ta çarşısı kurulan, kalın tabanlı "karak"[202] vardır. Diğer bir ayakkabı ise bacağın yarısına kadar uzanan daha çok keçi derisinden yahut yün veya ketenden yapılan, karda rahat giyilebilsin diye altı taşlarla güçlendirilmiş ağır ayakkabılar vardır ki bunlar "huf" diye isimlendirilirdi. Yazın giyilecek huflar ise ince deriden yapılırdı.[203]

---

[199] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/268; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/211; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye* (1983 baskısı), 1/141, 233, 252; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 184, 190; Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 185-190.

[200] Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 224-238.

[201] **Belağa:** Yemen halkının nalin için kullandığı kelimedir. *Lisânü'l-Arab*, 2/7.

[202] *Lisânü'l-Arab*, 10/321.

[203] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/268; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/211; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye* (1983 baskısı), 1/141, 233, 252; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 184, 190; Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 185-190.

Resim 9: *Bornos (www.dhub.org.)*

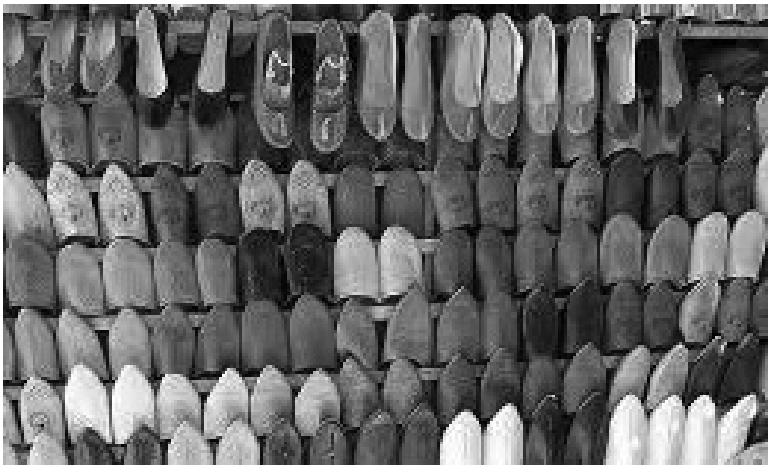

Resim 10: *Ayakkabı ve terlik çeşitleri (*www.plus.google.com.tr*)*

Asker kıyafetlerine baktığımızda önü açık ve dizlerin altına kadar inen, Mısır'daki Memlük askerlerinin giydiği ve Merînîlerin özellikle Sultan Ebû İnân Dönemi'nde kullanmaya başladığı beden kıyafeti olarak "kabâ"; baş için örtü olarak kullanılan gafâre -ki Ebû İnân kırmızı takıyordu-, ihrâm, yine Memlük ordusunun başlıklarından biri olan kalensüva dikkat çekmektedir. Ebû İnân Dönemi ordudaki Endülüslülerin giydiği "retafil", ince ketenden yapılmış eni dar olan imâme, kalensüvanın altına başı korumak için takılan ve özellikle Merînî Dönemi Mağrib'de yaygınlaşmış olan miğfer, zırh; ayaklar için Murâbıt Dönemi'nden beri askerin giydiği ve Merînîlerde daha da yaygınlaşan topukları saran, bacağın yarısına uzanan, hareket kolaylığı vermek için deriden yapılan "enmûk" vardır. Ayrıca Mısır'da kullanılan daha sonra Mağrib'de yaygınlaşan, özellikle Fas ve Merakeş'teki Yahûdilerce altın, gümüş eklenerek ve süslenerek yapılan madenî mihmez/mahmuz da bu grupta sayılabilir.[204]

Kıyafetler hem devletlerarası hediyeleşmelerde hem de sul-

[204] Makar, *el-Libâsü'l-Mağribî*, 224-238.

tanların âlim, fakîh ve şairleri taltif etmek için sunduğu eşyalar içerisinde bulunması itibarıyla önem arz etmektedirler. Merînî Sultanı Ebû İnân'ın Gırnâta Sultanı I. Yûsuf'a gönderdiği hediyeler arasında da oldukça değerli elbiseler bulunmakta idi. Sultan Yûsuf'un, Ebû İnân'ın bu hediyelerine teşekkür bildiren bir mektup gönderdiği rivayet edilmektedir.[205] Merînî sultanlarının büyük şeyhlere her yıl vermekte olduğu hediye ve atıyyeler arasında bir bükçe/bohça kumaş, yine bir paket "zerdhâne" dedikleri İskenderî süslemeli elbise, ayrıca beyaz keten Afrika işi iki elbise, bir ihrâm, boyu seksen zirâ' olan şâş, ince pamuklu örtüler bulunmaktaydı. Yine böyle hediyeler arasında Merînî Sultanı Ebû İnân'ın fakîh Yûsuf b. Ömer el-Enfâsî'ye gönderdiği kıyafetler arasında ise iki beyaz ve yün bornos, büden,[206] ihram, sarık olarak sarmak için mendil, iki dürrâ'a vardı.[207]

Merînî Dönemi yaygın giyim kuşam kültürüne dair bu başlık Roger Le Tourneau'nun konu ile ilgili verdiği bilgilerle bitirilebilir:

> "Giysileri, 18 ve 19. yy.larda Avrupalı seyyâhların betimlediğinden çok farklı değildi; bunlardan çarpıcı eskiz örnekleri 19. yy.ın başlarında Fransız ateşesine eşlik eden ressam Delacroix'in gezi albümlerinde bulunur. Ayrıca 16. yy.ın başlarında Afrikalı Leo'nun tasvirleri de bu yöndedir. Orta sınıf, kışın yabancıların yaptığı kumaşlardan giysiler giyerler, gömleklerinin üzerine yarım kollu çok dar kısa ceket giyerlerdi. Bu ceketin üzerine önü ilikli geniş uzun bir elbise giyerlerdi. Bunun üzerine de bir bornos (burnus, pelerin) alırlardı. Başlarına İtalya'da takılan ancak kulaklığı olmayan bir başlık takarlardı. Bu başlıkların üzerine başın etrafından iki kez dolanan ve çenenin altından geçen sarık sararlardı. Çorap ya da içlik pek giymezlerdi. Ancak kumaş pantolonları vardı.

---

[205] Ferhat, *Gırnâta*, 109.

[206] **Büden/beden:** Kısa bir cübbe. *Lisânü'l-Arab*, 1/346.

[207] **Dürrâ'a:** Özellikle yazın giyilen bir cübbe; önü açık, bol, kolları olan bir çeşit elbise.

Kışın at sürerken yarım bot giyerlerdi. Doktorlar ve yaşlı beyefendiler yüksek mevkideki Venedikli beyefendilerinkine benzeyen geniş kollu ceketleri giymeyi alışkanlık hâline getirmişlerdi. Alt sınıflara mensup erkekler kaba saf yünden yapılan beyaz bir elbise giyerlerdi ve bunların pelerinleri de aynı yünden yapılırdı. Kadınlar gayet güzel giyinirlerdi. Ancak sıcak havalarda sadece kabaca bir kemerle büzdürdükleri entari giyerlerdi. Kışın erkeklerde olduğu gibi önü ilikli geniş kollu uzun elbise giyerlerdi. Dışarıya çıktıkları zaman ayakları da örten uzunca bir pantolon giyerlerdi. Suriyeli kadınların tarzıyla tüm başı ve vücudu kapatan bir peçe takarlardı ve sadece gözleri görünürdü. Kulaklarına çok güzel değerli taşlar taşıyan büyük altın küpeler; her bir kolda bir tane olmak üzere bileklerine altın bilezik takarlardı ki bunlar genellikle yüz düka (yaklaşık üç yüz elli g) gelirdi. Soylular sınıfından olmayan kadınlarınki gümüşten olurdu. Bu bileziklerin benzerlerini ayak bileklerine de takarlardı."[208]

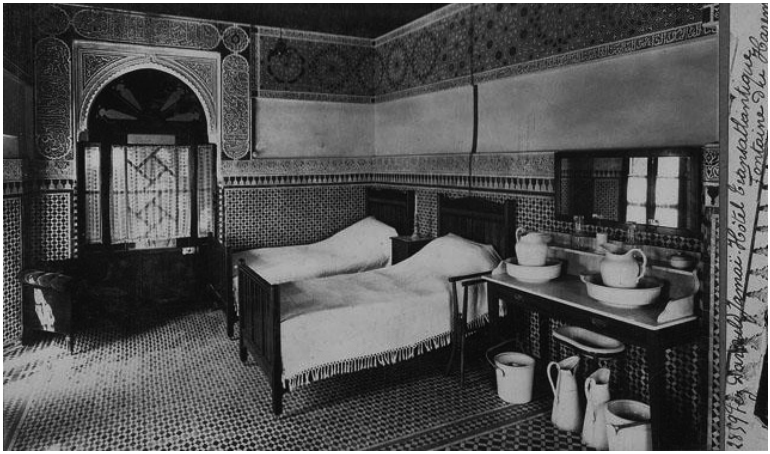

Resim 11: *Fas'ta Bir Sarayın Yatak Odası (*https://archnet.org/collections/25/media_contents/61986)

[208] Tourneau, *Fez in the age of Marinides,* 63-64.

2.1.4. Merinî Dönemi Mağrib Sofrasındaki Yiyecek ve İçecekler

Yemek kültürü, bir milletin kendine has özelliklerini, coğrafî bölgesinin sahip olduğu iklim özellikleri ile bu bölgeye yolu düşen diğer kültürlerin izlerini ve etkilerini yansıtması bakımından önemlidir. Ayrıca doğu-batı, kuzey-güney arasında gerçekleşen ticarî faaliyetler ve seferler, gıda maddelerinin diğer bölgelere yayılmasını kolaylaştırmış ve potansiyel yemek çeşitliliğini artırmıştır. Bununla ilgili olarak Müslümanların Kuzey Afrika ve Endülüs seferlerinin, meşrıktaki yemek kültürünün batıya taşınması açısından kıymetlidir. Öyle ki Emevî ve Abbâsîlerin Batı'ya yönelik seferleri esnasında Bağdat, Şam ve Fars yemek kültürü buralara taşınmış; Mağrib'de bulunan Fâtımîler de Mısır yemek kültürünün Kuzey Afrika ve Endülüs'e geçişini hızlandırmıştır.

Bu bölümde yemeğin Merînîler Dönemi Mağrib'de ne anlam ifade ettiği, nasıl sunulduğu, yemek malzemesi ve mutfak âletleri olarak neler kullanıldığı, yemek çeşitleri ve bazı tarifler verilerek dönemin yemek kültürü anlatılmaya çalışılacaktır. Ayrıca Merînîler Dönemi mutfağının hangi bölgelerden etkilendiği örneklendirilecektir. Bununla ilgili olarak şunu hemen ifade etmek gerekir ki özellikle bu bölümde birini sıkça kullandığımız üç yemek kitabı bize, Bağdat ve Mağrib yani Doğu ve Batı arasında kültür, özellikle yemek kültürü konusunda etkileşimin ne denli belirgin olduğunu göstermektedir. Bu kitaplardan ilki Abbâsî Dönemi'nde sarayda görevli İbn Seyyâr el-Varrâk'ın (ö. 10. yy.) Abbâsî halîfelerinin yemek listeleri ile yemek tariflerini yazdığı, perhizleri de içeren "*Kitâbü't-Tabîh*"[209] adlı eseridir.

[209] İbn Seyyâr el-Varrâk (ö.10. yy.), bu eserde oldukça fazla başlık altında her çeşit yemek, tatlı tariflerini vermiş, Abbâsî halîfeleri Mütevekkil ve Me'mûn için hazırlanmış yemek listelerindeki tarifleri sunmuş, yemeklerde kullanılan mal-

İkincisi, Şemseddin Muhammed el-Hasan b. Muhammed el-Kerim Bağdâdî'nin (ö. 1239) 1226'da derleyip kaleme aldığı ve Abbâsî Dönemi mutfağı ile ilgili olan "*Kitâbü't-Tabîh*" adlı eseri[210] ve üçüncü olarak Tücîbî'nin 1238-1266 yılları arasında Belensiye'de iken Merînî Dönemi Mağrib ve Endülüs yemeklerini kaleme aldığı "*Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân*"[211] adlı eseridir. Bu üç eser karşılaştırıldığında eserlerde yer alan yemekler, isimleri, yapılış teknikleri ve kullanılan baharatlar açısından birbirlerine büyük ölçüde benzedikleri görülmektedir. Tücîbî'de bulunan ve Mağrib'e özgü olan kuskus, bazı sebze ve et yemekleri, Mağrib'de bulunan balık

zemelerin ve baharatların sağlık açısından değerlerini zikretmiştir. Eser, 2011 yılında Fuad Sezgin tarafından tıpkıbasım olarak basılmıştır. Ebû Muhammed el-Muzaffer b. Nasr İbn Seyyâr el-Varrâk, *Kitâbu't-tabîh*, yay. Fuad Sezgin (Oxford: Silsiletü C, Uyûnu't-Türâs, 79,1432/2011).

210 Eser, Charles Perry tarafından İngilizceye çevrilmiş, giriş ve notlar eklenmiş; 2009 yılında Nazlı Pişkin tarafından "*Abbâsî Bağdat'ından Yemekler, Tatlılar, Çeşniler*" adı altında Türkçeye çevrilmiş, Kitap Yay. tarafından birinci baskısı yapılmıştır. Ayrıca bu eseri, 15. yy.da Muhammed b. Mahmûd Şirvânî, bazı yeni tarifler de ekleyerek Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Eser, Mustafa Argunşah ve Müjgan Çakır tarafından 2005 yılında "*15. yy. Osmanlı Mutfağı*" adı ile İstanbul'da yayınlanmıştır. Dolayısıyla Doğu-Batı arasında kullanılan bu yemek tarifleri Anadolu'ya da uğramıştır.

211 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn et-Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân fi tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân, sûratün min fenni't-tabh fi'l-Endelüs ve'l-Mağrib fi bidâyeti asri Beni Merîn*'dir. Tücîbî, eserini on iki kısma ve her kısmı da kendi arasında fasıllara bölerek yemek tariflerini sunmuştur. Beş fasıldan oluşan birinci kısımda ekmekler, tiritler, çorbalar, ezmeler, ekmek yemekleri yer almaktadır. Altı fasıldan oluşan ikinci kısımda inek, koyun, koç, oğlak eti, yaban hayvanı eti, av hayvanları et yemekleri bulunmaktadır. Yedi fasıldan oluşan üçüncü kısımda kaz, tavuk, keklik, güvercin, serçe, sığırcık eti yemekleri; üç fasıldan oluşan dördüncü bölümde Sanhâcî kabilesine ait yemekler, dil, işkembe tarifleri verilmektedir. İki fasıldan oluşan beşinci kısımda balık ve yumurta yemekleri; üç fasıldan oluşan altıncı kısımda süt ve süt ürünleri, tereyağı, sütün kurutulması gibi işlemler anlatılmaktadır. On fasıldan oluşan yedinci kısımda kabak, patlıcan, havuç, yer mantarı, marul, kolokaz bitki yemekleri yer almaktadır. Üç fasıldan oluşan sekizinci kısımda bakla, fasulye, nohut, mercimek yemekleri; yedi fasıldan oluşan dokuzuncu kısımda ballı tatlılar, helva çeşitleri, şekerlemeler bulunmaktadır. On iki fasıldan meydana gelen onuncu kısımda turşular, sirkeler, zeytinyağı, soslu zeytin, sirke yapımı yer almakta; on birinci kısımda çekirge yemeği, on ikinci kısımda temizlik maddeleri, koku yapımı, sabunlar anlatılmaktadır.

çeşitleriyle yapılan yemekler, Sanhâcî gibi Berberî kabilelere mahsus yemekler dışında verilen yemek tarifleri daha çok Varrâk'ın *Kitâbü't-Tabîh*'inde yer alan tariflerdir.Bu konu ile ilgili olarak birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Varrâk'ın eserinde bulunan ve ilerleyen sayfalarda bazılarının tarifini vereceğimiz herîse, senbûsek, zirbâc, levzink, zebîn, İbrahimî, kadayıf, kalâya, fâlûzec tarifleri, Bağdâdî'nin *Kitâbü't-Tabîh*'inde ve yine Tücîbî'nin *Fadâletü'l-huvân*'ında da yer almaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Tücîbî'nin tarifleri arasında Bağdat'a özgü "dimâğu'l-Mütevekkil", "Abbâsiyye" gibi tarifleri de vermiştir ki bu tarifler, Doğu'dan gelen yemek kültürünün en bariz örnekleri arasındadır.

Tücîbî'nin eserinde hem yukarıda bahsedilen Bağdat, Mısır yemeklerinin etkisini, hem de dönemin Mağrib ve Endülüs'ünde Merinî Dönemi hâlihazırda yapılan yemekleri bulmak mümkündür. Eserin tahkikini yapan Şakrûn'un bu yemeklerin bugün Mağrib'de hâlen pişirilmekte olduğunu ifade etmesi, bize o dönemin zengin yemek kültürünün canlı bir şekilde korunduğunu göstermektedir. Ayrıca muhakkik dönemin zengin yemek kültürünü:

> *"Bazıları oldukça zor ve uzun sürede yapılan bazıları ise basit olan bu kadar çeşit yemeğin oluşu, Merînî Dönemi yemek kültürünün zenginliğini göstermesi yanında dönemin kültür ve medeniyetinin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından da değer ifade etmektedir."* şeklinde açıklamaktadır.

Tücibî'nin yemek kitabında yer alan yemeklerde kullanılan baharat ve tatlandırıcıların çeşitliliği, sebze ve meyvelerin zenginliği, kullanılan mutfak eşyaları dönemin sosyo-kültürel ve iktisadi özellikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Yemeklerin bazılarının çok külfetli, bazılarının daha basit malzemelerden oluşması toplumun her kesimine özgü yemeklerin varlığını göstermektedir. Tücîbî tarafından yemekler

ile tıp arasında kurulan bağ ise bedenin özellikleri ve tercih edilmesi ya da kaçınılması gereken yiyecekler hakkında bilgi sahibi olduklarını, yemek pişirme âletlerinin maddesine ve temizliğine dikkat etmeleri de yine sağlıklı yemek yapma hususunda bilinçli olduklarını göstermektedir. Mesela kullanılan baharatlardan kâfûrun bedene kuvvet ve zindelik verdiği bilgisi aktarılmaktadır.[212]

Merînîlerden bahseden tarihçiler onların ve dolayısıyla kabileleri Zenâte'nin temel özelliklerini anlatırken "misafire ikramda" bulundukları, "yemek ikramını seven bir halk" oldukları ve ayrıca en önemli yemeklerinin "et, hurma, süt ve bal" olduğu bilgilerini paylaşmaktadırlar. Merînîlerin ikramı seven bir halk olduğu ifade edilirken Merînî sultanlarının da bu konuda oldukça cömert olduklarının zikredilmesi, sultanlar ile halkın ikram ahlakının benzer olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. İkram konusunda cömert olan Merînî sultanları gerek meclislerinde gerek bayram, düğün, zâviye, medrese açılışlarında gerekse resmî törenlerde birçok vesile ile halka yemek ikramında bulunmuşlardır. Meselâ İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebü'l-Hasan'ın başşehre dönüşünde yedi gün süren törenlerde oldukça zengin yemek ikramları yapıldığını belirtmektedir.[213]

Bir süreç olarak gelişen, yerleşen ve zenginleşip yöresel hâle gelen yemek kültürünün oluşumu için Merînîler öncesi döneme kısaca değinmek gerekir. Öyle ki bu dönem yaşanan yemek kültürü öncesinden çok şey almış, sonrasına çok şey bırakmıştır. Mesela Kartacalılar[214] zamanında en meşhur ye-

---

[212] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 20-31.

[213] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 281-282; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/170, 216-217; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 5; Mâhî, *el-Mağrib*, 35-38.

[214] **Kartacalılar:** MÖ 814-146 yılları arasında Kuzey Afrika, Endülüs sahilleri ve adalarda hüküm süren, Filistin'den göç etmiş, İbrânî asıllı Fenike kolonisidir. İtalya ile rekabet içerisinde bulunmuşlar, ticari, fikrî, mimarî açıdan Kuzey

mekler arasında olan kuskus, Mağrib bölgesinin hemen bütün zamanlarında şimdi olduğu gibi değerini korumuştur. Yine o dönemde kıymetli ve çeşitli olan ekmeğe Merînîler Dönemi'nde oldukça fazla çeşidiyle rastlanmaktadır.[215]

İslâm fetihleriyle birlikte bölgeye gelen Araplar doğal olarak kendi yemek kültürlerinin belli başlı çeşitlerini buraya taşımışlardır. Emevî Dönemi Endülüs'ünde bilinen Arap yemekleri arasında serîd/tirit, fetîte, harîze/herîse, asîde, rabîke, ceşîşe, sahîne var idi. Bu Arap yemekleri zamanla komşuluklar ve evliliklerle birlikte İspanyollar arasında da yayılmaya ve Endülüs ile Mağrib yemekleri arasında sayılmaya başlanmıştır. Şair ve mûsikişinâs Ziryâb[216] Bağdat'tan Mağrib ve Endülüs'e gelirken o kültüre ait çoğu şey arasında bolca yemek tarifleri de getirmiştir. Özellikle baharatlı ve aromalı olan et yemeği tekâya, senbûsek, kebap, tekalliyetü Ziryâb -tavuk ve tavşan

---

Afrika'da çok önemli izler bırakmışlardır. Çiftçilikte çok ilerlemişler, buğday ticareti yapmışlar, zeytin ağaçları ekmişler, hayvan yetiştirmişlerdir. Barış yanlısı politikaları dolayısıyla Berberîleri hem dinî ve sosyo-kültürel hem de iktisadi açıdan çok etkilemişlerdir. Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/28 vd.

[215] Harekât, *el-Mağrib abre't-târih*, 1/38. Öyle ki tılsım anlamı yüklenen ve kem gözlerden korunmak için hamurdan yapılan el şeklindeki ekmekleri kapıların arkasına asmaktaydılar. Bu geleneğin Berberî âdetleri arasına yerleştiği ifade edilmektedir.

[216] **Ziryâb (ö. 852):** Asıl adı Ebü'l-Hasan Ali b. Nâfî, lakabı Ziryâb yani siyah kuştur. Afrika kökenli bir köle olma ihtimali yüksek olan Ziryâb, Abbâsiler Dönemi'nde Bağdat'ta yaşamış, Mehdî ve Hârûnürreşîd dönemlerinde mûsikî eğitimi almıştır. Sarayda kaldığı için Abbâsîlerin şaşaalı yaşamını görmüş, bunları Mağrib ve Endülüs'e taşımıştır. Mûsikîden yemek kültürüne, astronomiden tarih ve coğrafyaya pek çok konuda bilgi ve birikim sahibi olan Ziryâb, Bağdat'tan ayrıldıktan sonra önce Mağrib'e sonra da 2. Abdurrahman'ın sarayına mûsikîşinâs olarak gitmiş ve kendisine orada maaş bağlanmıştır. Ziryâb, ûda beşinci teli ilave eden, hâfızasında on bin eserin güfte ve bestesinin bulunduğu, kendisi için Kurtuba'da bir konservatuar açılmış olan kişidir. Kurtuba'nın Bağdat karşısında rekabetinde sembolik yeri olsa da yemekten kıyafete, yaşadığı toplumun adabımuâşeretine [görgü kurallarına] yön veren Ziryâb'ın başarısı göz ardı edilmemelidir. Bağdat'taki kültür zenginliğini Batı'ya taşıyıp kendi üslubunca sunmuş ve yer edinmiştir. bk. Fatih Erkoçoğlu, Fazlı Arslan, "Endülüs'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb" (ö. 238/852)", 7/14 *İstem* (2009), 261-281. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/991; Makkarî, *Nefh*, 3/122-135.

eti, bol baharat, aromalı su ile yapılır- gibi yemekler Ziryâb tarafından yayılmıştır. Sofra düzeni, üç öğün yemek, çorba, ana yemek, tatlı ikramı sırası, cam ve kristal bardaklarda şerbet sunumu, keten masa örtüsü kullanımı, yemek kaplarının seçimi konusunda da burayı oldukça etkilemiştir. O, geldiği bu toprakların halkına neyi nasıl yemeleri gerektiğini anlatmış, yenilebilecek ve yemeklere katılabilecek bitkileri tanıtmış, bunlar arasında kişniş otunun yemeklerde ve soslarda nasıl kullanılacağını öğretmiştir.[217]

Merînîler öncesi Mağrib'e tekrar bakıldığında Murâbıtlarla birlikte çölün güneyindeki Sanhâce kabilelerinden olan Lemtûne ve Mesûfe aracılığıyla Mağrib-i Aksâ'ya taşınan yemekler arasında koyun, deve eti, çekirge ile yapılan yemekler, arpa yemekleri, peynir ve ekmek çeşitleri bulunurdu. Tuzlanmış keçi etinden yapılan âsmâs, millî yemekleri idi. İnek ve koyun etinden yapılan Sanhâcî'l-mülûk, kuş etinden yapılan emhâh -sultanlara ve devlet adamlarına mahsus idi-, Yahudi yemeklerinden ferrûcu'l-Yahudi, ta'âmu'l-ahraş; Mısır yemeklerinden olan merzûne'l-Mısrî, Abbâsî yemeklerinden deccâcetü'l-Abbâsî, Bermekî, Bûranî, Endülüs yemeklerinden hûtu'l-murûc, ta'âmu'l-mücebbene, Afrika yemeklerinden kursatü't-Tûnusî ve daha çok velîmelerde/düğün yemeklerinde yapılan muassel tatlısı Murâbıtların yemekleri arasında sayılabilir. Yazın daha çok kabaklı fürûc, sirkeli et yemeği, sonbaharda toprak kaplarda yapılan et yemekleri, kışın bol yağlı, etli, baharatlı yemekler tercih edilirdi. İçecek olarak üzüm suyu ve meyve şerbetleri yapılırken anzîz gibi sarhoşluk veren içkiler de tüketilirdi.[218]

---

[217] Makkarî, *Nefh*, 3/122 vd.; Düveydâr, *el-Müctema'u'l-Endelüsî fi'l-asri'l-Emevî* (138-422/755-1030) (1994), 288-290.

[218] Hasan Ali, *el-Hadâratü'l-İslâmî fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs "asrü'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn"* (1980), 432-437.

A. Merînî Dönemi Yemeklerinin Muhtevâsı

Bu başlık altında dönemin mutfağında yer alan ekmek, çorba çeşitleri, etli-sebzeli yemekler, kuskus, balık yemekleri, tatlılar, zeytin, turşu ve sos çeşitleri anlatılacak ve bazı bölümler için bazı tarifler dipnotta verilecektir. Merînî Dönemi'nde yapılan yemeklerin adlarının daha çok yemekteki bitki veya et ismi, ana malzeme, yemeğe rengini veren malzeme, özel baharatı, pişirme tekniği, yer veya kişi isminden geldiği görülmektedir. Merînî mutfağında yemeklerin sofraya getirilişine kadar geçen sürede uygulanan teknikler arasında doğrama, şerit hâlinde kesme, kızartma, doldurma, sarma, sıvı içinde ezme, süzgeçten geçirme, kabuğunu soyma, çekirdeklerini çıkarma, kavurma, sıcakta bekletme, tütsüleme, tandırda pişirme, haşlama, acı suyunu çıkarma, tuzlu suda bekletme, sirkede bekletme, hamur parçası atarak fazla tuzunu alma, şerbetleme, baharatlı şekere batırma, gülsuyu vs. ile kokusunu güzelleştirme usûlleri yer almaktadır.[219]

a. Sebze Yemekleri:

Sultanların, arazilerin çoğu kısmını bostan olarak ayırması ve buralara sebze meyve ektirmesi halkı bu konuda teşvik etmiş, sebze açısından yaşanılan bu bolluk ve çeşitlilik Merînî mutfağındaki sebze yemeklerinin çeşitliliğine de yansımıştır. Sebzeli yemekleri et yemeklerinden ayırmanın çok da mümkün olmadığı bu mutfakta kabak ve patlıcan çok tüketilmektedir. Suyu çıkarılarak yapılan kabak yemeklerinde baharatlar, yumurta ve un kullanılmaktadır. Patlıcan, yemekte kullanılmadan önce tuzlu suda bekletilir, üzerine taş konulur ve acı suyunun çıkması sağlanırdı. Ezeliyye ve ucce/omlet en önemli patlıcan yemeklerindendir. Bu sebze yemeklerine daha çok zeytinyağı,

[219] Bu bilgileri Tücîbî'nin *Fadâletü'l-huvân* adlı eserinden tespit ettik.

zencefil, sa'ter/kekik, soğan, biber, badem, sarımsak, dövülmüş nohut, safran katılırdı. Bazı tariflerde ekmek parçalarının da katıldığı görülmekterdir.[220]

b. Et Yemekleri:

Mağrib ve Endülüs mutfağında oldukça fazla tüketilen et çeşitli yöntemlerle pişirilir ve daha sonra kullanılmak üzere saklama teknikleriyle ya güneşli bir yere asılarak kurutulur yahut tütsülenirdi. Etin kullanıldığı velîme yemekleri arasında en önemlisi mirkâs/sucuk, pastırma idi. Mirkas, butlardan yapılır, kıyma hâline getirilen ete iç yağı katılır; ayrıca tuz, biber, zencefil, kişniş otu, biraz mastakî[221]/mastika, sakız ağacı reçinesi, sümbül, karanfil, anason, kimyon, soğan, sarımsak, gül suyu, nane suyu ile de sosu hazırlanırdı. Elde edilen etli harç, iyice temizlenmiş bağırsaklara doldurulur, bükülür ve güneşe veya tütsüye asılırdı. Kuş etleri arasında ise kaz etli yemek yapılırdı. Bu yemeğe konulan sos tuz, biber, anason, kızartılmış ekmek parçaları, zeytinyağı ve badem ilavesiyle hazırlanırdı. Tavuk yemeklerinde kızartılan tavuğa çeşitli baharatlar katılırdı. Bu yemekler arasında kâfûrî, zirbâcî, muhallel, muğfer, müftet, hûtî, caferî, mervezî, fahsî, semmâkî, meşrıkî, limon suyu ve zeytin eklenen Türkî, bedevî, İbrâhîmî, cevzâbe vb. sayılabilir. Et yemekleri arasında işkembe dolması, dil yemeği de zikredilebilir. Yine bir mutfak pratiği olarak et yemeğinin ağır kokusunu gidermek için yemeğin içine bir süreliğine badem ve ceviz atılmakta idi.[222]

Merînî yemekleri arasında haklı bir şöhreti bulunan tirit oldukça çok çeşidi olan bir et yemeğidir. Buzağı, koyun, inek, keçi başından yapılan tiritlerden, inek etiyle yapılana kışlık

---

[220] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 222-236.

[221] **Mastakî:** Rûmî dilinde sakız anlamındadır. *Lisânü'l-Arab*, 13/124.

[222] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 144-145, 151-179, 274-275.

lahana, kabak, patlıcan; koyun etiyle yapılana ise süt eklenirdi. "Şâşiyeibnü'r-rebî', makbûle/serîde, mükerrere, şâkûme diye isimlendirilenler; tavuk, güvercin etinden yapılanlar; fırında, tandırda ya da toprak tencerede yapılan türleri vardı. Tirit yemeğine biber, kişniş otu, zeytinyağı, soğan katılırdı. Nevrûz gününe özel olan tirit, tavuk etiyle ve bol sarımsakla yapılırdı.[223]İnek etiyle yapılan yemeklere patlıcan, şalgam, soğan, sarımsak, safran, darı, nohut, badem, rezene, nane suyu, kimyon, badem, zencefil, tarçın biber, kişniş otu, zeytinyağı, sirke, tuz, yumurta bazen de bal katılırdı.[224] Bu yemekler arasında "cemelî, bürânî, müselles, râhibî, soğanlı inek gözü yemeği, merveziye, ernebî" vardır. Koyun eti yemekleri arasında tefâyâ'l-beydâ ve hadrâ, lahanalı kürnübiye, şalgamlı leftiye, karnabaharlı kunnabîtî, pazılı selkî, rezeneli besbâsî, naneli na'naî, ıspanaklı et yemeği, taze bademli, ayvalı, nergislinecrisî, mantarlı türfâs, kabaklı kar'î, ekşi elma ile yapılan ve içine misk, amber, gülsuyu ve bedene ferahlık ve kuvvet veren kâfûr katılarak yapılan et yemeği, tabâhicîmeşrıkî, ezilmiş nohutlu, baklalı Arabî, zayıf midelere iyi gelen ve sedef otu katılan sanâbî, kâmil, eknâf, balla pişirilen muassel, Gassânî, belâce de bulunmaktadır. Bunların yanında bedî'î, muallek, mudîra isimli kuzu etinden yapılan yemekler de sayılabilir.[225]

---

[223] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 39-57.

[224] Ete tarçın, bal ve sirkenin özellikle katıldığı bilgisine yemek tariflerinin bulunduğu 13-14.yy.da yazılmış, yazarı meçhul *Kenzü'l-fevâid fî tenvi'l-mevâid* adlı eserde rastlamak mümkündür. Eser Mısır'da yazılmış ve o bölgenin yemek tariflerini içermektedir. Mağrib mutfağına etkisi söz konusu olabilir. David Waines, "Ortaçağ İslam Toplumlarında Lüks Gıdalar", orijinal adı "Luxury Foods in Medieval Islamic Societies", trc. İlcan Bihter Barlas, *Tarih Okulu* 6 (Ocak-Nisan 2010), 178.

[225] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 95-136; Bû İzze Yemîne, *et-Tabh ve't-tabîh bi'l-Mağribi'l-İslâmî hilâle'l-ahdi'l-Merînî (669-869/1213-1465)* (Cezayir: İbn Haldûn Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015-2016), 48-52.

c. Kuskus:

Berberîlerin kim olduklarıyla ilgili sorulara verdikleri cevaplar arasında İbn Haldûn'un; *"Biz başını tıraş eden, bornos giyinen ve kuskus yiyen bir kavimiz."*[226] *ifadesi dikkat çekmekte ve kuskusun bölge için önemli olduğu anlaşılmaktadır. Mağrib'in hemen her dönem en meşhur yemeği olan kuskus, Mağrib'de "ebrîn, belbûla, süksu" isimleriyle de anılmakta olup keskâs adı verilen altında buhar olan üstü süzgeçli tencerede tekrar tekrar pişirilmektedir. Mağrib'in çeşitli kabilelerinde farklı tarzlarda yapılsa da en basit hâliyle kuskus, su, yağ, soğan, tuz, un, kepek ve buğday irmiğinden elde edilen hamurun karınca başı kadar küçük küçük ufalanmasındanyapılmakta idi. İnce buğdaydan yapılan kuskusa tereyağı katılıp tarçın ve şeker ile süslenmekte ve bu tarz kuskusa "süffe" denilmektedir.*

Kuskus çeşitleri arasında ayrıca cevizli olan cevzî, koyun ya da tavuk etiyle yapılan fedâvüş, bol et yağı ile yapılan etrî bulunmakta idi. Ayrıca kuskus hamurdan yapılmış ve küçük küçük kesilip güneşte kurutulmuş kışın da kullanımı kolay olan erişteye et ilavesi ile yapılan teltîn de burada ifade edilebilir. Kuskus buharda pişirildikten sonra ayrıca bir tencerede pişirilen et ve ete ilave edilen şalgam, havuç, taze bakla, rezene, kabak, patlıcan, soğan ile birlikte pişirilir, bu sebzelere çeşitli baharatlar eklenmek suretiyle kuskusla birleştirilerek ikram edilirdi.[227]

d. Balık Yemekleri ve Yumurtalı Yemekler:

Coğrafî olarak okyanus kıyısında bulunan Mağrib şehirlerinde balık, tüketimi oldukça yaygın olan besinlerden idi. Balık çeşitleri arasında büyük balık türleri olan hût, şûlî, şâbil, bûrî,

---

[226] İbn Haldûn, el-İber'den naklen Muhammed Haccâc et-Tavîl, "Kuskus", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, 20/6805.

[227] Kuskus tarifleri için bk. Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 87-94; Muhammed Haccâc et-Tavîl, "Kuskus", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, 20/6805.

menânî, kemmûn, nûrî, cebelîl sayılabilir. Bunlar kızartılıp baharatlanır; bolca zeytinyağı, sirke, soğan suyu, sarımsak katılarak önce tencerede kızartılıp sonra sosuyla fırında pişirilirdi. Balık yemeklerinde limon suyunun bolca kullanıldığı ifade edilmekte, fakat hemen her balığa katılan baharat ve sirkelerin farklılık arz ettiği belirtilmektedir. Yemeği yapılan balıklardan hût, şâbil türü balıklar daha çok Sebû Nehri'nden Kasım ile Nisan ayları arasında tutulurdu. Bu balık çeşitleri yanında karides ve özellikle ilkbaharda toplanıp yenilen, bazılarının tiksindiği ama çoğunluğun yediği sümüklü böcekten yapılan yemekler de oldukça meşhur idi. Tücîbî'nin verdiği yemek tarifleri bölümünün bir kısmında ise yumurta ile yapılan yemekler vardır. Bunlar arasında suya kırılarak yapılan nimbırşt ve ayrıca zeytinyağı ve tereyağında pişirilen yahut sade, bol baharatlı ve külde pişirilen yumurta tarifleri yer almaktadır.[228]

e. Tatlılar:

Mağrib'de yemeklerin ardından ikram edilen tatlılar oldukça çeşitli idi. Hamur işi ve peynirli tatlılar konusunda zengin olan bu dönem Mağrib mutfağındaki tatlılar arasında şeker ve bademle doldurulmuş ka'k/kahk, ballı kek, dolgusuz sade kek, ceylan göğsü tatlısı, kadı lokması, âzân/kulak tatlısı, dolgulu yuvarlak tatlı, emîr kâsesi tatlısı, cevzinak, levzinak tatlısı, künefe, meşhede kadayıfı, Abbâsî kadayıfı, müsemmene, yapraklı tatlı, habîs tatlısı, re'sümeymûn tatlısı, kat kat yapılan merkebe tatlısı, makrûz/kesik tatlısı, kaymak tatlısı, yağda kızartılıp bala batırılan zellâbiye tatlısı, isfenc/sünger tatlısı ve çeşitleri, mücebbene/peynir tatlısı ve çeşitleri,

[228] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 197-210-214, 275; Tourneau, *Fas fî asri Beni Merîn*, 97; Mâhî, *el-Mağrib*, 256.

kayhata denilen ve fırında pişirilen sütlü peynirli tatlısı, fırın mücebbenesi, Tuleytulî mücebbenesi ve senbûsek tatlıları yer almaktadır. Yine en önemli tatlıları arasında kâhirî vardır ki toz şeker, badem, tarçın, zencefil, sümbül, biber, ceviz, havlıcan ve kâfûrdan elde edilen harç, un ve nişasta ile yapılan hamurun içine konulur, yağ ve bal da kullanılarak pişirilirdi. Bu isimlere ilave edilmesi gereken helva ve şekerler arasında ise balla yapılan ve badem-ceviz de katılan beyaz helva, fâlûzec helvası, celcelânî, muhammara/kızartılmış helva, habîse helvası,[229] helvâ-yı sükkerî, şeker, gül suyu, badem, yağ, fıstık ile yapılıp kesilen şekerleme ve ruhâmî önemli yer tutmaktadır. Ayrıca bayram şekeri olarak bilinen fenîd, fıstıklı çekirdekli akîde şekerleri, şeker kamışı tatlısı önemli idi.

Tatlılarda kullanılan malzemeler arasında gül suyu, nane suyu, anason, biber, safran, tarçın, sümbül, zencefil, kâfûr, karanfil, bal, toz şeker, peynir, kaymak, yumurta akı, zeytinyağı, tereyağı bulunmaktadır. Dolayısıyla yemeklerde olduğu gibi tatlılara da oldukça fazla ve çeşitli baharat katıldığı anlaşılmaktadır. Tatlıların bazıları güzel koku ile buğulandırılır, bazıları zeytinyağında kızartılıp bala batırılırdı. Yemeklerin çeşitliliği yanında sunumuna ve şekillendirilmesine de ayrı bir önem verilir hatta bazı tatlılar nakış kalemi ile şekillendirilirdi.[230]

B. Yemek İkramı

Daha önce de belirtildiği gibi misafire ikramda bulunmak en önemli özellikleri arasında bulunan Merînîlerde gerek sultanlar gerekse halk yemek ikramı için birçok vesile bulurlardı.[231]

---

[229] Kûfe yemekleri arasında da gördüğümüz habîs, hurmadan yapılan bir tatlıdır. Söylemez, *Kûfe*, 310.

[230] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 63-86, 244-250; Bû İzze Yemîne, *et-Tabh ve't-tabîh bi'l-Mağrib*, 52-56.

[231] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 281-282; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/170, 216-217; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 5.

Sultanların verdiği velîmelere[232] bazen bir bina, bir zâviye açılışında, yabancı elçi kabullerinde, bazen düğün ve cenaze törenlerinde rastlanmakta idi. Buna örnek olarak Sultan Ebû İnân'ın velîmeleri verilebilir. Nümeyrî, bu velîmelerde çeşitli tatlıların, içeceklerin ikram edildiğini anlatmakta ve:

> "Bu velîmeler için çağrılacak davetlilere üzerlerine beyaz parlak mendiller konulmuş derin tabaklar içinde gönderilen yemeklerle haber ulaştırılırdı. Bu açılış törenlerinde şerîfler, âlimler, fakîhler, yüksek rütbeli devlet adamları yüksek sesle Allah'ı zikreder, sultana dua ederler, sultanı ve yaptıklarını öven kasîdeler okurlardı." şeklinde devam etmektedir.[233]

İbnü'l-Hatîb Merînîler Dönemi'nde Mağrib'i ziyaretinde devlet görevlerinde önemli rol oynayan Hintâtî kabilesinin kendisine böyle bir velîme ikramında bulunduğunu anlatmakta ve o ortamı şu şekilde tasvir etmektedir:

> "Nakışlı, işlemeli, altın süslemeli yemek kaplarında ikram edilen baharatlı balık, tavuk, kuş yemeklerinin her bir çeşidi için ayrı tabaklar kullanılmakta; kebaplar ve deve kuşu eti için bakır tabaklar tercih edilmekteydi. Reisler, vezirler ve önemli devlet adamlarının katıldığı bu yemekte ana yemekten sonra kimi kızartılmış kimi kurabiye şeklinde olan tatlılar ve sonra özel tabaklarda gelen meyveler ikram edilmektedir."

Bu arada yemekleri ikram eden hizmetçilerden de bahseden İbnü'l-Hatîb onların çok sakin, edepli bir vaziyette sessizce işlerini yapmakta olduklarını ifade ederek şöyle devam etmektedir:

> "Hizmetçiler yemekten sonra buhur kullanmakta ve içinde miskli su bulunan değerli bakır ibrikler getirerek misafirlerin ellerini yıkamalarına yardımcı olmakta idiler. Gece olunca da

---

[232] **Velîme:** Düğün ve özel günler için yapılan yemek. *Lisânü''l-Arab*, 15/399.
[233] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 67-69, 76.

mum ışığında sohbet edilmekte, kimi şekerli kimi ballı olan helvalar ikram edilmekteydi."[234]

Bu durum Merînîlerde ziyafetlerin sadece yenilen yemeklerle son bulmadığını, yemeğin ardından kurulan sohbet meclisleriyle de bu ziyafetin farklı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Merînîler Dönemi'nde Mağrib halkı ise kahvaltıda ekmek, meyve, tirit yemeğiyerken bazen de argan yağını tabağa döküp ekmek batırmayı tercih ederler ve bu bütün öğünler için geçerli olabilirdi. Kalabalık yerlerde kadın erkek ayrı hazırlanan sofranın etrafında, yere bir hasır serip üzerine yemek koyarak kendileri de minderlerin üzerine oturarak yemek yerlerdi.[235]

C. Yemek Malzemeleri, Mutfak Eşyaları

Merînî mutfağını anlatırken bu mutfakta kullanılan sebze, meyve, et, baharat ve soslardan da bahsetmek gerekmektedir. Merînî sofrasında tüketilen meyveler arasında en önemlileri hurma, nar, incir, elma, kayısı, siyah erik, şeftali, ceviz, badem, sarı ve yeşil karpuz, dut ve muz zikredilebilir. Fındık ve fıstık dışarıdan getirilirdi. Yeşillikler arasında özellikle kulkas,[236] kûsâ/sakız kabağı, havuç, şalgam, patlıcan, rezene, kabak, hıyar, limon, sa'ter, fasulye sayılabilir. Baklagillerden mercimek, nohut, bezelye bol miktarda olurdu. Tuz ile şekerin birlikte kullanıldığı birçok yemek vardı. Tatlandırıcı olarak hurma balı, şeker kamışından daha çok tercih edilirdi.[237]

Yemeklerde yağ olarak daha çok tereyağı ve zeytinyağı kullanılırdı. Et olarak koyun, keçi, tavuk, güvercin etleri tercih

---

[234] Ahmed Muhtâr Abbâdî, *Müşâhedâtü Lisânüddin İbnü'l-Hatîb fi bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 43-47.

[235] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye* (1983 baskısı), 1/96-97; Tourneau, *Fas fi asri Beni Merîn*, 98; Mâhî, *el-Mağrib*, 257.

[236] **Kulkâs:** Kolokaz, kulas, göleğez, gölevez.

[237] Kalkaşendî, *Subh*, 5/175-177.

edilirdi. Yine onların sofralarında kaymak, tereyağı ve peynir gibi süt ve süt ürünleri önemli bir yer tutardı.[238]

Bu mutfağın en önemli unsurlarından olan baharat, tatlandırıcı ve soslar arasında biber, taze kişniş otu, kuru kişniş, aşotu, nane, karanfil, tarçın, köri, zencefil, susam, anason, sakız ağacı reçinesi, kimyon, sarımsak, maydanoz, rezene, turunç yaprağı, sedef otu, kâfûr, kakule, nane suyu, biber suyu, ıspanak, yarpuz, terencân, havlıcan, salamura zeytin, enginar çiçeği, çeşitli sirkeler, nar ekşisi önemli yer tutmaktadır. Bu baharatların kullanıldığı yemek tariflerini daha önce zikredildiği gibi Bağdat yemeklerinin müellifi İbn Seyyâr el-Varrak'ın *Kitâbü't-Tabîh* adlı eserinde bolca görmek mümkündür.

Yapılan yemeklerin çeşitliliği, kullanılan malzeme farkı tabiî olarak mutfakta kullanılan ev âletlerini de çeşitlendirmiştir. Sanayisi gelişmiş olan bu bölgede yapılan ev araçları arasında mutfakta kullanılan iğne, satır, kebap şişi, toprak kap/kavanoz, büyük kap/varil/fıçı, tava, kepçe, şimşir kaşık, bıçak, çatal, tabak, emâye tabak, kadeh/bardak, maden tava, toprak tava, bakır tava, cam tabak, elek, fırça, oklava, ibrik, tancîr, tencere, cefne, kâse, tıkaç, demir çengel, nakış kalemi, havan, yumurta çırpma teli, künefe aynası, sebze doğramaya yarayan levha, patlıcan vs. sebzelerin acı suyunu çıkarmak için taş, emaye kaplar, topraktan yapılmış yuvarlak kap, mermer dilimi, spatula, ot ezmek için düz taş, kırba/su tulumu, kiremit, kasba/kamış, ince boru, çubuk, sepet, testi, hûni, çömlekten yapılmış musluk, halka, büyük sepet, hasır, sofra, havlu, peşkir sayılabilir.

Yemekler kimi zaman evlerde tencerelerde kimi zaman ise tandır ve mahallenin fırınında pişirilmekte idi. Bu bölgede mahalle fırını uygulaması daha öncelere dayanmaktadır.

---

[238] Tourneau, *Fas fi asri Beni Merîn*, 97; Mâhî, *el-Mağrib*, 256.

Merraküşî, vesikalarında Murâbıt ve Muvahhid dönemlerine ait hukukî bir dava olarak fırın kiralama davasını anlatmaktadır. Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere mahallelerde bazı evlere ait olan bu fırınlar, aylık karşılığında kiralanmaktaydı. Tandır, evin dışında ve yerde bir çukura yapılır; yapılan tandıra mayalanan ve yuvarlak şekil verilen ekmekler tek tek konularak tandırın ağzı ve delikleri ısı kaybı olmasın diye kapatılırdı. Eğer ateş çok fazlaysa tandırın ortasına ekmeğin konulacağı kadar taşlar yerleştirilirdi.[239]

Yemekte kullanılan malzemelerin depolanması, yiyeceklerin daha sonra kullanım için saklanması gibi durumlar da söz konusu idi. Pişirilen ekmekler, bir kaba konularak kilerde bekletilir, zaman içerisinde tüketilirdi. Kış için yapılan hazırlıklar arasında hamurdan yapılmış ve küçük küçük kesilip güneşte kurutulmuş erişte de bu kilerlerde saklanırdı. Sultan Ebû İnân, babasının yöntemini devam ettirerek erzak hazırlama ve depolama işleri için bir başkan tayin etmiştir. Mutfak hizmetleri için ve sultanın yemeğinin hazırlanıp takdim edilmesi ve ordunun erzak ihtiyacı için de aynı kişi görevlendirilmiştir.[240]

Gerek askerî gerek ticarî gerekse ilmî sebeplerin kaynaklık ettiği kültürel etkileşim mutfakta da kendisini göstermiştir. Acı-tatlı, tuzlu-şekerli, sebzeli-etli, sade-baharatlı yemek çeşitleri, Mağrib Merînî mutfağını anlatmaktadır. Deniz kıyısının uzun oluşu ve ayrıca nehirleri dolayısıyla farklı balık çeşitleri yemek kültürünü zenginleştirmiştir. Arap fatihlerinin kendi memleketlerinden ve İranlılardan alıp getirdikleri ve ayrıca İspanyollardan öğrenip lezzetler de Mağrib'de kendine has bir damak tadı oluşmasında etkili olmuştur.

---

[239] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 19, 20, 37; Abdülvâhid el-Merrâküşî, *Vesâiku'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn*, thk. Hüseyin Mu'nis (Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dînî, 1997), 439.

[240] Mâhî, *el-Mağrib*, 258.

2.1.5. Vakfın Merinî Dönemi Mağrib'ini İnşa ve İhyâsı

Merînîler Dönemi'nde çeşitlenen ve ülkenin hemen her yanına yayılan, sayıları artan[241] ve sosyal hayatın en belirgin kurumlarından biri de ahbâs/vakıflar olmuştur. Merînîlerde gerek fakir halkın faydalanması gerek ilim merkezleri gerekse şehrin önemli mimari yapıları için oluşturulmuş olan vakıflar, oldukça çeşitlilik arz etmekte idi.

Merînîlerde vakıf kültürünün yaygınlaşmasında sultanların rolü büyük olmuştur. Onlar pek çok zâviye, hastane, dârülaceze, mescit, medrese, sahrîc/su deposu yaptırıp onlara gelir getirici birçok malı da vakıf olarak bırakmışlar ve halklarına örnek olmuşlardır. Vakıfların devamlılığı için bazen de eserlerin üzerine "vakfiye" nakşettirmişlerdir. Aşağıdaki satırlarda bu tür vakıf örnekleri bulunmaktadır.

Merînî sultanlarının, hemen her gittiği yere yaptırmaya çalıştıkları ve halkın her kesiminin kendince fayda bulduğu zâviyeler toplumdaki hüznün, sevincin paylaşıldığı; ilmin, fikrin, şükrün esas alındığı bir hayat tarzının oluşmasında öncü rol oynamıştır.

Dönemin sosyo-kültürel açıdan en kucaklayıcı yapıları olan zâviyelerin yapımı ve yenilenmesine özellikle dikkat eden Merînî sultanlarında bu hassasiyetin, devletin kurucusu kabul edilen Sultan Ebû Yûsuf ile başladığı görülmektedir. O, hastaneler, medreseler ve saraylar inşa ettirirken sosyal hayatın merkezinde olan bu zâviyeleri misafirlerin, yolcuların, ihtiyaç sahiplerinin konaklaması için özellikle açık arazilere, çöllere yaptırmıştır. Buralara gelen yolcuların ve ihtiyaç sahiplerinin yedirilmesi için vakıflar tahsis etmiştir. Sultan Ebû Yûsuf'un,

[241] Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 7/9-10; Menûnî, *Varakāt*, 125; Ebû Mustafa, *Cevânib*, 27.

dedesi Abdülhak b. Mahyû'nun kabri için 685/1285 yılında Tâfertâst'ta yaptırdığı zâviye buna örnektir.[242]

Yaptırdığı zâviyelerle adından söz ettiren diğer bir Merînî sultanı ise Ebû İnân'dır. Çıktığı bir ziyarette Vâdî Hıms yanında yaptırdığı "Zâviyetü'l-Mütevekkile"ye uğramıştır. Yanında bulunan sır kâtibi Nümeyrî bu zâviyenin hem müştemilâtından hem bahçesinde bulunan sahrîclerden ve mescitten bahsederken hayranlığını ifade etmiştir. Her uğrayan misafire ikramların olduğu, mertebesine göre herkesin maaş aldığı, orada bulunan kölelerin evlendirildiği bu zâviye Merînî Dönemi zâviyeleri için güzel bir örnek olmuştur.[243]

Ayrıca Merînî sultanları çeşitli yerlerde hastaneler inşa ettirmişler, tıp âlimlelerini yetişmesi için vakıflar tahsis ettirmişlerdir.[244] Sultan Ebû Yûsuf çeşitli hastaneler yanında akıl hastaları için de bir hastane yaptırmıştır. Ayrıca düşkünler için dârülaceze yaptırmış, giderlerini beytülmâldan karşılamıştır. Yaptırdığı hastanelerden biri Medînetü'l-Mansûra'dadır. En meşhur doktorları oraya getirtmiş, hastanenin iyi çalışabilmesi ve devamlı olabilmesi için çok fazla mal vakfetmiştir.[245] Sultan Ebû İnân da hastaneler inşa ettirmiş; orada gerekli hizmetlerin sunulabilmesi, doktorların tıp ilminde gelişebilmesi için tıp medreseleri yaptırmış; hastaların tedavisi ve ilaçları için gerekli harcamaları yapmış; vakıflar bağışlamıştır.[246] Selâ'da deniz kıyısında yaptırmış olduğu hastanesinde hastaların Nümeyrî'nin ifadesiyle adeta *"misafir gibi ağırlandığı"* belirtilmektedir.[247]

---

[242] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 90-91, 96; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 373; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/171; Selâvî, *el-İstiska*, 3/64; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*.

[243] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 206-214.

[244] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 349.

[245] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 91; Selâvî, *el-İstiska*, 3/65; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 119.

[246] İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*,4/347-348; Mâhî, *el-Mağrib*, 236.

[247] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 203.

Sultanlar yanında Merînî halkı da hastalarla ilgili vakıf tahsisine özen göstermiş, hastalar için mülklerini feda etmişlerdir. Bireysel olarak hastalar için vasiyette bulundukları gibi onlar için vakıflar da kurmuşlardır. Cüzzam hastaları için kurulan vakıf bu açıdan oldukça önemlidir. Venşerîsî'de geçen bir örnekte Mağrib halkından bir adamın mülkünü hastanelerden birine vakfettiği, onunla hastanenin bakımının yapıldığı, hastaların tedavi giderlerinin karşılandığı, hastaların ve miskinlerin yedirildiği anlatılmaktadır.[248]

Merînî Dönemi özellikle başşehir Fas'taki camiler olmak üzere hemen bütün camiler vakıflarla ayakta duran önemli merkezler hâline gelmişlerdi. Şehrin en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Karaviyyîn Camii için önceden olduğu gibi Merînîler Dönemi'nden itibaren de görevlilerin maaşları, caminin giderleri, camiyi genişletme ve yeni birimler ekleme gibi inşa faaliyetleri hemen bütünüyle vakıflar aracılığı ile gerçekeştiriliyordu.[249] Merînî Sultanı Ebû İnân da bu geleneği devam ettirerek, Karaviyyîn Camii'ne mal vakfetmiş ve bu mallarla camiye kapılar ve çeşitli ek bölümler yaptırılmıştır. Bu ekler arasında camiye yaptırdığı bir kütüphane vardır ki çok fazla talebe faydalansın diye kütüphaneyi geniş yaptırmış ve buraya oldukça fazla vakıf tahsis etmiştir.[250]

Cami vakıfları ile ilgili olarak önemli olan diğer bir husus ise camide görevli imam-hatip ve müezzinin maaşları, ayrıca orada kalan talebenin ve caminin temizliği ve açılıp kapanmasıyla meşgul olan kapıcının da maaşları vakıftan karşılanıyordu. Ayrıca görevlilerin evleri de vakfın malı idi.

---

[248] Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 9/165, 7/38-39, 7/83-84.

[249] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 55, 67. Ceznâî, hicrî 8. yy.ın ikinci yarısında vakfın yıllık gelirinin bazı zamanlar on bin gümüş dinara ulaştığını ifade etmektedir. Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 73.

[250] Ceznâî, *Zehratül-âs*, 65-77.

Bu evlerin bakımı, yenilenmesi gibi giderler de yine vakfın malından yapılıyordu. Bu harcamaların yapıldığı vakfın gelirleri arasında Mağrib halkının vakfettiği zeytin ağaçları da bulunmakta idi.[251]

Mağrib şehirlerinin ve özellikle de Fas şehrinin ilmî açıdan cazibe merkezi olması için oldukça çaba sarfeden Merînî sultanları yeni medreseler inşa ettirmiş, eskileri yeniletmiş, çevre ülkelerden âlimler getirtmiş, öğrencilerin eğitimi için gerekli harcamaları en üst seviyede yapmışlar ve bunlar için de vakıflar tahsis etmişlerdir. Sultan Ebû Yûsuf, yaptırdığı okulların harcamaları ve talebenin maaşı için vakıf malları ayırmıştır.[252] Sultan Ebû İnân, Fas'ta yaptırdığı Medresetü'l-Mütevekkiliye diye de bilinen Medresetü'l-Bû İnâniyye için çok sayıda vakıf tahsis etmiştir.[253] Ebû İnân, bu önemli medrese için bir de vakfiye hazırlamış ve kendi adına bu yapının sadaka-icariye olması için medresenin mermer duvarına nakşettirmiştir. Bu vakfiye şöyledir:

> "Bismillâhirrahmânirrahîm ve sallallâhü alâ Seyyidinâ ve Mevlânâ Muhammedin ve alâ âlihi ve sellim.
>
> Bu medrese Mütevekkiliye adıyla sünnete uygun olarak Allah'a karşı takvâlı olmak ve rızâsını kazanmak amacıyla ilim tedrîs edilmesi, Kur'ân-ı Kerîm okunması, cuma günleri sultana ayrılan özel yerde halkla birlikte namaz kılınması için yapılmıştır ki o Sultan; Allah'ın yardımıyla Allah yolunda başarılar elde etmiş, ilmiyle âmil, sâlih, takvâlı, cihâdı seven Emîrü'l-mü'minîn el-mütevekkil ale'llâh Ebû İnân, Fâris İbn Mevlânâ el-imâmü'l-âdil, el-fâzıl el-kâmil Emîrü'l-müslimîn el-mücâhid fî sebili Rabbi'l-âlemîn Ebi'l-Hasan İbn Mevlânâ el-imâmü't-tâhir ve Ebî Saîd İbn Mevlânâ el-imâm el-âbidve'llezîe'azze'l-

[251] Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 1/396, 7/5.
[252] Selâvî, *el-İstiska*, 3/65.
[253] Harekât, *el-Mağrib*, 2/135-136.

İslâm cihâdehu Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf b. Abdülhak ki o fetihlere nâil olmuş, hilâfetini bâkî kılmış, onunla İslâm ve Müslümanlar mükâfatlandırılmıştır.

Burada ilimleri devam ettirenler, nakledenler, sevap kazanmak için çalışanlar için bâkî sadakaları olacaktır. Buradaki ilim talebesine yardımcı olmak üzere hamam yapılmış, medreseye su getirtilmiş, medresenin en yukarısına bile su değirmenleriyle su çıkarılmış, abdesthâneler yaptırılmıştır. Ayrıca geliri medresenin talebesine, okuyucularına, hocalarına, medrese ve çevresinde görevli olanlara harcanmak ve medresenin tamirinde kullanılmak üzere medreseye yakın bir şekilde yetmiş dört dükkânlık bir çarşı yapılmıştır. Tamamı vakıf olarak tespit edilmiş ve inşaallâh değiştirilmeyecektir.

Bu medresenin inşâsına 28 Ramazan 751/1350 yılında başlanmıştır. Binasıyla ve vakfıyla ilgilenen kişi ise Fas'ta Ebü'l-Hüseyin b. Ahmed İbnü'l-Eşkar'dır. Allah onun ilmini artırsın.

Ve'l-hamdülillâhi kesîran ve sallallâhu alâ Seyyidinâ ve Mevlânâ Muhammedin Resûlihi'l-Kerîm ve alâ âlihi ve sellim."[254]

Merînîler Dönemi'nde yapılan vakıflar arasında bir vakıf çeşidi vardır ki kutsal topraklarla ilgilidir. O topraklara olan özlem ve sevginin bir nişânesi olarak Merînî sultanları hac yolculuklarına büyük önem vermiş, oraya gönderilecek değerli hediyeler için vakıflar kurmuşlardır.[255] İçerisinde her çeşit değerli hediyenin bulunduğu rakbü'l-hac/hac kafilesi bu hediyeler yanında çok daha değerli bir hediye daha götürürdü. Bunlar sultanların kâtiplerine yazdırdıkları yahut kendi el yazılarıyla yazdıkları mushaflar idi. Sultan Ebû Ya'kūb 1303 yılında kâtiplerinden olan Ahmed b. el-Hasan'a yazdırıp inci ve yakutlarla süslenmiş kapak yaptırarak çoğalttırdığı Kur'ân-ı

[254] Abdülhâdî et-Tâzî, *Rihletü İbn Battûtâ*'ya ek olarak 4/315-316.
[255] Harekât, *es Siyâse*, 261.

Kerîm'leri onunla gönderip Mekke-i Mükerreme'ye vakfetmesini emretmiştir.[256]

Sultan Ebü'l-Hasan da Mekke, Medîne ve Kudüs'te bulunan üç mescide vakfedilmek üzere kendisinin yazdığı, tezhiplettirip değerli taşlarla süslenmiş sandığa koyduğu mushafları[257] hac kafilesine emanet etmiştir. Ayrıca doğuda çoğu yerdeki kurrâya vakfedilmek üzere kandil alınması için hazinesinden bol miktarda para çıkarmıştır.[258]

Merînîler Dönemi âlimlerin ve mutasavvıfların da vefâtlarından sonra sadaka-i câriyeleri olsun diye mülk arazilerinden vakfettikleri olmuştur.[259] Vakıf araziler üzerine ise daha çok camiler, çarşılar yaptırılmış ve bunlar halkın faydasına sunulmuştur.[260] Merînî Mağrib topraklarında halk tarafından miskinlere, ihtiyaçlılara ve çalışmaya güç yetiremeyenlere vakfedilmek üzere "ardu'l-mesâkîn" diye adlandırılan ve onların kalabileceği evler, imâretler, dârülacezeler de mevcut idi. Ayrıca bu araziler bazen ekilip biçilsin diye yahut ağaçlı bir arazi ise kazancını alsınlar diye de fakirlere vakfedilebiliyordu. Halk tarafından vakfedilen ağaçlar arasında zeytin ağaçları sayılabilir. Mağrib halkı bıraktıkları vasiyetlerle vakıf hizmetini devam ettirmişlerdir. Bazen nakdî olarak vakıf mirası yapan olmuş bazen evini fakirlere vakfettiğini vasiyetnâmesine yazan olmuştur. Bazı vâkıflar ise mallarını yetimler adına vakfetmeyi tercih etmişlerdir.[261]

Merînîler hayır, hasenât ve bir kültür hizmeti olan vakıfları

---

256 İbn Haldûn, *el-İber*, 7/267-268.

257 Sultan Ebü'l-Hasan, bu mushaflarla birlikte bir mektuba vakfiyesini de yazmış ve göndermiştir. Makkarî, *Nefh*, 4/400.

258 Makkarî, *Nefh*, 4/399-400; Selâvî, *el-İstiska*, 3/128-129.

259 İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/392.

260 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 7/17, 18. Vakıflarla ilgili olan fıkhî tartışmalar için bk. Venşerîsî, 7/17-18, 330-331, 237-238.

261 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 7/63, 332, 139, 299; 1/396, 6/6; 5/171-172; 9/364; 10/355.

ihdâs etmekle, güçlendirmekle kalmamış vakıf malının gereksiz yere kullanımını da engellemişlerdir. Mesela Karaviyyîn Camii'nde Muvahhidler Dönemi'nde başlatılan bir gelenekle ramazanın her gecesi çok sayıda kandili bulunan ve zeytinyağı ile yakılan büyük âvizenin masrafı caminin vakfından karşılanıyordu. Sultan Ebû Ya'kūb Dönemi'nde ise camiye ait vakıftan yapılan bu harcamanın isrâf olduğu düşünülerek uygulama sadece Kadir Gecesi'ne has kılınmış ve bu gelenek Merînî Dönemi'nde bu şekilde devam ettirilmiştir.[262]

2.1.6. Merînîlerde Hıfzıssıhha ve İâdetüssıhha: Mâristanlar

Merînîler Dönemi sağlık uygulamaları arasında yapılan hastaneler, yetiştirilen doktorlar ve şifalı olduğu düşünülen kaplıcalardan (hamme) bahsetmek mümkündür. Ayrıca asıl temizleyici olan suyun hemen her yere ulaştırılmış olması da sağlık açısından bir artı değer olsa gerektir.

Merînîler yeni şehirler kurarken yahut diğer şehirlerde herhangi bir yapı inşa ederken bu yapıların içinde hastaneler mutlaka bulunmakta idi. Bu bağlamda Sultan Ebû Yûsuf'un yaptırdığı pek çok hastanenin yanı sıra bir de akıl hastanesi yaptırdığından daha önce söz etmiştik. Hatırlanacağı üzere Medinetü'l-Mansûra'da yaptırdığı hastanede devrin en önde gelen doktorlarını istihdam etmiş ve hastanenin devamlı hizmet verebilmesi için bu kuruma pek çok mal vakfetmiştir.[263]

Hastane inşasına önem veren diğer Merînî Sultan Ebû İnân, 1357 yılında çıktığı sefer ve ziyaretler esnasında uğradığı Selâ'da hastaların tedavi ve rahatları için geniş bir arazide yaptırdığı hastaneyi ziyaret etmiştir. İbn Sinâ'nın *Kitâbü'ş-Şifâ*'sında hastane yapımı için dikkat edilmesi gerekenlere

[262] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 69; A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 95.
[263] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 91; Selâvî, *el-İstiska*, 3/65; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 119.

uyularak deniz kenarında yapılan hastanede her hastalığın tedavisi için bölümlerin, her hastalığın ilacının bulunduğu hastanede hastalar misafir gibi ağırlanmakta ve iyileşinceye kadar rahatları için her şey yapılmakta idi.[264] Sultanı Ebû İnân ayrıca mâristana önemli doktorlar atamış ve tıp biliminin gelişmesi amacıyla oldukça fazla miktarda vakıf malı tahsis etmiştir. Onun döneminin meşhur doktorları arasında Muhammed b. Kasım el-Kuraşî el-Malagî (ö. 1356) bulunmakta idi. Fas'a yerleşen bu Endülüslü tabip, Ebû İnân Dönemi'nde hastanenin başhekimliğine getirilmiştir.[265]

Mağribli ünlü seyyahı İbn Battûta, Sultan Ebû İnân'ın, halkının sağlıkla ilgili tüm ihtiyaçlarını güzel bir şekilde giderdiğini; özellikle her şehirde yaptırdığı hastaneler, tayin ettiği doktorlarla ve hastane ve hasta giderleri için tahsis edilen vakıflarıyla göz doldurmakta olduğunu ifade etmektedir.[266]

Yine bu dönemin meşhur tabipleri arasında yer alan ve Sultan Ebû Saîd'in hisbe teşkilatını yöneten Gırnâtalı "Beytü Tıb"dan (tıp mesleği ile uğraşan aile) Gâlib b. Ali b. Muhammed el-Lahmî (ö. 1340), sultan'ın hizmetine girmeden önce doğuya gitmiş, haccını yaptıktan sonra Kahire'ye gelip orada bir mâristanda tıp tahsil etmiştir. Böylece doğu usûlü tedavi yöntemlerini de öğrenen Lahmî, Fas'a gelip yerleşmiştir. İbnü'l-Kādî, onun tıbba dair birçok eserinin olduğunu ifade etmektedir. Ebû Saîd'den sonra Sultan Ebü'l-Hasan'ın hizmetinde bulunan Lahmî'nin Merînîlerde tıpla alakalı yaptıkları hakkında malumat bulunamamıştır.[267]

Merînî Dönemi Mağrib'de yetişen, tıp konusunda uzman olan ve *Zehratü'l-âs* adlı eseri en önemli kaynaklarımız arasında

---

[264] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 203.
[265] Mâhî, *el-Mağrib*, 236; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/278.
[266] İbn Battûtâ, *Voyages D'ibnBatoutah*, 4/347-348.
[267] İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/506.

yer alan Faslı ve Berberî İbn Şuayb Ahmed b. Muhammed el-Ceznâî'yi (ö. 1348) de anmak gerekir. Önce Tunus'ta Ya'kūb ed-Derrâs'tan daha sonra ise Gırnâta'daki âlimlerden aldığı bilgilerle tıp tahsilini tamamlamıştır. Aynı zamanda yirmi bin beyitin ezberinde olduğu ifade edilen Ceznâî, Merînî yönetiminde Divânü'l-inşâda kâtiplik yapmış ve öğrenci yetiştirmiştir. Eserinde Cevher Nehri'nden bahsederken bazı hastalık isimlerini vermiş, bu hastalıklara maden suyu ve kaplıcaların iyi geldiğini ifade etmiştir. Tıpla ilgili eserler yazanlar arasında künyesi Ebü'l-Kasım olan Muhammed b. Yahyâ el-Azefî (ö. 1366) adlı birisi de vardır ki kendisi 1320 yılında idari açıdan durumu farklı olan Sebte'ye reis olmuştur. Bir yıl sonra görevden alınınca Gırnâta'ya geçerek orada tıp tahsili görmüş, bu konuyla ilgili kitaplar yazmıştır. Daha sonra ise Fas'a dönmüş, vefatına kadar Merînî sultanının kâtipliğini yapmıştır.[268]

Doğal tedavi yöntemleri arasında ise maden suları ve kaplıcalar Merinî Dönemi için ifade edilmesi gereken iki yöntem olsa gerektir. Fas yakınlarındaki Cevher Nehri'nin suyu, maden suyu özelliklerine sahip olup faydaları arasında hazmı kolaylaştırması -ki doktorlar bu özelliği dolayısıyla tavsiye ediyorlardı-, mesane taşlarını düşürmesi, baştaki yaraları iyileştirmesi, vücuttaki bitlenmeye karşı iyi gelmesi sayılmaktadır. Ceznâî, Fas'ta bulunan hammelerden/kaplıcalardan bahsederken bunlar arasında "Hammetü Ebû Ya'kūb/Ebû Ya'kūb Kaplıcası", "Hammetü Şetâte" ve Sultan Ebü'l-Hasan tarafından insanların rahatça faydalanması için yaptırılan "Hammetü Havlân"ı özellikle vurgulamaktadır. Halk bu kaplıcaları hem yıkanmak hem de tedavi olmak amacıyla kullanmaktaydı. Ayrıca havasının sağlık açısından faydalı olduğu düşünülen

[268] İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/119-121, 300; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 349.

Ezğâr bölgesi kış ve bahar dönemlerinde sultanlar tarafından dahi tercih edilen bölgeler arasında idi.

Tedavide kullanılan ilaçlara gelince bu konuda çok fazla bilgiye ulaşamasak da Cevher Nehri'nin suyunun özellikleri arasında verilen *"ilaç yapımında kullanılan yengecinin bol olması"*[269] ifadesinden, yengecin tedavi amaçlı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ziraî mahsûller arasında zikrettiğimiz susamdan elde edilen şeyrec adlı yağın (tahin) ilaç olarak kullanıldığı, yemeklerde bahsettiğimiz kâfûr adlı baharatın bedene kuvvet ve zindelik verdiği ifade edilmektedir.[270]

Bu dönemde görülen hastalıklar arasında tâûn/veba, nikris/gut hastalığı, zatülcenp/göğüs zarı iltihabı, cünûn/akıl hastalığı, cilt lekeleri felç, hazımsızlık, mesânede taş oluşumu sayılabilir.[271]

Merînî sultanlarının ölüm sebepleri arasında ise Sultan Ebû Sâlim'in (ö. 1331) nikris, Sultan Ebü'l-Hasan'ın (ö. 1351) zatülcenp (göğüs zarı iltihabı)[272] hastalıkları ifade edilebilir.

Dönemin en yaygın ve en ölümcül hastalığı olan veba, pek çok insanın ölümüne sebep olmuştur. İbn Ebû Zer, 1214 yılında Mağrib ve Endülüs'te yaşanmış bir veba salgınından bahsetmektedir.[273] 1346-1353 yıllarında "kara ölüm" olarak ifade edilen büyük veba salgını ise sadece Mağrib'i yahut Endülüs'ü değil Batı Asya, Orta Doğu ve Avrupa ülkelerinin tamamını etkilemiş, çok fazla insan hayatını kaybetmiştir. 1348

---

[269] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 34-36; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 301. Fas'ta bulunan hastaneler ve ayrıntıları için bk. *age.*, 233-236.

[270] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 30-31; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/194; Kalkaşendî, *Subh*, 5/175.

[271] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 34-35; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 396-397; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 35-37; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/287; *et-Ta'rîf*, 468.Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 278; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/85, 2/461-462; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 7/38-39, 341.

[272] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 35-37; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/461-462.

[273] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 49.

yılında İber Yarımadası'nda Berşelûne'de başlayan bu salgın, yayılarak iki yıl içerisinde Endülüs şehirlerinin tamamına ulaşmış,[274] Mağrib'de ise daha çok 1348'de etkili olmuştur. İbn Haldûn, Sultan Ebü'l-Hasan'la Tunus Seferi'ne çıkmış olan âlimlerden çoğunun bu hastalık dolayısıyla hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.[275]

Tâûndan vefat eden bu âlimler arasında fakîh, aynı zamanda Fas kadılığı ve Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'nde kadıaskerlik de yapmış olan Muhammed b. Abdullah İbn Abdunnûr en-Nedrûmî (ö. 1348), Muhammed b. Yahyâ İbnü'n-Neccâr et-Tilimsânî (ö. 1348), Fas'ta "sâhibü'l-kalemi'l-a'la" olarak tanınan Arapça, dil, edebiyat ve aruzda meşhur olan Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'nde Divânü'l-inşâ'da görev yapan Abdülmüheymin b. Muhammed b. Abdülmüheymin el-Hadramî (ö. 1348)[276] sayılabilir. İbn Battûtâ'nın annesi de yine bu büyük veba salgınında vefat etmiştir (1349).[277]

Dönemin temizlik kültürüne gelince şehir, ev, beden temizliği ile ilgili ayrıntılı bilgilere rastlanmasa da bazı bilgiler ipucu vermektedir. Örneğin suyun kullanımı ile ilgili olarak suyun şehirlere, çarşılara, evlere, medreselere, zâviyelere getirtilmesi için yapılan çalışmalar, mescitlere abdesthâne yapılması, yemek sonrası ellerin yıkanması için ibriklerin bulunması, diş macunu tarifleri, sabun imalathanelerinin oldukça fazla olması vb. durumlar beden ve çevre temizliğinin önemsendiğini göstermektedir.

---

[274] Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 236.

[275] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 49; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 35-37; İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 32-33; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/461-462; Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 236. İbnü'l-Hatîb bu büyük veba salgını ile ilgili olarak hastalığın belirtilerini, korunma yollarını "*Mukni'atü's-sâil ani'l-marazi'l-hâil*" adlı risâlede kaleme almıştır. Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 237.

[276] İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/302; 2/444-445.

[277] İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/332.

Merînî sultanlarının imâr faaliyetleri arasında hemen her yerde yaptırdıkları hamamlar, halkın hem yıkanmak hem de tedavi amaçlı gittikleri kaplıcalar oldukça önemlidir. Sultan Ebû Yûsuf gerek kendi kurduğu şehirlerde gerekse diğer şehirlerde başka binalar dışında hamamlar da yaptırmış, medreselere su getirtmeyi ihmal etmemiştir. Sultan Ebû İnân ise 1350-1356 yılları arasında Fas'ta yaptırdığı "el-Medresetü'l-Bû İnâniyye"nin yanına bir de hamam yaptırmıştır. Yine Sultan Ebû İnân'ın Vâdî Hıms yanında yaptırdığı ve kendi dönemini anlattığımız kısımda ayrıntılı olarak bahsettiğimiz Mütevekkile Zâviyesi'ne sahrîc/su deposu ve abdesthane yaptırdığı bilinmektedir.

Yemeklerden sonraki temizlikle ilgili olarak İbnü'l-Hatîb'in, Merînî günlerinde geldiği Mağrib'de bir Berberî kabilesi olan Hintâte'ye misafir olmasından sonra gözlemlerine yer verdiği bilgi önem arz etmektedir. Buna göre İbnü'l-Hatîb'in misafir olduğu kabilenin yemek ikramından sonra misafirlerin ellerini yıkaması için hizmetçiler tarafından bakır ibriklerin getirilmesi beden temizliğini önemsediklerini göstermektedir.[278]

Tücîbî'nin yemek tarifleri sonrasında eklediği "el-gâsûlât" bölümünde sunulan temizlik maddeleri, sabunlar, diş macunları halkın daha çok hangi kesimi tarafından kullanılmış olduğu tam olarak bilinmese de Merînîlerde uygulanmakta olan temizlik yöntemlerinin varlığını ve çeşitliliğini göstermektedir. Ayrıca Muvahhidlerde sadece Fas'ta zeytinyağından sabun yapılan kırk yedi sabun atölyesinden bahsedilmesi son derece önemli bir örnektir.[279]

---

[278] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 35; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 162-163; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 27-28; Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf: "Nüfadâtü'l-cerâb"*, 113- 117; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 206-213; Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 277; Harekât, *el-Mağrib*, 2/135-136; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 28.

[279] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 277.

Kıyafet temizliği hususunda ise çarşılarda çamaşır yıkayıcıların olması sözkonusu idi. Vezzân, Fas'taki bir çarşıdan bahsederken bu yıkayıcıları şöyle anlatmaktadır:

> "Fakir halkın elbiselerini yıkattığı dükkânlar vardı. Bu kişilerin evlerinde hizmetçileri olmadığı için buralarda yıkatırlardı. Burada çalışan erkekler elbiseleri, gömlekleri yıkar ve iplere asarak kuruturlardı. Bu yıkayıcı dükkânları yirmi civarındaydı. Ayrıca bazı caddelerde ve küçük çarşılarda da yıkayıcılar vardı."[280]

Temizlik için kullanılan malzemelere gelince yemek kitabından oldukça istifade ettiğimiz Tücîbî'den, yemek tariflerinin sonunda verdiği bölümden birer sabun, diş macunu ve cilt temizleyici tarifi şu şekildedir:

Eşnân (Bitkisel Sabun):

> "Yirmi miskal kuru nebk (Arabistan kirazı), her birinden iki miskal olmak üzere kurutulmuş kavun kabuğu, elma kabuğu, kurutulmuş turunç kabuğu, kuru merzencûş (merzengûş, mercanköşk, kekik otu), kuru mâia, kakule, kübâbe (biberiye), karanfil, ûd, bir miskâlkâfûrun hepsi karıştırılır, eski kırmızı toprakla macun yapılır, küçük parçalar hâlinde kopartılıp gölgede kurutulur sonra ateşte ısıtılır, iki miskal misk ile öğütülür, en sonunda kâfûrla son hâli verilir. Bunlarla yemek sonrası eller yıkanır."

Sınâb (hardal) bitkisiyle diş macunu:

> "Bir ölçü iyi sınâb ezilerek suyu sıkılır, balla macun hâline getirilir. Sonra ıslatılmış örtülere parçalar hâlinde konulup iki üç gün bekletilir. Yumuşamış olan macun bir gün daha kurutulur."

---

[280] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 244.

Cilt temizleyici, leke giderici, nemlendirici Eşnân:

"Her birinden otuzar miskal olmak üzere arpa unu, mercimek ve bakla unu alınır. Yine her birinden onar dirhem olmak üzere kurutulmuş kırmızı gül yaprağı, nebk, merzencûş; her birinden beşer miskal olmak üzere tatlı kestane, öğütülmüş sandal; ikişer miskal karanfil ve kakule alınır. Malzemeler öğütülür, elekten geçirilir, kavunla macun hâline getirilir, parçalara ayrılıp gölgede kurutulur. Sonra tekrar ezilir, kâfûrla son hâli verilir."[281]

2.1.7. Merinî Toplumunun Hoş Vakit Geçirme Yolları ve Musikî

Bayram ve düğün eğlenceleri yahut da genel mânâda eğlencelerin, insanlar arasında tanışma, kaynaşma ve dayanışmayı sağlayıcı fonksiyonu tarih boyunca hep olagelmiştir. Sosyal bağın güçlenmesi eğlence kültürünün varlığıyla yakından ilgilidir. Ekonomik ve kültürel gelişmeye bağlı olarak zenginleşen, çeşitlenen; çeşitli seyahatler, ticaret vesilesiyle etkileşimler yaşayan eğlence kültürü sosyo-kültürel açıdan önemli bir konu olduğu için bir başlık altında ele alınmıştır.

Mağrib'de Meriniler Dönemi'nde halk eğlenceleri arasında yer alan ve kassâsûn/hikâye anlatıcıları tarafından çevrelerine toplanan halka bir şeyler anlatılarak yapılan eğlence önemli idi. Genellikle şehrin surlarının içinde ya da dışında şehrin kapılarına yakın olan geniş alanlarda icra edilirdi. Kassâsunun anlatımına bazen def veya diğer müzik âletleriyle eşlik edilirdi. Geçmişte yaşanmış kahramanlık hikâyeleri,

[281] Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 277-279. Ayrıca Vezzân, Hâha şehri civarındaki bazı yerlerde sabun üretilmediğinden ötürü halkın temizlik için daha çok rimâd (kül) kullandığını ifade etmektedir. Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 109; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 214-215.

destanlar ve aşk hikâyeleri anlatanlar kalabalık bir dinleyici kitlesi bulurlardı. Bunun haricinde halk bayramlarda başka eğlencelere de iştirak ederdi. Bunlar arasında maymun oynatanlar, kum falı bakanlar, çeşitli cambazlıklar sergileyenler pek meşhurdu.[282]

Emevîler aracılığı ile Batı'ya geçtiği düşünülen satranç[283] erkekler arasında yaygın olan bir eğlence idi. Yine erkeklerin oynayıp kadınların seyrettiği diğer bir oyun olan okçuluk idi.[284] Merînîlerde de yaygın olan okçuluk için merâmlar/ok atış yerleri hazırlanır, özellikle Sebte'de okçuluk müsabakaları yapıldığından bu merâmlar da hemen her gruba ait olacak şekilde -mesela kadı merâmı, fakih merâmı- şekilde yerler ayrılırdı.[285]

Merînî eğlence ve oyunları arasında hem sultanların hem de halkın yakından ilgilendiği boğa ve aslan güreşleri oldukça önemli idi. Hasan el-Vezzân, Fas yakınlarındaki Zerhûn Dağı'ndan bahsederken bu bölgenin erkeklerinin oldukça cesur olduğunu, buralarda bulunan ormanlara aslan avına çıktıklarını ve avladıkları bu aslanları Fas'ta Sultan'a takdim ettiklerini ifade etmektedir. Bu aslanlar sultanın da hazır bulunduğu, boğa güreşi meydanlarına getirilirdi.[286] Bu güreşler bazen aslanla boğa[287] arasında yapılırdı ki bunlardan birisi bir

---

[282] Tourneau, *Fas fi asri Beni Merîn*, 108-109.

[283] Hindistan kökenli bir oyun olan satranç, İran'a geçmiş, Farsça şeşreng (altı renk) olan satranç Arap dünyasına geçince satranç olmuş, en yaygın oyun hâline gelmiş, özellikle Emevî Dönemi'nde sadece halk değil, emîrler hatta fakîhler bile oynamaya başlamıştır. Söylemez, *Kûfe*, 319. Satranç, Murâbıtlar Dönemi'nde hem Endülüs'te hem de Mağrib'de çok iyi bilinen bir oyun idi. Çeşitli zamanlarda yasaklar getirilse de bu konuda mâhir ve şöhret bulmuş oldukça fazla kişi bulunmakta idi. Bûtşîş, *el-Mağrib ve'l-Endelüs*, 95.

[284] Tourneau, *Fas fi asri Beni Merîn*, 106.

[285] Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/126.

[286] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 295.

[287] Devserî, boğa güreşlerinin ilk olarak İspanya'da ortaya çıktığını, aslen Romalıların ya da Kartacalıların veya Arapların eliyle burada başlatıldığını ifade etmektedir.

pazar günü Merînî sarayına bağlı "Yırtıcı Aslan Stadı"nda[288] yapılmış ve bu güreşi izlemeye Sultan Ebû İnân da katılmıştır. Yine Ebû İnân'ın çocuklarından birinin sünneti münasebetiyle İbnü'l-Hatîb'in yazdığı şiirde böyle bir aslan ve boğa güreşinden söz edildiği bilinmektedir.[289]

Aslan ve boğa güreşlerinden birisini ayrıntılı olarak *Vasfu İfrîkıye*'de şu şekilde anlatılmaktadır:

> "Geniş bir meydanda büyük sandıklar içinde okları olan kişiler bulunurdu. Bu kişiler daha çok Cebelü Zelâğ ve Cebelü Zerhûn'un cesaretleriyle meşhur kişileri olurdu. Aslanlar ise meydana serbest bir şekilde bırakılırdı. Sandıklardaki adamlar kapıları açınca aslan oraya doğru hareket ederdi. Yaklaşınca adam tekrar kapıyı kilitlerdi. Her adam bu şekilde yapardı. Aslan öfkeden kızmış hâle gelinceye kadar bu hareketlere devam edilirdi. Sonra sahaya bir boğa gelirdi. Böylece kanlı savaş başlardı. Eğer boğa aslanı öldürürse o gün gösteri sona ererdi. Fakat aslan boğayı öldürürse sandıklardan silahlı adamlar çıkar ve aslanla mübareze (düello, karşılaşma) başlardı. On iki kişi ellerinde uzunluğu bir buçuk zira' olan oklarla hareket ederdi. Eğer bu kişiler aslanla savaşmada yetersiz olursa daha fazla kişi meydana çıkardı. Sultan, her mübareze için onar dinar ve yeni elbiseler verirdi."[290]

Merînîlerde oyun ve eğlencelerde kullanılan müzik âletlerine[291] gelince düğünlerde, velîme yemeklerinde, sünnet

---

Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta*, 150. İbnü'l-Hatîb birincisi aslanla boğa arasında ikincisi boğayla insan arasında yapılan Gırnâta'daki iki güreşten bahsetmektedir. Ayrıca kendisinin Merînî Dönemi Fas'ta Beni Ahmer emîri olarak resmî görevi esnasında Merînî Sultanı Ebû İnân ile birlikte seyrettiği ve boğanın zaferiyle sonuçlanan güreşe ait şiiri bulunmaktadır. bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/19-20.

288 Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 2/126.

289 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/19-20.

290 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 295.

291 Fas şehrinin Murâbıt ve Muvahhid Dönemi'nde müzik âletleri açısından dikkat çeken bir şehir olduğu, bazı sokaklarının müzik âletleri satan dükkânlarla dolup

düğünlerinde yahut mahsûl toplanırken[292] bûk/trompet,[293] keber, mizher,[294] ûd, tanbûr,[295] içi boş bir kamıştan yapılan şebbâbe/mizmar-ı Irakî, ney, zulâmî adı verilen ve ney kadar muntazam yuvarlaklığı olmayan ve ucuna takılan düdükle üflenen mizmar, berbât ve rebâb, kanun denilen telli çalgı âletlerinin varlığı çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir.[296]

Merînî Mağribi'nde müzik âletleri eşliğinde söylenen Endülüs'e özgü bir şiir olan müvaşşahları da oldukça yaygınlaşmıştır. Ayrıca Murâbıt Dönemi'nden başlayan zecl de bir halk müziği olarak Merînî halkı arasında rağbet görmekte idi. Öyle ki Merînîlerde her duruma uygun tarzda zecller söylenmeye başlanmıştır. Bunlardan en meşhuru Fas civarındaki Zerhûn halkından olan Kefîf'in zecilleri ve özellikle Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi İfrîkıye'de yaşanan hezimet üzerine söylediği zecildir.[297]

İbn Haldûn Bağdat'tan Mağrib'e sonra da Endülüs'e giden Ziryâb (ö. 852) sayesinde Endülüs'te müziğin yaygınlaştığını belirtmektedir. Öyle ki Endülüs'e geçen Ziryâb için Endülüs Emevî Emîri Abdurrahman, müzik okulu açmış ve burada müzik sanatı, müzik âletleri oldukça gelişmiştir. Gelişen bu müzik kültürü hem halk arasında hem de saraylarda devam etmiş ve böylece İspanya müziği formunu kazanmıştır.[298]

---

taştığı ifade edilmektedir. Fakat özellikle Muvahhidler Dönemi'nde halkın eğlence hayatına meyli artmış, eğlence ve müzik saraylarda da yayılmış, yapılan bu eğlencelere kadınlar da ortak olmaya başlamıştır. Harekât, *el-Mağrib*, 1/337; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, 178-179.

292 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/416.

293 Bûk (trompet), uzunluğu bir arşın kadar olan içi boş bakırdan yapılıp ucuna takılan küçük düdükle üflenen çalgı âletidir. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/984.

294 Mizher, eski Arap çalgısı, bir çeşit def.

295 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/416.

296 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2: 984.

297 Harekât, *el-Mağrib*, 2/127.

298 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2: 991; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta*, s. 154-156.

Resimm 10: *Ayakkabı ve terlik çeşitler*655 *Josephine Powell: MorocconFolklore*

Resim 13: *Merâkeş Fenâ Meydanı'nda Bir Hikâye Anlatıcısı. (*https://archnet.org/collections/965/media_contents/110658 *Josephine Powell: Moroccon Folklore)*

2.1.8. Merînîlerde Türbe Ziyaretleri

Merînî sosyo-kültürel hayatında oldukça dikkat çeken bir unsur hem sultanların hem de halkın büyük bir titizlikle sürdürdükleri türbe ziyaretleridir. Mağrib'de Merînî öncesi dönemden itibaren daha çok önemli şahısların yani devlet adamlarının, âlim ve şeyhlerin vefat ettikleri yerlerde türbe yapıldığı gerek devlet adamlarının gerekse halkın buraları ziyaret edip dua ettikleri, şiirler okudukları görülmektedir. Orada edilen duaların kabul olunduğuna dair inanışlar ise oldukça yaygındır. Bu türbeler arasında Hasan el-Vezzân'ın bahsettiği ve hakkında ilginç bir inanışın olduğu bir türbe vardır. Bu türbe Tâmesne bölgesindeki Nuhayle şehrinin merkezinde bir mescidin minaresinin yanında yer almaktadır. Bu türbeyle ilgili inanışlar arasında ise çiftçilerin velinin defnedildiğine inanıldığı içinişlerini bitirdikten sonra korunması için tarım âletlerini bu türbeye koydukları bilgisi yer almaktadır.[299]

Ceznâî'nin bahsettiği bir türbe de Ebû Ceyde adlı bir şahsa aittir. Bu şahsın, Mağrib halkının Müslüman oluşunda etkili olduğu ifade edilmektedir. Fas kapılarından Bâbü Beni Merîn misafir kapısında medfun olan bu kişinin kerametlerinin çokluğu anlatılmakta, kabir halk tarafından ziyaret edilmektedir.[300]

Merînî halkının ziyaretine önem verdiği diğer bir türbe ise İmam İdris'in (ö. 791) Velîle Kapısı dışındaki türbesidir. Ceznâî, Merînî halkının bu kabri ziyaret edip dua ettiğini ifade etmekte, burada yapılan duaların kabul edildiğine ve hacetlerin giderildiğine dair yaygın bir kanaat oluştuğuna dikkat çekmektedir. Bu türbe ile ilgili olarak cesedinin kefenli olarak

---

[299] Vezzan, *Vasfu İfrîkiye*, 205.

[300] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*,7. Muhakkik Abdülvehhâb İbn Mansûr aynı sayfanın 17. dipnotunda verdiği bilgide, türbenin bulunduğu yerin bugün "Bâbü Seyyidi Bû Ceyde" diye bilindiğini, özellikle kadınların bu türbeyi çokca ziyaret ettiğini, kadınların bu zâta hizmet ve dua ettiklerinde eşlerinin kendilerine bağlı olacağına ve dualarının kabul edileceğine inandıklarını bildirmektedir.

çıktığı söylentisi etrafta hızlıca yayılmıştır (1318). Duyanlar, bunu görmek için Mağrib'in çeşitli yerlerinden gelmişler, söylentilerin fitneye sebep olması üzerine Merînî Sultanı Ebû Saîd, o bölgeye asker göndermiş ve fitneyi ortadan kaldırtmıştır.[301]

Hasan Vezzan, Tâğiye şehri yakınlarında bulunan ve çeşitli kerâmetler gösterdiğine inanılan bir velinin türbesine, Fas'tan çok sayıda kadın, erkek ve çocukların yıllardır her Ramazan Bayramı'ndan sonra geldiğini belirtmektedir. Öyle ki hayvanları üzerinde getirdikleri çadırları ve gerekli ihtiyaçlarıyla yüz yirmi millik mesafeyi geçip burada kaldıklarını ve veliyi ziyaret ettiklerini anlatmaktadır. Merînîlerde sultan türbelerine de oldukça özen gösterilmiştir. Onlardan önce iktidarda olan Muvahhid sultanlarının mezarlarının baş ve ayak kısmına olmak üzere iki mermer şâhide konulur, üzerlerine sultanın ölümünden dolayı duyulan üzüntü ve ona olan özlemi ifade eden birkaç şairin beyitleri nakşedilirdi. Bu geleneğin Merînî Dönemi'nde de sürdürüldüğü ifade edilmektedir.[302]

Merînî Sultanı Abdülhak b. Mahyû (ö. 1217), Miknâs yakınlarındaki Tâfürtâst'a[303] gömülmüş ve orada bir mescit ve zâviye yaptırılmıştır. Burası yolcuların uğrayıp konakladığı ve halkın oraya özellikle dua etmek için gittiği bir yer hâline gelmiştir.[304]

İbnü'l-Hatîb'in, 1347-1362 yılları arasında yaptığı Mağrib seyahatinde uğradığı yerler arasında Hintâte kabilesinin yaşadığı bölgede medfun olan Sultan Ebü'l-Hasan'ın (ö. 1351) türbesi de bulunmaktadır. Orada Kur'ân-ı Kerîm okumuşlar,

---

[301] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 15.

[302] Vezzan, *Vasfu İfrîkiye*, 209, 211.

[303] **Tâfürtâst:** Sebû Nehri'nin kaynağına yakın bir mevkide olup Merînîlerin kurucusu Emîr Abdülhak el-Merînî'nin öldürüldüğü yerdir. Kabir inşâ edilmiş, baş kısmına nakışlı bakır bir kitabe konulmuştur. Çevresine ise zâviye, ribat ve çeşitli yapılar inşâ edilmiştir. bk. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 97-98.

[304] İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 23-25; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 34.

dua etmişlerdir. İbnü'l-Hatîb, bu türbenin hastalara şifa olduğuna inanıldığı için çok ziyaretçisi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca halkın ilgisini Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'nin bereketli geçmesine; onun âdil, hakîm, namaza çok önem veren, günlerini oruçlu geçiren, sadaka veren, halkla ilgilenen, fakirlere karşı merhametli, sabırlı, âlimlere değer veren bir sultan olmasına bağlamaktadır. Yani halk onu özlediği için de burayı ziyarete gelmektedir.[305] İbnü'l-Hatîb, türbeden ayrılmadan önce sultana ithaf ettiği şiirini de okumuştur. Şiirin bazı beyitleri şu şekildedir:

"Ne güzel bir diyar
Emniyet ve huzurun evi olmuş
Burada yatan bu dağlar gibi azîzdir, zillet kabul etmedi
Ancak ölümle Allah'a teslim oldu
Öyle ki tevhid ehli bir hilâfet kurmuş
Ve onun eserleri herkese ulaşmış
O sağlam köklü bir ağaç gibi
Aslı, meyvelerinde gözükür
Ne şanslı bir kabile ki, öyle bir insan çıkarmış…"[306]

Merînî sultanları, âlimlerin, şeyhlerin türbelerine özen gösterir, yeniden inşa ettirir yahut yenileterek kitâbe yazdırırlardı. Bunlardan birisi de Fas kapılarından birinin dışına defnedilmiş olan Mâlikî âlimi Ebû Meymûn'nun (ö. 977) kabridir. Halkın rağbet ettiği bir kabir olup Sultan Ebû İnân tarafından 1353'te kabri yenilenmiş; ismi, vefat tarihi mermer kitabeye yazdırılarak başucuna koydurulmuştur.[307]

---

[305] İbnü'l-Hatîb, *Nüfadâtü'l-cerâb*, 119.
[306] Şiirin tamamı için bk. Makkarî, *Nefh*, 6/217-219.
[307] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 21.

Resim 14: *Merinilerden kalma türbelerin 1970'lerdeki Fotoğrafı.*
*(*https://archnet.org/collections/965/media_contents/110647
Josephine Powell: Moroccon Folklore)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MERÎNÎLER DÖNEMİ'NDE İKTİSADİ HAYAT

Bir bölgenin iktisadi durumu, hem bölgenin tabiî kaynakları ve bunların kullanımı ile hem de yönetimin iktisadi, dâhilî, haricî siyaseti ile yakından ilgilidir. Mağrib ekonomisi de bunlara bağlı olarak hem doğal kaynakları olan nehirler, ormanlar, madenlerle hem de ülkenin refahı, komşularıyla olan ilişkileri, sahil güvenliği, dış ticaret hacmi, tüccarın yol güvenliğinden tutun da kalacakları mekânların varlığı ile yakından ilişkilidir. Merînî Dönemi iktisadi hayatı derken Mağrib'in ticareti, tarım, hayvancılık ve sanayisi ile ilgili konulara değinilecektir. Ticareti hakkında bölgenin kaynakları, vergileri, para ve ölçü birimleri, ithalat-ihracatı, komşularıyla olan ticari ilişkileri başlıklar arasında yer alırken tarım ve hayvancılıkla ilgili olarak yetiştirilen bitki ve hayvanları; sanayi ile ilgili olarak ise işletilen madenleri ve çeşitli işletmeleri ele aldık.

3.1. Merinî Devleti'nin İktisadi Sistemi

Merînîlerin iktisadi düzeni, çeşitli bölgelerdeki idarecilerin kontrolü altındaki topraklardan elde edilen vergilerin gerekli yerlere harcanması sistemi üzerine kurulmuştur.[1] Bu bölgeler

[1] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 277.

ilerleyen zamanlarda fetihlerle genişlemiş ya da kaybedilmişse de Merînî Devleti'nin kurucusu olan Sultan Ebû Yûsuf Ya'kūb b. Abdülhak Dönemi'nde dokuz bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda zikri geçen bu bölgelerin her birinin başına ise birer âmil tayin edilmiştir. Bu bölgeler şu şekildedir: Merakeş ve çevresiyle bütün Sûs beldeleri, Eğmât, Tinmelel ve dağları, Selâ bölgesi çevresi ve limanları, Miknâs bölgesi, Fas bölgesi, Tâza ve civarı, Sicilmâse bölgesi, Der'a ve çevresi, Endülüs'te Merînîlere tâbi olan şehirleri içeren bölge. Merînîler, Sebte şehri için ise ayrı bir idarî uygulamayı tercih etmişlerdir. Çeşitli vesilelerle de ifade ettiğimiz gibi ilim sahibi bir aile olan Azefî ailesi uzun süre buranın yönetiminde bırakılmıştır. Ayrıca Endülüs'e cihada giderken önemli bir askerî geçiş merkezi olan Sebte, Merînî Devleti'nin vergi aldığı ve çeşitli zamanlarda maddî destek sağladığı bir şehir olmuştur.[2]

Bu idarî bölgelerde toplanan vergilerin hesap işlemleri yapıldıktan sonra gerekli yerlere maaş ve atâ olarak dağıtımına kadar sorumlu kurum dîvânü'l-harâc idi. Dîvânü'l-harâc, Ebû İnân Dönemi'nde "dîvânü'l-cündve'l-hesâb" ismini almıştır. Bu divâna "kâtibü'l-cibâye ve'l-asâkir" veya "sâhibü'l-eşgâl" de denilen kâtipler bakmakta idi. Sultan ya da vezire karşı sorumlu olan divân başkâtibinin yardımcıları arasında küttâbü'l-harâc ve'd-divân ve ehlü'l-hisâb üyeleri ve zekât âmilleri bulunmakta; dîvânü'l-harâclarda toplanan vergilerin girdi ve çıktıları ile askerler ve devlet adamlarının maaşlarının yazılı olduğu ayrıntılı listeler hazırlanmakta idi.[3] İbn Haldûn

---

[2] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 87, 136-137; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 311-312; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/219-221; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/556- 558; Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/44; Selâvî, *el-İstiska*, 3/34-35; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 40; Harekât, *el-Mağrib*, 2/18.

[3] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 270, 277.

bu kurumun yönetim için hayatî öneme sahip olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

> "Bu vazife, vergi muameleleri ve tahsili, gelir ve gider itibarıyla devletin hukukunu muhafaza etmek, asker sayılarını ve isimlerini zabt ve tesbit etmek, erzakını ve maaşlarını tayin etmek, takdir edilen ihsanları gününde ödemek, bu işlemlerle ilgili olmak üzere devlet görevlilerinin ve yetkili şahısların tertip ve tanzim etmiş oldukları kanun ve esaslara başvurmaktan ibarettir."[4]

Dîvânü'l-harâctan sorumlu kişi için ise:

> "Çağımızda Beni Merîn hânedanlığında ihsan (arpalık) ve haraç defterlerinin tutulması ve hesap işleri bir şahısta toplanmıştır. Bu rütbenin sahibi, divânına ve defterlerine müracaat ederek tüm hesapları tashih eder. Ondan sonra bu hususlar bir de sultanın veya vezirin nazarından ve denetiminden geçer. Haraç ve askerî ihsanlardaki hesapların sağlamlığı, onun hattı ve imzası ile muteber olur."[5] ifadelerini kullanmaktadır.

Vergilerden elde edilen gelirler, -Mağrib'de daha önceleri kullanılmış olsa da kullanım alanı ve önemi Muvahhid Dönemi'nde daha da artan ve Endülüs Emevî tarzı bir uygulama olarak- görevlileri bulunan mahzenlere konulmakta idi. Mahzen ifadesi daha sonra yerini beytülmâla bırakmıştır. Merînîler de bu uygulamayı aynı şekilde devam ettirmişlerdir.[6]

3.1.1. Muhtesib ve Ticarî Hayattaki Rolü

Devletin iktisadi hayat üzerindeki gücünü ve kontrolünü göstermek adına çok önemli olan ve adlî görevler arasında yer

---

[4] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/639. Venşerîsî eserinde mirâsların kayıtlı olduğu "dîvânü'l-vedâi'" den de bahsetmektedir. *El-Mi'yâr*, 10/122.

[5] İbn Haldûn, *Mukaddime,* 1/639.

[6] Harekât, *el-Mağrib*, 1/321; *es-Siyâse,* 183.

alan hisbe,[7] şehirdeki pazar düzeni, huzurlu bir alışveriş ve dürüst bir ticaret oldukça önemli idi. Bu görevi yerine getiren kişi ise sâhibü's-sûk diye de adlandırılan muhtesib idi. İbn Haldûn, muhtesibin görevi olan hisbeyi dinî bir vazife olarak tanımlamakta, görev alanının Müslümanların işlerinde *"emri bi'l-ma'rûf nehyi ani'l-münker"* kuralını gözetmek olduğunu vurgulamaktadır. Muhtesib, bu görevi yürütebilmek için yardımcı edinir, toplumda yaşanan çirkin durumları araştırır, tedip etmeye çalışır, fakat her davaya da bakamazdı. Kamu düzenini sağlamak için yaptığı işler arasında yolların daraltılmasına engel olmak, hamalların ve gemicilerin fazla yük taşımalarına izin vermemek, eski binaların yıkılmasını sağlamak sayılırken ticareti ilgilendiren konular arasında ölçü ve tartı hususunda hile yapanları tespit etmek, fiyatlardaki yanlışlıklara müdahale etmek, pazarı ve çarşıyı her zaman kontrol etmek vardır. Ayrıca zamanında borcunu vermeyenler için gerekli işlemleri yapmak, fiyatları indirip yükseltebilmek için her satıcıdan malın değerini gösteren yazı istemek, ekmeğin ağırlığını kontrol edip resmî ağırlığı belirlemek, kumaş ölçülerini resmî olarak belirlenmiş ölçüye göre kontrol etmek, beytülmâli inceleyip kontrol etmek de bu görevler arasındadır. Mağrib'deki muhtesibin görevleri

[7] Hisbe teşkilâtının menşei ile ilgili tartışmalar olsa da teşkilatın Hz. Peygamber veya en geç Hz. Ömer Dönemi'nde kurulmuş olduğu düşüncesi yaygındır. bk. Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilâtı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 31. Mağrib'deki hisbe faaliyetlerini başlattığı kabul edilen kişinin kadı olarak atanan, Mekke ve Medîne'de ilim tahsil etmiş, Sahnûn lakabıyla meşhur Mâlikî âlimi Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî olduğu ifade edilmektedir. O dönemde Afrika'da, Ağlebîler (800-909) hüküm sürmekte olup şehirler Abbâsî Halîfesi Hârûn er-Reşîd tarafından atanan valilerce yönetilmekteydi. Sahnûn, pazarların denetimine, kalite ve fiyat dengesinin sağlanmasına, mallarda hile yapılmamasına özen gösterir, bunları denetlemek üzere emînler tayin eder, pazardan sürülme cezası gerektirecek suçları işleyenleri pazardan sürerdi. bk. Mustafa Hizmetli, "Sahnûn Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûnî'nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 191-202.

arasında dikkat çeken bir husus ise kemiklerden yapılmış heykel şeklindeki oyuncak ve resimlerin satışını yasaklamak, satışa devam edenleri pazardan çıkarmaktır.

Zanaatkârlar, işverenler, çalışanlar, şehrin ahlakî hiyerarşisinde gerçekten onurlu bir yere sahip olduklarından, muhtesib tarafından ve kendi başlarındaki emînler tarafından ürününde hile yapmak gibi gayrîahlakî bir durumda teşhîr edilerek hem meslekten hem toplumdan dışlanacaklarını bildiklerinden gayet dikkatli davranmakta idiler. Muhtesibler, çarşılardaki kavgalı dükkân sahiplerinin arasını düzeltmek, satıcı ile müşteri arasında meydana gelen anlaşmazlıklara çözüm üretmek gibi esnaf birliğini korumayı hedefleyen görevleri de üstlenirlerdi. Bu kadar önemli görevleri olan kişiyi seçme hususunda oldukça dikkatli olan Merînî sultanlarından Ebû İnân, bu kişinin ilmine, irfanına, rıfkına, sabırlı olmasına, hayırlı işler yapmakla tanınıyor olmasına göre tercihlerde bulunmuştur.[8]

Ticarî hayatta ifsat hareketleri de mevcuttur. Merînîler Dönemi ticari hayatında karşılaşılan sahtecilik ve dolandırıcılık arasında ekmeği noksan tartma, fırıncının iyi unla kötü unu birbirine katması, ekmekten taş yahut unu elenmediği için ot çıkması gibi vakalar yer almıştır. Hububât ile ilgili yapılan sahtecilikler arasında buğday, arpa, mısır, bakla, nohut, fasulye vs. baklagillerin elekten geçirilmemesi; süt ve süt ürünleri, et, yumurta ve çeşitli yiyecekler ile ilgili yapılan tağşîş/hile arasında süte su katma, koyun sütünden yapılan tereyağı ile inek sütünden yapılan tereyağının karıştırılması ifade edilmektedir. Ayrıca bozuk yumurta satılması, kasapların eti şişirmesi veya

---

8 İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şehâde-Süheyl Zekâr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1431/2001), 1/281-282; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/415; Harekât, *el-Mağrib*, 1/201-202. Muhtesibin görev ve sorumlulukları konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilâtı*, 75-161; Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, 105; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 276; Devserî, *el-Hayâtü'l-ictimâî fî Gırnâta*, 206; Mâhî, *el-Mağrib*, 151.

farklı değerdeki etlerin karıştırılması,iyi yiyecekle bozuk yiyeceğin birbirine karıştırılması, iyi bala kötü bal katılması, taze zeytinyağıyla eski yağın karıştırılması, incir yağının zeytinyağına karıştırılması, incir, elma, üzüm, firsik/şeftali, erik ve tüm meyvelerin olgunlaşmadan satılması, hurmanın yumuşaması için sirke içinde bekletilmesi gibi sahtekârlıklar da mevcuttu. Kıyafet satışlarında ise elbiselerin kükürtle beyazlatılması, yıkanıp kısalan elbisenin yeni imiş gibi satışa sunulması gibi hileler kaynaklarda belirtilmektedir. Yine ticaretle meşgul olanların yaptığı hileler arasında bazı tüccarların özellikle gıda maddelerini stok yapıp fiyatların yükselmesine sebep olmaları ve böylece halkı zarara uğratmaları sıkça rastlanır durumlar arasında sayılmıştır. Özellikle tüccarın hububâtı saklayıp fiyatların yükselme zamanını kollamaya çalışması tesbit edildiğinde muhtesib tarafından çeşitli cezalara çarptırılırlardı. Cezalar arasında ise tüccarın mesleğini yapmaktan menedilmesi, çarşıdan çıkarılması, dövülmesi yahut hapse atılması ifade edilmektedir.[9]

3.2. Merinî Devleti'nin Gelir Kaynakları

Merînîler Dönemi ülke ekonomisine katkısı olan gelir kaynakları arasında zekât, haraç, gümrük ve diğer vergiler, ganimet ve müsâdere malları, diğer devletlerden gelen hediyeler yer almaktadır. Müslümanların dinî yükümlülükleri arasında yer alan zekât İdrisîlerle birlikte Mağrib'in devlet gelirleri arasına girmiştir.[10] Merînîler Dönemi alınmakta olan zekâtın tasadduk hakkı, Sultan Ebû Ya'kūb tarafından halkın iradesine bırakılmış, dileyen dilediği şekilde bu ibadeti yerine getirmiştir.[11]

---

9 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/406-415, 424-425.
10 Harekât, *el-Mağrib*, 1/110; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 280.
11 İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, 375; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 280.

Merînî sultanları, Muvahhid Devleti'nin aksine olarak ekilen topraklardan haraç değil, topraktan elde edilen mahsûlden zekâta tâbi olarak öşür almışlardır. Sulanan araziden ise öşrün yarısını almışlardır.[12] İktâ olarak çeşitli kabile ya da devlet adamlarına verilen topraklardan da yıllık olarak öşür alınmış ve hazine canlandırılmıştır.[13] Zimmî vatandaşlardan ise bu devletin sınırları dâhilinde emniyet içerisinde yaşıyor olmalarından dolayı cizye vergisi almışlardır. Cizyeden elde edilen gelirlerin bir kısmı mescitlerin yenilenmesi ve onarımında, bir kısmı hastane yapımı ve hastaların tedavi edilmesinde, diğer bir kısmı ise fakirlere aylık bağlanması hususlarında kullanılmıştır.[14] Ebû Yûsuf Dönemi'nde yaptırılan mescit ve medreselerdeki talebe ve görevlilerin rütbelerine göre beytülmâldeki Yahudi cizyelerinden maaş tahsis edilmiştir.[15]

Merînî Dönemi'nde devletin önemli gelirleri arasında bulunan ganimeti ise Merînîler gerek Mağrib'de komşu devletlerle yapılan savaşlarda gerek Muvahhidlerden sonra Endülüs'te Hıristiyanlara karşı yapılan cihad faaliyetlerinde bol miktarda elde etmişlerdir. Öyle ki bu ganimetler, devletin malî durumunu oldukça iyi seviyeye getirmiştir. 1256 yılında Emîr Ebû Bekir b. Abdülhak el-Merînî, Muvahhid Emîri Murtezâ ile yaptığı savaştan ganimet olarak çok sayıda çadır, mal ve hayvan elde ederek dönmüştür. Ganimet zenginliğinin yaşandığı asıl savaşlar ise Hıristiyanlarla yapılan savaşlardır. Bunlardan birisi de Sultan Ebû Yûsuf'un 1275'te Hıristiyan ordusuna karşı Endülüs'te kazandığı zafer ve sonunda ele geçirilen bol miktardaki ganimettir. Ganimetler arasında yüz yirmi yedi bin

---

12 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/243; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 280.
13 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 294, 299.
14 Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 282.
15 İbn Ebû Zer', *ez- Zehîra*, 162-163; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 297-298; İbnü'l-Ahmer, *Ravdatü'n-nisrin*, 27-28. Ayrıca bk. Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 282.

inek, çok sayıda koyun, on dört bin altı yüz at ve eşek vardı ki her biri bir dirheme satılmıştır. Kadın, erkek ve çocuk esir sayısı yedi bin yüz otuz olup ele geçirilen diğer ganimetler arasında çok sayıda kılıç, kın, kalkan ve miğfer bulunmakta idi. Bu ganimetlerin beşte biri beytülmâla alınmış gerisi ise adâlete riayet edilerek cihada katılan mücahitler arasında atlılara iki, yayalara bir pay olmak üzere dağıtılmıştır. Öyle ki ele geçirilen ganimetlerin Endülüslü Müslümanların bile ekonomik durumuna katkı sağladığı ifade edilmektedir.[16]

Ehl-i zimmenin ve diğer devletlerin tüccarının malından ve ticaretinden alınan vergi ise "Rûm öşrü (a'şârü'r-Rûm)" idi. Merînî sultanlarından bazıları bu öşürleri mescitlerin onarımında kullanmışlar ve bu öşre devlet haracı gözüyle bakmışlardır.[17] Merînî gelirlerinin bir diğer önemli kısmı ise çok sayıdaki limanlardan elde edilen vergilerden oluşmaktadır. Avrupa ile ticaretin merkez noktalarından biri olan Sebte Limanı'ndan beytülmâle alınan günlük vergi gelirinin beşyüz-yediyüz dinar olduğu, bunun hiç azalmayıp bazen de bin dinara kadar çıktığı bildirilmektedir.[18]

Bu şekilde alınan şer'î vergiler dışında bir de mahallî sayılabilecek bazı vergilerden bahsetmek gerekir. Bu vergilerden bazıları Roma Dönemi'nden kalma vergilerden olup Merînî sultanlarınca bazen kaldırılmış, bazen ortaya çıkan zor şartlar dolayısıyla tekrar konulmuş, fakat bazen de haddi aşacak kadar artırılmıştır. Halkın vergiler dolayısıyla zulme uğramasından çekinen Ebû Ya'kūb, fitrenin dahi devlet tarafından tahsil edilmesi şartını kaldırıp şahısların kendilerine bırakmış, halka ağır gelen diğer bazı vergileri kaldırmıştır. Bu dönemde ev sahiplerinden alınan "inzâl" vergisi ayrıca "mükûs", yollarda alınan "ruteb"

16 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 81, 151-152; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 282-283.
17 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/243; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 280.
18 Makkarî, *Ezhârü'r-riyâz*, 1/44.

ve "kabâlât" ismiyle geçen ve zanaatkârlardan, ana bâyi'lerden alınan vergiler kaldırılmıştır.[19] İbn Fazlullah el-Ömerî, Sultan Ebü'l-Hasan'ın şer'î olan haraç, zekât, öşür dışındaki vergileri, halka zulüm olduğunu düşündüğü için kaldırdığını ifade etmektedir.[20] Onun döneminde kaldırılan vergiler arasında yine bahçelerden alınan "hars"; Sicilmâse halkından hurma ve zirâî ürünlerden yıllık olarak alınan "darîbetü'l-cümûn", İfrîkıye beldelerinde dükkânlardan alınan "rub'u'l-mecâbî" sayılabilir. Sultan Ebû İnân yönetiminde kaldırılan vergiler arasında ise "rüteb ve tadyîf" vergileri bulunmakta idi. Merînîler mahallî vergilerinden olan, iskele ve limanlarda gemisi bulunan tüccarın ödediği "levâzimü'l-mahzinî" dönem dönem alınan vergiler arasındaydı. Ayrıca çarşı esnafından, satıcı ve sanatkârlardan, mallarının korunması için alınan "meğârimü'l-esvak"ınyanı sıra çarşı ve pazarlarda kızartılmış et satanlardan, sebze satanlardan, kumaşı Avrupa'dan getirilmiş elbise satanlardan da hazineye gelir getiren vergiler alınmakta idi.[21]

Merînî hazinesinin gelir kaynakları arasında gerek devlet ricâlinin gerekse halkın çeşitli amaçlar için ihdas etmiş olduğu vakıflar da bulunmakta idi. Ayrıca müsâdere yoluyla elde edilen mallar da Merînî hazinesini güçlendiren ögeler arasında idi. Valiler, yüksek fiyatla malı satmak için gizleyenleri, haksız kazançla mal elde edenleri cezalandırır ve mallarına el koyarak beytülmâle aktarırdı. Sultan Ebü'l-Hasan ise tüccara ağır gelen bu cezayı kaldırmıştır.[22]

---

19 İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*,374-375; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/249; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/547-549; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 282.

20 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/190.

21 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/32; Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, 1/39; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 282.

22 Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 283; Yiğit, *İslâm Tarihi*, 9/250. Özellikle Ebü'l-Hasan el-Merinî Dönemi ekonomik yapı için bk. Maya Shatzmiller, "Marinid Fez: The Economic Background of the Quest for Empire". https://docslib.org

Merînî hazinesini güçlendiren diğer bir vesile ise sultanlara çeşitli devletlerden gelen yüklü miktardaki hediyelerdi. Bu hediyelerden eserimizin değişik bölümlerinde bahsedildiği için isimlerini tekrar zikretmeye gerek görmedik. Bu gelirlerle hazinesini dolduran şehirlerde gerekli yerlere gerekli harcamalar yapılmıştır. İbn Fazlullah el-Ömerî, aktardığı bilgilerde vergi sistemine yeni düzenleme getiren Merînî Sultanı Ebû Saîd idaresinde deve, inek, koyundan alınan zekât gelirlerini; haraç ve bazı vergilerden elde edilen gelirleri şehirlere göre sunmuştur. Biz de dönemin şehirlerinin gelirlerini daha açık bir şekilde görebilmek için aynı yöntemi tercih ettik:[23]

Fas	155.000 miskal	Merakeş	150.000 miskal
Sebte	50.000 miskal	Âsâfî	25.000 miskal
Eğmat	25.000 miskal	Âzemmûr	20.000 miskal
Enfa	40.000 miskal	Sicilmâse ve Der'a	150.000 miskal
Tâza	30.000 miskal	Tanca	30.000 miskal
Bâdis	10.000 miskal	Asâse, Melîle ve el-Mezemme	30.000 miskal
Tît	5.000 miskal	Miknâs	60.000 miskal
Tîcîsâs	5.000 miskal	Safrû	6.000 miskal
Miskal: 4.68 gr. (Mutçalı, 98). El-Ömerî, altın miskalin yüz yirmi küçük dirheme, altmış büyük dirheme denk olduğunu ifade etmektedir (İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/193).			

Bu gelirler her zaman aynı miktarda olmadığı gibiher zaman nakit şeklinde de olmazdı. Duruma ve beldeye göre bazen silah ya da elbise şeklinde de olabilirdi.[24] İbn Haldûn, Beni

[23] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/190-192.
[24] Menûnî, *Varakāt*, 119-120; Harekât, *el-Mağrib*, 2/119.

Merîn'in özellikle malî gücünden bahsederken bu hanedanın çok miktarda mala ve servete sahip olduğunu; kâtip Hassûn b. Bevvâk'ın el yazısıyla yazılı hazine defterlerini gördüğünü; Merînî Sultanı Ebû Saîd'in bıraktığı mirasın yedi yüz kantar altın ve pahalı eşyalar olduğunu ifade etmiştir. Ebû Saîd'in yerine geçen oğlu Ebü'l-Hasan'ın servetinin ise daha fazla olduğunu belirten İbn Haldûn, Sultan'ın Tilimsân fethine gittiğinde Tilimsân Sultanı Abdülvâdî b. Taşfin'in hazinesinde sikkeli ve sikkesiz üç yüz kantar halis altını da alarak kendi hazinesine kattığını ve zenginliğini iyice artırdığını zikretmiştir.[25]

Merînî yönetiminde bazı kabile mensuplarının herhangi bir vergi ödemediği durumlar vâkî olmuştur. Bunlardan biri Gart bölgesindeki Cebelü Beni Tevzîn halkıdır. Ziraatla meşgul olup devlete herhangi bir vergi ödemeyen bu kabilenin, çevrelerindeki bütün emîrlerden daha fazla atlıya sahip olmaları ve Beni Merîn'le geçmişe dayanan dostlukları sebebiyle Merînîlerin yanındaki değerleri yüksek olmuş, devlet idaresinde önemli yerlere getirilmişler ve dolayısıyla da vergiden muaf tutulmuşlardır. Yine aynı bölgedeki Cebelü Verdân halkından belirli bir vergi alınmamış, fakat halk her yıl çeşitli mallar, at ve köleyi "hediye" adı altında Merînî sultanına göndermeyi ihmal etmemiştir.[26]

3.3. Merinî Devleti'nin Harcamaları

Yukarıda anlatıldığı gibi çeşitli şekillerde ve zamanlarda elde edilen gelirlerle zenginleşen her bölgenin kendi hazinesi ve merkeze gönderilenler, sultanın yönlendirmesi ve emirleriyle gerekli kişilere verilerek askerî, ilmî, mimarî, içtimaî-kültürel alanlarda kullanılmak suretiyle sarf ediliyordu. Burada bazen

---

25 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/517-526.

26 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 349.

bazı şehirlerin vergilerinden bazen de cizyelerden kullanılarak harcamalar yapıldığı ve maaşların ödendiği görülmektedir. Sultanların yaklaşımına göre halka da ulaşan bu imkânlar aynı zamanda devletin gücünü de ifade etmekteydi. Siyasi tarih kısmında ayrıntı olduğu için burada detaya girmeden harcamaları genel olarak vermeyi uygun bulduğumuzu belirtmekte fayda vardır. Merînîlerin gerek içerideki gerek dışarıdaki savunması ve daha da önemlisi Endülüs cihadları için oldukça yüksek miktarda ve sık sık askerî harcamalar yapılmıştır. Bazen bu askerî harcamalar, çeşitli belde ve köylerin tu'me/ikta olarak kabilelere ve dolayısıyla kabile şeyhlerine verilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Savaşlara asker hazırlanması istenirken aslında bu durum masraftan ziyade kazanca dönüşmüş oluyordu. Sultanlar ayrıca kendilerine biat edildikten sonra askerlerin de içinde bulunduğu çeşitli gruplara bol miktarda ihsanlarda bulunuyor, adeta mallarının çoğunu harcıyorlardı. Merînî sultanları savaşlarda, muhasaralarda ulaşmak istedikleri bölgeye, şehre yakın bir yere askerî üsler kurmuşlardır. Bunlardan Ebû Yûsuf'un ikinci Endülüs cihadı için Endülüs'te inşa ettirdiği Binye ve Ebû Ya'kūb'un muhasara altına aldığı Tilimsân yakınlarında inşa ettirdiği Tilimsânü'l-Cedîde örnek olarak verilebilir.[27]

Savaşların artması asker sayısını[28] artırmayı gerektirmiş, dolayısıyla bu durum onların maaşlarına ayrılan payı da ar-

---

[27] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 374-375; İbnEbû Zer', *ez-Zehîra*, 59-60, 90; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/249; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/203-204; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 2/547-549.

[28] Sultan Ya'kūb b. Abdülhak, ilk Endülüs cihadı için Benî Merîn ve Mağrib'in Arap ve Berberî çeşitli kabilelerinden oluşan atlı ve yaya 3.000 kişilik bir ordu ile yola çıkmaktadırlar. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 98. Yine asker sayısı ile ilgili olarak Kalkaşendî'nin el-Ömerî'den aldığı bilgiye göre Ebü'l-Hasan Dönemi'nde 140.000 askerden bahsedilmektedir. Tilimsân fethi öncesinde ise sahil şehirlerini koruyanlar dışındaki süvari sayısı 40.000'den fazla olarak bildirilmektedir. Kalkaşendî, *Subh*, 5/209. Bu sayı bize asker maaşı açısından da olsa harcamanın yükünü açıkca göstermektedir.

tırmıştır. Bunlardan Rum askerlerinin[29] maaşları Ebü'l-Hasan öncesinde Fas şehrinin vergi gelirlerinden karşılanmıştır.[30] Ebü'l-Hasan yönetiminde maaşlar, iktâlar için –İbn Fazlullah el-Ömerî'de rastladığımız bilgiye göre- yüksek rütbeli askerlerin her biri yıllık olarak çeşitli kabilelerden, köylerden, kalelerden yirmibin altın miskal alırlardı. Ayrıca bu beldelerden aldıkları hububat miktarı ise yaklaşık yirmi bin vesk[31] idi. Bunlar dışında aldıkları ihsanlar, sultanlara biatlerde dağıtılan hediyeler, semerli ve eğerli atlar, kılıç, mızrak, altın işlemeli zerdhâne denilen değerli elbiseler, iki beyaz İfrîkıye tarzı keten elbise, ihram, seksen zirâ uzunluğunda parlak kumaş idi. Büyük şeyhlerden daha düşük rütbeli olan askerler için ise onlara yapılanın yarısı kadar harcama yapılmakta idi. Normal rütbeli askerler ise aylık altmış miskalden başlayıp giderek azalan miktarda maaş alırlardı.[32]

Maaşlardan bahsetmişken kâdü'l-kudâtlara her gün için bir miskal altın ayrıca arazi ve bir miktar hayvan verilirken, sır kâtiblerine her gün için iki miskal altın, ayrıca iki köy verilmekte, yine bu iki meslek erbâbına her yıl semerli iyi atlar ve değerli kumaşlardan yapılmış elbiseler verilmekte olduğunu ifade etmek harcamalara açıklık getirecektir.[33]

Askerî harcamalar arasında askerî üsler, kaleler, şehirler, surlar, tersaneler, gemiler ve savaş aletlerinin yapımı, tamiri bulunmakta idi. Savaş sanayisine oldukça önem veren Merînîler çeşitli şehirlerde dârü's-sınâîler/tersane inşa ettir-

---

29 Ebü'l-Hasan Dönemi'nde 3.000 olan Hıristiyan asker sayısı Ebû İnân Dönemi'nde 4.000'i geçmiştir. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 59-69.

30 Menûnî, *Varakāt*, 123.

31 **Vesk:** Bir vesk; 122,160 g'dır. Söylemez, *Kûfe*, 258, dn. bilgisi 228.

32 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/213.

33 Kalkaşendî, *Subh*, 5/205.

mişlerdir ve bunlar için yüklü miktarda harcamalardan da kaçınmamışlardır.[34]

Askerî harcamalardan sonra en çok harcamanın yapıldığı yerler arasında medreseler, mescitler, kütüphaneler, hamamlar, zâviyeler, saraylar, çarşılar yer almakta idi. Bu inşa faaliyetlerinin bir kısmı savaş hazırlıkları arasında ve fetihlerle birlikte yapılırken bir kısmı da dinî törenler vesilesi ile gerçekleşmekte idi. Buna örnek olarak Sultan Ebû Ya'kūb'un mevlidü'n-Nebî kutlamaları için yaptırdığı Vecde ve Mansûra'nın (Tilimsânü'l-Cedîde) mescidlerinin inşası, Fas'taki Karaviyyîn Camii'nin kuzey duvarının ve kürsüsünün yenilenmesi ve yapımına sekizbin dinar harcanmış olan Tâza'daki mescit verilebilir.[35]

Kazançlarının en önemli kısmını medrese ve zâviye inşasına ayıran Merînî Sultanı Ebû İnân özellikle Fas'taki Bû İnâniyye Medresesi olmak üzere Miknâs, Selâ ve Tilimsân'daki medreselere ve çeşitli şehirlerde yaptırdığı, herbirinden övgüyle bahsedilen zaviyelerin inşasına önemli miktarda harcama yapmıştır.[36] Merînî sultanları sadece medrese ve zâviye inşa etmekle yetinmeyip oralarda görev yapan imam-hatîplere, âlimlere[37] ve talebeye maaş verilmesi, maaşın yanısıra çeşitli vesilelerle ihsânlar, hediyeler gönderilmesi gibi hususlarda da hassas davranmışlardır.[38] Öyle ki fethettiği yerlerdeki âlimleri rütbece yükseltip maaşlarını artırır ve erzaklarını gönderirlerdi.[39] Şiir yazan, kitap telîf eden ve çeşitli ilim dallarında başarı gösteren âlimleri çeşitli vesilelerle taltîf eden

---

34 Selâvî, *el-İstiska*, 3/76-77. Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 106; Muhammed Hüseyin, *Medînetü Selâfi'l-asri'l-İslâmî*, 75-76.

35 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 90; A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 114-115.

36 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 202-214. Mâhî, el-*Mağrib*, 173.

37 Mağrib'de olduğu dönemde, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'e aylık ödenen 500 gümüş dinarlık maaş, Selâ şehrinin vergilerinden karşılanmakta idi. Menûnî, *Varakāt*, 123.

38 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 202-217; Mâhî, *el-Mağrib*, 174.

39 İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 470- 471.

Merînî sultanları onlara önemli miktarda hediyeler verirlerdi. Bunlara bir örnek vermek gerekirse kendi yaptığı usturlâbı sultan Ebü'l-Hasan'a hediye eden Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim İbnü's-Sebîl et-Te'âlîmî'ye Sultan'ın hediyesi, usturlâbın ağırlığınca altın dinar olmuştur.[40] Ehl-i beyt için de önemli harcamalarda bulunmuş olan Merînîler, genel olarak onlara yıllık yüz altın dinar maaş vermişlerdir.[41]

Merînî sultanları sosyo-kültürel faaliyetler için de harcamalar yapmaktan geri durmamışlardır. Bazı törenleri, bayramları, önemli gün ve geceleri ve özellikle mevlidü'n-Nebî günlerini vesile edinerek halkı sevindirmişlerdir. Sultan Ya'kūb b. Abdülhak özel günlerde yetim çocukların sünnet edilmelerini, yeni kıyafetler giydirilmelerini ve onlara hediyeler verilmesini emretmiştir.[42] Diğer bir Merînî Sultanı Ebû İnân da Kadir Gecesi'nde tüm belde kapılarında yardımlar dağıtmıştır.[43] Zor günlerin yaşandığı kıtlık gibi doğal afetlerde de sultanlar halka hububât ve yiyecek yardımı için harcamalar yapmışlardır.[44]

Merînî sultanları ticaretin gelişmesi için yol emniyetini sağlamaya çalışmış; yeni çarşılar, kervansaraylar inşa ettirmişlerdir.[45] Diğer önemli bir zenginlik kaynağı olan topraklarının ve doğal kaynaklarının iyi değerlendirilmesi, tarım ve hayvancılıkta ilerleyebilmeleri için de hemen her beldeye su kanalları, naûralar, kuyular yaptırmışlar, gözelerden şehre ve tarlalara su getirtmişler, hububât için değirmenler yaptırmışlardır.[46]

---

40 Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 339-340; Menûnî, *Varakāt*, 193.
41 Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 115.
42 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 90-91, 96.
43 Menûnî, *Varakāt*,123.
44 A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 115.
45 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/192; Menûnî, *Varakāt*, 153.
46 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 209-213; Menûnî, *Varakāt*, 148.

3.4. Merinî Devleti'nde İktisadi Hayatın Ana Unsurları

Merînîler Devleti'nin iktisadi hayatındaki ana unsurları ticaret, ziraat, hayvancılık ve sanayi başlıkları altında incelemek mümkündür.

3.4.1. Ticaret

Murâbıtlar ve Muvahhidler Dönemi sonlarında yaşanan ortak sıkıntılar arasında genel olarak bütün şehirlerde ve özelde de Fas şehrinde siyasi istikrar eksikliği, savaşlar, isyanlar, yol emniyetinin kalmayışı gibi ekonomik hayatı derinden sarsan durumlar vardı. Merînîler Devleti ise her şeyde olduğu gibi malî istikrar ve başarının da temeli olarak gördüğü huzur ve emniyeti şehirlerde ve yollarda sağlamaya çalışmakla işe başlamıştır. Yönetime geldikleri ilk günden itibaren topraklarında huzursuzluk çıkaranlara karşı müsamaha göstermemişler, isyanları bastırmak için çeşitli kararlar almışlardır.

Ticaretin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için yol emniyetinin için anayolların güvenliğini sağlamlaştırmaya özen göstermiş, uzun yollarla ilgili yeni düzenlemeler getirmişlerdir. Bu düzenlemeler arasında, "gurebâ" denilen ve geceleri dahi yolların güvenliği için uykusuz kalan bir grubun göreve getirilmesi, yollar üzerinde on iki mil aralıklarla kurulan çadırlı menziller sayılabilir. Bu menzillerle şehirlerarası yolların düzenlenmesi ve yolcuların emniyetinin ulaştığı seviyeyi anlamak için İbn Merzûk'un şu ifadesi oldukça önemlidir: *"Yolcu, oradan ayrılıp ailesinin yanına gidinceye kadar kendini evinde hissederdi."*[47]

Yol emniyeti sağlanan ve başşehir Fas ile bağlantıları tekrar

---

[47] İbn Merzûk, el-Müsned, yazma, vr. 286-287'den naklen Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 292; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 37, 83; *el-Enîsü'l-mutrib*,306- 308; Ceznâi, *Zehratü'l-âs*, 34; İbn Haldûn, *el-İber*, 7/182-186; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 159 vd.; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 292; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, 201.

kurulan şehirlerin ticaret hacmi güçlenmeye başlamıştır. Bu noktada Fas şehrinin önemli yeri olduğu unutulmamalıdır. Ticari yolların kavşağında bulunan ve kuruluşundan itibaren çeşitli bölgelerin uğrak yeri olması dolayısıyla ticari hayatı canlı ve zengin olan Fas/Fâsü'l-Atîka Merînîlerde de başşehir olması hasebiyle gerekli ilgiyi görmüştür. Sadece Mağrib'le sınırlı kalmayan Fas, Endülüs bölgesinden gelen çok sayıda zanaatkârın Latin ve İberik kültürünü, Kayrevân bölgesinden gelenlerin ise doğu kültürünü ve Bizans etkilerini getirmiş olmalarıyla da Merînîlerin ticari faaliyetlere paralel olarak kültürel zenginliğinde de zirveye ulaşmıştır. Çevre kültürlerin teknik ve zanaatıyla buluşan Berberîler, bu ticaret hacminin genişlemesi için ellerinden geleni yapmışlardır.[48]

Ceznâî'ye göre Fas'ın kurucusu İmâm İdris'in duasının bereketiyle Fas'ın her konuda olduğu gibi ticaretin de merkezi olması, her yerden her meslekten zanaatkârların bu şehre gelmesine vesile olmuştur.[49] Ticari kafilelerin geçiş güzergâhında bulunduğu için Sicilmâse'den Tilimsân'a oradan Fas'a gelen kafileler Sebû Nehri ile de denize ulaşabiliyorlardı.

Fas'ın dünyadaki ticari konumu hakkında Tourneau'nun yaptığı açıklama dikkat çekmektedir:

> "Fas; özellikle Kahire, İskenderiye, Bağdat, Halep, Konstantinopol gibi dünyanın ticari ve endüstriyel faaliyetlerinde rol oynayan şehirler gibi olmasa da Merînîler Dönemi'nde iktidarın sağlam adımları ve ticareti geliştirici politikaları dolayısıyla coğrafî olarak dezavantajlı, dünyanın uzak köşesindeki bu ülkeyi ekonomik alanda hem kendine yeten hem de ihracat yapan bir ülke hâline getirmiştir."[50]

---

48 Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, 84; Samer Abdülhalim Abdülmuiz, *Ticâretü'd-devleti'l-Merîniyye (668-876/1269-1472)* (İskenderiye, by., 2019).

49 Ceznâî, *Zehratü'l-âs,* 39.

50 Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, 83, 112-113; Hasan Ali, *el-Hadâratü'l-İslâmîfi'l-Mağrib ve'l-Endelüs,* 268-271.

a. İthalat:

Merînîler ithalat konusunda en yakın ilişkileri, Murâbıt ve Muvahhid dönemlerinde güçlenmeye başlayan Sudan'la[51] ve askerî ve idarî ilişkiler yaşadığı Gırnâta -dolayısıyla Avrupa- ile sürdürmüştür.

İbn Haldûn:

> *"…uzak mesafedeki memleketlerden veya yolları çok tehlikeli olan beldelerden mal getiren tüccarın çok kâr edeceğini ve getirceği malın da oldukça pahalı olacağını"* ifade etmektedir. *"Çünkü yolların tehlikesi, su sıkıntısı, kervanın yol gösteren kılavuzlarla hareket mecburiyeti vs. dolayısıyla böyle yollara gidecek tüccar sayısı da az olacaktır. Az ve nadir olunca fiyatları yükselecektir. Buna örnek olarak Sudan memleketlerine giden tüccarın servet sahibi olduğunu"* anlatmaktadır.[52]

Murâbıt ve Muvahhid dönemlerinde Sudan'la başlayan ticari ilişkiler Merînîlerde iyice güçlendirilmiştir. Oradan altın, gümüş, ham metal, deri, fildişi, ceviz, tuz, cam, ıtır, karanfil ve mastaki baharatları ve daha çok ev işlerinde çalıştırılmak üzere köle getirilmiştir. Ayrıca Merînî tüccarı Sudan'dan aldığı altın, zamk vs. eşyayı Endülüs pazarına oradan da Avrupa'ya ulaştırıyordu. Merînî sultanları ile Sudan sultanları arasında sevgi ve saygıya dayalı ilişkiler onların hem hediyeleşmelerine hem de ticari anlaşmalar yapmalarına sebep olmuştur. Yapılan anlaşmalarla oraya götürülen mallar karşılığında altın getirilmiştir. Bu anlaşmaya örnek olarak Sultan Ebû Ya'kûb zamanında Bornu ile yapılan anlaşma verilebilir. Sudan'a yapılan ihracat, Merînî mallarının hem hac kafileleriyle hem de Sudan'ın köprü oluşuyla Mısır ve Şam'a kadar ulaşmasını sağlıyordu. Öyle ki Mısır ve Şam çarşılarının Mağrib kumaşla-

---

51 Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 238.

52 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/930-931.

rıyla dolu olduğu ifade edilmektedir. Merînîlerin Endülüs'ten ithâl ettikleri arasında ise demir bıçaklar, altın makaslar, askerî araçlar aynı zamanda ipek elbiseler bulunurdu. Ayrıca Gırnâta şehri Meriyye'den getirilenler arasında mermer vardı ki Sultan Ebü'l-Hasan, Misbâhiyye Medresesi'ni yaptırırken yüz kırk üç kantar ağırlığında beyaz mermer döşeme getirtmişti.[53]

Gırnâta şehri Malaka'da yetiştirilen incir ve badem önce Mağrib'e oradan da doğuya götürülüyordu.[54] Yine Gırnâta şehirlerinden hem Mağrib'e hem de doğuya zeytin, dut, portakal, hububat çeşitleri, üzüm gönderiliyor; Doğudan ise pamuk, pirinç, şeker kamışı, za'feran, hurma getiriliyordu. Dolayısıyla Mağrib Endülüs ile doğu ülkeleri arasında köprü rolü oynuyordu.[55]

İskenderiye'den pahalı elbiseler, kadınların kullandığı eşyalar, Şam ve Irak'tan yine pahalı elbiseler hem hediye olarak getiriliyor hem de ticareti yapılıyordu.[56]

İtalya'dan ithâl edilenler arasında ise ilk sırada Mayorka şehrinden renkli cam eşyalar, Roma'dan elbiseler sayılabilir.[57]

b. İhracat:

Mağrib'in ticaret hayatında önemli yeri olan Kartacalılar Dönemi'nden bahseden İbrahim Harekât, onların gerek karayolunda kervanlarla gerek deniz yolu ile Asya, Avrupa ve Afrika arasındaki ticari köprüde yer aldıklarını; Yunan adalarından mermer, sedef, bakır; Mısır'dan keten, pamuk

---

53 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/128; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/394, 439; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 2/192-193; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 294-295; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 238; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 108-113.

54 İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*, 4/366; Makkarî, *Nefh*, 1/152.

55 Ferhat, *Gırnâta*,119-123.

56 Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 223-224; Menûnî, *Varakāt*, 144.

57 Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 79; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 113.

ve at; Hindistan'dan değerli tahta ve kıymetli taşlar, Arap Yarımadası'ndan çeşitli ıtriyât/kokular getirdiklerini belirtmiştir. Ayrıca onların, Mısır'daki elbise üretimi yapan yerleri kendi şehirlerinde de inşa edip kumaşları boyayarak süslü elbiseler yapmış olduklarını ifade etmektedir. Romalılar Dönemi'nde ise yün ve maden ihracatı yapıldığını, şehirlerarası yollara inşa edilen hanlar sayesinde tüccarların korunduğunu, ticari hayatın hareketlendiğini belirtmektedir.[58]

Mağrib tarihinde geçmiş devletlerin başlatmış olduğu ticaret ve ihrâcat, Merînî ticaretinin de en önemli alanı idi. Avrupa ülkelerine yaptığı ihracatta Mağrib'in Selâ, Enfa, Asîla, Sebte limanları ticaretin merkezleri olmuşu. Özellikle Sebte Limanı, bölgenin en büyük ve en önemli ticaret limanı idi. Bu liman hem yağ, ipek ve keten kafilelerinin toplanma yeri hem de ihraç mallarının en önemli ürünleri olan yün, deri kumaşlar, dokumalar ve özellikle Merînîlere nisbetle "merinos" diye isimlendirilen meşhûr dokumaların Avrupa'ya ulaşacak ilk durağı idi.[59] Sultan Ebû Ya'kūb yönetiminde Avrupa ülkelerine gönderilen ürünler arasında ise yün, çömlek porselen eşyalar, at, deri, halı kilim, pamuk, mum hububat bulunmaktadır.[60]

Bu bağlamda, Merînîlerle Hıristiyanlar arasında imzalanan ticari anlaşmaların da etkisi büyüktür. Böylelikle ticaret güvenliği de sağlanmış oluyordu.[61] Bu anlaşmalar sayesinde kendini güvende hisseden Avrupalılar da Mağrib'e gelip çeşitli ürünler satın alıyorlardı. Merakeş, Hâha civarına gelen Porte-

58 Harekât, *el-Mağrib*, 1/38-39, 53-54.

59 Makkarî, *Nefh*, 6/210; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 213; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 294; İsmail Ceran, "Merînîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/192-199.

60 Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 113; Harekât, *el-Mağrib*, 2/99.

61 Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 295.

kizliler buradan bol miktarda balmumu satın alıp ülkelerine götürüyorlardı.[62]

Merînîlerin Avrupa ile ticareti deniz yolu ile sağlanıyorken Afrika içi ve doğu ile olan ticareti daha çok deve kervanlarıyla yapılıyordu.[63] Doğu ülkeleri ile ticaretin en önemli adımı ise hac yolculuğu ile başlıyordu. Hac kafileleri vesilesi ile yerli ürünler, değerli elbiseler, süs eşyaları Orta Mağrib'den başlayarak İfrîkıye, Batı Trablus, Mısır ve Hicaz'a ulaştırılmış oluyordu.[64] Yanlarına aldıkları malları yol boyunca satan hacı adayları, dönüş yolunda da oradan çeşitli mallar getirmekte idiler.[65] Böylelikle hac yolculuğu, Merînîler için hem ihracat hem de ithalat işleminde önemli bir rol üstlenmiş, malların çeşitlenmesini, doğal olarak kültürel alışverişin yapılmasını sağlamış oluyordu.

Merînîlerin güney komşusu Sudan'a ihracatı da oldukça iyi durumda idi. Hem oradan gelen tüccarlar Merînî ürünlerini götürüyor, hem de Mağribli tüccarlar oraya giderken bir şeyler götürüyorlardı. Örneğin Sudan'dan gelen tüccarlar, Sûs ve civarından şeker alarak ülkelerine gidiyorlardı. Mağribli tüccarlar ise oraya renkli ipek keten elbiseler, buğday, çanak çömlek, cam eşyalar, kitap götürüyorlardı. Sultan Ebû Ya'kūb zamanında Bornu ile yapılan ticaret anlaşması üzerine oraya deri, yün, dokuma türleri, gönderilmiştir.[66]

c. Ticaretteki Bazı Uygulamalar: İcâr/Kiralama ve Mu'âvada/Takas

Venşerîsî'nin kitabında topladığı fetvalardan hareketle Merînî ticaretinde konuşulan, tartışılan ve yaygın olan mâlî

---

62 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 112.
63 Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 109.
64 Harîrî, *Târîhül-Mağrib*, 295.
65 Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, 93; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 294.
66 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*,125, 127; Harekât, *el-Mağrib*, 1/339; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 108-112.

uygulamalardan[67] sadece kiralama ve mu'âvada/takas uygulamalarını örneklerle vermek yeterli olacaktır.

Merînî mâlî uygulamaları arasında oldukça yaygın olarak görülen kiralama usûlüne ait örneklerimiz daha çok ziraat alanındadır. Mağribliler, sebze ve meyve, pamuk, keten gibi sanayide işlenilip çeşitli alanlarda kullanılan ürünler için toprak kiralarlardı. Ayrıca hayvan besiciliği için otlak kiraladıkları gibi toprağı sürmek için de öküz veya inek kiralarlardı. Belirli bir zaman için belirli bir ücret karşılığı koyunlar ve inekler o arazide otlatılırdı.[68] Toprak kiralama yanında ağaç kiralama da söz konusu olmuş, dut ağacı olanlar ipek üretimi için bu ağaçları ya ortağa[69] yahut da kiraya vermişlerdir.[70]

Kiralama dışında yaygın olarak yapılan mâlî uygulamalardan bir diğeri olan mu'âvada/takas örnekleri daha çok Merakeş bölgesine aittir. Bölgedeki Heskûra şehri ve civarında yaşayan halkın geçim kaynağı dericilik, semercilik ve koyun yününden sık dokunmuş güzel kumaş üretimi idi. Fas'tan buraya gelen tüccar, keten kumaşlar karşılığında yani takas yaparak buradan yün kumaş, deri ve semer alırdı. Bu uygulama, buralarda ve yine Dükkâle şehrinde de yaygın olan bir ticari uygulama idi. Merakeş bölgesinin bir diğer önemli şehri Tâdele ve civarındaki Tefze'de de bu sisteme rastlanmakta idi. Bu şehirlerin ve köylerin halkı Fas'a un, at, bornos çeşitleri, nîle/çivit, deri, tabaklanmış deri gibi eşyalar götürürler takas usûlü ile oradan

---

67 Diğer mâlî uygulamalar arasında olan istedâne (borçlanma) için bk. Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/562; havâle için bk. *age.*, 6/315; 10/407; müzâyede ve dellâllık için bk. *age.*, 5/202, 313.

68 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/234-236; 8/164-166, 179-180; 9/108-110; 5/236. Buradaki fetva konuları arasında, kiralanan bu topraklara böcek, çekirge yahut sel gibi herhangi bir afet zarar verirse kira ödemesi yapılıp yapılmayacağı, kiralanan yerlerle ilgili vergiyi kimin ödeyeceği konuları vardır.

69 Ticarî ortaklık arasında süt ortaklığı, balık ortaklığı ve un değirmenlerinde yapılan ortaklıklar da sayılabilir. Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/215, 236; 8/189.

70 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/59-60.

keten kumaşlar, bıçak, kılıç, semer, gem, kalansüva/başlık, iğne, dikiş aletleri alırlardı. Cum'a bölgesinde de dericilik, semercilikle uğraşan halk Sahrâda yaşayan çeşitli hayvanların derilerini, köle ve nîleyi Fas'a görtürüp oradan yün ve keten kumaşlar ve ayrıca çeşitli eşyalar alırlardı. Bu bölge halkının yapıp şehir pazarlarında sattığı süpürge karşılığında ise hayvan yemi aldıkları ifade edilmektedir.[71]

d. Esnaf Birliği ve Emînler:

Her toplum resmî yahut hususî olmak üzere farklı adlar altında da olsa esnaf ilişkilerini ve satış muamelelerini düzenleyen, çarşı düzenini sağlayan görevliler tayin etmiştir. Her esnaf grubunun kendi arasında oluşturduğu esnaf birlikleri sayesinde[72] ticari zenginlik sağlam bir şekilde korunmuş, esnafın maddi ve manevî açıdan gelişim ve birliktelik ruhu canlı tutulmuştur. Muhtesib ve her esnaf grubunun başına muhtesib tarafından görevlendirilen emînler,[73] ticaret ve esnaf emniyetini sağlayan görevliler olarak önemli hizmetler icra etmişlerdir.[74]

Esnaf birlikleri karşılıklı yardıma dayalı bir birlik olma özelliği taşıdığından üyeler arasında kardeşlik esası vardı. Hastalıkta, ölümde, önemli günlerde birbirlerini yalnız bırakmayan bu

---

71 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 171, 184, 176-177, 247-248.

72 Tourneau, Merînîlerin bu sistemi Endülüs'ten mi yoksa direk Araplardan mı aldıklarının tam bilinmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. *Fez in the Age of Marinides*, 94.

73 Söz konusu bu emînler, Merînîler dönemi öncesinde de karşımıza çıkmaktadır. Hatta Fas şehrinin kuruluşunu tamamlayan İmam II. İdris "emîr" konumundaki bazı şahısları her meslek için birer kişi tayin ederek rüşvet, dolandırıcılık, hırsızlık, faiz vb. durumları engellemeleri için görevlendirmiştir. Bu düzenlemeler Murâbıtlar ve Muvahhidler döneminde daha da gelişerek kadı veya muhtesib tarafından tayin edilen "arîf", "emîn" veya "mukaddim" adı verilen görevlilerle yürütülür olmuştur. Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 98; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 210.

74 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 241; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 100.

esnafın birlikteliğini ve kardeşliğini anlayabilmek için Hasan el-Vezzân'ın *Vasfu İfrîkıye*'de esnafı tanıtırken verdiği "hamallar" örneğini burada özet bir şekilde sunmak istiyoruz:

> "Bu hamalların, emîn yani onlar adına her türlü sorumluluğu alan reisleri bulunmakta idi. Bu emîn, hamallara iş bölümü yapardı. Ayrıca o hafta kazanılan dirhemleri alarak anahtarı kendisinde bulunan bir sandığa (mahzen, fon) koyardı. Haftanın sonunda ise kazanç eşit miktarda dağıtılır, birbirlerini kardeş gibi seven bu hamallar dağıtılana rıza gösterirlerdi."[75]

Hamalların kazançlarının tamamen toplanıp sonra eşit miktarda dağıtılması onlara özel bir durum olmakla beraber aralarındaki rekabette haksız kazanca engel olmak için oluşturulmuş bir sistem olsa gerektir. Dolayısıyla aynı durumun yaşanmadığı diğer esnaf birliklerindeki mahzen sistemi farklı işlemektedir. Çünkü hamallar dışındaki esnaf birlikleri için kurulmuş, fakat kullanım amacı farklı olan mahzenlere rastlamaktayız. Mahallî vergiler arasında saydığımız ve çarşı esnafından, satıcı ve zanaatkârlardan mallarının korunması için alınan "meğârimü'l-esvâk" adlı bir vergi bulunmaktaydı. Esnaf tarafından satılan her bir parça eşya için bir dirhem alınıp mahzene konulmaktaydı. Koruma, yardım ve tedbir amaçlı alınan bu birer dirhemlerin konulduğu sandık, her bir meslek grubunun çok güvendiği ve üzerinde ittifak ettiği kişide yani emînde bulunmaktaydı. Mahzende biriktirilen paralar, gerektiğinde ihtiyacı olan kişiye yardım olarak verilmekteydi.[76]

Hamal birlikleri arasındaki ilişki Vezzân'ın ifadeleri ile şöyledir:

> "Aralarından herhangi biri vefat ettiğinde küçük yaşta çocuğu kalırsa eşi evlenmek isteyene kadar maîşetlerini vefat

---

75 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 240.
76 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/32, 297-298.

eden hamalın diğer arkadaşları temin etmekte idi. Merhumun çocuklarını bu dükkânlarda çalışmaları için küçük yaştan itibaren eğitirlerdi. Hamallardan biri evlendiğinde ya da çocuk sahibi olduğunda meslektaşlarını velîmeye [kutlama yemeği] çağırır, onlar da hediyelerini alarak hep birlikte gelirlerdi. Bu velîmeyi hamallığa adım atarken de tekrarlarlar hatta işe velîmesiz başlayan hamal diğer hamallardan yarı yarıya düşük fiyat alırdı."[77]

Vezzân, ayrıca hamalların sahip olduğu bazı imtiyazlardan da bahsederek herhangi bir vergi ödemediklerini, fırınlara ekmek hamurunu verdiklerinde kendilerinden fırın pişirme parası alınmadığını, eğer bu hamallardan biri büyük bir suç işleyip de idam kararı verilirse cezasının, halkın önünde değil de gizli infaz edildiğini ifade etmektedir.[78]

Bu esnaf birliklerinin sultanla alakalı olarak bir gelenekleri mevcuttu. Sultan, bayramı hangi şehirde geçirecekse yahut sefere çıktığında hangi şehirlere uğrayacaksa bu durum şehrin valisi tarafından herkese duyurulurdu. Çarşı esnafı ise o gece boyunca uyumaz, her biri kendi grubuna özel renkte en güzel kıyafetlerini giyinip silahlarını kuşanır ve yine kendi meslek gruplarına özel bayrakla şehrin dışında sultanı beklerlerdi. Sultan gelince hep birlikte sabah namazı kılınır, sultan saraya geçince esnaf da evlerine dönerdi.[79]

Esnaf birlikleri ile ilgili olarak dikkatimizi çeken bir diğer husus ise idarî anlamda emin ve muhtesibe bağlı olan bu esnaf birliklerinin ayrıca dinî anlamda bağlı bulundukları âlim veya şeyhlerinin bulunmasıdır. Mesela çömlekçilerin pîri, Sîdî Meymûn idi. Bu şeyhin türbesi, çömlek dükkânlarının hemen yanına yapılmıştı. Ayakkabıcıların pîri ise Sîdî Muhammed

---

77 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 240.
78 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 240.
79 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/148-149; Kalkaşendî, *Subh*, 5/207.

İbn Abbâd idi. Ayrıca her esnaf grubu, şeyhlerini yılın belirli gününde törenle anardı.[80]

Başlarında birer emîn bulunan ve hayatın sıkıntılarına karşı birbirlerine destek olan esnaf, sanatlarını, zanaatlarını icrâ etmek hususunda bu esnaf birlikleriyle bir disiplin içerisinde ve kazançları emniyete alınmış şekilde çalışmakta idiler. Ayrıca kurulan teşkilatla birlikte hırsızlık, dolandırıcılık ve faiz önlenmeye çalışılmış; hileli işler yapanlar mesleklerini icradan uzaklaştırılarak cezalandırılmış; halka emniyet içerisinde, huzurlu ve doğru alışveriş imkânı sunulmuştur.

e. Ticari Hayatta Ehl-i Zimme:

Merînîler Dönemi ehl-i zimme arasında yer alan Hıristiyanlar askerlikte, Yahudiler ise ticarette yerlerini almışlardı. Ticari hayatta söz sahibi olan ve zenginlikleriyle meşhur olan Yahudilerin özellikle meşgul oldukları meslekler, altın madeni işletme ve kuyumculuk idi. Bunun yanı sıra demircilik, boyacılık, terzilik, çömlek yapımı, zeytinyağı ve sabun yapımı, inşaat ve imâr işleri, deri tabaklama, ağaç liflerinden çanta ve eşya yapma, sabâra/mumyalama işleri ile de meşgul olanları çok idi. Fakat altın madeni çıkarma, kuyumculuk, mücevherat ve takı yapma işleri onların zanaatı hâline gelmişti. Hatta bu yüzden onlar, daha çok altın kaynaklarına yakın olan güney taraflarına yerleşmişlerdi. Mağribli Müslümanlar, gümüşü altınla kaplama, bakırı gümüşle kaplama gibi sahtekârlıklar arttığından bazı âlimler tarafından altın ve sarf işinden uzak durmaları gerektiği ifade edilince, bu işten uzak durmaya başladılar. Altın işlerinde yapılan sahtekârlığa karşı, alıcının hakkının korunması için, Merînîler sarraftan belge vermesini mecburi kılmışlardır.[81]

---

[80] Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, 94, 98.

[81] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 59-60, 103, 113, 117, 129, 163. Tourneau, Yahudilerin meslekleri arasında saydığı kuyumculuk işinden Müslümanların uzak durmalarını,

Merînîler zamanında Yahudilerin oturdukları yerler arasında zenginlikleriyle meşhur Merakeş bölgesindeki Hâha ve civarı, Sûs ve çevresi, Cebelü Hintâte, Dükkâle, Âsafî[82] sayılabilir. Özellikle Âyt Devvâd[83] denilen ve ilk yerleşimcilerinin Dâvud (as.) neslinden gelen Yahudiler olduğu ifade edilen Yahudilerin daha çok demircilik, boyacılık, sarraflık ve ayakkabıcılıkla meşgul oldukları belirtilmektedir. Ayrıca Tâdele bölgesinde özellikle Tefze'de iki yüz hanelik Yahudi nüfusun hepsinin ya ticaretle meşgul olduğu yahut da zanaatkâr olduğu ifade edilmektedir.

O dönem yukarıda sayılan işlerle meşgul olan Yahudilerin menedildikleri meslek grupları da vardı. Mağrib fakihleri, ehl-i zimmenin ekmek yapımı ve satışının, çarşılarda zeytin ve sirke satışının ve diğer sıvı şeyleri yapıp satmalarının yasaklanması yönünde görüş sunmuşlar hatta bu yasakların uygulanmasını da özellikle istemişlerdir. Yine Venşerîsî'de tartışılan bir diğer mesele, Yahudilerin beytülmâlde çalışıp çalışamayacakları ile ilgili olup verilen fetvada bunun doğru olmadığı ifade edilmiştir.[84] Ne var ki bunun uygulamadaki durumuyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadık.

f. Ölçüler ve Tartılar:

Merînî Dönemi'nde kullanılan ölçüler ve tartılar çeşitli İslâm devletlerinde kullanılan ölçü ve tartılar idi. Bunlar ara-

madenlerle uğraşmanın büyücülükle bağının olduğuna inanmaları ve böylece bu işleri şüpheli görmeleri hatta bu işi yapanların toplum içinde küçümsenmelerine bağlamaktadır. *Fez in the Age of Marinides*, 94, 105.

82 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 154.

83 Hâha civarında yer alan bu eski şehir, suları ve ormanlarıyla meşhur bir yerdir. İslâm fetihleriyle birlikte buradaki Müslüman sayısı artmıştır. İlerleyen zamanlarda buradaki Müslümanların şer'î ilimlerde temayüz ettikleri ifade edilmektedir. Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 117-118.

84 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/68, 12/376; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 113, 117, 129, 163, 184.

sında ukiyye, rıtl, müd, sa', vesk, keyl, zira' ve diğerleri bulunmakta idi.

Arap dünyasındaki en yaygın ağırlık birimi olan rıtl,[85] bazı yerlerde farklılık gösterse de on iki ukıyyeye[86] denk kabul edilmiştir. Hz. Peygamber Dönemi Mekke rıtlı, dörtyüz seksen dirheme karşılık gelmekteydi. Bu da yaklaşık olarak bir buçuk kg'dır. Merînî Dönemi İfrîkıye ve Fas rıtlı her biri yirmi bir dirhem olan onaltı ukıyyeye (üç yüz otuz altı yerel dirhem) karşılık gelmekte idi.[87]

Eski bir ağırlık ölçüsü birimi olan ukıyye, rıtlın on ikide biri olarak ve 28,3 g olarak kabul edilir. Hz. Peygamber devrinde kullanılan Hicaz ukiyyesinin kırk dirheme denk olduğu ifade edilmektedir. Mağrib ukıyyesinin ise çeyrek Dımaşk ukıyyesine yani 12,5 dirheme eşit olduğu belirtilmektedir. Merînî Dönemi Fas ve İfrîkıye ukıyyesi yirmi bir yerel dirheme denk idi.[88] Merînî yönetiminde Fas'ta yaygınlaşmış olan bir ukiyye çeşidi ise altmış dokuz küçük dirheme denk gelen "ûkıyyetü'r-rıtl"[89] idi ki her rıtl onaltı ukiyyeye, her ukiyye ise yirmi bir dirheme[90] denk gelirdi.[91] Merînîlerde geçerli olan tartılar arasında ayrıca yüz rıtl olan kantar kullanılmakta idi.[92]

Hacim ölçüleri arasında ise en başta müd[93] ölçüsü gelirdi.

---

85 Rıtl: Ağırlık birimi. Mısır'da 449, 28 g'dır. bk. Serdar Mutçalı, 327; Şükürov, *Beni AhmerDevleti*, 305, 1221. dipnotta bir rıtlın on üç ukıyye değerinde olduğunu ve o dönemde bir ukıyyenin ise iki yüz grama tekabül ettiği bildirilmektedir.

86 Ûkıyye: Okka; 1,248 kg'dır.

87 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 95; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 296; Cengiz Kallek, "Rıtl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/52-55.

88 Cengiz Kallek, "Ukıyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/67-70.

89 Menûnî, *Varakât*, 136. Rıtlın on altı ukıyye, 1104 küçük dirhem, 33.33 grama denk olduğunu belirtmektedir.

90 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/140; Kalkaşendî, *Subh*, 5/177.

91 Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 296.

92 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 95; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 296.

93 Müdd: Tahıl ölçeği. Serdar Mutçalı, 824. Bir müdd 509 g'dır. Söylemez, *Kûfe*,

Eski bir hacim ölçüsü olan müd daha çok hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılmıştır. Dinî ve mâlî sorumluluklarda ölçü olarak alınan müddün bölgelere göre oldukça farklılık arz ettiği, fakat çeyrek sâ'a denk geldiği kabul edilmektedir. Merînî Sultanı Ebû Saîd II. Osman Dönemi çeyrek sâ'lık Fas müddünün hacmi 0,75 litre idi. Sultan Ebü'l-Hasan'ın emriyle aynı ayarda üretilen diğer Fas müdlerinin de 0,73; 0,733; 0,795; 0,796 litrelik hacimlere sahip olduğuve seksen ukıyyeye denk olduğu ifade edilmektedir. Merînîlerin levh diye de isimlendirdikleri ve yüzyirmi müdde eşit olan müddî'yi de kullanmışlardır.

Eski bir ölçek olan sâ', toprak ürünlerinin zekât nisabı, fitre vs. konularla ilgili olarak hadislerde geçmekte olup Hicaz'da yüzyıllarca kullanılmışsa da Kuzey Afrika dışına yayılmamıştır. Peygamber sâ'ının Peygamber müddünün dördüne eşit olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde Merînî Sultanı EbûYûsuf zamanında da Fas'ta kullanılan sâ', dört Peygamber müddüne eşit olarak kullanılmakta idi. Sultan Ebû Ya'kūb, Mağrib tartılarını belirlerken 1293 yılında Mağrib sâ'ını, müdd-i Nebevî'ye göre düzenlemiştir. Böylece Merînî sâ'ı Resûlullah Dönemi'nin dört müddüne denk hâle gelmiştir. Bu da yaklaşık 6.924 litreye eşittir.

Hz. Peygamber zamanında katı madde ölçeği olarak kabaca bir deve yükü tabiriyle ve himl/yük ifadesiyle kullanılan vesk, Merînîlerde de rastladığımız en büyük ölçeklerden birisidir. Sâ'ın hacmi 2,75 litre olarak alınırsa vesk onun altmış katı olarak 165 litreye yani 122,4 kg kuru gıdaya denk gelir. Merînîler zamanında kullanılan şer'î veskin daha önceki veskllerin üçte biri kadar olduğu ifade edilmektedir. Bu Fas veski,

258, dn. bilgisi 228. Menûnî, bugün Fas'taki Batha Müzesi'nde yer alan, Sultan Ebü'l-Hasan Dönemi'ne ait ve üzeri onun yazdırdığı şarkî hatla yazılı olan iki müddü ve yazılarını ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Menûnî, *Varakāt*, 137-141.

sahfa[94] olarak kabul edilmekte ve altmış Peygamber sâ'ına denk gelmektedir.[95]

Yine bir ağırlık ölçüsü olan keyl, tahıl ölçeği olarak kullanılırdı ve kafîz ve safha olmak üzere iki çeşit idi. Kafîz, on altı vebye, her vebye ise on iki Karaviyyîn müddüne denk idi. Merînî Dönemi'nde kullanılan sahfa ise 15 müdde eşitti. İbn Fazlullah el-Ömerî, Merînî devlet adamlarına ikta olarak verilen tarım arazilerinden beytülmâla giden öşür vergisinin bazen üçbin keyl hububata yükseldiğini belirtmektedir. O dönem, un ölçüsü için er-rub' da kullanılmakta idi.

Merînî Dönemi için dikkat çeken bir husus da şehrin merkez yerlerinde herkesin kullanımına açık bir ağırlık ölçüsü ve uzunluk ölçüsü bulunmasıdır. Ağırlık ölçüsü olarak Fas'taki Karaviyyîn Camii'nin yakınlarında bulunan ve kaynaklarda "kalastûn" olarak geçen terazi buna bir örnektir. Diğer tartma işlemleri yanında özellikle zekâtın hesaplanmasında burası kullanılmaktaydı.[96]

Uzunluk ölçü birimleri arasında ise zira'[97] yaygın idi. Sultan Ebû İnân, Mağrib'e ait ölçüleri kayıt altına almak için Eski Fas şehrine yaptırdığı duvarlara iki tane iki zira'lık ölçüler koydurmuş ve ihtiyaç hâlinde elbiselerini ölçmek isteyenlerin kullanımına sunmuştur. Bu ölçülerden biri Attârîn sokağın-

---

94 Sahfa, 365, 544 litreye denktir. Menûnî, *Varakāt*, 137.

95 İbn Fazlullah el-Ömerî, *el-Mesâlik*, 4/193; Kalkaşendî, *Subh*, 5/177-178; Menûnî, *Varakāt*, 137; Cengiz Kallek, "Müd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/457-459; a.mlf. "Sâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/317-319; a.mlf., "Vesk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/70; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 296.

96 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/14 vd; İbn Fazlullah el-Ömerî, *el-Mesâlik*, 4/40; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 294, 299; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 296.

97 Bölgelere göre değişiklik arz eden bu ölçünün Bağdat'taki karşılığı, bir zira' yaklaşık olarak 50 cm'dir. Söylemez, *Kûfe*, 258, dn. 228. Merînî Dönemi Gırnâta Beni Ahmer Devleti Dönemi'nde kullanılan bir Mısır zira'ı ise 58 cm'dir. Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 305, dn. 1224.

da, yerden elli santim yüksekliğinde bulunan, muhtesib için yapılmış mekânın duvarında yer alırdı. Bu kalenin üzerine tarih de düşülmüştür. El-Kal'etü'l-Dirâziyye, el-Kal'etü'l-İdrisiyye diye de adlandırılan bu duvarda daha çok yün elbiselerin ölçümü yapılırdı.[98] Venşerîsî'nin fetvalarında alışverişte ölçü kullanımı ile ilgili olan bir bölümde şehirlerdeki çarşılara uzak köylerde yaşayan halkın, et, yağ, meyve sebzeyi ölçü kullanmadan öylesine rastgele alıp verdikleri hususu yer almaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken şeyin, malın değerinin bilinmesi olduğunu belirtmektedir. Venşerîsî'de satıcının tartıda ölçüyü sallamaması, ölçüye dikkat etmesi ve özellikle zekât malının hesaplanmasında ölçüye, tartıya dikkat edilmesi gerektiğine dair fetvalar da bulunmaktadır.[99]

g. Tedâvüldeki Paralar:

Merînî sultanları, Muvahhidlerin kullandığı paraları kullanmakla ve kendi adlarına para bastırmakla beraber küçük de olsa bazı değişiklikler yapmışlardır. Kullanılan paralar arasında ise dinar, dirhem, sikke yer almış ve para basımı için çeşitli şehirlere dârü's-sikkeler/darphaneler kurulmuştur.

İslâmiyet'ten önce Araplar tarafından kullanılan Bizans dinarı, İslâm'ın ilk yıllarında da bir süre kullanılmış; İslâmiyet'ten sonra ilk dinar Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân tarafından 696 yılında bastırılmıştır. Emevîlerde paralar hilafet merkezi olan Şam'da basılmış, Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'e gönderilmiştir. Daha sonraları ise bu gelenek

98 Menûnî, *Varakāt*, 141.

99 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/88-89, 5/14 vd., 90; Samer Abdülhalim Abdülmuiz, *Ticâretü'd-devleti'l-Merîniyye (668-876/1269-1472)* (İskenderiye, 2019), 160-165.

kalkmış, o bölgelerde de para basımı başlamıştır.[100] Dinar daha çok altından üretilirken dirhem gümüşten üretilen bir para birimi idi. Hicaz Arapları Bizans'a ait altın dinarı, İran'a ait gümüş dirhemleri de kullanmakta idi.[101]

Dirhem, Mağrib'de öncelikle I. İdris adına, Abbâsî hilâfetinin para birimi olarak 790 yılında 2,69 g olarak basılmıştır.[102] Merînîlerde kullanılan dirhemler büyük ve küçük olmak üzere iki çeşit idi. Büyük dirhem, Mısır ve Şam'da kullanılmakta olan delikli dirhemin üçte birine eşit iken küçük dirhem, delikli dirhemin altıda birine eşitti. Merînî Dönemi'nde bir altın dinar, 60 büyük dirheme eşit kabul edilmekte idi.[103] Sultan Ebû Ya'kūb ise ilk defa Muvahhidî dinarından farklı şekilde altın ve gümüşten sikkeler bastırmıştır. Bir altın dinar, 60 dirhem değerinde idi.[104]

Merînîlerde altın ve gümüş sikkeler kullanımda olsa da daha çok Sudan'dan gelen altından yapılan sikkeler tercih edilmekteydi.[105] Merînîlerin ilk yıllarında çeşitli ağırlıklarda olan sikkeler, Mağribî ve ecnebî olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Merînî Devleti kurulunca Ya'kūb b. Abdülhak 1276 yılında Muhammedî de denilen Mağribî sikkeye yeniden düzenleme getirmiştir. Üzerine Merînî mührü vurulmuştur. Bunun yanı sıra Muhammedî dirhemin üçte biri ölçüsünde küçük dirhemler yaptırmıştır. Böylece Merînî sikkesi altın

---

[100] Halil Sahillioğlu, "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/352-355.

[101] Halil Sahillioğlu, "*Dirhem*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/368-371.

[102] Bu dirhemin ön yüzünde şu ibare yer alır: *"Lâ ilahe illallah lâ şerîke leh, Bismillah, bu dirhem Tadğa'da 174 yılında basılmıştır."* Arka yüzünde ise hilâl resmiyle birlikte "Muhammed Resûlullah"; altına ise İdris b. Abdullah emriyle yazılmış ve altına da *"Hak geldi, bâtıl yok oldu, zaten bâtıl yok olmaya mahkûmdur."* meâlindeki âyet-i kerîme (İsrâ17/81) yazılmıştır. Harekât, *el-Mağrib*, 1/110-112.

[103] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 298.

[104] Ceran, "Merînîler", 29/197.

[105] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 297.

dinar,[106] gümüş dinar,[107] büyük ve küçük gümüş dirhem[108] gibi parçalardan oluşmuş oldu. Bunun yanı sıra yarımlar, dörtte birlik, sekizde birlik dirhemler de tedâvülde idi. Sultan Ebû Yûsuf Dönemi'nde tedavülde olan ecnebî paraları arasında ise el-Hafsiyye, es-Sebtiyye, el-Merdenişiyye yer alıyordu. Sultan Ebû Ya'kūb, para basımına büyük ehemmiyet vermiş sahte para basımını engelleme adına, paranın üzerine sultana ait alâmeti koydurmuş ve sabit ayarı ile basımına dikkat edilmesini istemiştir.[109] Sultan Ebû İnân, mevlidü'n-Nebî törenleri dolayısıyla eşraftan bazılarına verilmek üzere normal yüz altın dinar ağırlığında büyük altın dinarlar bastırmıştır.[110]

Sikkelerin basımı, süslenmesi, işlenmesi işlemlerinin yapıldığı dârü's-sikkeler bulunmakta idi. Sultan Ebû Ya'kūb yönetimindeki dârü's-sikkeler; Fas, Sicilmâse, Merakeş, Âzemmûr, Tilimsân, Sebte ve Miknâs'ta bulunuyordu.[111] Merînîler dârü's-sikkeleri birer emanet, hazine olarak kabul edip buralara sahte basımları önlemek, dolandırıcılığa engel olmak için emîn görevliler, yazıcı ve muavinler tayin etmişlerdir. Tayin edilen ve elli yıl görev yapan ilk emîn ve nâzır, İbn Muhammed el-Kûmî el-Medînûnî'dir.[112] Sultan Ebû İnân ise fakîh, şair Yûsuf b. Ahmed b. Muhammed b.

---

[106] Altın dinarın ağırlığı, 84 arpa tanesi ağırlığında, ortalama 56,4 gr, 69 küçük dirhemdir. Menûnî, *Varakāt*, 127.

[107] On küçük dirhem. Menûnî, *Varakāt*, 127.

[108] Büyük gümüş dirhem, 24 arpa tanesi; küçük gümüş dirhem ise onun üçte biri yani 8 arpa tanesi ağırlığındadır. Menûnî, *Varakāt*, 127.

[109] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/663; Kalkaşendî, *Subh*, 5/177; Menûnî, *Varakāt*, 97-98, 127; Harekât, *el-Mağrib*, 2/122; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 109.

[110] Mâhî, *el-Mağrib*, 190.

[111] Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 110.

[112] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 297.

Yûsuf eş-Şuyûkî el-Hasenî el-Fâsî'yi güzel ahlâkı ve takvâsı dolayısıyla bu göreve seçmiştir.[113]

Harekât'ın verdiği bilgiye göre Sultan Ebû Saîd Dönemi'nde Fas'ta basılan para üzerinde şunlar yazılıdır:

Paranın ön yüz çevresinde:

"*Bismillâhirrahmânirrahîm, Sallallâhu alâ Seyyidinâ Muhammedin ve âlihî ve sellim teslîmen. Elhamdülillâh"*

Ön yüzünde: "*Ve'l-minnetü-lillâh*
Ve lâ kuvvete illâ-billâh
Duribe bi-medîneti Fas"

Arka yüzünde: "*Haresallâhu bi-mennihî an emri*
Abdillah Osman eyyedallâhu".

Yine Sultan Ebû Saîd Dönemi Sicilmâse'de basılan para üzerindeki yazılar şu şekildedir: Paranın ön yüz çevresi: "*ve ilâhüküm ilâhun vâhidun lâ ilâhe illâ hüve'r-Rahmânü'r-Rahîm. Bismillâhirrahmânirrahîm."*

Ön yüz kare içi: "*Sallallâhu alâ Muhammedin ve âlihî*
Elhamdülillâhi vahdeh
Lâ ilâhe illallâh
Muhammedün Resûlullâh".

Arka yüz çevresi: "*Ve ilâhüküm ilâhun vâhid lâ ilâhe illâ hüve'r-Rahmânü'r-*
Rahîm".

Arka yüz kare içi: "*Duribe bi-medîneti*
Sicilmâse an
Emri Abdillah Ebî
Saîd Osman
Eyyedallâhu ve nasarahû."[114]

---

[113] Mâhî, *el-Mağrib*, 190; Menûnî, *Varakāt*, 86.
[114] Harekât, *el-Mağrib*, 2/121-122.

Resim 15: *Ebû Yahyâ (1244-1258) Dönemi 1/8 Dinar: 0,58 g. 13 mm.* (http://www.ma-shops.com/poinsignon/item.php5?id=42967&lang=ru)

Resim 16: *Ebû Yûsuf (1258-1286) Dönemi ½ Dirhem: 0, 67 g. 12 mm.* (http://coins.alif.fr./Marinid/Marinid.html)

Resim 17: *Ebü'l-Hasan (1331-1351) Dönemi ½ Dirhem: 0,83 g. 12 mm.* (http://coins.alif.fr./Marinid/Marinid.html)

h. Fiyatlar:

Merînîler Dönemi'nde fiyatların iklim şartlarının zorluk dönemlerinde özellikle yaşanan kıtlık günlerinde arttığı, bu şartların uygun olduğu ve emniyetin sağlanıp siyasi hayatın istikrarlı devam ettiği günlerde ise ucuzladığı belirtilmektedir. Özellikle 1259 yılında yaşanan büyük kuraklık ürün fiyatlarının oldukça yükselmesine sebep olmuştur. Gıda maddelerinin fiyatlarına etki eden diğer bir durum ise şehir kapılarında veya pazarlarda alınan vergiler olmuştur.

İbn Ebû Zer, Sultan Ebû Yûsuf zamanında Mağrib-i Aksâ çarşılarındaki fiyatların ucuzluğuna dikkat çekmiştir. Emniyetin sağlandığı, ticaretin canlandığı, tarımın çeşitlenip arttığı bu günlerde bazı gıda fiyatları onun ifadesiyle şöyledir:

> "Mağrib şehirlerinde buğday her bir sahfası [Merînî Dönemi'nde yaklaşık 40 kg] için yedi dirhem, arpa yine her bir sahfa için üç dirhemdi; fasulye vs. baklagiller ise alıcı bulduğunda pazarlık yapılıyordu. İyi unun rub' (dörtte bir) kantarı bir dirhem, üç rıtl bal bir dirhem, dört rıtl zeytinyağı bir dirhem, bir buçuk rıtl tereyağı bir dirhem, yüz ukıyye inek eti bir dirhem, koç eti altı dirhem, üç taze şâbil balığı bir dirhem, bir himl (deve yahut eşek yükü) tuzlanmış ve kurutulmuş şâbil balığı ise bir dirhem, bir rub' kuru üzüm bir buçuk dirhem, altı rıtl hurma bir dirhemden satılıyordu."[115]

Ebü'l-Hasan ve Ebû İnân, Mağrib'deki bazı mallarla onların doğudaki, özellikle Mısır ve Şam'daki, fiyatları arasında kıyaslama yaptırarak, kontrolü elden bırakmamaya özen göstermişlerdir. Özellikle buğdayın fiyatının yükselmemesine özen göstermişlerdir.[116] Halkın temel gıdası olan buğdaya rahat ulaşabilmeleri için böyle bir tedbir alınmış olması manidardır.

---

[115] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 35-37, 54, 72-73, 89, 94-95; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 41, 293-294, 340, 390, 398, 401, 409, 413.

[116] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/849; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/83-84, 224-226; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 87-88; Selâvî, *el-İstiska*, 3/179; Menûnî, *Varakât*, 146.

Merînîlerdeki bazı gıda fiyatlarına baktığımızda bir vesk (himl, yaklaşık 40 kg) buğday ve arpa kırk küçük dirhemden satılıyordu. Bir rıtl et, bir küçük dirhem; tavuk iki yahut üç küçük dirhem ediyordu.[117] Bahar aylarında koyun bol olduğu için et daha da ucuza satılabiliyordu.[118]

İbn Battûtâ, fiyatlar konusunda Merînî Dönemi Mağrib'iyle Mısır'ı karşılaştırmış, Mısır'da 18 ukiyye koyun etinin bir dirheme satıldığını ve bir Mısır nukra dirheminin de Mağrib'de altı dirheme denk geldiğini ve Mağrib'de pahalılık olduğu dönemlerde 18 ukiyye etin iki dirhem olduğunu ifade etmektedir.[119]

1. Çarşılar:

Çarşılar hem ticaretin merkezi olması açısından hem de sosyal hayatın canlılığının yaşandığı yerler olması dolayısıyla önem arz etmektedir. Özellikle Fas'taki çarşılar ve işletmeler daha çok şehir merkezindeki caminin yanında idi. Dericilik, madencilik, zeytincilik gibi halkı rahatsız etme ihtimali olan işletmeler hariç şehrin içinde şehir halkının göreceği ve belirli bir samimiyet kurabileceği tarzda yapılmışlardı.[120]

Birçok İslâm devleti şehirlerinde olduğu gibi Merînîlerde de ticari canlılık daha çok şehrin mescitlerinin etrafındaki çarşılarda, sokaklarda sürmekte ve her bir ticari malın alınıp satıldığı bir sokak bulunmakta idi.[121]

---

[117] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/193-194; Kalkaşendî, *Subh*, 5/177-178. İbn Fazlullah el-Ömerî, Mısır'da da tavuğun bu fiyatlarla satıldığını belirtmektedir. *Mesâlik*, 4/142.

[118] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/142.

[119] İbn Battûtâ, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, thk. Abdülhadi Tâzî, 4/195. Muhakkik, aynı sayfada 104 nolu dipnotta on sekiz ukiyyenin yaklaşık yarım kilo ve yüz yirmi dirheme denk olduğunu, bir altın dinarın da yaklaşık 4,6 grama denk geldiğini ifade etmektedir.

[120] Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 100; Cahit Baltacı, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2007), 270.

[121] Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 293. Ceznâî, Muvahhid Dönemi'nde Fas'ta on bin civarında mesârâ (dükkânların üst katına yapılan oda), dört yüz altmış dokuz otel, dokuz bin iki yüz seksen dükkân, iki kapalı çarşı, üç bin dokumacı, kırk yedi sabuncu,

Hasan el-Vezzân özellikle Fas ve civarında gördüğü kapalı çarşılardan bahsederken bunların Rûm imparatorlarından kalma, "kaysâriyye"[122] denilen ve fazla malların konulduğu mahzenlerinin ve koruma görevlilerinin olduğu, her türlü ihtiyaca cevap verebilecek malzemeyi barındıran kapalı çarşılar olduğunu ifade etmektedir.[123] Sultan Ebû İnân Dönemi'nde Fas'taki kapalı çarşılarda bulunan dükkânların toplam sayısının dokuz bin seksen iki olduğu ayrıca elbise satışına özel iki kapalı çarşı bulunduğu belirtilmektedir.[124]

Fas dışındaki diğer şehirlerin de gerek kapalı çarşı tarzında gerek haftalık kurulan çarşıları yahut şehrin çeşitli yerlerine dağılmış şekilde oldukça fazla çarşısı vardı. Tilimsân'da büyük çarşılar, Sûs bölgesinde de yine büyük çarşılar, dükkânlar ve şehrin içinde kurulmuş imalathaneler oldukça fazla sayıda idi. Merakeş bölgesindeki bazı şehirlerde yün kumaşların satıldığı çarşılar ve Yahûdilerin sarraf dükkânları bulunuyordu.[125]

Hasan el-Vezzân, Fas'taki büyük kapalı çarşıyı şöyle anlatmaktadır:

> "Daha çok şehrin büyük camisinin etrafında kurulmuş olan çarşının dükkânları, caminin güneyinden başlamakta ve bu kısımda yaklaşık yüz elli ayakkabı ve terlikçi dükkânı bulunmakta idi. Caminin doğusunda bakır eşyalar satan dükkânlar; caminin asıl kapısında, yani batıda elli civarında meyve satan dükkân, sonra çeşitli renklerde mum satanlar ve çiçekçiler yer almaktaydı. Hemen yanında yirmi kadar, bazılarına çiçek de katılmış meyve suyu satan dükkânlar bulunuyordu. Çiçekçi-

seksen altı tabakhane, on bir cam atölyesi, bin yüz yetmiş ekmek fırını, dört yüz kâğıt atölyesi bulunduğunu ifade etmektedir. Ceznâi, *Zehratü'l-âs*, 44.

122 Daha çok Arap şehirlerinde ve bunlara yakın çevrelerde kullanılmış bedesten şeklidir. bk. Semavi Eyice, "Bedesten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/302-311.

123 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 110, 131, 242, 246.

124 Mâhî, *el-Mağrib*, 186-187.

125 Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 162; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/203.

lerin yanında sütçüler vardı ki demirle güçlendirilmiş ahşap kaplar içerisinde daha çok inek sütü satarlardı. Sütçülerin yanında otuz kadar pamukçu dükkânı yer alırdı. Kuzeyde ise kenevirden yapılmış iplik satanlar, onların arkasında dericiler, ipek işlemeciler, nakışçılar yer almaktaydı. Sonraki dükkânlarda tuz satanlar, kireç satanlar görülürdü. Sonra yüz kadar çeşitli renklerde yapılmış çini, porselen eşya satan dükkânlar gelirdi; sonraki seksen dükkânda semer, kemer, bağ yapanlar, sonra hamalların bulunduğu yer gelirdi.

Hamalların bulunduğu kısmın arkasında sebzeciler yer almakta idi. Bazı şahıslar, sebzeleri vergi ödeyerek doğrudan bostanlardan satın alırdı. Bu sebzecilere günlük yaklaşık 500 yük havuç, şalgam gelirdi. Bu iki sebze oldukça fazla satılırdı ve fiyatları da düşüktü. Sebzecilerin yanında tatlıcılar mevcuttu. Özellikle zellâbiye tatlısı yapıp satanların satışı oldukça fazlaydı. Çünkü zellâbiye kahvaltı gibi yeniyordu. Özellikle bayram günlerinde ve Ramazan günlerinde diğer günlere nazaran, daha fazla satışı yapılmakta idi. Tatlıcıların yanında ise kızarmış et ve balık satılan dükkânlar vardı. Bunlar hafif ekmekle yeniyordu. Bu dükkânların yanında ise zeytin, zeytinyağı, tuzlanmış yağ, bal, peynir satıcıları, musabberciler (atıştırmalık, hafif yiyecek satılan yerler), çiniciler, porselenciler yer almakta idi.

Bunlara yakın mesafede ise kırk kadar kasap dükkânı[126] yer alıyordu. Kasaplardan sonra yün kumaşçılar çarşısı gelirdi ki sayıları yüz civarındadır. Kumaşçılardan sonra kılıç, hançer, mızrak gibi silahların satıldığı dükkânlar, sonra ise çeşitli nehirlerden avladıkları balıkları satan balıkçılar mevcuttu. Ardında tavuk kafesi yapanlar, sonra ise sabun satıcıları geliyordu. Fakat sabuncular şehrin diğer yerlerinde de bulunduğundan buradaki sayı az idi. Yine sabuncular gibi sayıları az olan un

[126] Hayvanlar şehrin dışında ve daha çok nehir kenarlarındaki mezbahalarda kesilir ve etler çarşılardaki kasap dükkânlarına getirilirdi. Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 86.

dükkânları bulunmaktaydı. Çünkü onlar da çeşitli mahallelerde bulunuyordu. Daha sonra ise taranmış keten ipliği satan ve yün eğiren kadınların dükkânları yer alırdı.

Caminin diğer kısmında ise yaklaşık on dört derici dükkânı bulunmakta idi. Ayakkabıcılar yaklaşık yüz elli dükkândan oluşuyordu. Sonraki dükkânlar ise fakir halkın elbiselerini yıkattığı yirmi civarındaki çamaşırcıya aitti. Sonra at semercileri gelmektedir. Sultan Ebû İnân Medresesi'ne yönelince ise demirci, bıçakcı, eğerci, mahmuzcudan oluşan yaklaşık kırk dükkâna rastlamak mümkündür."[127]

Merînîler Dönemi'nde devamlı açık olan bu çarşılar dışında bir de yıllık, aylık, haftalık ya da özel bir gün dolayısıyla günlük kurulan çarşılar bulunmakta idi. Bunlar arasında yılda üç defa Ramazan, Zilhicce ve Aşure'de panayır tarzı kurulan çarşılar da vardır. Bazı çarşılar ise yılda bir defa açılır, fakat buralarda uzun süre ticaret yapılırdı. Cezûle şehrinde iki dağ arasında kurulan, uzaklardan hatta Sudan'dan bile gelenlerin olduğu çarşı ise Mevlidünnebî'de kurulur ve iki ay süreyle açık kalırdı. Çarşıya gelenler fakir olsun olmasın mutlaka doyurulurdu. Satıcılar, mallarını çadırların veya ağaç dallarından yapılmış küçük kulübelerin altında satışa sunarlardı. Mallar çeşitlerine göre bir tarafta toplanırdı; hayvan satıcıları ise çadırların dışında bulunurdu. Açıldığı zaman en fazla on beş gün süren çarşılara örnek olarak Hâha bölgesinde kurulan ve çeşitli hayvanların, hercan yağı, demir âletleri ve kumaşın satıldığı çarşıyı vermek mümkündür.

Mağrib'de haftalık kurulan çarşı ve pazarlar oldukça fazla yer almakta idi. Hebt bölgesindeki Âğle şehrinde haftalık kurulan pazara Fas tüccarı özellikle deri, yün ve mum almak için gelirdi. Yine bu bölgedeki Cebelü Beni Zekâr halkının cumartesi günleri kurulan büyük bir pazarları vardı. Bu pazarda

[127] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 239-244.

her çeşit eşya yanında özellikle şmum satılırdı. Cumartesi kurulan pazarlar arasında Gart bölgesindeki Cebelü Verdân da vardı. Burada bulunan küçük nehrin kenarına kurulur; demirciler demir ürünlerini, çiftçiler de kendi ürünlerini getirip satarlardı. Bu bölgede zeytin üretilmediği için zeytin getirenlerle buradaki demircilerin, özellikle atlarla ilgili malzemeleri mübâdele usûlüyle satılırdı.

Haftalık pazar kurulan yerlerden birisi de Rîf bölgesindeki Cebelü Beni Mansûr pazarıdır. Fakir bir halkın pazarı olan burada daha çok soğan, sarımsak, tereyağı, tuzlanmış sardunya balığı ve ekmek yapmak için arpa, beyaz darı satılmakta idi. Miknâs'ta her Pazartesi kurulan pazara, daha çok yakın yerlerde oturan Arapların geldiği; inek, koyun, yün ve tereyağı getirerek bunların hepsini çok düşük fiyatlarla sattıkları ifade edilmektedir. Çarşısı olmayan ve pazar da kurulmayan Beni Vâmûd gibi dağ yerleşimlerinden, halk her gün Fas'a gelir buradan ihtiyaçlarını satın alıp dönerlerdi.

Çarşıların bazı kısımlarında ise münâdiler olurdu. Örneğin yün kumaşçılar çarşısına gelen bir kişi kumaş almak istediğinde talip olduğu malı bir münâdiye verir; o da omzuna koyarak başka bir kumaşçıya fiyatını sormak üzere giderdi. Gelip o alıcıya ürünün fiyatını haber verir ve her satış için de dinar üzerinden bir ücret alırdı.[128]

Çarşılardaki çalışma saatleri ise namaz vakitleri ve dinî bayramlara göre şekillenmekte, öğle namazında satışa ara verilip ikindiden önce satış sona ermekte, dinî bayramlarda ise çarşılar açılmamaktaydı.[129]

Merînî Dönemi çarşılarında çıkan yangınlar ise her dönem

---

[128] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 156-157, 113, 239-244, 308, 322, 349, 332, 220-221, 343, 243-244; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 143.

[129] Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 100; Samer Abdülhalim, *Ticâretü'd-devleti'l-Merîniyye*, 41-55.

olduğu gibi şehri ve tüccarı oldukça etkilemekte idi. İbn Ebû Zer 1249 yılında yaşanan böyle bir yangından bahsetmektedir. Fas'ta Silsile Kapısı yakınlarında çarşının es-Sabbâğîn kısmında başlayan yangında çeşitli bölümler yanmış, hatta yangın Karaviyyîn Camii'nin Bâbü'l-cenâiz kısmına kadar ulaşmıştır.[130]

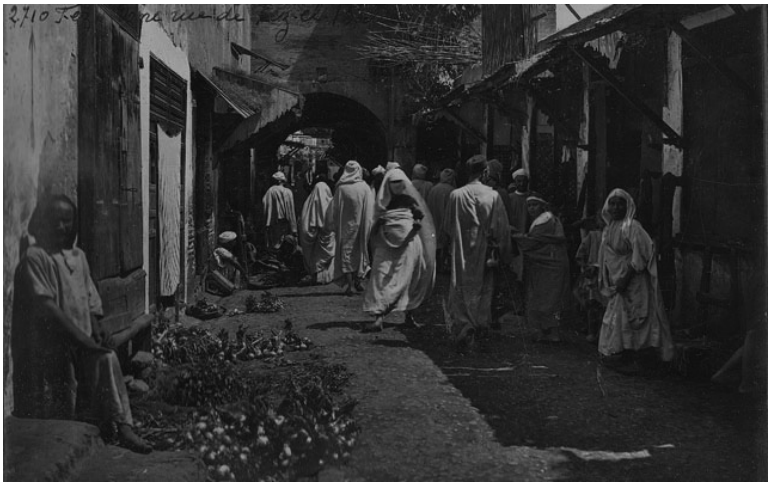

Resim 18: *Eski Fas'ta Bir Çarşı (*https://archnet.org/collections/25/media_contents/89481)

3.4.2. Ziraat

a. Tabiî Kaynaklar:

Merînîler geniş topraklarını gerekli düzenlemeleri yaparak, bol miktarda sahip oldukları nehir ve su gözelerinden de istifade ederek ziraî alandaki gelişimlerine ivme kazandırmışlardır. Mağrib'de ziraatin aslî unsuru olan suyun kullanımında

[130] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 73. İbn Ebû Zer, bu bilgi ile birlikte Şeyh Abdullah el-Fiştâlî'nin yangını durdurduğunu ifade ettiği duasını da vermektedir. Bâbü'l-cenâiz'de durup ateşe karşı: *"Ey ateş nereye? Bu sınırın senin, bu yüzden Allah'ın izniyle dön."* dedikten sonra yangının Allah'ın kudretiyle durduğunu ifade etmektedir. İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 73.

yağmur suları, su kaynakları, gözeler, nehirler ve bunlarla desteklenen su sarnıçları bulunmaktadır.[131]

Merînî topraklarında yağmur, deniz kenarında ve yakın yerlerde boldu fakat güneye doğru çöl kısmında ise tabiî olarak azalıyordu. Bu bölgelerde yağmurlar nisan ve mayıs aylarında bol olur, eğer yeteri kadar yağış olmazsa kuraklık meydana gelirdi. Yağmurun aşırı yağdığı dönemlerde oluşan rutubet meyvelerin olgunlaşmamasına sebep olurdu. Mesela eylül ayında fazlaca yağan yağmurun rutubeti hurmanın telef olmasına sebep olurdu. 1325 yılında yaşanan ve sele neden olan yağışlar ise hem binalara zarar vermiş hem tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasına sebep olmuştur.[132]

Mart ayında yumuşak rüzgâr esmeye başlar, ağaçlar çiçeklenir; mayıs ayında incir meyveleri olgunlaşır, üzüm haziran ayının üçüncü haftası olgunlaşır, ağustos ayının yarısından sonra ise güneşe serilerek kurutulurdu. Eylül ayı ile birlikte yağmurlar yağmaya başlayınca üzümün pekmezi yapılırdı. Mağrib'in en önemli ziraî mahsûlü olan zeytin ise kasım ayında toplanırdı.[133] Yağmurun az olduğu yerlerde veya azaldığı dönemlerde yahut doğudan esen rüzgârlar sebebiyle yaşanan kuraklık dolayısıyla Merînîler Dönemi'nde özellikle 1239, 1259, 1284, 1288, 1293, 1311, 1321, 1323, 1324 yıllarında kıtlık yaşanmıştır. Emîr Ya'kūb Dönemi'nde 1259 yılında yaşanan büyük kuraklık on beş yıl sürmüş, ürün fiyatları yükselmiş, kuraklığın ve kıtlığın yaşandığı bu yıllarda çekirge sürüleri de artış göstermiş; halk susuzluk çekmiş, açlıktan ve yayılan vebadan dolayı ölümler meydana gelmiştir.[134]

---

131 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/12-13, 8/5-44.

132 Selâvî, *el-İstiska*, 3/179-180; Marmol, *İfrîkiye*, 1/31, 44-45; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 40.

133 Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 87-88.

134 İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 54, 89; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 41, 340, 390, 398, 401, 409, 413; Selâvî, *el-İstiska*, 3/179.

Bu dönemlerde Mağrib topraklarını sulayan su kaynaklarının bol olmasının yanı sıra özellikle yapılan düzenlemelerle ulaşılan güç ve elde edilen sonuç da oldukça iyi idi. Merînîler Dönemi'nde Mağrib'deki nehirler arasında en büyük olan Sebû Nehri'dir. Diğer nehirler arasında ise Fas, Lemta Dağı'ndan çıkan Sûsu'l-Aksâ, Der'a, Sicilmâse, Mülûye, Tâneseft, Ümmü'r-Rebî nehirleri sayılabilir. Bu doğal su kaynaklarından tam anlamıyla istifade için Fas Vadisi'nde 14. yy.da dağlardan gelen ve toprağı sulayacak suyun tanzimi için setler yapılmış, nehrin suyunu arındırabilmek için süzgeçler yapılmıştır. Özellikle Merînî sultanlarının emriyle yapılan ve sonrasında bozuldukça yenilenen kantaralar yani su kanallarıyla nehir kenarındaki bostanların, zeytinliklerin, meyve bahçelerinin sulanması sağlanmıştır.

Merînîlerin su kaynaklarından olan gözelerin sayısı oldukça fazla idi. Daha çok yağmur ve kar sularının birikmesiyle oluşan bu gözeler yıl boyunca akmakta olup İbn Fazlullah el-Ömerî'nin bildirdiğine göre sadece Fas şehrinde bulunan ve halkın çeşitli yerlerde ve çeşitli işler için faydalandığı üç yüz altmış civarında göze bulunmakta idi. Mağrib şehirlerinin çoğunda yağmur sularından faydalanılarak oluşturulan sahrîcler/su depoları, sarnıçlar/havuzlar da oldukça yaygındı.[135]

Bu gözelerden ve su kanallarından kimlerin nasıl faydalanacağı, hangi ürünler için daha elzem olduğu, kimlerin öncelikli olduğu ve ne kadar süre faydalanacağı vb. konularda düzenleme yapılmış, daha uzakta olanlara ve özellikle ziraatle meşgul olanlara öncelik verilmiştir. Toprağı sulayanlar arasında saat usûlüyle taksim edilir ve herkesin faydalanması sağlanırdı. Toprak sahibine bağlı gözelerin kullanımında ise bazen kiralama söz konusu olmuştur.[136]

---

[135] Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/12-13, 350-352; 8/5-44; 10/273-280, 304-305; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/179-182; Kalkaşendî, *Subh*, 5/155, 174-175; Marmol, *İfrîkiye*, 1/31, 46.

[136] Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 5/12-13, 350-352; 8/5-44; 10/273-280, 304-305.

b. Ziraati Geliştirici Tedbirler:

Muvahhidlerin son dönemlerinde yaşanan siyasi problemler ve savaşlar onların iktisadi hayatlarını ve özelde de ziraî üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Yine bu dönemde Mağrib kabileleri arasında kavgalar ve fitneler çoğalmış, Berberî ve Arap kabilelerinden bazıları köyleri, çiftlikleri yağmalayıp, yol kesmeye başlamışlardır. Yaşanan bu isyanlar ve fitneler dolayısıyla tarım kesintiye uğramış, dolayısıyla pahalılık artmıştır. Bu dönemde gücünü artırmaya devam eden Merînî Sultanı Osman b. Abdülhak ise çeşitli kabilelerden biat alıyor, onlara güvence veriyor, yol kesenlerle mücadele ediyordu. İlerleyen yıllarda Merînîlerle birlikte siyasi düzen sağlanmış ve özellikle kabileler tarım yapmaya teşvik edilmişlerdir. Mağrib'in fethinin hemen hemen tamamlandığı, Fâsü'l-Cedîde'nin kurulduğu, imar faaliyetlerinin oldukça çok olduğu, yol güvenliğinın sağlanıp halkın refah seviyesinin yükseldiği Emîrü'l-müslimîn Ebû Yûsuf yönetiminde ise ticaret ve ziraat olanca hızıyla artmış, bolluk bereket yaşanmaya başlamış ve özellikle meyve sebze fiyatlarında düşüş görülmüştür. Sultan Ebû Ya'kūb da ziraî alandaki gelişmelere ek olarak çiftçiye ağır gelen vergileri kaldırmak suretiyle tarımı teşvike devam etmiştir.[137]

Devlet adamlarına ikta olarak verilen topraklarda başlayan ziraî üretim çeşitliliği ve bolluğu da Merînîlerin ziraatteki güçlerinden biri olmuştur.[138] Ayrıca Merînîler ziraatin gelişimi için emniyet ve huzurun sağlanması yanında doğal kaynaklardan fazlasıyla istifade edebilmek, sahip olunan geniş toprakları değerlendirmek için harcamalar yapmaktan çekinmemişlerdir. Sulamaya önem verdikleri gibi çiftçilere gerekli yardımları yapa-

[137] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 35-37, 72-73, 94-95; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 293-294, 377-378; NidâlA'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 100-101.

[138] Kalkaşendî, *Subh*, 5/204; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 288.

rak ve -Sultan Ebü'l-Hasan'ın yaptığı gibi- çeşitli kabilelerdeki yetimlere ekip biçmeleri için toprak vererek, vergiden muaf tutarak önemli adımlar atmışlardır. Bu gelişim için Sultan Ebû İnân da ziraî üretimi artıracak tedbirler almış, toprağın iyi kullanılması ve mahsûlün artıp çeşitlenmesine önem vermiş; fakirlere, muhtaçlara maişetlerini sağlamaları için tarlalar dağıtmıştır. Bazen de satış kıymetini muhafaza etmek için buğday ekim alanının azaltılması gibi özel tedbirlere başvurulmuştur.[139]

c. Nâûralar /Sulama kanalları/Kovalı Su Dolapları:

Merînîler zamanında ziraatte yaşanan gelişmeler oldukça fazladır, bunlardan biri sultanların hemen her şehre ve köye nehirlerden, doğal su kaynaklarından faydalanabilecekleri "nâûra"lar yaptırmalarıdır. Merînîlere ait ilk nâûra, Fas Vadisi'nde[140] Sultan Ebû Ya'kūb yönetiminde 1275 yılında yapılmaya başlanmış, 1287 yılında tamamlanmıştır. Yirmi altı metrelik çapı olan bir kanaldır.[141] Nâûralar dışında sahrîc[142] yapımına da özen göstermişler ve mesela Sebte Valisi el-Azefî 1256 yılında Sebte Limanı'nın aşağısına sahrîc yaptırmıştır.[143]

Devletin gidişatını kontrol edebilmek, halkın nabzını tutabilmek, gerekli yerlerde gerekli imar faaliyetlerinde bulunabilmek için sultanların çıktığı seferler burada zikredilmesi gereken

---

[139] Mâhî, *el-Mağrib*, 175, 177-178.

[140] Mâhî, *el-Mağrib*, 175, 177-178; Menûnî, *Varakāt*, 148.

[141] İbn Ebû Zer', *Enîsül-mutrib*, 406-407; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 101. Murabıt ve Muvahhid Devletleri Dönemi'nde Fas'ta Zelağ Dağı bölgesindeki nehirden bu nâûralar ve su sarnıçları vasıtasıyla özellikle hububat ekili tarlalar sulanmakta idi. Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 206. Muvahhid Sultanı Mansûr Dönemi'nde Fas'taki sahrîcin (sarnıç) uzunluğu 216 zirâ', deposu ise 864 zirâ' idi. Leylâ Neccâr, *el-Mağrib ve'l-Endelüs*, 431.

[142] Bekrî, Mağrib şehirlerinden bahsederken "birket" kelimesini, sahrîc mânâsında kullanmıştır. Bekrî, *Kitabü'l-mesâlik*, 113. Ömerî de Mağrib halkının sahrîc için küçük göl, havuz anlamındaki "birket" kelimesini kullandıklarını ifade etmektedir. *Mesâlik*, 4/201.

[143] İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 82.

önemli adımlardandır. Bu konuda özellikle Ebû İnân'ın katkılarını ifade etmek gerekmektedir. O, kullanılabilir arazileri genişletmiş, ülkenin çeşitli yerlerinde örnek tarlaları yaygınlaştırmış ve çok fazla su sahrîci inşa ettirmiştir. Küçük havuz ve sahrîclerin yeterli olmadığı yerlere ise büyük küçük çok sayıda nâûra yaptırmıştır. Bunlarla birlikte insanların günlük ihtiyaçları dışında bahçeler, bostanlar da yaygınlaştırılmış, ağaç sayısı artırılmıştır. Ayrıca nâûraların yapıldığı yerlerde zâviye, mescit, yolda kalmışlar için konaklama yerleri de yapılmış; bahçeler göz alıcı güzellikte çiçeklerle, ağaçlarla donatılmış; adeta su ile birlikte o mekânlara imar götürülmüştür. Ebû İnân'ın tedkik amacıyla hem de isyan eden kabilelerle savaşmak üzere çıktığı Tunus (İfrîkıye) bölgesindeki Kosantîne ve Zâb seferleri esnasında uğradığı hemen her yerde su getirtmek için yaptırttığı nâûralar bunların en güzel ve en özel örneklerindendir.[144]

Resim 19: *Fas'ta Su Değirmeni*
(https://archnet.org/collections/25/media_contents/89539)

[144] Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, s. 209-213; Menûnî, *Varakāt*, s. 148.

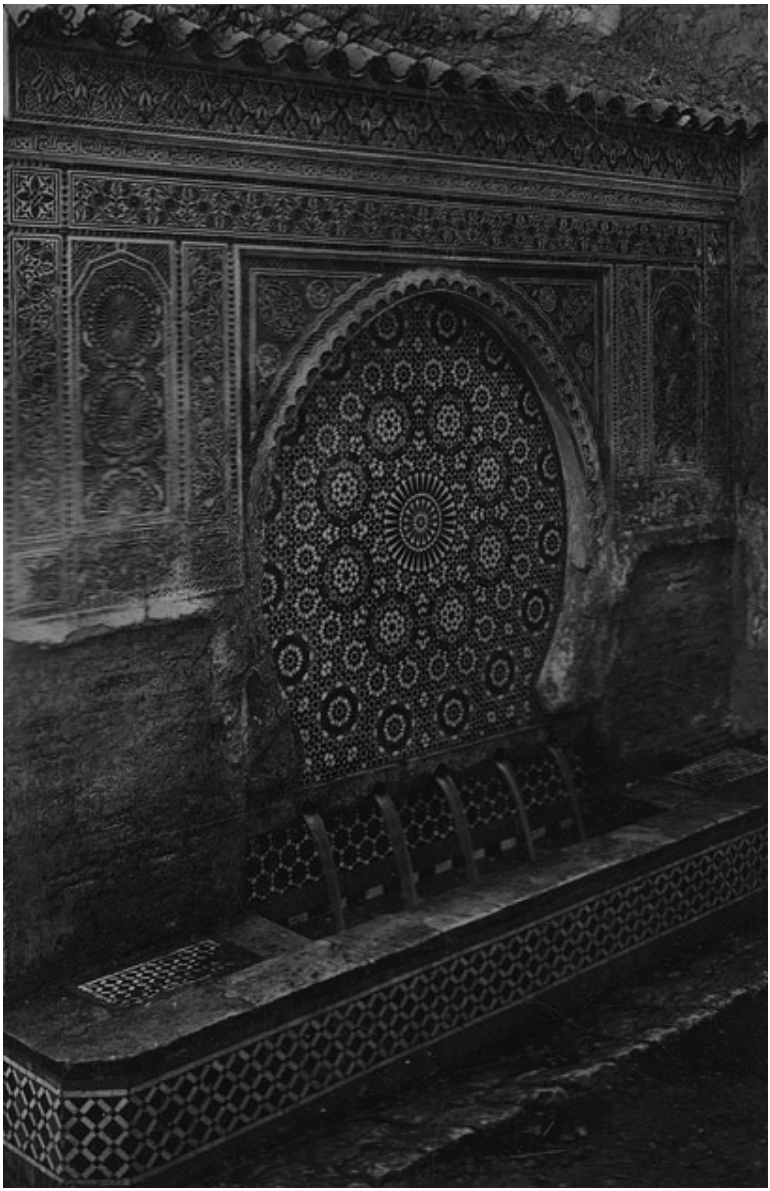

Resim 20: *Fas'ta bir çeşme*
(https://archnet.org/collections/25/media_contents/89524)

d. Mahzenler:[145]

Ziraatin gelişmesinde önemli payı olan ve halkın ihtiyacından fazla ürettiği ürünleri gerek ilerleyen zamanlarda satıp kazanç elde etmek gerek daha sonra kullanmak için depoladıkları hayatî ehemmiyete sahip bu mahzenlerin sayısının artırılmasına Merînîlerde de oldukça önem verilmiştir.[146] Çünkü Merînîler zamanında özellikle halkın temel gıdaları arasında yer alan buğday, bakla, arpa, mercimek gibi bakliyat ürünlerinin çeşitliliği ve ekim alanı artırılmış, bol ürün elde edilmiş ve bu mahzenlere duyulan ihtiyaç artmıştır.[147]

Merînîler öncesi dönemlerde de çamurdan yapılmış yer altı tahıl depoları yanında, halkın ürünlerini depoladığı bu mahzenlerden de bulunmaktaydı.[148]

Merînî Sultanı Ebû Yûsuf da mahzen inşasına büyük önem vermiştir. Öyle ki bu mahzenlerde beş altı yıllık buğday ve arpa bulundurulduğu olmuştur. Başşehir Fas ve çevresinde oldukça fazla olan bu mahzenlerin içinde yer altı tahıl ambarları yer alırdı. Mahzenlerin etrafı genellikle bir surla çevrilir, kapısı ve kilidi bulunurdu.[149]

Bu mahzenlere en çok Dükkâle bölgesindeki şehirlerde rastlanmakta olup bu şehirlerden birisi de el-Mietü Bi'r/Yüz Kuyu şehridir ki ismini de burada fazlaca bulunan buğday depolarından almaktadır. Bu şehrin halkı, depolarda saklanan buğdayın yüz yıl da geçse tazeliğini koruyacağına inanmıştır.[150]

---

[145] Zirâî mahsûl deposu, kuyusu anlamındadır. İbnü'l-Hatîb, Endülüs'te bulunan mahzenler için "kamira" kelimesini kullanmıştır. İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*, 60.

[146] Mâhî, *el-Mağrib*, 178.

[147] Kalkaşendî, *Subh*, 5/175-176; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 289.

[148] Cemâl Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 206.

[149] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/180; Kalkaşendi, *Subh*, 5/150.

[150] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 163.

e. Arazi Çeşitleri

e1. Devlet Arazileri:

Devletin siyasi ve askerî amaçlar için gelir sağlamayı planladığı ve toplam arazilerin önemli kısmını oluşturan bu arazilerin, çeşitli şehirler ve kırsal kesimlerdeki kabilelere kullanılmak üzere dağıtılması, Merînîlerde de özellikle uygulanmış olan bir yöntemdir. İtaat altındaki her kabileye, ele geçirilen topraklardan yani devlete ait arazilerden birer nahiye vermek ve vergisini de sınırlandırmak şeklindeki bu uygulama, Merînî Sultanı Ebû Yahyâ tarafından 1244 yılında başlatılıp sonrasında da devam ettirilmiştir.[151]

Fethedilen yerlerde imar faaliyetleri bu çeşit araziler üzerinde gerçekleştirilmiş; camiler, medreseler, saraylar, hastaneler, çarşılar yine bu araziler üzerinde yapılmıştır. Sultan Ebü'l-Hasan, bu araziler üzerine Fas'ta yaptırdığı gibi 1286 yılında Mesârâ Bostanı'nı yaptırmıştır. Bu bostan içerisine güzel bir saray yaptırmış, bu bostanın ve sarayın su ihtiyacını karşılamak için ise nâûra yaptırmayı da ihmâl etmemiştir.[152] Şunu da ifade etmek gerekir ki Merînîler zamanında Fas'ın zeytin geliri dışındaki en önemli geliri devlet arazileri üzerine yapılan bu bostanlardan elde edilmekteydi.[153]

e2. İkta Araziler:

Merînîlerde devlet arazilerinden bahsederken değindiğimiz tu'me/ikta[154] uygulamasına, ilk olarak Emîr Osman b. Abdül-

---

[151] İbn Haldûn, *el-İber*, 7/287-288; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 68. Hasan el-Vezzân, ise bu paylaştırmanın Merînîlerin ilk emîri olan Abdülhak b. Mahyû tarafından ele geçirilen Hevz bölgesini, kabilenin kollarına ve Ebû Bekir, Ebû İshak, Ebû Saîd ve Ya'kūb adlı dört oğluna ikta olarak vermesiyle başladığını ifade etmektedir. Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 351.

[152] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 386-388; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/179; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 102.

[153] Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 102.

[154] Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 69.

hak Dönemi'nde rastlanmaktadır. Kendisine biat edildikten sonra Merinî kabile şeyhlerini yanına çağırarak onlara hak ettikleri miktarda toprak dağıtmıştır.

Kendisine biat edildikten sonra Mağrib arazilerini kabileler arasında paylaştıran diğer emîr, Ebû Bekir b. Abdülhak'tı. Bu arazileri verirken kabile şeyhlerine sunduğu şart ise savaşlar için asker yetiştirmekti. Diğer taraftan Merînîlerde devlete fayda sağlayanlara, eşrafa, memurlara, âlimlere verilen ikta arazi miktarı her geçen gün artmıştır. Bu araziler, bir kişiye verilebildiği gibi hizmeti söz konusu olan bir kabileye de verilebilirdi.

Kendilerine başarıları dolayısıyla ikta verilmiş kabileler arasında özellikle Merînîlerin aslı olan Zenâte ve Hevvâre kabileleri yer almaktadır. Çünkü bu kabileler, Muvahhidlere karşı Merînîlerin yanlarında yer alıp yardım etmişler ve karşılığında da bu kabilelere Tâmesne bölgesi paylaştırılmıştır. Verilen bu araziler karşılığında ise onlar Merînîler için altmışbin atlı, ikiyüz bin yaya asker hazırlamışlardır. Sultan Ebû Ya'kūb ise Büyük Saray (Kasrü Kütâme) arazisini Vâdî Âş sahibi, Ebû İshâk b. Ebü'l-Hasan Eşkîlûle'ye vermiştir ve bu topraklar Merînî Devleti'nin yıkılışına kadar bu aile içinde kalmıştır. Sultan Ebü'l-Hasan, Rîf bölgesindeki Benî Cebâre'yi yıllık bin dinar karşılığında akrabalarından birisine ikta olarak vermiştir.[155]

İkta araziler bazen de yardım amaçlı verilmiştir. Sultan Ebü'l-Hasan 1333 yılında yardım amaçlı gittiği Endülüs'te, Târık b. Ziyâd ve Mûsa b. Nusayr'ın ilk önce indikleri yer olan ve sonra Rumların eline geçen Cebelü Fetih'teki bu toprakları tekrar fethedince burada oturanlara erzak ve çeşitli yardımlar yanında böyle iktalar da vermiştir.

---

[155] İbn Ebi Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 291; *ez-Zehîra*, 35, 64-65; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 202, 335; Selâvî, *el-İstiska*, 3/12, 14, 19, 68.

Sultanlar bazen de aralarında ülfet oluşsun, kişi ya da kabile ile sevgi bağları kuvvetlensin diye ikta toprakları vermişlerdir. Sultan Ebü'l-Hasan, sefere çıktığında uğradığı yerlerde karşılaştığı kabilelere, özellikle Arap kabilelerine böyle ikramlarda bulunmuştur. Verilen bu arazilerle aslında çıkabilecek fitne veya isyanlar da önlenmiş olacaktı. Merînîler yolların güvenliğini temin için de bazı kabilelere ikta araziler dağıtmışlardır. Fitne çıkaranlara merkeze yakın yerlerde ikta verilerek onların isyanlarından emin olunmak istenmiştir ki bu uygulamayı özellikle Sultan Ebû İnân'da da görmek mümkündür.

Merînîler ayrıca kadıü'l-kudâtlara, sır kâtiplerine, rütbesi yüksek askerlere ve bazı devlet memurlarına derecelerine göre hem maaş hem de ikta vermişler, onlar da bu toprakları ekip biçmişlerdir. Devlet memurlarına verilen bu arazilerden öşür alınmakta ve devlet hazinesi güçlendirilmekte idi. Mesela Fas yakınlarındaki Cebelü Zelâğ'da bulunan kaliteli üzüm ve zeytin başta olmak üzere çeşitli ürünlerin yetiştirildiği tarım arazilerinin devlet adamlarına ikta olarak verildiği, buralardan beytülmâla giden öşür vergisinin bazen üçbin keyl hububata yükseldiği belirtilmektedir.[156]

Çeşitli amaçlar güdülerek farklı kabile ve ailelere, zâviyelere[157] verilen iktalar dışında bazen de mutasavvıfların, velilerin, şeyhlerin bulunduğu yerleşim yerlerinden vergi alınmadığı olmuştur. Rîf bölgesindeki Cebelü Bûkkûyye bu topraklardan birisidir. Evliyâdan sayılan Ebû Ya'kūb el-Bâdîsi bu topraklarda yaşamış ve oraya defnedilmiştir.[158]

Mâlikî fakihi Venşerîsî'nin *el-Mi'yâr*'ında, Merînîler Döne-

[156] İbn Battûtâ, *Rıhletü İbn Battûtâ* (Abdülhâdî Tâzî), 4/214-215; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 294, 299; Selâvî, *el-İstiska*, 3/157, 186; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 103; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 71-72.

[157] Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 71.

[158] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 333; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 72.

mi'nde Berberî ve Arap kabilelere dağıtılan bu toprakların tamamen mülk olup olmadığı tartışılmış, bu toprakların mülk değil faydalanma esasına dayalı olarak kullanılabileceği ifade edilmiştir.[159]

e3. Mülk Araziler:

Mülk arazileri daha çok miras yoluyla veya hîbe ve satın alma yoluyla halkın sahip olabildiği araziler idi.[160] Özel mülk arazileri arasında âlimlerin ve mutasavvıfların da sahip olduğu ve tarla olarak kullanılan ve ürünlerinden faydalanılan, tasadduk edilen, hayır hasenatta bulunulan araziler vardı.[161] Merînîlerde miktarı az da olsa mülk arazi sahibi kadınlar da mevcuttu ki bu araziler onların sıdak (mehir) şeklinde sahip olduğu gayrimenkûllerini oluşturmakta idi.[162]

f. Ziraî Mahsûller:

Merînîler, ticaretin gelişimi için gerekli olan yol güvenliği ve şehirlerin emniyetini sağlayarak ziraatın gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Böylelikle tarım faaliyetleri hemen her yerde artmıştır. Sağlanan güven ortamı ile birlikte Merînî topraklarının çoğu kısmında doğal kaynakların özellikle nehirlerin çokluğu, ekilebilir arazinin genişliği, sulama için nâûraların yapılması, çiftçilere gerekli yardımların sağlanması, çoğu zaman mahallî vergilerin kaldırılması, fakirlere, yetimlere toprak dağıtılması, ürünlerin korunması için mahzenlerin yapılması ve satılan ürünlerin kazanca dönüştürülmesi ziraî ürünlerdeki çeşitliliği ve bolluğu da beraberinde getirecektir. Yapılan bu iyileştirici ve geliştirici faaliyetler sonucunda Fas, Miknâs, Sebte, Tanca,

---

159 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 9/73.
160 Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 75.
161 Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 74.
162 Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 3/291; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 74.

Sicilmâse, Merakeş, Heskûra, Tâdele'de yetiştirilen meyve çeşitliliğinin arttığı ifade edilmektedir. Merînî topraklarının ziraî mahsûllerdeki çeşitliliği meyve, sebze, hububat, baharat, sanayi bitkileri şeklinde kendini göstermektedir.

Fas bölgesi ticaretin olduğu kadar ziraatin de önemli merkezlerinden birisi idi. Ceznâî, bunu bölge ikliminin ne çok soğuk ne de çok sıcak yani ılıman bir iklime sahip olmasına bağlamaktadır. Sonbahar ve ilkbahar mevsimlerinin ağırlıklı yaşanması, mevsim geçişlerinin yavaş olması, meyve sebze çeşitliliğini ve ayrıca mahsûlün bol olmasını sağlayan unsurlardandı.[163] Fas şehrinin Udvetü'l-Endülüs/Endülüs Mahallesi'nin "etrablusî" diye meşhur tatlı elmasından bahsedilmektedir. İbn Ebû Zer, bu elmanın özelliklerinden bahsederken renginin sarı olduğunu, güzelliğinin ve tadının Mağrib'in hiçbir yerinde bulunmadığını, kabuğunun ince, tadının güzel, kokusunun çok hoş olduğunu ifade etmekledir. Fas'taki Karaviyyîn Mahallesi'nde ise nar yetiştirilmekte idi. Mağrib için önemli bir ziraî ürün olan zeytin üretimi de Fas'ta oldukça yaygın idi. Fas ve çevresinde zeytinağaçlarının en çok bulunduğu yerler arasında Cebelü Zelağ, Cebelü Zerhûn sayılabilir. Buralar adeta zeytin ormanları ile kaplıydı. Fas'ın doğusunda yer alan Mekermide'de nehir boyunca uzanan üzüm bağları vardı. Fas'a otuz beş mil mesafedeki Cebelü Lûkây'da özellikle üzüm, incir, badem, zeytin, ayva ve limon üretilir, üzümün bir kısmı kurutulur, meyvelerin çoğu Fas'a gönderilirdi. Meyve ticaretinden zenginleşen bu bölge halkı, Cebelü Beni Ahmed'de ürettikleri üzümün çoğunu şarap yaparak haftalık pazarlarda satardı. Hububat olarak buğday ve arpa

[163] Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 109, 147-148; Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 36; İbn Ebû Zer', *ez-Zehîra*, 35-37, 72-73; a.mlf., *Enîsü'l-mutrib*, 293-294, 377-378; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 133, 163, 177, 190; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 288; Mâhî, *el-Mağrib*, 178-179; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 100-101.

özellikle Fas'ın batısındaki düz arazilerde, kuzey ve doğudaki vadilerde yetiştirilirdi. Fas civarındaki Hamîs Müteğâre'de beyaz dut ağaçları oldukça fazla idi. İpek tüccarının etkisiyle üretim daha da artmıştır. Ayrıca Rîf civarından toplanan oldukça fazla miktardaki cevizin Fas ve diğer komşu şehirlere gönderildiği de belirtilmektedir.[164]

Miknâs'ın en önemli ziraî ürünü zeytindi. Hatta zeytini bol olduğu için şehrin adı "Miknâsetü'z-Zeytûn" diye meşhur olmuştur. Miknâs'ın biri beyaz renkli olan bir diğerine Dımaşk eriği denilen iki cins zeytini bolca üretilmekte ve bunlar Fas'a da gönderilmekte idi. Halk, üzümü taze olarak tüketirken oldukça fazla üretilen inciri kurutmayı tercih ediyordu. Miknâs'da yetişen diğer bir meyve ise güzel kokulu ayva ve nardır. Fas, Miknâs, Hebt bölgesindeki el-Humer ve Basra'nın ortak bir üretimi de keten idi. Yine bu bölgenin şehirlerinden olan Basra'da ziraat ve hayvancılık oldukça yaygın olsa da daha çok keten yetiştiriciliği ile meşhur olmuş, hatta şehir bundan dolayı Basratü'l-Kettân diye de bilinir hâle gelmişti. Ayrıca, Tâza şehri, kurutulmuş hurması ile ticari hayatta yerini almıştır. Titvân ise özellikle portakal, nar ve badem bahçeleriyle meşhurdu. Eski bir yerleşim yeri olan Cersîf, Merînîler için hububat mahzeni durumundaydı. Merînîler fazla bir şey yetişmeyen bu küçük bahçelerde üzüm, incir yetiştirerek buraları adeta çöldeki cennet bahçelerine çevirmişlerdi.[165]

Önemli bir liman şehri ve Mağrib ve Avrupa ile ticaretin merkezi olan Sebte, meyvesi ve özellikle üzümü bol bir şehirdi.

---

[164] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 43-44; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/203; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 88, 220, 222, 294-300, 336, 339, 341; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 207. Mağrib'de zeytin üretiminin Kartacalılar tarafından başlatıldığı, Romalılar Dönemi'nde ise özellikle zeytinyağı çıkarmak için işletmeler kurulduğu, Berberîlerin Romalılardan zeytin üretimi ile ilgili çok şey öğrendikleri ifade edilmektedir. Harekât, *el-Mağrib*, 1/38-39, 53-54.

[165] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 353-354.

Sebte'de yetiştirilen üç çeşit zeytin de oldukça meşhur olmuştu. Fas bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Tâmesne'de çok sayıda incir ağacı ve üzüm bağları bulunmaktaydı. Fas'ın Hebt bölgesindeki Nârence'de Bahrî ve İfrîkî adlarında meşhur iki tür kiraz yetiştirilmekteydi. Buraya yakın Rîf bölgesinde ise portakal ve incir, Cebelü Rezîn'de üzüm çok fazla üretimi yapılan meyveler arasında idi. Rîf'de Cebelü Bûşîbe'de üretilen siyah üzümden ise pekmez ve şarap yapılmıştır. Bu yerlerde badem, incir ve zeytin ağaçları oldukça fazla yer tutuyordu. Bu bölgedeki Beni Cebâre'den katırlarla Fas'a meyve götürülmekteydi. Yine Hebt bölgesindeki Cebelü Rahûne ve Fas civarındaki Cebelü Zelâğ, üzümün bol ve lezzetli olduğu yerlerdendi.[166]

Elma ve üzümü ile meşhur diğer Fas bölgesi şehirleri arasında Kasru Kütâmeve Tanca yer almaktadır. Tanca'da üretilen üzümün bir kısmı kurutulur bir kısmı ise yağmurların yağdığı dönemde pekmez hâline getirilirdi. Aynı zamanda portakal, limon ve diğer meyve ve hububat üretimi de yapılmakta idi. Bölgenin diğer bir şehri Bâdis'te yılda iki kez arpa üretimi yapılabiliyordu. Ezğar şehri yakınındaki Arâiş ve köylerinde oldukça fazla miktarda pamuk üretimi yapılmaktaydı. Selâ şehri, Mağrib'de "pamuk ve keten madeni" olarak meşhur olmuştu.[167]

Merakeş bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Sûs özellikle değerli ve çok miktarda üretilen şeker kamışı ile

---

166 Bekrî, *Kitâbü'l-mesâlik*, 110; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibn Batoutah*,4/376; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "*Nüfadâtü'l-cerâb*", 127; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "*Mi'yârü'l-ihtiyâr*", 106; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/206; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 168, 174, 202, 212, 220, 294, 309-322, 326, 334-337, 353-354, 355 vd.; Nadir Özkuyumcu, "Tıtvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/122-123; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 85.

167 Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 74, 87, 98; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 133; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "*Mi'yârü'l-ihtiyâr*", 100-101; Kalkaşendî, *Subh*, 5/176; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 88, 214, 292, 303, 314-315; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 289.

meşhurdur. Sûs halkı, şeker kamışından elde ettikleri şekerden kalıp şekerler imal ederlerdi. Sûs ve civarındaki ormanlarda ayrıca hurma ağaçları boldu ve düzlüklerinde arpa, buğday, bakliyat, hububat ve kına üretilmekte idi. Bölgenin bir diğer şehri Hâha'da halkın ziraatte başarılı olamaması sebebiyle ürünlerinin azlığından bahseden Vezzân, bazı yerlerinde buğday yetiştirilmekte olduğunu, ceviz ağaçları ve balın ise şehrin hemen her yerinde bol miktarda bulunduğunu ifade etmektedir. Dikenli ağaçlarıyla da meşhur olan bu şehirde yetişen zeytin taneleri büyüklüğünde taneleri olan ve halk arasında "hercân" (argan) diye bilinen bir bitki daha vardır ki yağı çıkarılıp hem gıda olarak hem de aydınlatmada kullanılmaktaydı.

Heskûra ve çevresinde ise hurma, üzüm, elma, nar, incir, ayva, armut çeşitleri ve mişmiş önemli miktarda üretilmekte idi. Bölge için önemi büyük olan büyük taneli kırmızı üzüm için halk arasında "beydu'd-decâc/tavuk yumurtası" ifadesi kullanılmıştır. Vezzân, bu bölgedeki Tâğûdâst'ta portakal büyüklüğünde mişmiş gördüğünü ifade etmektedir. Bunun yanında Tâğûdâst'ta yetiştirilen zeytinin tadının oldukça güzel olduğu ve buradaki zeytin satışını daha çok Arapların yaptığı ifade edilmektedir. Toprağı ziraat için elverişli olan Eğmât, meyveleri ve hurma bahçeleri ile meşhurdur. Üzüm bağlarının bulunduğu yerler arasında ise Dükkâle şehri bulunurdu. Ayrıca Dükkâle ve Âzemmûr şehirlerinde nehir boyunca devam eden incir ağaçlarından yıllık yaklaşık altı-yedi bin dinarlık ürün elde edilirdi. Bu iki şehirde aynı zamanda buğday üretiminin oldukça fazla olduğu ve bu iş için hayvan gücünden ağırlıklı olarak istifade edildiği ifade edilmektedir. Merakeş'te ise bazı yerlerde hububat üretimi yapılırdı. Merakeş şehrinin bir diğer ziraî ürünü şekerdir. İbn Fazlullah el-Ömerî hem beyazlığı hem de tadı açısından oldukça farklı ve değerli olan bu

şekeri, Mısır şekerine benzettiğini ve Mağriblilerin bu şekerden fazla üretmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Merakeş yaz kış meyveleri ve çiçekleri bol bir şehir olarak tanınmıştır.[168]

Tilimsân bölgesinin başta gelen şehirlerinden Tilimsân'da incir, üzüm ve her çeşit meyvenin yetiştiği, ceviz ağaçlarının ise oldukça çok olduğu ifade edilmektedir. Bicâye ve Tunus bölgesinin her açıdan en önemli şehirlerinden olan Tunus civarında yetişen meyveler arasında "mada" denilen kabuklu, küçük cevize benzeyen, kırmızı ile sarı arası renkli, kışın yetişen, tadı ayvaya benzeyen ve muz gibi ağaçtan kesilip olgunlaşınca yenilen bir meyveden bahsedilmektedir. Ayrıca bu şehirlerde turunçgiller, limon, narenciye, sarı kavun ve onların "delâ" dedikleri yeşil kavun, nar, badem, ince kabuklu ve balı çok siyah inciri meşhur idi. Keten yetiştiriciliği ile meşhur şehirler arasında İfrîkıye sahilindeki Bûne (Beledü'l-'Unnâb) ile Escene şehri sayılabilir. Escene şehri ayrıca "keten şehri" olarak meşhur olmuştur. Bu bölgede yetiştirilen hububat arasında cülbân (burçak otu), İfrîkıye'de en-nesim dedikleri bisille/bezelye de vardı. İfrîkıye'deki Kâbis'de ise kına ve muz oldukça önemli yer tutuyordu. Bâce'de hububat ve özellikle buğday, nohut, bakla yetiştirilmekteydi.[169]

Numidya bölgesinin en önemli şehirlerinden olan Sicilmâse bostanlarıyla olduğu kadar Basra ve Irak'taki gibi güzel hur-

---

[168] Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 147, 153, 162; Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 135; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "*Mi'yârü'l-ihtiyâr*", 104-105; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/194-195; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 107, 125, 127, 137, 162, 166, 167, 171, 174, 177, 202, 205. Vezzân, bu topraklardaki şeker renginin siyah olduğunu, Fas, Merakeş ve Sudan'dan gelen tüccarın bu bölgeden özellikle şeker satın aldığını ifade etmektedir. Kalkaşendî, *Subh*, 5:/74; Menûnî, *Varakāt*, 110, 125; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 84.

[169] Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 141, 143; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/60-62, 314-316; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/140, 141, 194-195, 203; Kalkaşendî, *Subh*, 5/106, 150, 175, 176; Marmol, *İfrîkiye*, 1/44; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 85.

maları, her çeşit meyve ve daha çok güneşte kurutulan oldukça tatlı üzümü ve ihraç ettiği hububatı ile meşhurdu. Yine aynı bölgenin önemli şehri Der'a, bahçeleriyle meşhur olup hurması, zeytini ve özellikle de kınası çok önemlidir.[170]

Mağrib'de az da olsa yetiştirilen bir ziraî ürün ise susam idi. Susamdan elde edilen şeyrec yani tahin, tatlılara konulmakla birlikte daha çok tıbbî amaçlı kullanılırdı.[171]

Mağrib'de yetiştirilen çiçekler arasında ise özellikle beyaz gül, menekşe, yasemin, mersin, nergis, sarı nilüfer, şebboy, mercanköşk, za'ferân, fesleğen/reyhan, bahar, sevsen yani inci çiçeği yer almaktadır. İbnü'l-Hatîb, bir seyahatinde uğradığı Ağmat şehrinin güzel kokulu çiçekleri ve gülsuyundan bahsetmektedir.[172]

Merînî Dönemi'nin önemli kaynakları arasında bulunan, inşaat ve gemi yapımının hammaddesi ağaçlar, özellikle Mağrib-i Aksâ'da bulunan ormanlardan temin ediliyordu. Bu ağaçlar arasında Merînî tersanelerinde kullanılan erz/sedir ağacı,katran ve maden sanayiinde kullanılan kayın ağacı, çam ağacı ve yemeklik yağ çıkarılan argan ağacı ve en önemlisi de meyve ve zeytin ağaçları sayılabilir. Rîf bölgesinde büyük fıstık çamı ağaçları, Fas'ın güneyinde Îmû Zer'de, Sicilmâse yakınlarında Deren Dağı'nda ve Tâdele yakınlarındaki Cebelü Ahdar'da fıstık ve erz ağaçlarının yanı sıra bol miktarda palamut ağaçları bulunmakta idi. İşlenebilen ve yontulup şekil verilebilen her çeşit ağacın bulunduğu Bâdis bu açıdan oldukça önemli bir şehir olmuştur.[173]

---

[170] Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, 137; İbn Battûtâ, *Voyages D'ibnBatoutah*, 4/376. Bekrî, bu bölgenin üzümünden Fas'a gönderildiğini ifade etmektedir. Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 147; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/192; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 355 vd.; Mâhî, *el-Mağrib*, 179.

[171] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/194; Kalkaşendi, *Subh*, 5/175.

[172] İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-tayf*: "*Mi'yârü'l-ihtiyâr*", 105.

[173] Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 74, 87; Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 44; İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-*

3.4.3. Hayvancılık

Merînîlerde hem nakliye hizmetlerinde hem de tarımda kullanılmak üzere çeşitli hayvanlardan yararlanıldığı bilinmektedir. Ayrıca et ve et ürünlerinin çokça tüketildiği bir sofraya sahip olan Merînîler, kara ve denizde yetişen hayvanlardan bol miktarda faydalanmışlardır.

Gıda olarak veya binek olarak yahut da tarımda araç olarak kullanılan hayvanlar arasında at, deve, katır, eşek, inek, koyun, keçi, balık çeşitleri ve kafes hayvanları sayılabilir.[174] Tarım ve ticarete önem veren Merînîler, fethettikleri şehirlerde hem imar faaliyetlerini yürütmüşler hem ziraî alanları genişletmişler hem de hayvancılık konusunda at ve deve yetiştiriciliğine önem vermişlerdir. Hatta Selâ halkının meslekleri arasında deve yetiştiriciliğinin olduğu da belirtilmektedir.[175]

Özellikle dağlık kesimlerde at, ulaşım için tercih edilmekte idi. Ayrıca atların çokluğu bir kabilenin zenginlik işareti sayılmakta idi. Bunlardan biri Merakeş bölgesindeki Cebelü Hintâte'de yaşayan zengin Hintâte kabilesidir.[176] Daha önce de zikredildiği üzere İbn Haldûn, genelde Berberîlerden özelde Zenâte kabilesinden bahsederken onların Araplar gibi çadırlarda kalıp at bindiklerini ifade etmekte[177] ayrıca Mağrib atlarının sıkıntı ve zorluklara dayanıklı olduklarını ve bu özellikleri dolayısıyla Mısır'da bile tanınıp tercih edildiklerini ifade etmektedir.[178] Bu yüzden olsa gerektir ki Mağrib sultanları o bölgelere hediye gönderirken mutlaka hediyeler arasına at da ilave etmişlerdir.[179]

---

tayf: "*Mi'yârü'l-ihtiyâr*", 97, 105, 147; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 169, 216, 329; Harîrî, *Tarihu'l-Mağrib*, 290; Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, 69.

[174] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/142.

[175] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 282; Muhammed Hüseyin, *Medînetü Selâ fi'l-asri'l-İslâmî*, 64.

[176] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 152-154.

[177] İbn Haldûn, *el-İber*, thk. Halil Şehâde, 7/3; 6/116.

[178] İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, 605.

[179] Selâvî, *el-İstiska*, 3/44-45; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 91.

Merakeş bölgesindeki Hâha ve civarında yaygın olarak keçi, Gârt bölgesindeki Cebelü Kebdâne'de ise büyükbaş hayvan yetiştirilmekte idi. Özellikle dağlık kesimlerde büyükbaş hayvan, koyun, keçi yetiştiren halk peynir ve tereyağı üretimi ile meşhur idi. Halkın özellikle güzel kafesler yaparak besledikleri kafes hayvanları arasında güvercin, tavuk, kaz ayrıcahem Mağrib hem Mısır ve Şam'da gurnuk denilen ve sultanların avda kullandıkları turna kuşu sayılabilir. Avlanma için kullanılan hayvanlar arasında av köpeği ve şahin, avlanan hayvanlar arasında ise özellikle el-CebelüAhdar bölgesinde hubârî/toy kuşu, keklik, deniz kuşları ve turğul/Yûsufçuk, kumrukuşları, tavşan, geyik, düldül/kirpi, dağ keçisi var idi. Tâmesne bölgesindeki Ayn Halûf'ta oldukça fazla sayıda su ve kara kaplumbağası, Ezğâr bölgesindeki el-Arâiş şehri etrafındaki dağlarda ise çok sayıda aslan ve diğer yırtıcı hayvanlar bulunmakta idi.

Özellikle Merînî topraklarının bazı bölgelerinde yer alan geniş ormanlar yabanî olmayan at, katır, eşek, deve, inek, koyun barındırdığı gibi vahşi olan yaban eşeği, aslan, domuz, yaban ineği, ceylan, deve, devekuşu ve az da olsa mandaya ev sahipliği yapmakta idi.[180]

Merînîler Dönemi hayvancılık açısından belki de en önemli alan balıkçılıktır. Okyanus, denizler ve çok sayıdaki nehir, balıkçılığın olduğu kadar balık çeşidinin de çok olmasının doğal sebebi sayılabilir. Şehirler ve balık türleri açısından bakacak olursak Fas'ta bulunan Cevher Nehri tedavide kullanılan yengeç de dâhil olmak üzere "lebîs", "bûrî", "sibâh", "bûka" gibi balıkların bulunduğu bir nehir idi. Sahil şehirlerinden olan Rabat, düşük fiyatla satılan "şâbil" türü balığıyla meşhur olmuştur. Mağrib'in en önemli nehirlerinden olan Sebû Nehri'nde de bol miktarda balık bulunurdu. Bu nehirdeki

[180] Kalkaşendî, *Subh*, 5/176-177; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 309; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 290.

balıkların ağırlıkları oldukça fazla olduğuözellikle sazan ve şûlî çeşitlerinden olan büyük balıkların eşek üzerinde taşınabildiği rivayet edilmektedir. Ayrıca nehirleri bol olan Tanca ve Selâ şehrinde oldukça bol miktarda hût balığı bulunmakta idi. Âzemmûr'da özellikle "alûz" denilen oldukça yağlı ve etli bir balık türünden bahsedilmektedir. Öyle ki Portekizli tüccarın her yıl bu balık için Âzemmûr'a gelerek av vergisi ödeyip çok miktarda satın aldığı da ifade edilmektedir. Rîf bölgesindeki Bâdis şehri halkının temel gıdaları arasında balık ve özellikle serdin/sardunya bulunduğu ve bu balığın bir kısmının tuzlanarak dağlardaki halka gönderildiği rivayet edilmektedir.

Arıcılık da yine Merînîlerin önem verdiği hayvancılık çeşitleri arasında idi. Bal, Merînî Dönemi'nin zengin mutfağında fazlaca kullanılmakta idi ve pahalı yiyecekler arasında sayılırdı. Özellikle Merakeş'in çeşitli şehirlerinde Heskûra, Dükkâle ve çevresinde, Hebt bölgesindeki Cebelü Rahûne'de, Gârt bölgesinde bol miktarda bal üretilirdive özellikle Heskûra bölgesindeki Tâğûdâst şehri süt gibi beyaz balı ve altın gibi açık sarı balı ile meşhur idi. Adı Berberîce bal anlamındaki "melâle"den gelen Meliyye şehri de özellikle balı ile anılan bir şehir olmuştur.[181]

3.4.4. Sanayi

İbn Haldûn şehirlerin gelişmişlik seviyesinden bahsederken:

> "…geçim zarûretinin icabı olan ve her şehirde mevcut olan meslekler arasında terziliğin, demirciliğin, marangozluğun

[181] Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 106; Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 35; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 34-35; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/142, 207; Kalkaşendî, *Subh*, 5/176-177; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 110-121, 132, 153, 164, 167, 171, 174, 206, 303, 309, 322, 326, 344, 347; Harîrî, *Târîhü'l-Mağrib*, 290; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 92; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 209.

bulunduğunu, refah seviyesi yükselmiş, medeniyetten daha fazla nasiplenmiş şehirlerde ise bunların yanı sıra züccâciye, kuyumculuk, attârlık, aşçılık, bakırcılık, hamurculuk, ipek dokumacılığı vb. sanatların gelişip arttığını" ifade etmektedir.[182]

Merînîler öncesi özellikle Murâbıtların son dönemlerinde başlayan sanayi gelişimi Merînîlerin bu konuda daha da ileriye gitmelerine vesile olmuştur.[183]

Merînî sultanları sanayinin gelişimi için dârü's-sınâîlar kurmuşlar, ziraatı yapılan ürün için onu işleyecek değirmenler ve atölyeler yaptırmışlar,[184] bu yapıların inşası için başka memleketlerden mühendisler davet etmişlerdir. Bu dönemlerde başşehir Fas, diğer konularda olduğu gibi sanayi için de önemli bir merkez hâline gelmiştir. Fas'ın bu konuma yükselmesinde önemli role sahip iki önemli faktör sunan Ahmed Tâhâ, bu iki faktörü Fas'ın sanayi ham maddelerine yani madenî, nebatî ve hayvanî ham maddelere bolca sahip olması ve çeşitli sanayi dallarına ait kalifiye elemanın çok olması şeklinde açıklamaktadır. Sanayi çeşitliliğini ise Fas'ın hem Endülüs'ten hem de İfrîkıye'den göç almasına, oralardan gelen zanaatkârların bu canlılığı artırmasına bağlamaktadır.[185] Merînîler öncesinde özellikle Muvahhidlerin maden işleme açısından çok ilerleme kaydettiklerinden bahsedilmektedir. Muvahhidler önemide Mağrib ve Endülüs'ün çeşitli şehirlerinden getirilen demir, bakır, kükürt, altın, çinko işlenmekte ve sanata dönüştürülmekte idi.[186]

İbn Haldûn, şehirdeki umranın artması hâlinde iş ve emeğin de artacağını, sonra kâr ve kazanca tâbi olan refahta yükseliş olacağını, refahla birlikte levazım ve ihtiyaçların çeşitlene-

---

[182] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/886.
[183] Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 84.
[184] Mürseli Âişe, *Li-hiraf ve's-sınâi' fi Fas ale'l-ahdi'l-Merînî 668-869/1269-1495* (Cezayir: Doktor Mevlây et-Tâhir-Saîde Üniversitesi, Yüksek Lisansa Tezi, 2016-2017).
[185] Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 210.
[186] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 44; Harekât, *el-Mağrib abre't-târîh*, 1/337.

ceğini, ihtiyaçların temin edilmesi için yeni meslek ve sanat dallarının icat edileceğini, yeni sanatkârların ve sanatlarının değerinin artacağını ifade etmektedir. Böylece bu şehirlerdeki iş hayatı, çalışma ve sanayi hayatı oldukça hareketlilik gösterecek, tüm bunlarda artışı olan şehrin, diğer şehirlere göre durumu her açıdan daha çok zenginlik gösterecek, halkın yaşam şartları da değişecektir. Bu noktada Fas'ı örnek veren İbn Haldûn, buradaki sanayii, sanatkârı, devlet adamlarını, diğer şehirlerdeki aynı konumdaki insanlardan farklı olarak değerlendirmektedir. Fas'takiler daha zengindir, fakat bir o kadar da gelirleri ile giderleri birbirine yakındır.[187]

Merînîlerin sanayi politikalarında dikkat çeken bir husus, onların Endülüs cihatları için gerekli teçhizatı yapabilen sanayi dallarına daha fazla önem vermiş olmalarıdır.[188] Merînîler Devleti'nin kurucusu olan Sultan Ebû Yûsuf, Hıristiyanların Selâ şehrine 1259 yılında saldıracakları haberini alır almaz o şehre gitmiş, surları yeniletmiş, oraya ilk dârü's-sınâîyi inşa ettirmiştir. Müslümanların selâmeti için çıktığı bu yolda inşaata kendi elleriyle taş taşımıştır. Ayrıca dârü's-sınâînin inşası için hendese konusunda ve özellikle "ecrâm"[189] gemilerinin naklinde, ağırlık kaldırılmasında ve ağır silah yapımında meşhur olan İşbiliye müdeccenlerinden Muhammed b. Ali İbnü'l-Hâc el-İşbilî'yi (ö. 1314) Fas'a davet etmiştir.[190] Sultan ayrıca Sebte'de sanayi için inşaatlar başlatmış ve bu inşaatların başına mühendis Ebû Abdullah el-Ceyyânî'yi (ö. 1387) tayin etmiştir.[191]

---

187 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/843-844.

188 Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 96.

189 **Ecrâm:** Uzun, düz tabanlı gemi olan ceremin çoğulu.

190 İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/288-289; Selâvî, *el-İstiksa*, 3/22.

191 Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 96. Sebte'de kurulan bu dârü's-sınâî için aslen Gırnâtalı olan, fakat Sebte'de oturan Muhammed b. Muhammed b. Bîbeş el-Abderî tarafından söylenilen şiir için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, thk. Muhammed Abdullah İnân, 3/28 vd.

Merînîler, sanayinin gelişmesi için yeni yerler yapmak dışında yangın, sel gibi sebeplerle yıkılmış, tahrip olmuş çarşıların onarımına, yeniden imarına da oldukça önem vermişlerdir. 1323 yılında hemen hemen tamamen yanmış olan Fas'taki Attârîn Çarşısı'nı, Emîrü'l-müslimîn Ebû Saîd Osman yeniden yaptırmıştır. Merînîlerin sanayi gelişimi adına attıkları bir diğer önemli adım ise alım satım gücünü zorlayan bazı vergilerin kaldırılmasıdır.[192] Bu uygulamanın nasıl faydalar getireceğini İbn Haldûn:

> "Ülkeyi mâmûr hâle getirmenin en kuvvetli sâiki, memleketi imar etmek için çalışan müteşebbislerin üzerine tarh edilen vergilerin miktarlarını imkân ölçüsünde azaltmaktır. Bu durum, insanları ülkeyi imar için hevesli kılar. Çünkü bundan hâsıl olacak faydaların kendilerine doğru bol bol akacağından emin bulunmaktadırlar." ifadeleriyle açıklamaktadır.[193]

Merînîler sanayide, ticarette tüccarı, zanaatkârı, sanayiciyi rahatlatmak için vergi indirimi yapmanın yahut bazı vergileri tamamen kaldırmanın yanı sıra onların emeklerini, kazançlarını, değerlerini koruma adına da değer düşürme, tağşiş/hile yapma, sahte mal üretmeye karşı hep mücadele etmiş, Müslüman sanayiciyi korumak için de ehl-i zimmenin her sanayi dalında çalışmasına izin vermemiştir.[194]

Merînî sultanları, üretimin artması ve devamlı olabilmesi için üretimi yapılan mahsûlü işleyecek imalathaneleri de yaptırmışlardır. Mesela Sultan Ebû İnân Dönemi'nde şeker kamışı üretilen yerlere bu imalathanelerden yapılmış, birçok yere tahıl değirmeni inşa edilmiştir. Sadece Sebte'de mahzenleriyle birlikte yüz üç değirmen bulunduğu ifade edilmektedir.[195]

---

[192] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-Mutrib*, 375, 412-413.
[193] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/699.
[194] Menûnî, *Varakāt*, 147.
[195] Mâhî, *el-Mağrib*,177.

Merînî sultanları, bu alanda gelişmeyi teşvik adına başarılı olan âlimleri, mühendisleri ödüllendirmekten de geri durmamışlardır. Sultan Ebü'l-Hasan, kendisine mühendis Muhammed b. İbrahim tarafından hediye edilen usturlabı oldukça beğenmiş ve ağırlığınca altını mühendise hediye etmiştir.[196]

Merînîler Dönemi dikkati çeken sanayi dalları arasında dokumacılık, dericilik, kâğıt sanayi, değirmencilik, zeytincilik ve ayrıca şeker, odun, maden, gemi, silah, cam ve inşaat sanayii bulunmaktadır.

a. Dokumacılık:

Merînîlerde Avrupa ve doğudan ithal edilen pahalı kumaşlar dışında halkın giydiği kıyafetlerin kumaşlarının çoğu o bölgede üretildiği için dokumacılık Mağrib'de ve özellikle başşehir Fas'ta oldukça gelişmiştir.[197] O dönemde dokumacılık alanında köylüler için kaba yünden elbiselik kumaşlar, şehirliler için daha çok çiçekli ipek kumaşlar, keten, pamuk, kaliteli yün kumaşlar kullanılmakta idi.[198]

Merînî öneminde dokumacılık sanayinde önemli bir yere sahip olan şehir Sûse olmuştur. Bu şehirde yün eğirme işinin yapıldığı çarşılar oldukça hareketli bir şekilde dokumacılığa hizmet etmekte idiler. Zaten bu şehrin "es-siyâbü's-Sûsiyye" diye meşhur olan elbiseleri tüm Mağrib beldelerinde seçkin kıyafetler arasında yer almıştır.[199]

Merînî şehirleri, çarşıların en önemli sanayii malları arasında olan kumaş için gerekli yün ham maddesi açısından oldukça

---

[196] Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 96.

[197] Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 88. İbn Haldûn'a göre bedevîlerde giyim olarak daha çok tek parça kumaş kullanılıyorken yerleşik kültüre meyil arttıkça dokumacılık ve terzilik sanatı onlar arasında da iyice gelişmeye başlamıştır. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/958.

[198] Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 89; Mâhî, *el-Mağrib*, 181.

[199] Kemâl es-Seyyid, *Cevânib,* 68.

zengindi. Tâmesne, Vecde, Tilimsân, başşehir Fas, Dükkâle ve özellikle Heskûra bölgesinde bulunan koyun yününden güzel kumaşlar üretilmiştir. Pamuk ve keten, ipek üretimi ve ayrıca bu tür kumaş sanayiinin geliştiği yerler arasında ise Fas, Fas civarındaki HamîsMüteğâre, Miknâs, Hebt, Basra şehirleri sayılabilir. Çeşitli ham maddelerden üretimi yapılan dokumalar, daha çok Mağrib'in güneyindeki Der'a'da yetişen nîle/çivit ağacından elde edilen boya ile boyanmış ve üzerlerine nakışlar yapılmıştır.[200]

b. Debbağlık/Dericilik:

Mağrib'de hayvancılığın yaygın olması deri sanayiinin de oldukça gelişmesini sağlamıştır. İbn Haldûn, Merînîler Döneminde Mağrib'de özellikle Berberîlerin yün eğirme sanatında olduğu kadar deri tabaklama ve deri ayakkabı yapma hususunda da mâhir olduklarını vurgulamaktadır.[201]

Dericilikte daha çok kuzu, inek, koyun, deve ve ceylan derisi tercih edilmekte idi. Kasaplardan deriyi alan üretici, yününü eğirmeye verir, deriyi ise tabaklatıp boyatırdı. Deriyi tabaklama işlemi, yüncüler tarafından şehrin dışında suya yakın mekânlarda yapılırdı. Tabaklanan deriler, çeşitli esnaf tarafından alınan bu deriler semerlerde,kitap ciltlerinde, para keselerinde, ayakkabı, çanta, kemer ve nalın, buğday ve un saklama kılıfları ve ayrıca musikî âletlerinde, cami minberlerinde halı ve minderlerde kullanırdı. Mağrib'de dericilikle meşgul olan meslek erbabı daha çok Hebt bölgesindeki Cebelü Benî Zekâr'da, çevre köy ve dağlardan keçi derisi getirilen Heskûra bölgesi ve Cum'a bölgesinde bulunmakta idi.[202]

---

[200] Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 110; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*,171, 220, 222, 492; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 85, 111.

[201] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/946.

[202] Merînîler Dönemi Gırnâta'da dericilik önemli bir iş alanıydı. Elbiselerde, kitap

Resim 21: *Fas'taki deri debbağhanelerinden bir görüntü (www.panoramio.com)*

c. Değirmencilik (Un Öğütme):

Temel gıdalar arasındaki ekmeğin, Mağrib için önemini yemek kültürü bahsinde ifade etmiştik. Bundan dolayıdır ki Merînîler öncesi dönemlerden itibaren, suyu bol olan Fas başta olmak üzere şehirlere değirmenler yapılmış, tahıl üretimi artırılmış, tahıl ambarları ve çok sayıda ekmek fırını inşa edilmiştir.[203]

ciltlerinde ve özellikle Mushaf kılıflarında deri fazlaca kullanılmakta idi. Şebâne, *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Ahmer*, 195. Merînîler öncesi Muvahhidler Dönemi'nde sadece Fas'ta 86 tabaklama atölyesi, 116 kadar da deri boyama atölyesi olduğu ifade edilmektedir. Ceznâî, *Zehratü'l-âs,* 44-45; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-Mutrib*, 48-49, 62; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 171, 176-177, 244, 248, 322; Tourneau, *Fez intheage of Marinides*, 90; Mâhî, *el-Mağrib,*181-182; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 216.

[203] Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 214. Muvahhid Sultanı Mansûr Dönemi'nde sadece Fas'ta bulunan değirmen sayısının üç yüz altmıştan fazla olduğu ifade edilmektedir. Leyla Neccâr, *el-Mağrib ve'l-Endelüs*, 444.

Tourneau, Merînîlerin başşehri Fas'ta, dört yüz civarında tâhûn/su değirmeni bulunduğunu ve bunların içinde de toplamda bin el değirmeni olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla nehir ve nehir kolları boyunca kurulmuş olan[204] bu değirmenlerde hemen her tâhûnda dört, beş veya altı el değirmeni bulunmakta idi. Daha çok cami yahut medreselerin vakıfları olan bu değirmenlere civar köylerde oturanlar da buğdaylarını öğütmek için getirirlerdi. Şahsa ait olan değirmenlerin kiralamak neredeyse iki dinar gibi yüksek bir fiyattan olurdu. Hasan el-Vezzân, Merakeş bölgesindeki Hâha'da değirmenlerin azlığı dolayısıyla kadınların bazı âletler yardımıyla unları öğütmekte olduklarını ifade etmektedir.[205]

d. Yağ Üretimi:

Mağrib ve özellikle Fas ve civarında bol olan zeytin, yağı çıkarılarak hem yemeklerde hem de sabun yapımında kullanılmıştır.[206] Merînîlerde ise zeytin üreticiliğinin önemli oluşu onun sadece gıda oluşuyla ilgili değil aynı zamanda sağlığı korumanın bir aracı olması dolayısıyla idi. Ayrıca bu dönemde özellikle camilerde kulle/testi içine doldurulan zeytinyağı, aydınlatma için kullanılırdı. Fas'ın kuzeyinde nehir boyunca uzanan tepelerde bol miktarda olan zeytinliklerden toplanan zeytinler, daha çok su kenarlarında bulunan değirmenlerde taş altında ezilir; elde edilen macun, hasır sepetlere konur ve iyice ezilmek için başka bir imalathaneye gönderilirdi. Hâha şehrinde ve çevresinde yetişen zeytine benzer hercân/argan bitkisinin ezilerek çıkarılan yağından istifade edilirdi. Bu bitkinin yağı hem gıda olarak hem de aydınlatmada kullanılırdı.

---

[204] Tourneau, *Fez in the age of Marinides*, 85.

[205] Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 109, 238.

[206] Muvahhidler Dönemi'nde Fas'ta zeytinyağından sabun yapılan kırk yedi atölyeden bahsedilmektedir. Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 214-215.

Mağrib'de az da olsa yetiştirilen susam, yağı çıkarılıp kullanılan bitkilerden idi. Susamdan elde edilen ve şeyrec denilen bu yağ hem tatlılarda hem de tedavi amaçlı kullanılmakta idi. Ayrıca şalgam ve ketenden de yağ elde edilir ve bu yağlar da çeşitli yerlerde kullanılırdı.[207]

e. Şeker Sanayii:

İdrisîler Dönemi'nde de üretimi yapılan şeker, Merînîlerde de önemini korumuştur. O dönemde Merakeş, Sûs, Selâ şehirleri şeker sanayiinde önemli yerler arasında olmuştur. Sûs'da kırktan fazla ma'sara yani şeker sıkma yerinin olduğu ve buralarda daha çok Sûsî şeker diye bilinen ve kalıplarda yapılan kand/şekerlemenin meşhur olduğu ifade edilmektedir. Merakeş daha önceki konularda ifade ettiğimiz gibi şeker üretimi açısından önemli bir merkez idi. Burada özellikle Vadi-i Nefîs'de üretilen şeker kamışlarının bir yükünün üç dirheme satıldığı ve bu şeker kamışlarının kırktan fazla ma'sarada sıkıldığı belirtilmektedir. Ancak Mağrib'de halkın şeker yerine daha çok hurma balına rağbet etmesinden dolayı şekerin oldukça ucuza satıldığına dikkat çekilmektedir.[208]

f. Ahşap İşleri ve Marangozluk:

İbn Haldûn gerek bedevîler gerekse hadarîler için ağacın sağladığı menfaatleri anlatırken:

> "Ağaç, çadırlarda direk, deve üzerine kadınları bindirmek için hevdec, mızrak, ok, yay, evler için tavan, çatı, kapı, pencere çerçevesi, sedir, seki için kullanılmıştır. Önceleri sadece ihtiyaca cevap verecek şekilde yapılan bu eşyalar, daha sonraları

---

[207] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 69; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/194; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 107; Kalkaşendî, *Subh*, 5/175; Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 85-86; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 115-116.

[208] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/141, 195-196; Menûnî, *Varakāt*, 299.

umran arttıkça sanata dönüşmeye başlamış; tahtalar oyulmaya, kabartmalar yapılmaya, rendelenmeye, işlenmeye, çiviler çakılarak simetrik şekiller verilmeye başlanmıştır." ifadelerini kullanmaktadır.[209]

Ahşap Mağrib için de her dönemde önemini korumuş, çeşitli yerlerde kullanım alanı artarak devam etmiştir. Daha çok ormanlardan elde edilen bu odunlar hem gemi yapımı için hem de mescitlerin, sarayların, evlerin yapımında kullanılırdı. Gerek binaların çatılarında gerek ev, saray, cami, okul ve çeşitli binaların yapımı esnasında gerek dekorasyon amaçlı olarak minberde, kapılarda, tavanlarda, mutfakta, dolaplarda kullanılan ahşap bu yönleriyle yapı ve süsleme için elzem bir kaynak idi. Çeşitli yerlerde kullanılan tahta, odun aynı zamanda marangozluk mesleğinin de gelişimine vesile olmuştur. Bu duruma örnek olarak İbn Fazlullah el-Ömerî, Fas'tan bahsederken buranın halkının özellikle ahşap oymacılığı ve bakır işlemeciliğinde oldukça mâhir olduklarını ifade etmektedir.[210]

Toprağı ekip biçmek için kullanılan saban yapımı, toprağı sürmede kullanılan hayvan için araba tekerleği, değirmen tekerleği, suyu yükseltmek için tekerlekler, özellikle buğday tartımı için tartılar tahtadan yapılmakta idi. Âletlerin kulpları, çeşitli sıvıların ve özellikle zeytinyağının konulduğu fıçılar da ahşaptan yapılırdı. Çarşılarda tahtadan yapılmış taraklar, iğneler yerini alır; hurma ağaçlarından yapılan ve bu çarşılarda satılan süpürgeler, Roma'ya ihraç edilirdi. Süpürgeciler süpürgelerini büyük sepetlerle şehre götürüp satarlardı. Süpürgenin karşılığında onlardan hayvan yemi alır, onları da getirir çarşıda inek sahiplerine satarlardı. Bunların yanı sıra

[209] İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/955-956.
[210] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/180-181.

Selâ şehrine yakın ormanlarda bulunan şimşir ağaçları ve tarak yapmaya uygun diğer ağaçlardan getirilen odunlarla çok miktarda tarak yapılmakta idi.[211] Ahşabın kullanıldığı yerler arasında özellikle Sultan EbûYa'kūb Dönemi'nde yapılmış olan su depoları, Fas'taki Karaviyyîn Camii'ne yapılan ve üzeri çeşitli nakış ve hatlarla süslenmiş olan ahşap mihrap da önemli yer tutmaktadır. Bu mihrabın üzerine ise sultan için maksure/mahfil yapılması planlanmış, fakat erz/sedir ağacından üç kanatlı ve her kanadı dokuz karış olan, ortası otuz karış uzunluğunda, diğer tarafları yirmi beş karış olarak planlanan maksûrenin, -cemaatin imamı görmesine engel olduğu için- yapımından vazgeçilmiştir (1312).[212]

Askerî açıdan çok elzem olan gemiler için Mağrib'in çeşitli bölgelerinde yer alan ve yüksek palamut ağaçlarının bulunduğu ormanlardan taşınan odunlar kullanılmakta idi. Özellikle Ebû İnân Dönemi'nde hem Endülüs'e gidecek ordunun nakli hem de sahil şehirlerinin Hıristiyan saldırılarına karşı güvenliği açısından gemi yapımı hız kazanmıştır.[213] Ceznâî, Sultan Ebû İnân'ın 1355 yılında yaptırdığı ve seferlere katılan yüz yirmi kürekle giden "şaytı" ve altmış kürekle giden "şilîr"[214] gemilerinden özellikle bahsetmektedir.[215]

Merînîlerde diğer dönemlerde olduğu gibi odunun yanında taş da oyularak şekillendirilir ve bu taşlar çeşitli amaçlar için

---

[211] Vezzan, *Vasfu İfrîkiye*, 214.

[212] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 76; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, 4/180-181; Kalkaşendî, *Subh*, 5/155, 157; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/44; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 247-248; Merzuk, *el-Fünûnü'z-zuhrufiyyeti'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü's-Sekāfe, ts.),153-160; Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 91; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 215-216; Nidâl A'racî, *ed-Devletü'l-Merîniyye*, 106-107.

[213] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 37; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 216, 328.

[214] *Feyzü'l-Ubâb*'da şın harfi ile değil de sin harfi ile çoğulu "selâlîr" olarak geçmektedir. Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 354.

[215] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 37; Nümeyrî, *Feyzü'l-ubâb*, 160, 353-354; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 328; Mâhî, *el-Mağrib*, 182.

kullanılırdı. Taş özellikle dekoratif amaçlı olarak havuzlarda, türbelerde, kitabelerde yerini almış, üzerine yazılar, şekiller işlenmiştir.[216]

g. Madencilik ve Silah Yapımı:

Fas yakınlarında, Sebte ve Vehrân arasındaki bölgede ve Selâ ile Merakeş arasındaki bölgede demir, gümüş, bakır madenleri ile tuz, kuru balçık, kum ve alçı çıkarılmakta idi. Gart bölgesindeki Beni Saîd Dağı halkının ileri gelenleri demircilikle meşgul olurlar, fakat kalıba döktükleri demirleri kesmeyi bilmedikleri için bu demirleri Fas'a gönderirlerdi. Bakır ve çinko Sûs bölgesi ile Sebte'de, gümüş Sûs bölgesinde, kırmızı yakut ise Fas'ta mevcuttu. Fas'a altı mil uzaklıktaki alanda on sekiz mil uzunluğunda bir alana yayılan beyaz tuz madeni, bu bölge için önemli bir sanayi maddesi olmuştur. Hasan el-Vezzân, Merakeş bölgesindeki dağlık kesimlerde özellikle Hintâte Dağı'nda bol miktarda beyaz mermer bulunduğunu, fakat yöre halkının onu çıkarma ve işletme konusunda bilgisiz olduklarını ifade etmektedir. Yine Merakeş bölgesindeki Cezûle'de bakır çıkarılmakta, yörenin dağlık kesimlerinde oturan halk, bakır eşyalar yapmakta idi.[217]

Merînîler Dönemi'nde demir, bakır, kurşun gibi madenler camilerde, saraylarda, kapılarda, minarelerde,[218] usturlablarda kullanılmıştır. Fas'ta açılan demirciler çarşısında satılan ve ayrıca Fas'tan diğer şehirlerdeki çarşılara gönderilen demir

---

216 Merzûk, *el-Fünûnü'z-zuhrufiyyeti'l-İslâmî*, 143-149.

217 Abdülvâhid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib*, 292-293; Ceznâî, *Zehratü'l-âs*,35, 51-53; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 43, 58, 64 vd.; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 6/135; Vezzân, *Vasfu İfrîkiye*, 154-156, 184, 318, 348, 154-156; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/43-44; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fâs*, 217; Mâhî, *el-Mağrib*, 183-186; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 117, 121-122.

218 Bölgenin minareleri hakkında yapılmış bir çalışma için bk. Sümeyra Ocak, "Kuzey Afrika Minareleri", *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)*, 5/12 (2020), 58-90.

eşyalar arasında bıçak, çivi, kılıç, ok, yay, mızrak, savaş baltaları, kalkan vs. savaş aletleri, at üzengisi ve terzi aletleri bulunuyordu. Özellikle mutfak eşyaları ve hayvanların nal vs. eşyalarını yapan dükkânlar, kırsal kesimden gelenler bunlara daha çabuk ulaşabilsin diye şehrin kapılarının yakınına kurulmuşlardı. Bakır madeninin kullanıldığı bir diğer eşya ise mûsikî aletleri idi. İbn Haldûn'un bahsettiği o dönemki çalgı aletleri arasında bulunan ve bûk/trompet denilen uzunluğu bir arşın kadar içi boş bakırdan yapılıp ucuna takılan küçük düdükle üflenen çalgı aleti bunlardan biridir.[219]

Madenler, mimarîde özellikle cami ve medreselerde sanata dönüşmüşlerdir. Ceznaî, Fas'ta bulunan Karaviyyîn Camii'ne Merînî Dönemi yapılan eklerden ve yenilemelerden bahsederken minarenin bakım çalışmalarında dört kantara yakın demir perçinleme çivisi ve suyun akıtılması için bakır boruların kullanıldığını ifade etmektedir. Sultan Ebü'l-Hasan'ın, Tilimsân'da yaptırdığı caminin kapılarında renkli bakır, caminin minaresinin üst kısmında ise altın kullanılmıştır. Merakeş'teki medreselerin kapıları renkli ve nakışlı bakır ve gümüşle işlenmiştir. Bu dönemde oldukça fazla ilave yapılan Karaviyyîn Camii'nin minaresine Sultan Ebû İnân tarafından 1348 yılında ezan sesinin gitmediği yerler için gündüz vakitleri parlayan, gece vakitleri ise feneri yanan beyaz bir alem yaptırılmıştır. Dönemin önemli medreselerinin başında gelen Bû İnâniyye Medresesi için de Sultan Ebû İnân'ın yaptırdığı bakır su saati oldukça meşhur olmuştur.[220]

Merînî Dönemi maden sanayiinin alt dallarından belki

---

[219] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*,52; İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 58, 64 vd.; İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/984; Merzûk, *el-Fünûnü'z-zuhrufiyyeti'l-İslâmî*, 170 vd., Tourneau, *Fez in the Age of Marinides*, 92.

[220] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*,51-53; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 121-122; Mâhî, *el-Mağrib*, 183-186.

de en önemlisi dârü's-sikkelerde/darphane para basımıydı. Devletin hem siyasi hem iktisadi gücü adına ilk yıllarından itibaren birçok şehirde dârü's-sikkeler kurulmuştur. Bunlardan ilkini Sultan Ebû Yûsuf 1275 yılında Fas'ta inşa ettirmiştir. Fas dışında birçok şehirde de dârü's-sikkeler tesis edilmiştir.[221]

Merînîlerde gerek Mağrib bögesindeki kuşatma ve savaşlar gerek Endülüs'te Gırnâta Beni Ahmer Devleti'ni ve Mağrib'i tehdit eden Hıristiyan saldırılarını önlemek için gerçekleştirilen kara ve deniz savaşları gereği hem gemicilik hem de silah yapımı oldukça önem kazanmıştır. Gerek Mağrib'de yapılan savaşlara, muhasaralara katılan asker sayısı ve gerek Endülüs'e gönderilenleri düşündüğümüzde askerî teçhizata duyulan ihtiyaç ortaya çıkmaktadır.

Özellikle Sultan Ebû Ya'kūb ile birlikte hem Mağrib'deki gelişmeler hem de Endülüs'te yaşananlar askerî hazırlıkları hızlandırmıştır. Bir yandan yeni gemiler, askerî teçhizat yapılırken bir yandan da eski ve tahrip olanlar yenilenmiştir. Bunun yanı sıra Merînîler ateşli silahlar konusunda da başarılar göstermiş, kırk gün boyunca taş ve ateş atabilen mancınıklar yapmışlardır. Sultanın mühendislerine ve zanaatkârlara özel olarak yaptırttığı ve görenleri şaşkına çeviren, yaklaşık on bir katırın taşıyabildiği "kavsü'z-ziyâr"[222] bunlar arasında sayılabilir. Bunların yanında Merînî Dönemi'nde yaygın silahlar arasında bulunan ve büyük bir bıçak şeklinde olup halkın günlük hayatta da yanında bulundurduğu aksesuar özelliği de taşıyan "serrâf" da oldukça önemli idi. Askerî alanda kullanılan diğer savaş araçlarından birisi de "hendâmü'n-neft" yani baruttur.[223]

---

[221] İbn Ebû Zer', *Enîsü'l-mutrib*, 43, 58, 64 vd.; Menûnî, *Varakât*, 99.

[222] **Kavsü'z-ziyâr:** Ok atan mancınık. Menûnî, *Varakāt*, 113.

[223] Selâvî, *el-İstiska*, 3/36, 76-77; Mezâhim, *el-Evzâü'l-iktisâdî*, 107; Nidâl A'racî, *ed-*

Askerî teçhizat hakkında Endülüs'e geçen Mağribli askerlerin silah teçhizatlarının çeşidi de bize bilgi vermektedir. Bu savaş aletlerinin daha çok hafif zırh, küçük mızraklar, kılıçlar, kısa üzengi ve atlar olduğu ifade edilmekte ayrıca onlarla ilgili olarak aktarılan şu bilgi dikkati çekmektedir:

> "Onlar öylesine hafif silahlarla teçhiz edilmişlerdi ki uzak yerlere seferler düzenleyebilirlerdi. Onlar hayret edilecek bir hızla etrafı çevirebilirler, iki yüz Mağribli süvari altı yüz Hıristiyan şövalyeyi ağır bir yenilgiye uğratabilirdi."[224]

Ayrıca Endülüs'e gönderilen Mağribli asker sayısının 1303 civarında yedi bin ile on bin arasında olduğu, 1375 yılı civarında ise yaklaşık on dört bin olduğu belirtilmektedir. Azımsanmayacak miktarda olan bu askerlerin sayısı bize askerî teçhizata duyulan ihtiyacı göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Endülüs'e askeriyle birlikte bizzat yardıma giden Merînî Sultanı Ebü'l-Hasan, Cebelitârık'ı Kastilyalılardan aldıktan sonra oraya 1333 yılında silah üretim merkezi yaptırmıştır.[225]

h. Çömlekçilik, Camcılık:

Merînîler öncesi dönemlerden itibaren özellikle Fas şehri, çömlekçilikte önemli bir yere sahipti. Özel kalıplarda yapılan çanak, çömlek, fayans, çini önce fırınlanır ve sıcakta bekletilirdi. Muvahhid Sultanı Mansûr Dönemi'nde Fas'ta 188 çömlekçi işletmesi olup bu işletmelerin hepsi yapılan iş esnasında çıkan zehirli dumandan halk etkilenmesin diye şehrin surlarının dışına kurulmuştur. Yine özellikle Fas'ta meşhur olan bir sanat ve sanayi de cam üzerine idi. Yapım

---

Devletü'l-Merîniyye, 106.

[224] Richard Fletcher'in *"Moorish Spain"* adlı eserinden naklen Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 209, 217.

[225] Şükürov, *Beni Ahmer Devleti*, 209-300. Merinî dönemi askerî durum hakkında bilgi için bk. Hamid Tîtâv, *el-Harb ve'l-müctema bi'l-Mağrib hilâle'l-asri'l-Merînî* (Dârülbeyzâ: Müessesetü el-Melik Abdülaziz, 2009).

esnasında camın, toz ve rüzgârdan etkilenmemesi için üretim toprak altında yapılmaktaydı. Merînî öncesi dönemde mesela Muvahhidler Dönemi'nde sadece Fas'ta on bir cam üretim yerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Üretilen camı çeşitli renk ve şekillerde sunan camcılar, Muvahhidler Dönemi'nde Karaviyyîn Camii'nin kıble tarafındaki şemsiyyâtta/güneşlikte cam kullandıkları gibi ayrıca Napoli ve Irak camları diye meşhur renkli camlı kandiller de kullanmışlardır. Ebü'l-Hasan'ın 1333 yılında Endülüs'teki zaferinden sonra ganimet olarak alınıp Fas'a getirilerek Fas'taki Bâbü'l-Kebîr'de asılan on kantar ağırlığındaki nâkûsun/çanın, her tarafına camdan birer kanat yapılmıştır. Bu kanatlar bölgeleri belli etmek üzere kullanılmıştır. Bu çanın başına *"elhamdülillâh vahdehû, ümira bi-ta'liki hâze'n-nâkûsu'l-mübârek Mevlânâ emîrü'l-müslimîn ve Nâsirüddin Ebü'l-Hasan b. Mevlânâ Emîrü'l-Müslimin el-Mücâhid fî sebili Rabbi'l-âlemîn. Ebû Yûsufb. Abdülhak eyyedallâhu sultânehüm ve es'ade aslahüm ve zemânehüm"* yazılmıştır. Cam ve çömlek aynı zamanda Merînîlerin çeşitli mekânlarda kullandıkları eşyaların da önemli bir maddesi olmuştur. Ev gereçleri, mutfak malzemeleri arasında çömlekten yapılmış musluk, bürme/toprak kap/kavanoz, kadeh/bardak, tabak, kasriyye/topraktan yapılmış yuvarlak kap, ruhâme/mermer dilimi, spatula, ot ezmek için düz taş, kırmed/kiremit, mir'âtü'l-künâfe/künefe aynası sayılabilir.[226]

[226] Ceznâî, *Zehratü'l-âs*, 44, 79; İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, 48; İbnü'l-Kādî, *Cezvetü'l-iktibâs*, 1/73; Ahmed Tâhâ, *Medînetü Fas*, 220; Tücîbî, *Fadâletü'l-huvân*, 19-20.

SONUÇ

13-15. yüzyıllar arasında Kuzey Afrika'da hüküm süren ve İslâm medeniyeti zincirinin önemli bir halkasını oluşturan Merînîler, Muvahhidlerden aldıkları mirası en üst seviyeye ulaştırmak için gerekli bütün adımları atmışlardır. Bununla birlikte tarihin sayfalarında hak ettikleri yere sahip olduklarını söylemek güçtür. Merînîlerden önce bölgede etkin olan Muvahhidlerin özellikle Endülüs'te bulundukları zaman diliminde etkilendikleri Batılı yaşam tarzı, saraylarına da yansımış ve bu kültürel değişim onların sonunu hazırlamıştı. Mağrib coğrafyasında çok önemli gelişmelere imza atmış olan Merînîler ise adeta İslâm'ın Batı'daki savunuculuğunu üstlenerek Batı tuzağını vaktinde fark etmiş, İslâm'a bağlılıklarını güçlü tutmuş; bu güçle medeni ve siyasi açıdan oldukça ileri seviyelere ulaşmışlardır. Hıristiyanlara karşı açtıkları cihad bayrağıyla da yorgun Endülüs'e kayıplarını unutturmuşlar ve yarımadadaki dindaşlarına taze bir güç aşılamayı başarmışlardır.

Merînî kabilesi, devletini kurarken Arap ve Berberî kabilelerinin desteklerini aldığı gibi onlara sadakat göstererek de siyasetinin kökleşmesini sağlamıştır. Hemen her Merînî sultanı, kendisine biat edildikten sonra sahip olduğu arazilerin büyük kısmını bu kabile reislerine ikta olarak veriyordu. Ayrıca merkeze kendi kabileleri yani Zenâte'yi, diğer topraklara ise farklı

kabileleri yerleştirerek onlardan kabiliyetlerine göre meslekler icra etmelerini istemişlerdir. Böylece bu Berberî kabilelerin hem yerleşik düzene geçmeleri için gerekli zemin hazırlanmış hem de doğrudan ticaret, ziraat, zanaat ve sanayide söz sahibi olmaları sağlanmıştır.

Merînîlerin çevre devletlerle ilişkilerinde oldukça dikkatli oldukları görülür. Müslümanların yanı sıra Hıristiyan devletlerle de siyasi ve ticarî ilişkilerini sürdürmeye özen göstermişlerdir. Bu çerçevede Kuzey Afrika'nın doğu sınırını tutan Memlüklerle olan ilişkileri özel bir önem kazanmıştır. Merînî Devleti'nin vatandaşlarının, hac yolculuğuna çıktıklarında Hicaz topraklarına emniyet içerisinde ulaşmaları; ancak Memlüksutanlarının himayesinde sağlanabilirdi. Dolayısıyla hac yolculuğu, iki devlet arasındaki güven bağının perçinlenmesi için bir vesile oluşturmuştur. Bu güzergâhın aynı zamanda Mağrib şeridinden, doğu ilim havzasına geçişte de bir köprü vazifesi gördüğü âşikârdır.

Hıristiyanlara karşı mücadele söz konusu olunca Merînîler bu konuda komşuları Hafsîler ve Abdülvâdîler başta olmak üzere Mağribli Müslümanların müşterek umudunu oluşturuyorlardı. Ancak Endülüslü Müslümanların, Merînîlerle ortak hareket etmek noktasında her zaman aynı kararlılıkta ve diplomasi anlayışında olduklarını söylemek maalesef mümkün olmamaktadır. Bilindiği üzere Franklar karşısında gerileyen ve gittikçe Yarımada'nın ellerinden kayıp gitmekte olduğunun bilincinde olan Endülüslü Beni Ahmer sultanları, zorda kaldıklarında sık sık Merînîleri yardıma çağırmışlardır. Bu yardım çağrısına dinî idealler ve politik nedenlerle olumlu cevap veren Merînîler, Endülüs'te önemli başarılar da elde etmişlerdir. Ancak bir süre sonra Merînîlerin Endülüs'ü hâkimiyetlerine alacakları endişesi bu başarıyı gölgelemiş ve Hıristiyanların "reconquista/yeniden fetih" arzularının

gerçekleşmesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki bu konuda her türlü yanlış adımı atan Gırnâta sultanları, Merînîlere karşı Hıristiyanlarla anlaşmalar yapmaktan bile geri durmamıştır. Böylece Merînîleri Endülüs'ten uzaklaştırmış, büyük kayıplarına rağmen Endülüs'te Merînîlerle birlikte canlanan bu fetih hareketlerini sekteye uğratmıştır. Bununla da yetinmeyen Gırnâtayönetimi, Merînî isyancılarına ev sahipliği yapmaya başlamış; isyancıları Merînîlere karşı kullanmış ve onları içten zayıflatmaya çalışmıştır. Merînî idaresi üzerinde nüfûzunu artıran Gırnâta, bunu Merînîlerin yıkılışına kadar sürdürmüştür.

Merînîlerin Endülüs'teki en önemli hizmetlerinden birisi de Hıristiyanların eline geçmiş Endülüs şehirlerindeki Müslümanların dinlerini rahat yaşamaları için büyük çaba sarf etmeleridir. Özellikle barış için başvuran Hıristiyan krallara, oradaki Müslümanların camilere rahat gidebilmeleri, Müslüman kadınların tesettürlerinin serbest olması şart koşulmuştur. Böylece bir süre daha Endülüs'te İslâmiyet'in görünür olabilmesi temin edilmeye çalışılmıştır.

Güçlü bir ordu ve donanmaya sahip olan Merînîler, bu güçleriyle çeşitli başarılara imza atmışlardır. Ordu içerisinde çeşitli ırkların uyumlu bir güç hâline getirilmiş olması ve savaş sanayiinin sunduğu çeşitli savaş aletleri de bu güce katkı sağlamıştır.

Merînî Dönemi'nde gerek şehirlerdeki emniyetin sağlanmış olması gerekse istikrarlı giden bir yaşam, ilmî canlılığı da beraberinde getirmiştir. Bu ortamların sağlanmasında Merînî sultanlarının ilme verdiği değer çok önemlidir. Çevre devletlerden gelen gerek âlimler gerekse ilim talipleri; Merînî şehirlerini, cami, medrese ve zâviyelerini birer ilim ve kültür merkezi hâline getirmişlerdir.

Merînîlerin İslâm'a samimî bir şekilde bağlılıkları; onları,

Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîsişerîflere karşı oldukça hassas kılmıştır. Sultanların yaşam tarzında açıkça görülen dindarlık, toplumun da çehresine yansımış; Kur'ân, Sünnet, namaz, ilim vb. konularda samimiyetlerini korumuşlardır. Merînîler gerek Kur'ân-ı Kerîm mektepleriyle gerek camilerdeki Kur'ân-ı Kerîm dersleriyle ve gerekse *Sahîhü'l-Buhârî* okumalarıyla bu sevgiyi göstermişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnete bağlılıkları merasimlerde de kendisini göstermiş, Mevlidünnebî, rakbü'l-hâc ve Medîne'ye Resûlullah'a gönderilen kaside ve mektuplar, Kur'ân-ı Kerîm hatimleri bu sevginin ve bağlılığın nişaneleri olmuştur.

Merînî Dönemi'nde sosyo-kültürel gelişim oldukça dikkat çekicidir. Doğu'nun ve Batı'nın hemen her konudaki renkleri adeta Kuzey Afrika'da toplanmış durumda idi. Çeşitli zamanlarda yapılan merasimler, zengin yemek kültürü, giyim kuşam çeşitliliği bunlar arasındadır. Endülüs'ten hicret eden Müslümanlar ve kısmen de olsa yine oradan gelen Yahudilerin tesiri, altı asırdır bu bölgenin sosyal yapısının ana unsurlarından olan Arapların etkileri; sosyo-kültürel hayatın hemen her alanında hissedilmektedir. Bu, eğreti duran bir etki olmamış, adeta bu kültürler Mağrib ve Afrika kültürüyle bütünleşmiş, ortaya hayranlık uyandıran bir zenginlik çıkmıştır.

Sosyal yapısı da oldukça zengin olan Merînî toplumu Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların birlikte yaşayabildiği bir toplum idi. Sultanlar, ehlizimmeye oldukça iyi davranmış, onların rahatsız edilmeden yaşayabilmeleri için mellâh denilen mahalle ve kasabalar kurmuşlardır. Fakat bu mahalleler onları Müslümanlarla ilişkiden uzaklaştırmamış; ticarî, mimarî, siyasi ilişkiler aynı şekilde devam ettirilmiştir.

İktisadi hayattaki gelişim, devletin emniyeti sağlayıp istikrarı devam ettirmesine bağlı olarak oldukça önemli seviyelere gelmiştir. Ticari anlaşmalar, tüccarı zorlayan bazı vergilerin

kaldırılması, yabancı tüccarların kalması için gerekli ortamların hazırlanması, çarşıların emniyetli bir şekilde hemen her zenaati barındırır hâle gelmesi bu gelişimi hızlandıran kuvvetli etmenler olmuştur. Tabiî kaynakları oldukça iyi kullanan Merînîler, özellikle yetersiz su kaynaklarını etkili şekilde kullanabilmeyi başarmışlardır. Bunun için su kanalları, su depoları yaptırmışlar, çiftçilerin suya ulaşımını kolaylaştırmışlardır. Ayrıca hemen her yere yapılan mahzenlerle üretim fazlası toprak mahsûlleri depolanmış ve kuraklık yıllarına karşı da tedbir alınmıştır. Meyve bahçeleri, bostanlar, çeşitli ağaç ve bitki türleri ile Mağrib toprakları canlandırılmış ve bereketlendirilmiştir. Maden zenginliğini de iyi kullanan Merînîler, madeni çıkarma ve işleme hususunda Yahudilerden, Endülüslülerden faydalanmışlar ve çeşitli işletmeler açmışlardır.

Merînîler gerek Mağrib'de ve Endülüs'te kurdukları şehirlerde gerek önceden var olan şehirlerde mimarî zenginlik adına saraylar, camiler, zâviyeler, köprüler, kütüphaneler yapmışlardır. Camilere ekler ilave edip güzelleştirmişlerdir. Bu eserlerin masraflarının karşılanması ve bakımları için ihdâs ettikleri vakıflar ise İslâm Medeniyeti'ninrûhunun toplumun her kademesine hayat vermesini ve böylece ortaya çıkan kurumsal yapının devamlılığını sağlamıştır. Özellikle ilmî hareketlilikte büyük rol oynayan vakıflar hem Merînî sultanlarının hem devlet adamlarının hem de halkın sadakaicâriye niyetlerindeki samimiyeti göstermesi açısından da kayda değerdir. Hem Merînî halkına hem Endülüs'ten hicret eden talebelere hem İslâm'ı öğrenip kendi ülkelerine taşımayı amaçlayan Malili öğrencilere kucak açarak büyük bir ilmî zenginlik oluşturan bu vakıflar, İslâm'ın Afrika'daki yayılışında ve yerleşmesinde çok önemli roller üstlenmiştir.

Devletin kuruluş aşamasında güç aldıkları kabileyi esas alan idarî yapıları, ilerleyen zamanlarda şartlar değiştikçe

ve güç odakları farklılaştıkça iç çekişmelere sebep olmuş; liyakatsiz ve hatta küçük yaştaki aile üyelerine biat edilmesi ile de vezirler nüfûzlarını son derece artırmışlardır. Böylece hemen her devlette yaşanan devlet içi/hanedan arası kavgalar, ihtiraslar Merînîler için de sonun başlangıcı olmuştur. Kardeş kavgalarını fırsata çeviren çevre devletler ise bu durumdan faydalanarak Merînî Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamışlardır. Ayrıca önemli devlet görevlerine getirilen Yahudiler, sultanları istedikleri gibi yönetebilmişler, onlar adına kararlar alıp Müslümanların yönetimden dışlanmasına ve isyanların çıkmasına sebep olmuşlardır. İktisadi hayatta baş gösteren sıkıntıların Arap kabileleriyle Berberî kabilelerini karşı karşıya getirmesiyle de devlet gibi toplumun da düzeni bozulmuştur.

Merînîler, yüzlerini Doğu'ya çevirmiş, Doğu'dan akan nehirden beslenip beslendikleri kaynağın etkilerini yaşamlarının her karesine sindirerek yerleştirmiş; Batı'yla ilişkilerini de gerektiği ölçüde askerî ve ticarî anlaşmalarla sürdürmüşlerdir. Kendilerinden önceki dönemin hem Mağrib'deki hem de Endülüs'teki zafiyetinden dolayı ümitsizliğe kapılmadan, İslâm Medeniyeti'ne hizmet adına birlik beraberlik içerisinde bir güç oluşturmuş ve bu gücün her zaman ve şartta oluşturulabileceğine dair de tüm zamanların Müslümanlarına seslenmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Dirâsât fi târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Kahire: Müessesetü Şebâbi'l-Câmi'a, ts.

Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Fi't-târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabî, ts.

Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Müşâhedâtü Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb fi bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. İskenderiye:1983.

Abdülmuiz, Samer Abdülhalim. *Ticâretü'd-devleti'l-Merîniyye (668-876/1269-1472).* İskenderiye, 2019.

Abdürrâzık, Mahmûd İsmail. *el-Havâric fi bilâdi'l-Mağrib hattâ muntasıfi'l-karni'r-râbi'i-hicrî.* Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekâfe, 2. Basım, 1985.

Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi*: *Muvahhidler* . Ankara: Araştırma Yay., 2011.

Adıgüzel, Adnan. "Müslümanlarla Gayri Müslimlerin Birlikte Yaşama Tecrübesi ve 1126'da Endülüs 'ten Mağrib 'e Tehcîr Meselesi". *ASOS Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4/30 (2016), 119-126.

Âişe, Mürseli. *Li-hiraf ve's-sınâi' fî Fas ale'l-ahdi'l-Merînî 668-869/1269-1495.* Cezayir : Doktor Mevlây et-Tâhir-Saîde Üniversitesi, Yüksek Lisansa Tezi, 2016-2017.

Alevî, Abdülazîz. "er-Rihletü'l-İlmiyye min İmbaratûriyye Mâlî ilâ Fâs fi'l-Asri'l-Merînî". *Da'vetü'l-Hak* (Rabat , 2000) S. 350. Erişim 29 Mart 2014 www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Alevî, Abdülazîz. "İbn Fazlullâh el-Ömerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/483-484. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Arabî, es-Sıddîk b. Arabî. *Kitâbü'l-Mağrib .* Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, 1404/ 1984.

A'racî, Nidâl Müeyyed Mâlullâh Azîz. *ed-Devletü'l-Merîniyye alâ ahdi's-Sultân Yûsuf b. Ya'kûb el-Merînî (685-706/1286-1306).* Câmiatü Musul, Yüksek Lisans Tezi, 1425/2004.

Arı, Mehmet Sâlih. "Selâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 36/359-360. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Avcı, Casim. "Kudâa (Beni Kudâa)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 26/308-309. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Avcı, Casim. "Takvîmü'l-Büldân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39/492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Avcı, Casim. "Yâkût el-Hamevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 43/288-289. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aycan, İrfan. "Temîm (Beni Temîm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40/418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Aykut, Sait. "İbn Battûtâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/361-364.İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Azâvî, Ahmed. "İbn Merzûk". *Ma'lemetü'l-Mağrib : Encyclopediedu Maroc* (ed. Muhammed Hacı). 21/7085-7086. Selâ : Metâbi'u Selâ, 2000.

Bağdâdî, Muhammed İbnü'l-Hasan b. Muhammed el-Kerîm. *Kitâbü't-Tabih* (Abbâsi Bağdatı'ndan Yemekler, Tatlılar, Çeşniler).trc. Nazlı Pişkin. İstanbul: Kitap Yayınları, 2009.

Baltacı, Cahit. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2007.

Baş, Eyüp. "Aşûre Günü, Tarihsel Boyutu ve Osmanlı Dini Hayatındaki Yeri Üzerine Düşünceler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004), 167-190.

Bel, Alfred. "Kâle". *Ma'lemetü'l-Mağrib : Encyclopediedu Maroc,* ed. Muhammed Hacı. 19/6587-6589. Selâ : Metâbi'u Selâ, 2000.

Bila'râc, Abdurrahman. "Devrü rahalâti'l-hacci fi't-tevâsuli's-sekafî beyne'l-Mağrib ve'l-Meşrık (9/14)". *ALMANHAL*. Al Manhal Collections (www.almanhal.com)-02/11/2018 User: @ Namık Kemal Üniversitesi https://platform.almanhal.com/Details/Article/112649

Bilge, Mustafa L. "Himyerî, İbn Abdülmün'im". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.18/60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Bilge, Mustafa L. "Hasan el-Vezzân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/358-360. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Bilgin, Feridun. *Gırnâta Beni Ahmer Devleti'nin Kuruluşu ve I. Muhammed Dönemi (629-671/1232-1273)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Bi-na'budillâh, Abdülaziz. "el-Mevlidü'n-Nebevî ve İhtifâlu Şu'arâi'l-Mağrib ve Ulemâi'l-Mağrib bi-Zikrihâ. *Da'vetü'l-Hak* 277(1989). Erişim 6 Temmuz 2020.www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Bozkurt, Nebi. "Bayram-Bayram Kutlamaları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/262-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Brett, Michael. "Marinids". *Dictionary of the Middle Ages* (New York 1989), 8/138-140.

Brunschvig, Robert. *Târihu Ifrıkî fi'l-ahdi Hafsî mine'l-karn 13 ilâ nihâyeti'l-karn 15 m,* trc. Hammâdî es-Sâhilî. Eserin orijinal adı: *La Berberie orientalesousles Hafsides desorigines a la findu15. Siecle*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

Butşîş, İbrahim el-Kâdirî. *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî asri'l-Murâbitîn*. Beyrut: Dârü't-Tâlî, 1993.

Buzpınar, Şit Tufan. "Surre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/567-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Cemâlüddin, Abdullah Muhammed. *ed-Devletü'l-Fâtımî*. Kahire: Dârü's-Sekāfe, 1411/1991.

Ceran, İsmail. "Merînîler ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/192-199. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Ceran, İsmail. "Sa'dîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/407-410. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Ceran, İsmail. "Sebte ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/258-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ceran, İsmail. "Sûs ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/570-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ceran, İsmail. "Sicilmâse ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/136-138. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

Ceznâî , Ali. *Cenâ zehrati'l-âs fî binâi medîneti Fas* . thk. Abdülvehhâb b. Mansûr. Rabat : Matbaatü'l-Mülkî, 2. Basım, 1411/1991.

Çetin, Osman. "Tarihte İlk Resmî Mevlid Merâsimleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2/2 (1987), 73-76.

Dağlı, Yücel-Üçer, Cumhure. *Tarih Çevirme Kılavuzu*. 1-5. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Davetü'l-Hak. "Benî Merîn min hilâli rıhleti İbnBattûtâ". *Da'vetü'l-Hak* 49. Erişim 6 Temmuz 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Davetü'l-Hak. "Câmi'u'l-Endelüs bi-Fas ". *Da'vetü'l-Hak* 53. Erişim 11 Temmuz 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Davetü'l-Hak. "el-Fikrü'l-Mağribî fî asri Beni Merîn". *Da'vetü'l-Hak* 60-61. Erişim 6 Şubat 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Davetü'l-Hak. "el-Hayâtü'd-Dînî fî Ahdi Beni Merîn". *Da'vetü'l-Hak* 64. Erişim 6 Aralık 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Davetü'l-Hak. "el-Mâidetü'l-Endelüsî fi'l-Mağrib ". *Da'vetü'l-Hak* 11. Erişim 1 Mart 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Davetü'l-Hak. "Siyâsetü'l-Mağribi'l-Hâricî fî Ahdi Beni Merîn". *Da'vetü'l-Hak* 69. Erişim 28 Temmuz 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Davetü'l-Hak. "Ta'rîf bi'd-Devleti'l-Merînî". *Da'vetü'l-Hak* 75. Erişim 6 Ağustos 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/.

Davetü'l-Hak. "Tatavvürü'l-Mağribi's-Sekāfî ve'l-İctimâî fi'l-Kurûni'l-Vüstâ ve Nasîbü'l-Mer'eti fî Hâza't-Tatavvür". *Da'vetü'l-Hak* 76. Erişim 12 Temmuz 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Dendeş, İsmet Abdüllatif. *el-Endelüs fî nihâyeti'l-Murâbıtîn ve müstahillü'l-Muvahhidîn.* Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

Dendeş, İsmet Abdüllatif. "Min Mezâhiri'l-Hayâti'l-İctimâî bi'l-Endelüs: Tukûsi'l-Cenâiz". *Dirâsâtü Endelüsî* 13 (1995), 20-36.

Devserî, Ahmed Sânî. *el-Hayâtül-ictimâî fî Gırnâta fî asri devleti Beni'l-Ahmer 635-897/1238-1492,* tak. Abdülhâdî Tâzî. Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2004.

Düveydâr, Hüseyin Yûsuf. *el-Müctema'u'l-Endelüsî fi'l-asri'l-Emevî* (138-422/755-1030). Kahire: Matba'atü'l-Hüseyni'l-İslâmî, 1414/1994.

Ebû Mustafa, Kemâl es-Seyyid. *Cevânib mine'l-hayâti'l-ictimâî ve'l-iktisâdî ve'd-dînî ve'l-'ilmî fi'l-Mağribi'l-İslâmî min hilâli nevâzil ve fetâvâ'l-mi'yâri'l-mu'rib li'l-Venşerîsî* . İskenderiye, 1996.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ. *Takvîmü'l-büldân*. Geographie D' Aboul Feda adıyla nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane. Paris: Imprime Par Autorisation De M. Le Garde Des Sceux, 1840.

Erdem, Sargon. "Amâlika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV Yayınları, 1989. 2/556-558.

Erkoçoğlu, Fatih-Arslan, Fazlı. "Endülüs 'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb (ö. 238/852)". *İSTEM.* 7/14 (2009), 261-281.

Eşbâh, Yûsuf. *Târihü'l-Endelüs fî ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. trc. Muhammed Abdullah İnân.1-2. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417/1996.

Eyice, Semavi. "Bedesten". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 5/302-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Fayda, Mustafa. "Beni Hemdân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.*17/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Fekâyir, Abdülkadir. "el-İhtifalâtü'd-dîniyye fî ahdi's-sultan Ebi'l-Hasan el-Merînî min hilâli kitâbi'l-"Müsnedi's-Sahîhi'l-Hasan..." li-Muhammed b. Merzûk et-Tilimsânî". *Devriyyetün Kâne't-Târihiyyetün*. 12/45 (2019), 175-184.

Ferhât, Yûsuf Şükrî. *Gırnâta fî zılli Beni'l-Ahmer: Dirâse Hadariyye.* Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1413/1993.

Gurâb, Sa'd. "Mesâilü Endelüsî İfrîkî mine'l-Karneyn 8 ve 9/14 ve 15". *Dirâsâtü Endelüsî* 1 (1998), 7-31.

Hadar, Abdülalîm Abdurrahman. *el-İslâm ve'l-müslimûn fi İfrîkıyeti'ş-şimâlî*. Cidde: Âlemü'l-Ma'rife, 1986.

Hâfızî, Hasan. "el-Burnus". *Ma'lemetü'l-Mağrîbî, Encyclopediedu Maroc.* ed. Muhammed Hacı. 4/1196. Rabat : Cem'iyyetü'l-Mağrîbiyye li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, 2005.

Haggar, Soha Abboud. "Rezîn (Beni Rezîn)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 35/46. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Hâlidî, Hâlid Yûnus. *el-Yehûd tahte hukmi'l-Müslimîn fi'l-Endelüs* (92-897/711-1492). Gazze: Dâiretü's-Sekāfeve'l-İ'lâm, 2002.

Hânî, İdrîs. "Su ve Ateş: Mağrib 'de Âşûrâ Gelenekleri". Erişim 18 Aralık 2020.

Harekât, İbrahim. "Medhal ile't-Târîhi'l-İctimâî ve'l-Askerî li-ahdi Benî Merîn ". *el-Bahsü'l-İlmî.* 27 (1977), 27/91-100.

Harekât, İbrahim. *el-Mağrib abre't-târîh*. 1-3. Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, 2. Basım, 1405/1984.

Harekât, İbrahim. *es-Siyâse ve'l-müctema' fi'l-asri's-Sa'dî*. Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1408/1987.

Harekât, İbrahim. "Bicâye ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 6/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Harekât, İbrahim. *el-Müctema'u'l-İslâmî ve's-sultatü fi'l-asri'l-vasît*. Dârülbeyzâ: İfrîkiya eş-Şark, 1998.

Harekât, İbrahim. "Mağrib ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Harekât, İbrahim. "Nefûse". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/532-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Harekât, İbrahim. "Nefzâve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/534-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Harekât, İbrahim. "Rabat ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 34/374-375. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Harîrî , Muhammed Îsâ. *Târihü'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-Merînî* (610-869/1213-1465). Kuveyt: Dârü'l-Kalem, 2. Basım, 1408/1987.

Hasan, Âmir Ahmed Abdullah. *Devletü Beni Merîn: târîhuhâ ve siyâsetühâ ticâhe memleketi Gırnâta 'l-Endelüsî ve'l-memâliki'n-Nasrânî fi İsbânya (668-869/1269-1465)*. Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi, 1424/2003.

Hasan, Hasan Ali. *el-Hadâratü'l-İslâmî fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs asru'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn.* Mısır: Mektebetü'l-Hâncî, 1980.

Hevzâlî, Ahmed. "el-Mellâh ". *Ma'lemetü'l-Mağrib* . 21/7260-7261.

Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im. *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1975.

Hizmetli, Mustafa. *Endülüs 'te Hisbe Teşkilâtı.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Hizmetli, Mustafa. "Sahnûn Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-

Tenûnî'nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 45/1 (2004), 191-202.

Irving, Thomas B. "Kastilya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 25/1-2. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

İbn Abdülhak, Safiyyüddin Abdümü'min b. Abdülhak el-Bağdâdî. *Merâsidü'l-ıttılâ' alâ (fi) esmâi'l-emkine ve'l-bikâ'*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 1-3. Kahire: Dârü'l-Ceyl, 1992.

İbn Battûtâ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Tancî. *Rıhletü İbn Battûtâ: Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'l-emsâr ve acâibi'l-esfâr*. thk. Abdülhâdî et-Tâzî. 1-5. Rabat : Akâdîmiyyetü'l-Memleketi'l-Mağrîbî, 1417/1997.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *Rıhletü İbn Cübeyr.* Beyrut: Dâru Sâdır, 1384/1964.

İbn Ebû Dînâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Kāsım er-Ruaynî el-Kayrevânî. *el-Mu'nis fi ahbâri İfrikî ve Tûnus.* Beyrût: Dârü'l-Mesîra, 2. Basım, 1993.

İbn Ebû Zer', Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer İbn Ebû Zer' el-Fâsî. *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kırtas fî ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhi medîneti Fâs.* Rabat : Dârü'l-Mansûr, 1972.

İbn Ebû Zer'. *ez-Zehîratü's-seniyye fî târihi'd-devleti'l-Merînî*. Rabat : Dârü'l-Mansûr, 1972.

İbn Fazlullâh el-Ömerî, Şihâbüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Fazlullâh. *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr: Memâlikü'l-Yemen ve'l-Mağribü'l-İslâmî ve kabâili'l-Arab.* thk. Hamza Ahmed Abbâs. 1-4. Ebû Zabî: el-Mecmu'u's-Sekafî, 2002.

el-Hâc, Süvâdî Abd Muhammed-Sâlih Ammâr. *Dirasâtün fî târîhi'l-Mağribi'l-İslâm.* Kahire: el-Mektebü'l-Mısrî, 2004.

İbn Haldûn , Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. trc. Süleyman Uludağ. 1-2. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.

İbn Haldûn . *Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsârahum min zevi's-sultâni'l-ekber*. 1-7. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.

İbn Haldûn . *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rıhletuhû garben ve şarken.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.

İbn Haldûn . *et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rıhletuhû garben ve şarken* (*Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*). trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Ebû Bekr b. Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. 1-8. Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1398/1978.

İbn İzârî, Ebû Abdullah Muhammed el-Merrâküşî b. İzârî. *el-Beyânü'l-muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* . thk. Georges Colin, Levi Provençal. Beyrut: Dârü's-Sekāfe, 3. Basım, 1983.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 1-15. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Merzûk, Muhammed et-Tilimsânî. *el-Müsnedü's-sahihü'l-hasen fi meâsiri ve mehâsini mevlânâ Ebi'l-Hasan.* thk. Maria- Jesus Viguera, tkd. Mahmûd Bûabbâd, Cezayir : eş-Şirketü'l-Vataniyye, 1981.

İbn Sûde, Abdüsselâm b. Abdülkādir. *Delîlü müerrihi'l-Mağribi'l-Aksâ.* Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1997.

İbn Şakrûn, Muhammed b. Ahmed. *Mezâhirü's-sekâfeti'l-Mağribiyye*. Dârülbeyza: Dârü's-Sekafe, 1985.

İbn Şakrûn, Rıdvan. "Şi'rü's-Selâtîn ve'l-Ümerâi'l-Merîniyyîn". *el-Menâhil* 23/35 (1407/1986), 221-236.

İbnü'l-Ahmer, Ebü'l-Velid İsmail b. Yûsuf el-Gırnatî. *Büyûtâtü Fâsi'l-kübrâ (Zikru ba'zı meşâhîri Fâs fi'l-kadîm)*. Rabat : Dârü'l-Mansûr,1972.

İbnü'l-Ahmer. *A'lâmü'l-Mağrib ve'l-Endelüs, kitâbü nesîrü'l-cüm'ân fi şi'ri men nazamenî ve iyyâhü'z-zamân*. thk. Muhammed Rıdvâned-Dâye. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1987.

İbnü'l-Ahmer. *Ravzatü'n-nisrîn fi devleti Beni Merîn*. thk. Abdülvehhâb b. Mansûr. Rabat : el-Matbaatü'l-Mülkî, 3. Basım, 1423/ 2003.

İbnü'l-Hâc, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî el-Fâsî. *el-Medhâl*. 1-4. Kahire: Mektebetü Dârü't-Türâs, ts.

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah. *Künâsetü'd-dükkân ba'de intikali's-sükkân havle'l-alâkati's-siyâsî beyne memleketi Gırnâta ve'l-Mağrib* . thk. Muhammed Kemâl

Şebâne, red. Hasan Mahmûd. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1968.

İbnü'l-Hatîb. *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta* . thk. Muhammed Abdullah İnân. 1-4. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2. Basım, 1393/1973.

İbnü'l-Hatîb. *Nüfadâtü'l-cerab fî ulâleti'l-iğtirâb*. thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî. Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1985.

İbnü'l-Hatîb. *Hatratü't-tayf*: *rıhelât fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs 748-763/1347-1362*. thk. Ahmed Muhtâr Abbâdî. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî li'd-Dirâsât, 2003.

İbnü'l-Hatîb. *Mi'yârü'l-ihtiyâr*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî li'd-Dirâsât, 2003.

İbnü'l-Kâdî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed Miknâsî. *Cezvetü'l-iktibâs fî zikri men halle mine'l-a'lâm bi'l-medîneti Fâs*.1-2. Rabat : Dârü'l-Mansûr, 1973.

İbnü't-Tuveyr, Ebû Muhammed Abdüsselâm b. Hasan Kayserânî. *Nüzhetü'l-mukleteyn fi ahbâri'd-devleteyn*. haz. Fuad Seyyid Eymen. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1412/1992.

İlhan, Sinan. *Fetihten MurâbıtlarDönemine Kadar Endülüs 'te Yahûdîler (711-1091)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.

İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, asrü'l-Muvahhidîn*. İskenderiye: Mektebetü'l-Üsra, 2001.

Îsâvî, Fâtıma. "Ani'l-fakri ve'l-fukarâi fî târîhi'l-Mağrib ". *Vekafât fî Târîhi'l-Mağrîb*. Rabat , ts.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ*. 1-14. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısrî, 1340/1922.

Kallek, Cengiz. "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/457-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kallek, Cengiz. "Rıtl ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/52-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kallek, Cengiz. "Sâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/317-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kallek, Cengiz. "Ukıyye ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/67-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kallek, Cengiz. "Vesk ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/70. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kanûr, Muhammed. "Âşûrâ fi'l-Mağrib ". Erişim 3 Aralık 2020. http://www.marrakechpress.com.

Kapar, Mehmet Ali. "Mahzûm (Beni Mahzûm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/402-403. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kapar, Mehmet. "Meâfir (Beni Meâfir)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28/220. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Hüzeyl (Beni Hüzeyl)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 19/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kavas, Ahmet. "Hilâl (Beni Hilâl)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 18/15-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kavas, Ahmet. "Levâte". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/147-148. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kavas, Ahmet. "Mali ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/495-496. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kavas, Ahmet. "Masmûde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28/94-95. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kavas, Ahmet. "Mensâ Mûsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/146-147. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kavas, Ahmet. "Mikâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 30/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kavas, Ahmet. "Tilimsân ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 41/159-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kavas, Ahmet. "Vehran". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 42/618-619. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Kaya, Mahmut. "Kasîdetü'l-Bürde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 24/568-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2001

Kennûn, Abdullah. *en-Nübûğu'l-Mağrîbîfi'l-edebi'l-Arabî*. 1-3. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 3. Basım, 1975.

Kenzü'l-fevâid fi tenvi'l-mevâid. Yay. haz. Waines, Manuel Marin David. Wiesban, Franz SteinerVerlag, 1993.

Kettânî, Şerîf Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs. *Selvetü'l-enfâs ve mühâdesetü'l-ekyâs bi-men akbera mine'l-ulemâ ve's-sulehâ bi-Fas* . thk. Abdullah Kâmil Kettânî v.dğr. 1-4. Dârülbeyzâ: Dârü's-Sekāfe, 2004.

Kıbelî, Muhammed. "Beni Merîn". *Ma'lemetü'l-Mağrîbî Encyclopediedu*

Maroc (ed. Muhammed Hacı). Cem'iyyetü'l-Mağrîbî li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Matâbi'u Selâ (Rabat 1992), 5/1561-1562.

Kızılkaya, Necmettin-Yılmaz, Osman. "Venşerîsî ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 43/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Köse, Saffet. "İbnü'l-Hâc el-Abderî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 21/52. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kinde (Beni Kinde)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 26/37-38. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kilâb b. Rebîa (Beni Kilâb b. Rebîa)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 25/567-568. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sakîf (Beni Sakîf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 36/10-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Le Tourneau, Roger. *Fez in theage of theMarinides.* trc. Besse Alberta Clement. Norman, 1961.

Le Tourneau, Roger. *Fas fî asri Beni Merîn*. Orijinal kitap adı: *Fez in the Age of the Marinides.* Arapçaya trc. Nicola Ziyâde. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1967.

Le Tourneau, Roger. *Fas kable'l-himâye*. 1-2. Orijinal kitap adı: *Fes avant le protectorat*. trc. Muhammed Haccî-Muhammed Ahdar. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.

Limelîh, Saîd. "Müessesetü'l-evkāf ve ehemmiyetühe'l-fikriyye ve'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye fî medîneti Fas hilâle'l-karni's-sâmini'l-hicrî (m. 14)". *Da'vetü'l-Hak* 363 (2002). Erişim 12 Ağustos 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Mâhî, Ali Hâmid. *el-Mağrib fî asri's-sultan Ebî İnân el-Merînî*. Dârülbeyzâ: Dârü'n-Neşri'l-Mağribî, 1986.

Mahmûd, Ahmed. *Kıyâmu Devleti'l-Murâbıtîn*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1956.

Makar, Muhammed. *el-Libâsü'l-Mağribî min bidâyeti'd-devleti'l-Merînî ile'l-asri's-Sa'dî.* Rabat : Vizâretü'l-Evkāf ve'ş-Şuûni'l-İslâmî, 1427/2006.

Makkarî , Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed. *Nefhü't-tîb*

min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddin İbni'l-Hatîb. thk. İhsân Abbâs. 1-8. Beyrut: Dârü Sâdır, 1388/1968.

Makkarî . *Ezhârü'r-riyâz fî ahbâri Iyâz*. thk. 1-3. Mustafa es-Sekka v.dğr.; 4-5 Said Ahmed A'râbv.dğr.; 1-5, 1-3. Kahire: Matbaatü Lecnetü't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr; 4-5 Rabat : İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, 1939-1980.

Makkarî . *Ravzatü'l-âsi'l-âtırati'l-enfâs fî zikri men lekîtuhû min a'lâmi'l-hadarateyn Merakeş ve Fas* . Rabat : el-Matbaatü'l-Melikî, 1403/1983.

Makrızî, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir. *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde. 1-12. Kahire, by. 1957.

Mansûrî, eş-Şeybânî. "Cemâliyyâtü'l-cesedi ve tukûsihi'l-ihtifâlî fi'l-a'yâdi fî şimâli Îfrîkî". *Dirâsâtü Endelüsî* 23(2000), 73-93.

Marmol, Luis Del Carjaval. *İfrîkıyya.* trc. Muhammed Haccî, Muhammed Zenîber, Muhammed el-Ahdarv.dğr. 1-3. Rabat : Mektebetü'l-Ma'ârif, 1404/1984.

Matvî, Muhammed el-Arûsî. *es-Saltanatü'l-Hafsî, târîhuhe's-siyâsî ve devruhâ fi'l-Mağribi'l-İslâmî.* Beyrut: Dârü Garbi'l-İslâmî, 1406/1986.

Menûnî, Muhammed b. Abdülhâdî. *el-Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn alâ ahdi'l-Muvahhidîn*. Titvan: el-Matba'atü'l-Mehdî, 1369/1950.

Menûnî, Muhammed. "Nüzûmü'd-Devleti'l-Merînî". *el-Bahsü'l-İlmî*. 2(1964), 204-235.

Menûnî, Muhammed. "Nüzûmü'd-Devleti'l-Merînî". *el-Bahsü'l-İlmî* 4-5(1965), 241-268.

Menûnî, Muhammed. *Hadâratü'l-Muvahhidîn*. Mağrib : Dâru Tubkal, 1989.

Menûnî, Muhammed. *Târihü'l-virâkati'l-Mağrîbî*. Rabat : Külliyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsânî, 1991.

Menûnî, Muhammed. *Kabesün bin 'atâi'l-mahtûti'l-Mağribî.* 1-4. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.

Menûnî, Muhammed. *Varakât an li-hadâreti'l-Merîniyyîn*. Rabat : Câmiatu Muhammed el-Hâmis, 2000.

Menûnî, Muhammed. "Alâkatü'l-Mağrib bi'ş-Şark fi'l-Asri'l-Merîni'l-

Evvel ve's-Sânî-1". *Da'vetü'l-Hak* 77. Erişim 12 Ekim 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Menûnî, Muhammed. "Alâkatü'l-Mağrib bi'ş-Şark fi'l-Asri'l-Merîni'l-Evvel ve's-Sânî-2". *Da'vetü'l-Hak* 78-79. Erişim 6 Temmuz 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Menûnî, Muhammed. "Devrü'l-Evkāfi'l-Mağribî fî Asri Beni Merîn". *Da'vetü'l-Hak* 230 (1403/1983). Erişim 24 Nisan 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/.

Merçil, Erdoğan. "Abdülvâdîler ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 1/276-277.

İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Merrâküşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülvâhid. *Vesâiku'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. thk. Hüseyin Mu'nis. Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dînî, 1997.

Merrâküşî. *el-Mu'cib fî telhisi ahbari'l-Mağrib* . thk. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb. Kahire: Dârü'l-Ferhânî, 1994.

Merzûk, Muhammed Abdülaziz. *el-Fünûnü'z-zuhrufiyyeti'l-İslâmî fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrut: Dârü's-Sekāfe, ts.

Meysâvî, Sihâmed-Debbâbî. "el-Hubz ta'âmen fi'l-Endelüs fi'l-kurûni'l-hâmis ve's-sâdis ve's-sâbi' (m. 11-12-13)". *Dirâsâtü Endelüsî* 6-8 (1991-1992), 73-83.

Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı.* trc. Sâlih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.

Mezâhim, Allâvî eş-Şâhirî. *el-Evzaü'l-iktisâdî fi'l-Mağrib alâ ahdi'l-Merîniyyîn (668-759/1269-1358)*. Bağdat: Dârü'ş-Şuûni's-Sekafiyyeti'l-Âmme, 2001.

Muhammed Hüseyin, Hamdi Abdülmün'im. *Medînetü Selâ fi'l-asri'l-İslâmî*. İskenderiye: Merkezü İskenderiye li'l-Kitab, 1997.

Mu'nis, Hüseyin. *el-Hadâra*. Kuveyt: Âlemü'l-Ma'rife, 1978.

Mu'nis, Hüseyin. *Atlasü Târîhi'l-İslâm*. Kahire, ez-Zehrâ li'l-İ'lâmi'l-Arabî, 1407/1987.

Mu'nis, Hüseyin. *Fethü'l-Arab li'l-Mağrib* . Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, ts.

Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.

Müs'ad, Sâmiye Mustafa Muhammed. *el-Hayâtü'l-iktisâdî ve'l-ictimâî fî*

iklimi Gırnâta fî asreyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn (484-620/1092-1223). Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dinî, 1423/2003.

Nasrallâh, Sa'dûn Abbâs. *Devletü'l-Murâbıtîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs -ahdi Yûsuf b. Tâşfîn emîre'l-Murâbıtîn*. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabî,1399/1979.

Nasrallâh, Sa'dûn Abbâs. *Devletü'l-Edârise fi'l-Mağrib , el-asrü'z-zehebî 172-223/788-835*. Beyrut: Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1987.

Neccâr, Leylâ Ahmed. *el-Mağrib ve'l-Endelüs fî ahdi'l-Mansûr el-Muvahhidî (580-590/1184-1198).* Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Neyfer, Ahmide. "el-Üsratü fi'l-Mağribi'l-İslâmi'l-Vasît Kırâatün fî Fetâva'l-Venşerîsî ". *Dirâsâtü Endelüsî*, 36(2006), 7-30.

Neyfer, Muhammed. *Unvânü'l-erîb: ammâneşeebi'l-bilâdi't-Tûnusiyye min âlimin edîb*. zeyl Ali Neyfer. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Nutku, Özdemir. "Bayram-Osmanlı Dönemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 5/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Nümeyrî , Ebü'l-Kāsım İbrâhim b. Abdullah İbnü'l-Hâc. *Feyzü'l-ubâb ve ifâzatü kudâhi'l-âdâb fi'l-hareketi's-saîdeti ilâ Kosantîne ve'z-Zâb.* thk. Muhammed İbn Şakrûn. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*. 1-27. Kahire: Vizâretü's-Sekāfe ve'l-İrşâd, ts.

Ocak, Sümeyra. "Kuzey Afrika Minareleri". *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD).* 5/12 (2020), 58-90.

Okiç, M. Tayyib. "Çeşitli Dillerde Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1(1976), 17-68.

Önkal, Ahmet. "Hazrec (Beni Hazrec)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 17/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Önkal, Ahmet. "Kays Aylân (Beni Kays Aylân)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 25/91. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Önkal, Ahmet. "Huzâa (Beni Huzâa)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 28/431-433. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Öz, Mustafa. "Evrebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.*11/536-537. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özaydın, Abdülkerim. "Aragon ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 3/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özaydın, Abdülkerim. "Ebû İnân el-Merînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 10/169-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Özdemir, Mehmet. "Cebelitârık (Cebelü'l-Feth)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 7/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özdemir, Mehmet. "el-Hulelü'l-Mevşiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 18/ 338. İstanbul 1998.

Özdemir, Mehmet. "İbn İzârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 20/98-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özdemir, Mehmet. "Müdeccenler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Özdemir, Mehmet. "Sanhâce (Beni Sanhâce)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 36/105-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özel, Ahmet, "Mevlid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/475-479. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özel, Ahmet. "Mevlid". Erişim 10 Ocak 2020. http://www.sonpeygamber.info/

Özköse, Kadir. "Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat: Salihiyye Tarikatı ve Asafi Ribatı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XI/1 (2007), 29-49.

Özkuyumcu, Nadir. "Kelb (Beni Kelb)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 25/203-204. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Özkuyumcu, Nadir. "Tanca ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39/560-562. İstanbul 2010.

Özkuyumcu, Nadir. "Tücîb (Beni Tücîb)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 41/457. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Ramazan, Abdülhalim Ali. "Meşîhatü'l-guzâti'l-Merîniyyîn fi'l-Endelüs". *ALMANHAL*. Al Manhal Collections (www.almanhal.com)-02/11/2018 User: @ Namik Kemal Üniversitesi https://platform.almanhal.com/Details/Article/14098

Razûk, Muhammed. "Dârülbeyzâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 8/516-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Razûk, Muhammed. "el-Hicretü'l-Endelüsiyyetü ile'l-Mağrib ". *Dirâsâtü Endelüsî* 15 (1996), 17-30.

Razûk, Muhammed. "Hafsîler ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 15/125-128. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Razûk, Muhammed. "et-Tedahhulü'l-Merînî bi'l-Endelüs Mülâhazâtün Evveliyyetün". *Dirâsâtü Endelüsî.* 17 (1997), 31-41.

Razûk, Muhammed. "Kostantîne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 26/224-225. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Razûk, Muhammed. "Merakeş ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/166-168. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Rodriguez, Miguel Angel Manzano. "İbnü'l-Ahmer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 20/479-480. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Sahillioğlu, Halil. "Dinar ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 9/352-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Sahillioğlu, Halil. "Dirhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 9/368-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Sarıçam, İbrahim. "İyâd (Beni İyâd)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 23/496. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Sarıçam, İbrahim. "Muhârib (Beni Muhârib)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 31/3. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Sarıçam, İbrahim. "Müzeyne (Beni Müzeyne)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/250-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Sebtî, Abdülehad-Ferhat, Halime. *el-Medîne fi'l-asri'l-vasît: kazâyâ ve vesâik min târihi'l-garbi'l-İslâmî.* Beyrut: el-Merkezü's-Sekafiyyi'l-Arabî, 1994.

Selâmî, Reşîd. "el-Merîniyyûn". *Ma'lemetü'l-Mağrîbî, Encyclopediedu Maroc.* ed. Muhammed Hacı. Cem'iyyetü'l-Mağrîbî li't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Matâbi'u Selâ (Rabat , 2005), 21/7102-7104.

Selâvî (Nâsirî), Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü'l-İstiskâ li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî.* thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsirî. 1-8. Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954.

Selîme, Hakûm. *el-Cihâdü'l-Merînî fi'l-Endelüs*. Cezayir : Tâhir Mevlây Saîde Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013-2014.

Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Seyyid, Eymen Fuâd. "Mesâlikü'l-Ebsâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/265. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Shatzmiller, M., "Marīnids". *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 23 January 2023 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_4966>

Shatzmiller, Maya. "Les Premiers Merinides et le Milieu Religieux de Fes: I'introduction des Medersas". *Studia Islamica*. 43 (1976), 109-118. Erişim 23 Temmuz 2020. https://www.jstor.org/stable/1595283

Shinar, Pessah. "Traditional and Reformist Mawlid Celebrations in the Maghrib". *Studies in Memory of Gaston Wiet*. ed. Myrian Rosen-Ayalon. Jerusalem, 1977.

Söylemez, M. Mahfuz. *Bederîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Sükat, Abdülcevvâd. "Kasîdetü'l-Medîh fi'l-Asri'l-Merînî". *Da'vetü'l-Hakk 277* (1410/1989). Erişim 2 Eylül 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Şahin, Riyâd Mustafa- Mağribî, Abdurrahman Muhammed. "Evkâfü's-Sultâni'l-Mağribî Ebi'l-Hasan Ali b. Osman el-Merînî fi'l-Kudüs beyne âmey (745-753/1344-1352). *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyyeli'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*. 22/1 (2014), 278. ISSN 1726-6807 Erişim 22 Ocak 2021 http://www.iugaza.edu.ps/ar/periodical/

eş-Şâhirî, Mezâhim Allâvî. *el-Hadâratü'l-arabiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib (el-asrü'l-Merînî).* Bağdat: Merkezü'l- Kitâbi'l-Akademî, 2015.

Şakrûn, Muhammed b. Şakrûn. "en-Nahdatü'l-Edebî ve'l-Fennî alâ AhdiBeni Merîn". *el-Bahsü'l-İlmî.* 12 (1968),33-75.

Şebâne, Muhammed Kemâl. *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Ahmer sultânu Gırnâta (H. 723-755)*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînî, 1423/2004.

Şeyban, Lütfi. *Reconquista* . İstanbul: İz Yayınları, 2003.

Şeyban, Lütfi. "Zenâte ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 30/246-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Şükürov, Qiyas. *Beni Ahmer Devleti (1232-1492)*. İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2008.

Tâhâ, Cemâl Ahmed. *Medînetü Fâs fi asreyi'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn (448-668/1056-1269)*. İskenderiye: Dâru'l-Vefâ li-Dünya't-Tabâati ve'n-Neşr, 2001.

Tâzî, Abdülhâdî. "Li-mâzâ Îdü'l-Mevlidi'n-Nebevî fi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Esbâbi'lletî Kânet Verâe İnşâihî". *Da'vetü'l-Hak.* 277 (1989). Erişim 6 Temmuz 2020. http://www.habous.net/daouat-alhaq/

Tâzî, Abdülhâdî. "Karaviyyîn Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 24/478-479. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Toprak, M. Faruk. "Endülüs Şiirinde İstiğâse". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.* 1-2/37 (1995), 197-206.

Tücîbî , Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn. *Fadâletü'l-huvân fi tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabhfi'l-Endelüs ve'l-Mağrib fi bidâyeti asri Beni Merîn*. thk. Muhammed b. Şakrûn. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1984.

Türkmen, Kadir. *Gırnata Benî Ahmer Devleti ile Merînîler Devleti Arasındaki İlişkiler*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ubûdî, Câsim. "Ganî-Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 13/349. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Ubûdî, Câsim. "İbn Ebû Zer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 19/449-451. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Ubûdî, Câsim-Tomar, Cengiz. "İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 21/74-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Waines, Manuel Marin David. "Luxury Foods in Medieval Islamic Societies". trc. İlcan Bihter Barlas. *Tarih Okulu* 6 (Ocak-Nisan 2010), 173-178.

Venşerîsî , Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî. *Miyarü'l-mu'rib ve'l-Camii'l-Mağrib 'an fetâvâ ehli Îfrîkiyya ve'l-Endelüs*

ve'l-Mağrib. tahric eden Muhammed Haccî v.dğr. 1-12. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî,1401/1981.

Vezzân, Hasan (Afrikalı Leon) Hasan b. Muhammed b. ez-Zeyyâtî. *Vasfu İfrîkıye e*, thk. Abdurrahman Hamîde. Riyâd: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1979.

Vezzân, Hasan. *Vasfu İfrîkıye* . Fransızcadan Arapçaya trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar. 1-2. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.

Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbeddin Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Bağdâdî. *Kitâbu Mu'cemi'l-büldân*. 1-5. Beyrut: Dârü Sâdır, 1397/1977.

Yavuz, Yûsuf Şevki. "Âşûrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 4/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yazıcı, Hüseyin. "Sîretü Beni Hilâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 37/266-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Yemîne, Bû İzze. *et-Tabh ve't-tabîh bi'l-Mağribi'l-İslâmî hilâle'l-ahdi'l-Merînî (669-869/1213-1465*). Cezayir : İbn Haldûn Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015-2016.

Yıldız, Hakkı Dursun-Yetkin, Şerare. "Abbâsîler ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 1/31-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yiğit, İsmail. *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Gırnâta) Beni Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*. 1-9. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1995.

Yiğit, İsmail. "Memlükler ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yiğit, İsmail. "Nasrîler ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 32/420-423. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yiğit, İsmali. "Tunus ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/385-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Yver, G. "al-Maghrib History". *EI²* (New Edition). 5/1188-1196. Leiden 1979.

Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân el-İslâm el-Hâfız. *el-İber fî haberi men gaber.* thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut, 1985.

Zimâme, Abdülkadir. "Benî Merîn bi-Fâs". *el-Bahsü'l-İlmî*. 27 (1397/1977), 267-276.

Zenîber, Muhammed. *el-Mağrib fi'l-asri'l-vasît*. Rabat , ts.

Zenîber, et-Tâhir Ebû Bekr. "Mezâhirü'l-Hadârati'l-Mağrîbî". *Da'vetü'l-Hak.* 15.Erişim 6 Temmuz 2020. www.habous.gov.ma/daouat-alhaq/

Zerkeşî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim. *Târîhü'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye.* thk. Muhammed Mâdûr. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîka, 2. Basım, 1966.

Ziyâde, Nikola. "Medînetü Fas fi't-Târîh". *Ebhâs.* 18 (1965), 78-90.

EKLER

EK 1:
MERÎNÎ SULTANLARI LİSTESİ

1. Abdülhak b. Mahyû (Muhyû, Mahyo) (592-614/ 1195-1217)
2. Emîr Saîd Osman b. Abdülhak b. Mahyû (614-638/1217-1240)
3. Muhammed b. Abdülhak (EbûMuarref) (638-642/1240-1244)
4. Ebû Bekir b. Abdülhak b. Mahyû (Ebû Yahyâ) (642-656/1244-1258)
5. Ömer b. Ebû Bekir b. Abdülhak (EbûHafs) (656-658/1258-1259)
6. Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Yûsuf) (656-685/1258-1286)
7. Yûsufb. Ya'kūb en-Nâsır (EbûYa'kūb) (685-706/1286-1306)
8. Âmir b. Abdulah b. Yûsufb. Ya'kūb b. Abdülhak (EbûSâbit) (706-708/1307-1308)
9. Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Abdullah b. Yûsuf (708-710/1308-1310)
10. Osman b. Ya'kūb b. Abdülhak (Ebû Saîd) (710-731/1310-1331)
11. Ali b. Osman el-Mansûr (Ebü'l-Hasan) (731-752/1331-1351)
12. Fâris b. Ebi'l-Hasan (Ebû İnân) (749-759/1348-1358)
13. Ebû Bekir es-Saîd (EbûZeyyân) (759-760/1357-1359)
14. İbrahim el-Müstaîn (EbûSâlim) (760-762/1359-1361)
15. Taşfin el-Müvesves b. Ebi'l-Hasan (Ebû Ömer) (762-763/1361)

16. Muhammed b. Ya'kūb b. Ebi'l-Hasan (EbûZeyyâni'l-Evvel) (763-767/1361-1365)
17. Abdülaziz b. Ebi'l-Hasan (EbûFâris) (767-774/1365-1372)
18. Saîd-Billâh Muhammed b. Abdülazîz (EbûZeyyâni's-Sânî) (774-776/1372-1374)
19. Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. ebûSâlim (Birinci Saltanatı 776- 786/1374-1384)
20. Mütevekkil AlellâhEbûFâris Mûsâ b. Ebû İnân (786-788/1384-1386)
Müntasır b. EbûZeyyân Muhammed (788/1386)
21. Vâsık Muhammed b. Ebü'l-Fazl (EbûZeyyâni's-Sâlis) (788-789/1386-1387)
22. Mustansır-Billâh Ebü'l-Abbâs Ahmed b. EbûSâlim (İkinci Saltanatı 789-796/1387-1393)
23. MustansırAbdülazîz (EbûFâris) (796-799/1393-1396)
24. Müstansır-Billâh Ebû Âmir Abdullah (799- 800/1396-1397)
25. Ebû Saîd Osman (800-823/1397-1420)
26. II. Abdülhak b. Ebû Saîd (823-869/1420-1465)

EK 2:
MERÎNÎLER İLE ÇAĞDAŞ OLAN BAZI DEVLETLER VE HÜKÛMET YILLARI

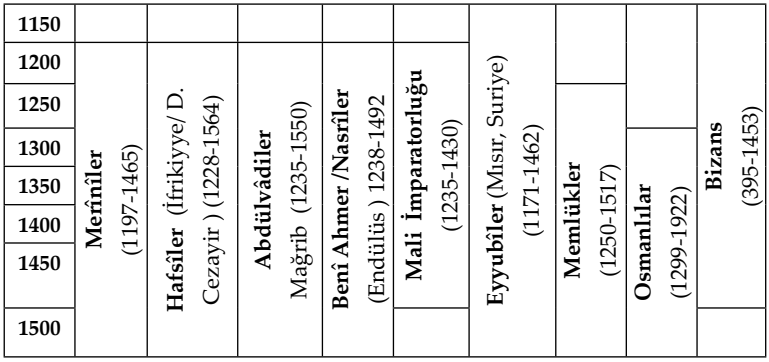

EK 3:
MERÎNÎ DÖNEMİ MAĞRİB VE İBER YARIMADASI SİYASİ HARİTASI

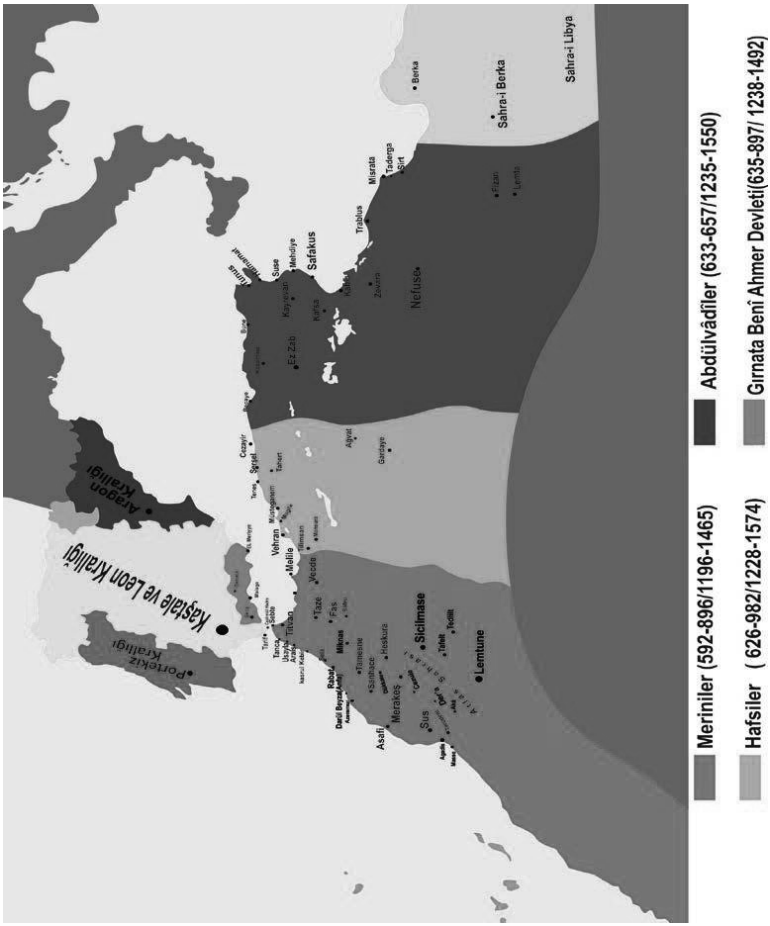

EK 4:
KUZEY AFRİKA'NIN SOSYO-KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYATINA DAİR RESİMLER

Resim 22: *Tilimsan'daki Sîdî Bû Medyen Camii* (https://www.flickr.com/photos/algeria888/6411251361/sizes/1)

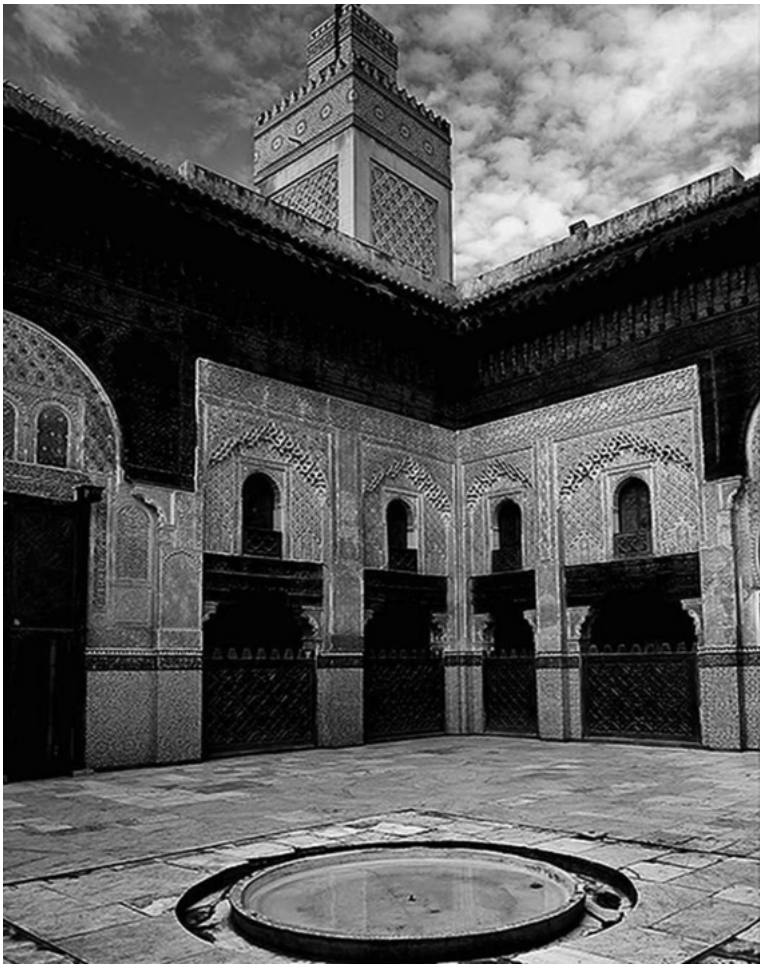

Resim 23: *Bû İnâniyye Medresesi(*https://www.flickr.com/photos/miguelcalleja/3269730776)

Resim 24: *Bû İnâniyye Medresesi Süsleme Detayı*
(https://www.flickr.com/photos/30957604@N06/853863920)

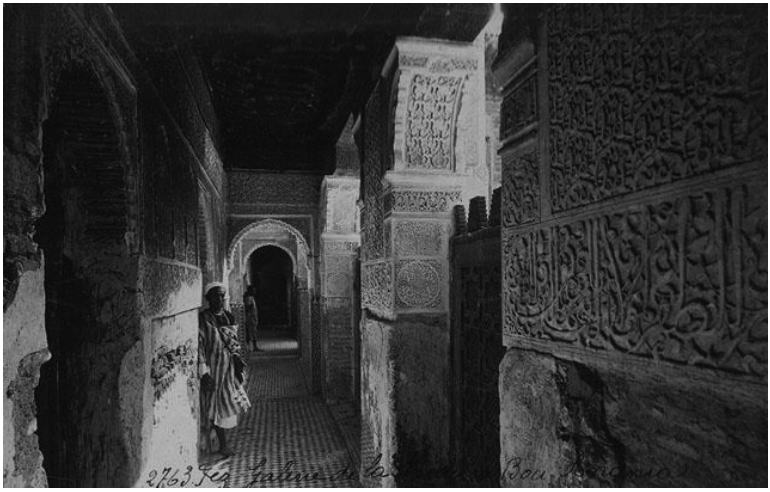

Resim 25: *Bû İnâniyye Medresesi (*
https://archnet.org/collections/25/media_contents/61943)

Resim 26: *Sahric Medresesi*
(https://archnet.org/collections/25/media_contents/61949)

Resim 27: *Sultan Ebû Yûsuf Tarafından Şellâh'da Yaptırılan Türbe ve Külliye.* www.panoraio.com

Resim 28: *Merinî Sultanı Ebû Yûsuf Tarafından Şellâh'da Yaptırılan Türbeden Resimler (www.panoramio.com)*

Resim 29: *Merînî Dönemi Türbe Kalıntıları*
(www.panoramio.com)

Resim 30: *Miknâs, Tafilâlet'te Bir Berberî Çadırı*
(www.panoromia.com)

Resim 31: *Fas 'taki Bâb-ı Fütûh*
(www.panoramia.com)

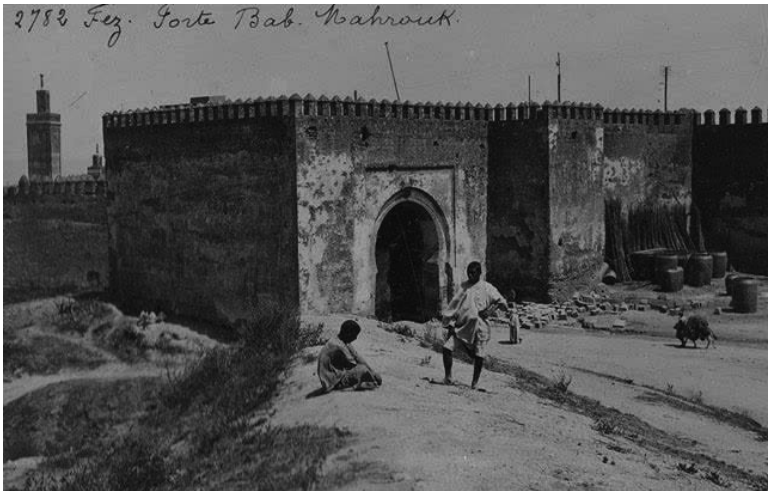

Resim 32: *Fas 'taki Bâb-ı Mahrûk*
(https://archnet.org/sites/6373)

Resim 33: *Fas 'taki Zeytin Ağaçları*
(https://archnet.org/collections/25/media_contents/89477)

Resim 34: *Eski Fas*
(https://archnet.org/collections/25/media_contents/89478)

Resim 35: *Eski Fas*
(https://archnet.org/collections/25/media_contents/89480)

Resim 36: *Merinilerin Kurduğu Yeni Fas 'ın Eski Resimlerinden* (https://archnet.org/collections/25/media_contents/89500)

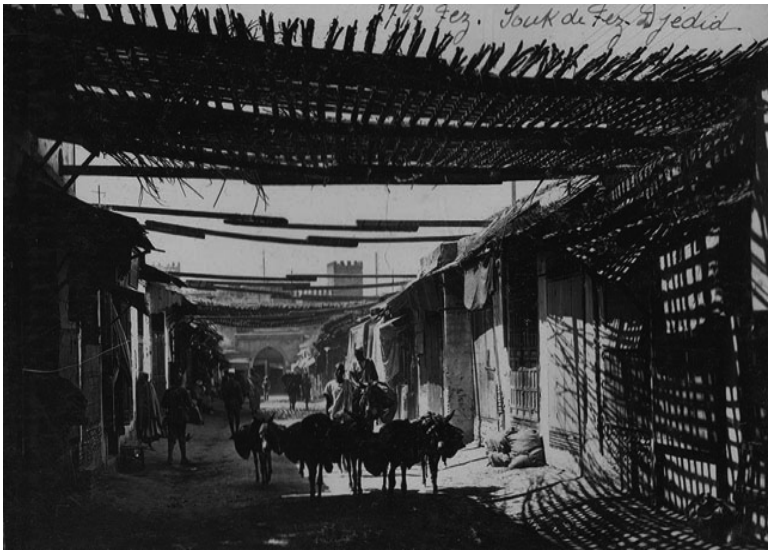

Resim 37:
https://archnet.org/collections/25/media_contents/89501

Resim 38: *Fas 'ta Su Satıcısı*
(https://archnet.org/collections/25/media_contents/89534)

DİZİN

A

Abdülhak b. Mahyû 53, 55, 57, 58, 59, 222, 240
Abdülvâdîler 21, 39, 56, 62, 65, 78, 81, 84, 85, 87, 94, 108, 115, 116, 118, 119, 125, 322
Aragon 83, 88, 99, 125, 128, 129
Arap 27, 29, 48, 53, 54, 57, 58, 65, 66, 69, 74, 77, 78, 79, 84, 85, 89, 99, 106, 122, 132, 209, 220, 321, 326

B

Benî Ahmer 75, 89, 125, 127, 129
Benî Merîn 51, 56, 57, 58, 59, 61, 65, 70, 72, 78, 79, 83, 84, 91, 115
Berberî 23, 46, 49, 50, 53, 54, 57, 58, 77, 115, 118, 207, 229, 232, 321, 326
Berka 38, 40, 47, 48, 111
Bicâye 38, 39, 84, 87, 88, 118

C

Cebelitârık 38, 39, 41, 46, 75, 80, 82, 83, 101, 126, 318
Cezayir 37, 39, 45, 82, 85, 115, 118
Ceznâî 18, 22, 23, 86, 229, 239, 314

D

Dükkâle 132

E

Ebû İnân 23, 24, 27, 38, 81, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 102, 107, 108, 118, 119, 126, 128, 202, 203, 217, 220, 222, 223, 224, 227, 228, 232, 236, 241, 244, 247, 251, 314, 316
Ebû Yûsuf 38, 41, 42, 43, 45, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 116, 125, 221, 222, 224, 225, 227, 232, 244, 249, 317, 319
Ebû Zeyyân 27, 67, 77, 89, 94, 95, 98, 100, 101, 102
Ehl-i zimme 250
Endülüs 11, 17, 18, 20, 24, 29, 34, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 50, 51, 55, 56, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 82, 88, 95, 96, 97, 100, 101, 103, 105, 108, 109, 111, 113, 114, 116, 118, 124, 125, 127, 128, 129, 202, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 230, 237, 244, 245, 249, 314, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326

F

Fas 18, 19, 21, 22, 23, 27, 29, 30, 34, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 58, 60, 63, 64, 65, 66, 70, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 86, 89,

91, 93, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 118, 120, 123, 131, 132, 202, 204, 223, 224, 225, 228, 229, 231, 232, 233, 235, 237, 239, 240, 241, 244, 252, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318
Fâsülcedîde 66

G
Ganimet 249
Gırnâta 23, 24, 29, 33, 34, 38, 40, 63, 65, 67, 70, 71, 74, 75, 77, 78, 80, 82, 88, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 116, 124, 125, 126, 127, 129, 203, 229, 317, 323
Gırnâta Benî Ahmer 107, 124, 125, 127, 129

H
Hac 109
Hafsîler 18, 81, 84, 87, 94, 108, 118, 120, 125, 322
Hâha 77, 311
Harîrî 32, 61, 123
Hasan b. Ömer el-Fûdûdî 89, 95, 96, 97
Hasan Vezzân 29
Hıristiyanlar 11, 51, 62, 69, 83, 108, 113
Hintâte 85, 118, 232, 240, 315

I
II. Ebû Hammû 99, 102
II. Muhammed 67, 70, 74, 75, 125
IV. Muhammed 82, 126
IV. Sancho 71, 74, 75

İ
İbn Battûta 11, 28, 228
İbn Haldûn 11, 18, 19, 40, 78, 96, 112, 115, 121, 131, 214, 231, 237, 244, 246, 312, 316
İbrahim Harekât 53, 85
İfrîkıye 27, 31, 37, 43, 47, 51, 53, 54, 56, 84, 85, 88, 97, 118, 237, 251
İkab 51, 56, 69, 83
İspanya 46, 83, 123, 128, 237

K
Kâbis 84, 85
Karaviyyîn 23, 29, 64, 76, 93, 107, 123, 223, 227, 314, 316, 319
Kartaca 48
Kastilya Kralı IX. Alfonso 70
Kayrevan 48, 49, 84
Kosantîne 27, 84, 88, 97, 119
Kudüs 112, 226
Kurân-ı Kerîm 90, 94, 224, 226, 240, 324
Kurtuba 69, 70, 71
Kuskus 214
Kuzey Afrika 11, 18, 19, 34, 37, 47, 49, 111, 125, 205, 321, 322, 324

L
Lisânüddin İbnül-Hatîb 89, 96

M
Mağrib 11, 12, 13, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 58, 59, 62, 64, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 87, 89, 95, 96, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 126, 129, 131, 132, 202, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 224, 226, 228, 230, 232, 234, 237, 239, 240, 243, 245, 246, 248, 249, 310, 311, 312, 313, 314, 317, 321, 322, 324, 325, 326
Mağrib-i Ednâ 37, 38
Mağrib-i Evsat 37, 38, 45, 48, 51, 81, 87, 89, 104, 116, 120
Mahzen 245

Makkarî 20
Malaka 29, 70
Mali 38, 109, 120, 121, 122, 123
Medine 109, 111, 112
Medresetü Bû İnâniyye 91
Mekke 109, 110, 111, 112, 226
Memlükler 20, 26, 109, 114
Merakeş 37, 38, 39, 40, 45, 50, 62, 63, 64, 70, 72, 74, 77, 85, 96, 99, 101, 118, 132, 202, 244, 252, 311, 312, 315, 316
Merâkeş 238
Merînîler 11, 12, 13, 18, 19, 21, 23, 28, 29, 33, 34, 38, 42, 44, 45, 46, 48, 50, 51, 55, 57, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 81, 84, 85, 88, 94, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 116, 117, 118, 120, 121, 124, 127, 128, 129, 131, 205, 208, 210, 217, 218, 221, 223, 225, 226, 227, 244, 245, 247, 248, 249, 251, 310, 315, 317, 318, 321, 322, 323, 324, 325, 326
Miknâs 29, 39, 42, 49, 58, 62, 86, 87, 91, 132, 240, 244, 252
Muhtesib 245, 246
Murâbıtlar 18, 21, 45, 50, 51, 67
Muvahhidler 18, 21, 42, 51, 55, 58, 59, 62, 65, 67, 115, 116, 118, 124, 125, 227, 319

N
Nâsır Muhammed b. Kalavun 110, 111
Nasrîler 18, 41, 124, 125
Nümeyrî 27, 40, 91, 92, 93, 128, 217, 222

O
Osman İbn Ebil-Alâ 78

P
Portekiz 43, 83, 87, 106, 129

R
Rabat 27, 42, 58
Reconquista 67, 73, 127, 128
Ribâtülfeth 42, 58, 61, 62, 79
Roger Le Tourneau 34, 203

S
Sahrâ 37, 39, 46, 47, 56, 59, 61, 66, 71, 121
Sahrîc 86
Saîd Osman b. Abdülhak 58
Sebte 21, 29, 38, 39, 40, 43, 47, 66, 67, 76, 77, 78, 83, 96, 101, 102, 103, 105, 106, 126, 229, 235, 244, 250, 252, 315
Sebû 57, 58, 95, 215
Selâ 24, 27, 29, 39, 42, 61, 62, 72, 79, 91, 222, 227, 244, 312, 314, 315
Sicilmâse 38, 40, 41, 46, 49, 50, 61, 63, 66, 80, 82, 244, 251, 252
Sudan 39, 46, 52, 55, 109, 121, 123, 132
Sûs 41, 44, 47, 65, 72, 87, 244, 312, 315

Ş
Şâle 42, 72, 77, 81

T
Tâfertâst 222
Tâmesne 239
Tanca 29, 39, 41, 43, 47, 49, 64, 65, 67, 77, 78, 96, 101, 105, 106, 252
Tarîf 38, 67, 74, 75, 80, 82, 83, 97, 113, 126
Tâza 39, 44, 57, 58, 59, 79, 80, 101, 104, 244, 252
Tilimsân 38, 39, 40, 44, 45, 46, 48, 49, 65, 68, 76, 78, 79, 81, 84, 85, 87, 95, 100, 102, 104, 105, 111, 115, 116, 117, 119, 120, 316
Trablus 48
Tuleytula 71

Tunus 37, 39, 81, 84, 85, 87, 118, 119, 120, 229, 231
Tücîbî 31, 206, 207, 215, 232, 233
Türbe 239

V
Vâdî Âş 75
Vâdî Ümmür-Rebî 63
Vâdîzîz 46
Vakıf 13, 226
Vasfu İfrîkıye 29, 236
Venşerîsî 31, 223
Vezir 74, 89, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 126
V. Muhammed 88, 96, 99, 100, 102, 103, 104, 126

Y
Yahudiler 326
Ya?kûb b. Abdülhak 62, 77, 79, 244
Yemek 205, 216, 218

Z
Zab 54, 55, 56
Zenâte 29, 42, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 61, 62, 82, 83, 115, 208, 321
Ziryâb 209, 237